

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.

**ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА:
ВІД МРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ**
Історичні нариси про батьків-засновників
Європейського Союзу

Київ — 2009

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.

ОБ'ЄДНАНА ЄВРОПА: ВІД МРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ.

Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу.
К., 2009. — 376 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України*

У книзі подані політичні біографії п'ятнадцяти політичних діячів, котрі відіграли суттєву роль в історії європейської інтеграції: німців, французів, чехів, австрійця, британця, італійця, поляка, росіянина. Своїми ідеями, поглядами та діяльністю у ХХ — на початку ХХІ століть вони помітно вплинули на розвиток та формування сучасної моделі об'єднаної демократичної Європи. Багатий і оригінальний конкретно-історичний матеріал, який проаналізовано й узагальнено у книзі, дає змогу читачеві більш глибоко зрозуміти основні передумови, етапи, характер, проблеми та перспективи європейського інтеграційного процесу. Неупереджена оцінка внеску історичних особистостей у складний процес кристалізації європейської ідеї та її реального втілення, подана на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи впродовж новітньої історії, дозволяє отримати адекватне уявлення про складність європейських процесів і, водночас, відчувати їх людський вимір, їх живий, творчий зміст.

Книга розрахована на політиків, істориків, журналістів, студентів, всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом розбудови єдиного «європейського дому».

Рецензенти:

М. М. Варварцев, доктор історичних наук, професор,

Б. І. Гуменюк, доктор історичних наук, професор,

Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор

«ЄВРОПА — ЦЕ МРІЯ ПРО ЄДНІСТЬ» (замість вступу)

Ідея об'єднаної Європи має багатовікові традиції. Вона існувала в найрізноманітніших формах — починаючи від монархічного, дворянсько-аристократичного пан'європейства до марксистської тези «Об'єднаних Штатів Європи» та демократичної ідеї створення «Сполучених Штатів Європи» як федерації народів Західної Європи. Але перші практичні кроки до реалізації ідеї загальноєвропейського об'єднання були зроблені у другій половині 40-х років ХХ століття. Вже наприкінці Другої світової війни, з наближенням перемоги над гітлерівським блоком, постало питання про майбутній устрій Європи. Тоді бурхливо дискутувалися різні концепції, що, зокрема, передбачали: нова Європа базуватиметься на вільних зв'язках, насамперед в економічній сфері; буде створене співтовариство європейських держав, яке випускатиме єдині гроші, відмінить митні бар'єри, формуватиме єдину зовнішню політику і матиме об'єднані збройні сили. Водночас лунали і абсолютно відмінні думки, наприклад такі, що об'єднана Європа включатиме і СРСР, і, контрідія — єдина Європа обмежиться тільки Францією та сусідніми з нею державами тощо [1, с.51]. Втім, пануючою в тогочасному європейському суспільстві була думка, яку визначний французький історик, один із засновників загальновідомого наукового журналу «Анали» і відповідної історичної школи Люсьєн Февр у переможний і багато в чому рубіжний для людства 1945 рік сформулював відомим висловом — «Європа — це мрія про єдність».

І дійсно, поняття «Європа» може сприйматись як своєрідна система загальних для усіх європейців цінностей, понять, норм, які склалися історично. При цьому європейська історія часто цілком справедливо розглядається як перманентна зміна ритмів інтеграції та дезінтеграції, які стали наслідком реалізації ідей та діяльності масштабних діячів Європи.

На початку нашої розповіді згадаємо про видатних історичних осіб, які задали напрямку руху європейської історії на тисячоліття. Так, Юлій Цезар дав Європі нову географію. Завоювавши Галлію та Британію, він зсунув кордони Римської імперії на північ. Без Цезаря Європі у географічному сенсі ніде було б народитись. Імператор Константин дав Європі її душу. Всі наступні європейські правителі намагались об'єднати християнський світ, а отже, і Європу. Послідовники пророка Магомета відіграли роль своєрідних скульпторів історії, які відрубали «зайві» куски мармуру, що в VII-VIII ст. становили залишки Римської імперії, тим самим вони сформували культурно-цивілізаційні контури Європи. Карл Великий дав Європі її геополітичний вимір, який проіснував фактично до

розширення 1 травня 2004 р. Європейського Союзу, коли до нього вступили країни Східної Європи та Середземномор'я. Проте за часів Карла Великого в Європі народжувались нації, тому відновити Римську імперію, принаймні на цьому етапі історичного розвитку, було неможливо.

Велика французька революція 1789 р. надала Європі історичну значущість. По-новому, зокрема, стали розглядатися природа і походження Європи, такі її основоположні складові як християнство, прогрес, свобода. Отже, французьку революцію можна розглядати як утілення ідеї Європи (Societe des Nations), що ототожнювалась з цивілізованою політичною формою держав-націй [15, с.34]. Одночасно, висунуті французькими мислителями революційні ідеї торжества права та справедливості в міжнародних відносинах, були підтримані відомим англійським вченим І.Бентамом, великим німецьким філософом І.Кантом та іншими європейськими мислителями. Ідеї універсального об'єднання держав Старого континенту для забезпечення їх «миру та процвітання» намагалися втілити в життя і видатні державні діячі Європи тих часів. Зокрема, саме породжені революцією універсальні ідеали — права людини, громадянство, політична рівність і свобода, наприклад, обумовили поразку спроби Наполеона I політичного об'єднання захоплених територій під безпосередньою владою або під контролем Французької імперії.

Водночас варто зауважити, що в період між Вестфальським миром 1648 р. та війнами епохи французької революції, які почалися у 1792 р., принаймні представники еліти європейських держав сприймали себе як єдину європейську еліту, не маючи конкретної уяви про державні кордони або паспорти. По-суті космополітизм правлячої європейської еліти був своєрідним стилем життя ХУІІІ століття. Наприклад, видатний полководець Євген Савойський був французом так би мовити «італійського походження», воював за Австрію, його особистий підпис складався з елементів трьох мов, а пам'ятник на честь його перемог вставлено у Будапешті. Пруський король Фрідріх II з німецькими панами розмовляв французькою, і лише з кінями, як він сам шуткував, німецькою. Натомість Георг I зі своїми британськими підданими спілкувався німецькою. Національність для цих монархів взагалі не мала значення. Війська тоді ще не знали ні прапорів, ні уніформи. Тільки починала складатись нова структура війська з її атрибутами національної символіки та суверенітету.

Аристократи Європою подорожували вільно, розмовляли на одній мові шляхетній — французькій, дотримувались одного політесу. Космополітизм був частиною цього соціального кодексу поведінки. Д.Дідро вважав космополітом людину, яка ніде не відчуває себе в гостях. Символами епохи стали Казанова, Каліостро, які правда існували переважно на гроші своїх жертв. З огляду на це Ж.-Ж. Руссо зазначав, що космополіти присвоїли собі право не любити нікого. Натомість Вольтер як своєрідний

«корчмар» Європи уособлював позитивний варіант тодішнього європейського космополіта. Нарешті, в кінці ХУІІІ ст. з'являється разуючий проект кенігсберзького філософа І.Канта, який у відомому трактаті «До вічного миру» та інших творах передбачив й філософські обґрунтував «космополітичну» ідею майбутнього тісного «союзу держав».

Втім у ХІХ столітті, в епоху розвитку націоналізму та національних воєн й революцій в Європі, ідеї міжнародних союзів та міждержавних об'єднань не могли знайти потрібного ґрунту. Щоправда, бурхливий розвиток економіки, ріст світового господарського обігу та зміцнення економічних зв'язків між державами призвели до виникнення цілої низки різних союзів та міжнародних організацій технічного характеру (Всесвітній поштовий союз, Телеграфний союз та інш.). А перша спроба створення саме політичної організації була зроблена на Гаазьких мирних конференціях 1899 та 1907 років, де була заснована Міжнародна Палата Третійського Суду. «Запізнілий бунт інтелектуальної дворянської еліти наприкінці ХІХ ст. — це свідчення неспроможності пристосуватися до нових умов і неприйняття майбутнього приходу мас у велику політику» [4, с.25]. Так європейська історія, за словами В.Парето, стала «кладовищем еліт». Причому в конкретні епохи європейської історії тривала конкуренція між концепціями європейського єднання шляхом переконання в доцільності цього, або силовими засобами. Тож створення європейської конфедерації, на думку І.Канта, залежала від доброї волі державців. А отже адекватно зрозуміти цю історію неможливо без детального врахування особистісних аспектів соціальної діяльності.

Останні 200 років європейської історії були часом переважного дроблення. Серед іманентних причин цього виділимо промислову революцію та класові бої, які стали символом запеклої суперечки між різними національними інтересами. Народження буржуазних націй, починаючи з часів французького імператора Наполеона Бонапарті, супроводжувалось постійними війнами. Втім саме Перша та Друга світові війни в сукупності з іншими факторами (науково-технічний прогрес, зростання ролі міжнародних відносин у світовій політиці та інш.) стали тим поштовхом, що підвели ідею міжнародного політичного об'єднання на якісно новий рівень.

Європу намагались силовими засобами об'єднати насамперед відомі завойовники Цезар, Карл Великий, Наполеон і, нарешті, Ленін, Гітлер, Сталін. Але їхні імперії закономірно розпадались. Там, де зазнала фіаско мрія Наполеона, нині знаходиться столиця об'єднаної Європи, адже Ватерлоо — це сьогодні один із районів Брюсселя, поблизу якого розташована штаб-квартира Європейського Союзу.

Відаючи данину великим історичним особистостям, слід пам'ятати, що вони не можуть творити історію за своїм уподобанням. Навпаки, вони переважно репрезентують певні політичні ідеали, стратегічні концепції,

різноманітні інтереси соціальних груп. Звичайно, політичний геній може здійснити диво навіть «проти» домінуючого духу свого часу, але врешті історія все розставляє по своїх місцях, перетворюючи великі справи на велику трагедію. Адже у конкретній історичній дійсності справжнім державним діячем є той, хто не розглядає навколишній світ як матерію, з якої можна виліпити все, що завгодно, а той, хто глибоко розуміє устремління свого суспільства, розуміє потреби певної ситуації.

Тому ми не зводимо складну та суперечливу історію процесу європейської інтеграції лише до політичних біографій помітних європейських діячів. Навпаки, за їхніми ідеями ми намагаємось виявити та дослідити об'єктивні потреби історичного часу, які врешті сприяють розвитку ідеї та практичній реалізації проекту європейського єднання. Адже колективна ментальність європейської цивілізації народилась завдяки спільному досвіду життя з римських правом, християнством та світською культурою. Розквіт всього цього припав на добу Просвітництва.

Сутінки цього просвітницького спільного простору культури настали в ХІХ ст., коли Європа, здавалось, назавжди розпалась на національні держави. Але високі принципи європейської єдності продовжували жити, зокрема в творчості І.Канта, який необхідною передумовою об'єднання Європи вважав запровадження принаймні в більшості країн республіканської форми правління. Кантівське просвітництво було альтернативою націоналізму, яке розвивало ідеал єдиної Європи.

Минуле двадцятье століття принесло Європі дві криваві світові війни, було часом жорсткого ідеологічного розколу Старого континенту під час фактично третьої, т.з. холодної війни. Проте був і час, коли у політичну практику національних держав, спочатку Західної Європи, увійшли проекти європейської інтеграції як запобіжного заходу від повторення трагічних сторінок європейської історії.

Водночас різні народи мають власних політичних діячів, які свого часу сприяли становленню та початку реалізації ідеї створення демократичної єдиної Європи, яка вступила в новий етап історичного розвитку після масштабного розширення Європейського Союзу у 2004-2007 рр. дванадцятьма новими країнами-членами, зокрема, десятьма колишніми соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи. Сам цей процес посилює інтерес до аналізу історії європейської інтеграції як складного та суперечливого соціально-історичного явища.

У цьому контексті значний науковий та практичний інтерес становить вивчення політичних біографій будівничих єдиної, саме демократичної Європи. Принаймні ці особистості заслуговують на повагу та духовну присутність у Пантеоні героїв європейської справи.

Перший досвід написання порівняльних політичних біографій в європейській історичній думці належить Плутарху. З того часу розвиток

історичної науки впродовж ХХ ст. створив критерії об'єктивного висвітлення «суб'єктивного» чинника в історії. Певна історична епоха не повинна переважати над історичною особистістю. Проте, без Людини з її внутрішнім світом, характером, цінностями та мотивами дій історія як складний творчий процес навряд чи можлива. Апологети ролі особистості в історії навіть наголошують, що історія врешті складається з різних біографій. Так, на думку американського просвітника Емерсона, «немає історії, є лише біографії». Але історію без людських біографій, так і конкретні особистісні біографії без показу широкого історичного фону епохи, коли діяло покоління, яке є об'єктом аналізу, діалектично адекватно зрозуміти неможливо. У цьому сенсі певний інтерес становить створення психологічного портрету різних політичних діячів [14, с.264].

Врешті історики різної суспільно-політичної орієнтації у багатьох редакційних варіантах погоджуються з твердженням, що в конкретній історичній дійсності державним діячем, який заслуговує цього звання, є не той, хто бачить себе улюбленого над світом плебеїв, і розглядає останній як матерію, яку можна формувати як завгодно. Навпаки, справжнім державним діячем є лише той політик, який розуміє глибини інтереси соціального світу, його потреби, які виникають у певній історичній ситуації. Він повинен бути спроможним враховувати та використовувати конструктивні ідеї та дії опонентів, які не відкидаються історичною епохою.

Інша велика група істориків дотримується точки зору, яка полягає в тому, що історію роблять не інертні народні маси, або олігархічні групи, а великі історичні особистості, які користуються послугами творчої, свідомої і активної меншості, яка долаючи інертність мас, веде їх до нового життя, часом всупереч тому, до чого вони безпосередньо спрямовані. Однак, якщо історія не виробила ще об'єктивних передумов для реалізації енергійних зусиль великих історичних особистостей, їхня діяльність не знайде резонансу у народних масах та матиме лише шанс перетворитися на «Сізіфову працю».

Слід зазначити, що у всесвітній історії вже давно ствердилось поняття «батьків-засновників США». По мірі конституювання Європейського Союзу все більш поширеним, на нашу думку, ставатиме термін «батьки-засновники єдиної демократичної Європи». Формування саме такої Європи відбувалось дуже складно, у протиборстві волонтаристських тоталітарних і поступових, еволюційних демократичних моделей об'єднання Старого континенту. При цьому біографії історичних особистостей, які з різним ступенем успішності намагались реалізувати силовий, імперський варіант об'єднання Європи, досить добре відомі широкому загалу: існують великі історіографічні масиви літератури, присвяченої діяльності Наполеона Бонапарта, Володимира Леніна, Адольфа Гітлера, Йосипа Сталіна. Натомість біографії політичних діячів, які намагались впроваджувати в

історичну та політичну практику ідеї мирного демократичного єднання європейських народів, на жаль, менш відомі, хоча вони заслуговують на більшу увагу. Врешті цьому слугує жанр історичної біографії.

Біографічний метод показує значення суб'єктивних життєво-історичних дій. Саме з цієї точки зору доцільно дослідити та показати основні концептуальні ідеї та спроби їх реалізації у діяльності впливових історичних особистостей XIX-XX століть, які послідовно та наполегливо пропагували та втілювали ідею створення Європейського Союзу на його нинішніх демократичних засадах.

Французький письменник XIX ст. Віктор Гюго зазначав, що він належить до партії, яка поки що не існує, але цій партії належатиме XX ст. і вона приведе до народження Сполучених Штатів Європи. Відповідно еліта ЄС є переважно демократично-ліберальною, завдяки цьому історична тенденція європейської інтеграції реалізується не сама по собі, а через діяльність широких соціальних верств, які періодично обирають своїх лідерів. Британський філософ історії Р.Колінгвуд у свою чергу наголошував, що політики можуть дати народу лише те, що вони самі прийняли [3, с.145]. Врешті, як писав Гегель, кожна історична особа в кожній історичній ситуації міркує і діє настільки розумно, наскільки та особа в тій ситуації може міркувати й діяти, і ніхто інший не зможе зробити більше [3, с.178].

З цієї точки зору слушно виглядають і слова В.Леніна, який у 1915 р. хоча і заперечував можливість появи «Сполучених Штатів Європи», проте щодо ролі історичної особистості висловився досить влучно: «Історичні заслуги судяться не за тим, чого не дали історичні діячі порівняно з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового порівняно зі своїми попередниками» [9, с.178]. А Р.Колінгвуд дає історикам, які займаються жанром історичних політичних біографій, на нашу думку дуже корисну методологічну пораду. Зокрема, він зазначає, що «політики, пишучи свої автобіографії, дуже добре пам'ятають сутички та емоції якої-небудь кризи, але бувають схильними, описуючи політику, яку вони тоді проводили, доповнювати її ідеями що фактично належали пізнішому періоду їхньої кар'єри. І це природно, адже думка не повністю вся виноситься потоком досвіду, так що ми постійно перетлумачуємо наші колишні думки, уподібнюючи їх до тих, які ми плекаємо зараз» [3, с.380]. Тому слід постійно мати на увазі документальний доказ їхньої позиції на кожному з етапів власної політичної біографії.

У 1929 р., на самому початку великої депресії світової економіки, відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет наголошував, що у своїх господарських, політичних та інтелектуальних проектах європейці вперше ударяється в межі своєї країни, і відчуває, що ці проекти несумірні з розміром колективного тіла, в якому він замкнувся. Далі він ставив риторичне запитання: Чи Європа зуміє позбутися пережитків

минулого, чи вона назавжди залишиться в їх полоні? Бо вже траплялося в історії, що велика цивілізація гинула лише тому, що не могла замінити своєї традиційної ідеї держави. Тепер для європейців надходить час, коли Європа може стати їхньою національною ідеєю. Чим вірнішою буде національна держава Заходу своїй справжній ідеї, тим скоріше вона вдосконалиться як могутня континентальна держава [6, с.110]. Інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя європейців передусім вимагала формування наднаціональних координаційних органів влади. «Історичний суверенітет розпорошився. В Європі все вже надмірно сконсолідоване, — зазначав Х. Ортега-і-Гасет, — і націоналізм є тільки манією, приводом, щоб ухилитися від обов'язку, від нового великого завдання» [6, с.111]. Проте сприятливий час для цього настав не відразу. Розвиток європейської інтеграції є одним із найбільш важливих історичних процесів, який досяг свого апогею в другій половині ХХ століття. Водночас витoki ідеї єднання європейських народів мають тривалу передісторію.

Найбільш близько до практичної реалізації ідеї союзу національних держав Європи народи Старого континенту підійшли на початку ХІХ століття. Тоді внаслідок наполеонівських війн революційні ідеї поширились по всьому континенту. Аби протистояти їм створювались союзи. Наприклад, у 1815 р. — «Священний союз» або «Союз трьох імператорів», який включав Російську імперію, Австрійську монархію та Прусію і проіснував майже сто років — до Першої світової війни. Його головним завданням було збереження європейських кордонів, запобігання революційним виступам і недопущення знищення традиційних монархічних режимів у Європі. Натомість за часів «ста днів» повернення Наполеона до влади перед його остаточною поразкою у 1815 р., в Парижі було опубліковано «Додатковий акт до Конституції імперії», в преамбулі якої проголошувалась мета створення «європейської федеративної системи» [12, с.64].

Отже, перша ідея європейського єднання була пов'язана з союзом королівських династій, які намагались зберегти статус-кво перед загрозою, яку репрезентували ідеї Великої французької революції — Свобода, Рівність, Братерство. Саме тоді вперше було сформульовано саму ідею демократичного союзу європейських народів. Але перша спроба реалізації зазначеної ідеї була пов'язана з наполеонівськими війнами та намірами силового встановлення французької гегемонії в Європі. Після поразки Наполеона Бонапарта на Віденському конгресі 1814-1815 р. в середовищі переможців європейська ідея домінувала у вигляді ствердження уявлень про «європейську рівновагу». З того часу в історії європейської інтеграції можна спостерігати взаємовплив та боротьбу двох великих проєктів силового імперського та мирного демократичного єднання Європи. Наступала доба не політики насильства, а політики переконань.

21 серпня 1849 р. французький письменник В.Гюго прогнозував, що «настане день, коли ми побачимо два великих союзи — Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, які скріплять дружбу рукостисканням через океан» [12, с.68]. Тож альтернативою монархічному європеїзму стала ідея створення Сполучених Штатів Європи, яка була породжена демократією Північної Америки.

Про загальну тенденцію до посилення демократичних процесів у європейській історії в середині XIX ст. писав англійський соціолог-позитивіст Герберт Спенсер. Зокрема, він таким чином визначав причинність у появі великих історичних особистостей: походження великої людини є природне, її слід ставити в одній шерензі з усіма іншими явищами в громаді, яка дала їй життя, і вважати її за продукт всього попереднього життя цієї громади. Вкупі з цілою генерацією, тільки лише мізерну частку якої вона становить, у купі з її інституціями, мовою, знаннями, звичаями, вкупі з безліччю її витворів мистецтва і ремесел, вона (тобто велика історична особистість) є результат величезної агрегації сил, що діяли спільно впродовж цілих століть [5, с.110].

На руїнах Європи часів Другої світової війни в думках багатьох політиків знову відроджується ідея створення об'єднаної Європи. Проте лише в умовах так званої радянської загрози доби «холодної війни» зазначена ідея матеріалізувалась на практиці. Відмова Сталіна від «плану Маршалла» для підконтрольних радянським військам країн Центрально-Східної Європи заморозила процес післявоєнного політичного єднання Європи.

Щоправда, ще до 1939 р. за деякими підрахунками було висунуто близько 200 різноманітних проєктів, які передбачали заміну національних європейських держав так би мовити «Сполученими Штатами Європи». Наприклад, під час і після Першої світової війни чимало відомих інтелектуалів й державних діячів цілеспрямовано працювали над планами демократичного устрою нової післявоєнної Європи. Зокрема, не реалізованими залишилися ідеї Т.Г.Масарика про світову революцію, демократизацію і гуманізацію європейського континенту, так само, до речі, як і ленінські проєкти світової пролетарської революції, кінцевою метою яких було б створення Об'єднаних штатів Європи. Гіпотетично, якби в 1923 р. було реалізовано пропозицію Ріхарда Куденхова-Калергі про об'єднання вугільних та металургійних галузей Франції та Німеччини, можливо Другої світової війни і не було би. Через двадцять років у алжирський період своєї діяльності Ш. Де Голль планував створення Європейської Федерації у складі Франції та країн Бенілюксу, правда з можливим розширенням у бік Південної Європи, Рейн-Вестфальської промислової зони та Великої Британії. У вересні 1944 р. була висунута пропозиція створення бельгійсько-нідерландсько-люксембургського митного союзу (Бенілюкс), який став реальним праобразом майбутнього Спільного ринку. А британський екс-

прем'єр-міністр У.Черчілль у цюріхській промові 1946 р. пропонував створити «Сполучені Штати Європи з рівними правами для малих та великих країн». Ним, навіть, у січні 1947 р. був заснований «Тимчасовий комітет Об'єднаної Європи», трансформований згодом в «Європейський рух», який разом з іншими спорідненими громадськими організаціями («Європейський парламентський союз», «Європейський союз федералістів» та ін.) провів у травні 1948 р. в Гаазі конгрес, що закликав західноєвропейські держави до створення «Європейського союзу». Першим реальним кроком до цієї мети стало створення 5 травня 1949 р. Ради Європи.

Нарешті, 25 травня 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Біля його витоків стояли неординарні особистості, такі як італієць Альчід де Гаспері, який розпочав свою політичну кар'єру 1911 р. у віденському парламенті та продовжив її 1921 р. вже як італійський парламентарій, який провів чотири роки у в'язниці за Муссоліні, або кельнський бургомістр Конрад Аденауер, якого нацисти першим позбавили його муніципальної посади, а 1944 р. ув'язнили. Згадаємо також Робера Шумана — син батька лотарингця та матері люксембургки, який Першу світову війну прослужив резервістом німецької армії, а потім став французьким парламентарем, котрий залишив уряд Віші та брав участь у Русі спротиву та врешті дав своє ім'я відомому плану створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Серед цих батьків-засновників відомий також бельгієць Поль-Анрі Спаак, який був волонтером Першої світової війни, пережив німецький полон, а напередодні Другої світової війни був переконаним захисником бельгійського нейтралітету.

Можна цілком погодитись із думкою російської дослідниці Тетяни Валової, яка зазначає, що *«шукати якусь одну фігуру, яка втілювала б в собі нову єдність Європи немає сенсу»* [2, с.397]. Об'єднана Європа створюється, насамперед, звичайними європейцями, жителями Європи, які у своїй повсякденній діяльності розбудовують нову демократичну європейську єдність.

Спроби об'єднання Європи, які робились впродовж принаймні одинадцяти з половиною віків, були неефективними не тому, що недосконалими були відповідні плани, а тому, що для цього не було необхідних передумов, які склались до кінця 40-х рр. ХХ століття [13, с.26]. По-перше, межі національних ринків виявились надто локальними для нової якості розвитку виробничих сил, по-друге, стабілізувались демократичні політичні системи, отримала імпульс до розвитку ідея громадянського суспільства, добровільних суспільних асоціацій, які відіграли суттєву роль у пошуку прийнятних компромісів, які породжували взаємну довіру до рішень, котрі приймались на різних рівнях влади. Нарешті, досить могутнім фактором консолідації європейських народів став страх перед радянською військовою загрозою. Тож одним із батьків єдиної Європи дехто досить слушно вважає і Й.Сталіна [13, с.27].

Вирішуючи долю Європи, батьки-засновники Європейських Співтовариств, а потім і Європейського Союзу, хоча й були дітьми свого часу, насправді визначали свої дії із світовідчуттям справжніх європейців, зачарованих великою ідеєю європейської єдності. Значною мірою зазначена ідея просунулась до своєї реалізації після 1 травня 2004 р., коли до ЄС відразу вступили 10 нових країн-членів. Звичайно, це створило багато нових проблем. Зокрема, їхній сукупний ВВП щодо старих членів ЄС на той час складав 5%. Наприклад, щоби Польща досягла середнього рівня добробуту за цих обставин їй знадобиться до 20 років. До того ж нові та старі члени ЄС мають різні пріоритети. І знайти їм спільну мову важко хоча би тому, що новий ЄС говорить більш ніж 20 мовами.

Аналітиків, близьких до структур Давоського «Світового економічного форуму», турбує стратегічна перспектива Європейського Союзу. Наприклад, президент-організатор цього бізнес-форуму Клаус Шваб пише, що за прогнозами до 2050 р. економічний потенціал ЄС може скоротитись із 22% від світового валового продукту до 12%. Внаслідок демографічної кризи очікується скорочення кількості робочої сили з 331 млн. до 243 млн. чоловік. Тому без припливу іммігрантів на ЄС очікує економічна криза. За таких обставин Євросоюз в майбутньому навряд чи зможе виконувати глобальну роль [8, с.2]. Аби уникнути цього негативного прогнозу, мабуть доведеться продовжувати процес розширення Європейського Союзу.

За прогнозом брюссельського дослідницького центру політики до 2009-2010 рр. членами Євросоюзу можуть стати Болгарія і Румунія (у 2007 р. вони приєдналися до ЄС), Норвегія, Хорватія та Ісландія (яка активно наполягає на цьому після свого фінансового банкрутства восени 2008 р.); до 2012 р. — Швейцарія, Македонія, Туреччина; до 2020 р. — Албанія, Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина; лише 2025 р. — Україна, Білорусь, Молдова. Натомість для Росія та країн Закавказзя двері ЄС навіть у віддаленій стратегічній перспективі поки що залишаться зачиненими [7, с.4]. Таким чином, «інтеграція розвивається шляхом емпіричного пошуку оптимальної рівноваги між дезінтеграційними процесами, які базуються на суто прагматичних інтересах учасників, та максималістськими інтеграційними проектами європейської інтеграції» [10, с.48].

Врешті без України проект формування єдиної Європи не може вважатись завершеним. Проте формування вітчизняної еліти з європейським менталітетом, мабуть, за сприятливих обставин, зокрема після «помаранчової революції» 2004 р., ймовірно триватиме якраз протягом найближчих 15-20 років. Однак це не означає, що не лише еліті, а широкій українській громадськості можна не вивчати основні соціально-психологічні риси та поведінкові стереотипи провідних європейських політиків. Адже ствердження раціоналістичних способів вирішення різних політичних, економічних та соціокультурних проблем, чого нині особ-

ливо потребує Україна, можливе лише за умов адекватного розуміння мотивів та основних способів функціонування не тільки політичного життя Великої Європи, а й її основних дійових осіб.

Висвітлення основних віх життя батьків-засновників єдиної Європи автори здійснювали з точки зору створення та спроб здійснення різних концептуальних підходів до ідеї європейської інтеграції, що дало змогу показати спадковість та еволюцію демократичних ідей провідних батьків-засновників єдиної Європи. А висвітлення альтернативних концепцій європейського єднання здійснювалось у загальному контексті оповіді основного сюжету праці.

Звичайно, можна репрезентувати велику галерею видатних особистостей — діячів культури, мистецтва, журналістів, представників бізнесових кіл, але насамперед політиків, наділених владою внаслідок народного волевиявлення, які зробили посильний внесок у розбудову об'єднаної демократичної Європи. Але, пам'ятаючи про застереження щодо неможливості охопити те, що є занадто великим, дана книга біографій (передбачається продовження цієї проблематики в наступних виданнях) поки що зосереджує увагу на 15 постатях батьків-засновників єдиної демократичної Європи.

З точки зору соціології досягти репрезентативності будь-якої вибірки завжди важко. Врешті достовірність наукового результату забезпечується точністю критеріїв вибірки. Отже, в пропонованій читачам книзі автори висвітлили погляди на європейську інтеграцію німців, які на різних історичних етапах забезпечували сталість просування ідеї єдиної Європи (*К.Аденауера, В.Брандта, Г.-Д.Геншера, Г.Коля, Г.Шмідта,*), австрійця — засновника панєвропейського руху *Р.Куденхоф-Калергі*, французів (*Ш.Де Голля, Ж.Монне, Ж.Делора*), британця *У.Черчілля*, який за життя став легендою, росіянина *М.Горбачова*, без політичної діяльності якого неможливо уявити трансформацію Центрально-Східної Європи в кінці 80-х років ХХ ст., чехів *Т.Г.Масарика* та *В.Гавела*, які є символами найважливіших періодів не лише національної, а й центрально-європейської історії, італійця *Р.Проді*, який у 1999-2004 рр. очолював Європейську Комісію та доклав чимало зусиль для рекордного розширення ЄС та прийняття єдиної Конституції ЄС, нарешті, останній за цим переліком, але не за місцем у історії — поляк Папа Римський *Іоанн Павло II*, чия папська діяльність протягом найтривалішого понтифікату минулого століття і третього за тривалістю в історії католицької церкви стала вагомим внеском у відновлення європейської християнської ідентичності. Дійсно, «без цих особистостей, без їхнього розуму, волі, спільної діяльності була б неможливою нова фаза європейської історії» [10, с.63].

Ми бачимо, що всі перераховані діячі є різного походження, складної власної долі. Але всіх їх об'єднує те, що вони належать до європейської

мерітократичної еліти, яка сформувалась за дійсними заслугами. Цікаво відзначити, що абсолютна більшість «батьків Європи» походили з прикордонних територій, де не було регіональних коренів для формування націоналістичних почуттів. Усі ці видатні особистості були знайомі з різноманітними культурами, що забезпечувало їм всебічно розвинутий світогляд. Погляди «батьків» об'єднували католицький універсалізм, латинська культура, технократизм і прагматизм» [10, с.62]. Тому мабуть не випадково за своїм характером «батьки» єдиної демократичної Європи продукували атмосферу толерантності, взаємної поваги та взаємовигідного рівноправного співробітництва, яке, незважаючи на всі розбіжності національних характерів, давало можливість послідовного продовжувати процес європейської інтеграції.

У книзі зроблена спроба описати менталітет європейської політичної еліти, яка визначала історію європейської інтеграції впродовж ХХ та на ХХІ століть. Адже всіх «батьків» об'єднують спільні цінності та соціальні норми, які визначають зміст історії європейської цивілізації. Саме тому ці «батьки-засновники», незважаючи на суттєві розбіжності у своєму баченні минулого, сучасного та майбутнього єдиної демократичної мирної Європи, завжди спроможні прийти до пошуку ефективних компромісних рішень, які на кожному з етапів історії розвитку європейської інтеграції забезпечували її поступ.

Колишній французький президент Валері Жискар д'Естен, який очолюючи європейський конвент доклав титанічних зусиль для розробки проекту першої спільної Конституції ЄС, слушно зазначає, що «...репутація людей минулого залежить більшою мірою від зусиль біографів, ніж від власних чеснот, або недоліків» [11, с.9]. Тож по-суті політичні нариси можна розглядати як суб'єктивні оцінки «суб'єктивного фактору» європейської інтеграції. Однак без подібної персоналізації історія ніколи не буде населена реальними особистостями з усіма їхніми рисами. Врешті, так би мовити «якість» особистих та професійних рис європейської еліти, яка є продуктом свого часу і існуючих суспільних відносин, а також ефективність їхньої взаємодії з громадянськими суспільствами визначають історичну долю Європи.

Автори висловлюють надію, що зазначені історичні нариси політичних біографій провідних діячів європейської інтеграції сприятимуть підвищенню в Україні європейської культурної ідентичності та формуванню позитивної суспільної думки в Україні щодо європейського вибору, який не заперечує міжнародної активності нашої держави на інших зовнішньополітичних напрямках, а навпаки підтримує їхню найбільш ефективну та доцільну реалізацію. Ми сподіваємось, що ця книга зробить свій внесок у покращення рівня знань українського суспільства про характер та сутність європейської інтеграції, розширить уявлення про специфіку функціонування наднаціональних установ Європейського Союзу та висвіт-

лить особливості взаємодії з ними національних урядів країн членів ЄС, сприятиме подоланню міфологізованого психологічного бар'єру у адаптації масової свідомості до системи європейських цінностей, що дасть можливість максимально наблизити Україну до її провідних західних партнерів, але, звичайно, без територіального розколу та занепаду у якості буферної зони між розширеним Європейським Союзом та Росією.

Врешті, автори зберігають надію на те, що в наступних книгах цієї серії можна буде ознайомити читачів не лише з великими політиками нинішніх країн-членів ЄС, а й з українськими політичними діячами, які торували шлях нашої країни до Європейського Союзу.

-
1. Арах М. Европейский союз: видение политического объединения. — М., 1998.
 2. Валовая Т.Д. Искушение Европы. Исторические профили. — М., 1998.
 3. Колінгвуд Р. Ідея історії. — К., 1996.
 4. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. — Львів, 1996.
 5. Спенсер Г. Вивчення соціології // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1.
 6. Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. — К., 1994.
 7. Известия — 2004. — 29 апреля.
 8. Süddeutsche Zeitung. — 2004. — 26. April.
 9. К характеристике экономического романтизма // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — М. — 1971. — Т.2.
 10. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.
 11. Жискар д'Естен. Власть и жизнь. Пер. с фр. — М., 1990.
 12. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М., 2003.
 13. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. — М., 2003.
 14. Ракитянский Н.М. Портретология власти: теория и методология психологического портретирования личности политика. — М., 2004.
 15. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры: Пер. с фр. — М., 1999.

ЖИТТЯ ОСОБИ В ДОЛІ ЄВРОПИ: ВІД ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ

Ріхард Куденхов-Калергі

У галереї видатних діячів, які заклали фундамент величної будівлі спільного європейського дому, чільне місце належить австрійському політику, науковцю, публіцисту Ріхарду Куденхову-Калергі. Мабуть, немає такої історичної енциклопедії, де його ім'я не згадувалось би як одного з головних ініціаторів створення «пан'європейського руху». Дійсно, в 1926 р. у Відні за його інтенсивних зусиль вперше було скликано Пан'європейський конгрес. Наступні його сесії відбувались 1930 р. у Берліні, 1932 р. у Базелі, 1935 р. у Відні, нарешті 1943 р. у Нью-Йорку. Проте російський історик А. Чубар'ян цілком слушно визнає, що «праці самого Р.Куденхова-Калергі були майже невідомі в СРСР» [20, с.111]. Становище по суті не змінилось й досі.

Після Другої світової війни проєвропейська політична діяльність Куденхова-Калергі стала особливо інтенсивною. У 1947 р. в місті Гштадт Куденхов-Калергі заснував Європейський парламентський союз та став його головою. У 1952-1956 рр. був почесним головою Європейського Руху [1, с. 84]. Звичайно, за цими рядками офіційної біографії важко побачити насичене життя людини, головною метою діяльності якої була пропаганда ідеї європейського єднання.

Слід сказати, що навіть факт народження Ріхарда Куденхова-Калергі, на нашу думку, безпосередньо пов'язаний із так званим процесом «інтернаціоналізації», яка, до речі, є однією з об'єктивних причин, що стимулювала потребу в європейському єднанні.

Отже, Ріхард Куденхов-Калергі народився 17 (за іншими даними 16 листопада) листопада 1894 р. у Токіо. Він був сином австро-угорського дипломата Хайнріха Куденхова-Калергі та за однією з версій японської гейші Мітсу Аояма [2, с.19].

Його батько належав до досить знатної родини. Родинне генеалогічне древо виростало з справжніх загальноєвропейських коренів. Куденхови були родом з фламандського Брабанту, а Калергі уродженці грецького Криту. Дворянство вони отримали за участь у хрестовому поході 1099 р. Їхній нащадок граф Ріхард Куденхоф-Калергі у своєму історичному часі також відправився у хрестовий похід за єдину Європу. Моментами марнославно, але віддамо належне, завжди пристрасно він боровся за свою ідею «Пан'європейського союзу», яка була викладена в однойменній книзі, що вийшла з друку 1923 р. та відіграла важливу роль у пропаганді ідей об'єднаної Європи після Версальського мирного договору, котрий поклав край Першій світовій війні.

Взагалі мало хто з дослідників біографії Куденхова-Калергі звертає увагу на певний зв'язок між його одержимістю європейськими проектами єднання та дитячим досвідом. На нашу думку, це досить промовистий факт. Адже ще до десяти років маленький Ріхард вивчив рідну мову матері — японську, батька — німецьку та міжнародну англійську мову. Як дитина європейця широких поглядів та азіатки, він був позбавлений комплексів національних забобонів, які напередодні та відразу після Першої світової війни інтенсивно поширювались Європою. Отже, Ріхард Куденхов-Калергі був справжнім «дитям інтернаціоналізації». Фотографії свідчать, що він навіть зовнішньо нагадував чоловіка так би мовити азійського походження. Проте вузькі очі не заважали йому широко дивитись на європейські проблеми. Такий «глобальний» кругозір та світогляд він здобув, отримавши досить непогане навчання.

У 1899 р. завершилась дипломатична місія Хайнріха Куденхова-Калергі до Японії і він з сином повернувся до Відня. За імперських часів родина досить часто відвідувала Прагу. Ріхард навчався в Терезіанінській академії, вивчав філософію та історію у Віденському університеті, де 1917 р. здобув ступінь доктора філософських наук. З розпадом Австро-Угорської імперії Ріхард отримав чехословацьке громадянство, але відчував себе справжнім космополітом. До речі, і більшість еліти Австро-Угорської імперії відстоювала ідею наднаціональної імперії, яку під час Першої світової війни намагались захистити від національно-державницьких тенденцій.

Цікаво, але так би мовити інтернаціоналісти за визначенням, тобто австрійські соціал-демократи, ще напередодні Першої світової війни зайняли альтернативну позицію. Прихильники так званого австромарксизму, виступаючи за визнання національного самовизначення, наполягали на

відмові від ідеї Габсбурзької імперії та приєднанні до Німеччини. Врешті один з відомих «14 пунктів» американського президента В.Вільсона, виголошених ним 8 січня 1918 р., вимагав встановлення в Європі кордонів за національним принципом та вільний автономний розвиток для народів Дунайської імперії.

Зупинимо нашу увагу на історичних перипетіях, пов'язаних із становищем Австрії після листопада 1918 р. Це тим більше доречно, зважаючи, що Ріхард Куденхов-Калергі у жовтні 1916 р. поселився у Відні. До речі, до березня 1939 р. він зберігав чехословацький паспорт, що давало йому можливість відчувати себе досить комфортно у космополітичному Відні [2, с.19]. Крім того, Куденхов-Калергі завжди високо оцінював той факт, що Чехословаччина за часів правління Т.Масарика та Е.Бенеша доклала чимало зусиль для реалізації ідеї формування Панєвропи.

Зберігались зв'язки із суспільними колами австрійської політичної, економічної та інтелектуальної еліт. Саме в цьому середовищі стверджувались його погляди щодо потреби розроблення своєрідної «європейської доктрини Монро», тобто перетворення Європи на єдиного гравця, спроможного захищати інтереси Старого континенту в глобальній конкуренції [10, с.87].

Взагалі Перша світова війна стала справжнім шоком для покоління, до якого належав Куденхов-Калергі. Сподівання на мирне об'єднання народів Європи, яке має майже «автоматично» настати внаслідок дії чинників економічної інтернаціоналізації, виявились марними. Більше того, саме майбутнє Європи в умовах загального хаосу, соціальної напруги та втрати багатьох мільйонів здорових чоловіків в окопах війни, було під великим питанням. Куденхов-Калергі вбачав одну з головних причин Першої світової війни у загостренні протиріч між застарілими європейськими кордонами, які формували три імперії: Другий рейх, Австро-Угорська та Російська імперії, та бажанням молодих націй домогтися самовизначення. Спроба розв'язати цю теоретичну та практичну дилему врешті привела думку Кулергі до ідей формування нових структур міжнародної співпраці, яка мала зробити національні проблеми не такими актуальними для європейського політичного процесу. Врешті ідея цивілізаційної інтеграції Європи мала співпасти з ліберально-демократичними ідеалами.

Саме на міжвоєнний період припадає перший і, на нашу думку, найголовніший період політичної активності Р.Куденхова-Калергі, який був спрямований на чітке формування, популяризацію та перші спроби втілення у наднаціональних політичних союзах ідеї й концепції європейського єднання.

У листопаді 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Згадуючи у 60-ті рр. ХХ ст. у мемуарах «Життя за Європу» свої погляди у двадцять

чотири роки на майбутнє передусім Австрії, Р.Куденхов-Калергі наголошує, він вважав, що «перед Віднем був не дуже широкий геополітичний вибір». Куденхов-Калергі наголошував, що «як аншлюс, так і створення Дунайської федерації можуть призвести до великих міжнародних ускладнень». Але він визнавав, що «аншлюс з Німеччиною був би ідеальним вирішенням економічних та національних проблем, натомість заборона аншлюсу становить загрозу габсбурзької реакції для пан'європейського вирішення австрійської проблеми» [5, с.2].

Більшість австрійського населення, втративши імперію, сподівалось на возз'єднання з Німеччиною. Найбільш популярним було так зване «велике німецьке» вирішення національної проблеми, яке в 1870 р. унеможливив О.Бісмарк. Тим самим найпростішим рішенням вважався аншлюс Австрії з Німеччиною. Але це не відповідало національним інтересам країн-переможниць. Досить прохолодно вони ставились і до ідеї «Дунайської федерації», як і до перших «пан'європейських проєктів» [12, с.44].

Проте переможці та переможені, звичайно, будучи реалістами, не могли заплющувати очі на той факт, що крах Габсбурзької монархії суттєво дестабілізував становище у Центральній Європі. За цих обставин як своєрідний компромісний геополітичний варіант можна було розглядати ідею створення так званої «Серединної Європи». Тобто створення німецької зони впливу у Центральній Європі, на думку віденських геополітиків, мало відіграти роль противаги територіальній інтеграції югослов'янських народів, які на уламках Австро-Угорської імперії створили Королівство Сербів, Хорватів та Словенців. Сен-Жерменський (1919) та Тріанонський (1920) договори остаточно констатували смерть Австро-Угорської імперії. Врешті австрійський нейтралітет мав стати альтернативою як аншлюсу, так і проєкту дунайської федерації.

До речі, на думку Р.Куденхова-Калергі так звані 14 пунктів американського президента В.Вільсона, які проголосили право на самовизначення націй, сприяли фрагментації політичної карти Європи, утворенню нових незалежних держав з власним націоналізмом, який розглядався ним не лише як перманентна загроза європейському миру, а й як суттєва перешкода для рівноправного післявоєнного співробітництва європейських народів [14, с.18]. Тому, на думку Куденхова-Калергі, Перша світова війна довела, що криза ідеї та політичної практики конкурентної боротьби різних національних суверенітетів створили передумови для зіткнення багатьох народів. Вийти з цього зачарованого кола можна лише через реалізацію моделі створення європейської федерації.

Ця ідея була досить популярною в середовищі пацифістів ще до 1914 р., але тоді, коли велика війна багатьом здавалась неможливою, сама

можливість наднаціональних структур влади, які мали керувати не національними державами, а лише уніфікованими територіальними громадами, багатьом задавалась утопічною. І навіть ворожою «справжньому» патріотизму.

Принаймні переможці у Першій світовій війні на цьому бажали консолідувати свої нації, а переможені теж мали намір використати націоналістичні почуття, які перебували в депресії після поразки, з метою єднання своїх націй заради мети реваншу. За цих обставин реальним шансом уникнути нової великої війни можна було лише за допомоги прискореного формування європейської федерації. До цього висновку Куденхов-Калергі дійшов ще в жовтні 1918 року [11, с.44].

Ідея формування Дунайської федерації була похована підписанням 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменської мирної угоди з Австрією. Відень поступався Південним Тіролем до перевалу Бреннер, окрім того, Трієстом, Істрією і Далмацією, а також територіями Каринтії і Крайни. Слідувало також визнання незалежності Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Югославії. Було заборонено назву «Німецька Австрія» і приєднання до Німеччини. В свою чергу Р.Куденхов-Калергі не достатньо чітко усвідомлював, що політична інтеграція у формі європейської федерації може бути не першим камінчиком у будівлі Єдиної Європи, а лише завершальним етапом досить тривалого інтеграційного розвитку.

Водночас слід зазначити, що на початку 20-х рр. ХХ ст. один із основних ідеологів німецького консерватизму Артур Меллер ван дер Брук проорокував розвиток німецького світу в наступному напрямку: «Ми були германцями, ми є німцями, ми будемо європейцями» [16, с.93]. Принаймні складалось враження, що в Європі 1919 р. здійснюється військова мета США, тобто «демократична світова революція». Династії Габсбургів і Романових, Гогенцоллернів і Османів зникають. Європа, до якої 1914 р. входили 17 монархій і 3 республіки (Швейцарія, Франція, Португалія), має в 1919 р. 13 республік і 13 монархій, хоча в деяких країнах (Іспанія, Греція) монархія тимчасово замінюється республіканською формою правління [17, с.417].

Крім того, внаслідок встановлення великих репарацій та військових боргів переможцям економічне одужання Європи відбувалось повільно. Європа втрачала панівне становище в світі. Через брак політичної свідомості і компетентності в народів, які отримали новий демократичний устрій, перемога демократії залишалась під загрозою. Запровадження пропорційного виборчого права у багатьох континентальних європейських державах спричинило до утворення дрібних політичних угруповань і неможливості формування чіткої парламентської більшості.

Тому досягнення мети єднання європейських народів ускладнювалось багатьма проблемами повоєнного періоду в Європі. Слід зазначити, що як для переможців, так і для переможених народів властивим стало гостре національне почуття як віддзеркалення прагнення реалізації ідеалу політичного самовизначення. Але внаслідок цього суттєво загострились проблеми національних меншин і прикордонні питання, які значною мірою лишались нерозв'язаними. Гострими були стосунки між чисельними національними меншинами та державотворчими націями у щойно заснованих багатонаціональних державах (Чехословаччина, Югославія). Наприклад, у листопаді-грудні 1918 р. під тиском союзників колишньої Антанти та чеських військ не вдалось реалізувати ідею приєднання відповідно до референдуму судетських німців до німецької Австрії.

Впродовж 1919-1922 рр. у віденських інтелектуальних кружках, до яких входив і Р.Куденхов-Калергі, досить жваво обговорювались перспективи Європи. «Своєрідний провокаційний стимул, — як згадував Р.Куденхов-Калергі у своїх мемуарах «Життя для Європи. Мої життєві спогади», — цьому дала книга німецького філософа О.Шпенглера «Сутінки Європи» [12, с.114]. У націонал-соціалістичних публіцистичних колах це інтелектуальне середовище трактувалось як «жидо-масонське». На нашу думку, не слід перебільшувати ролі масонів в історії європейської інтеграції, адже для її реалізації потрібні були не лише сприятливі суб'єктивні чинники, а й об'єктивні соціально-політичні й економічні передумови. Проте й без цього «суб'єктивного елемента» історія європейської інтеграції принаймні гіпотетично могла бути іншою.

Історичним результатом цих інтелектуальних дискусій врешті народився своєрідний проект ревізії «14 пунктів» В.Вільсона, тобто ідея формування союзу європейських держав від Португалії до Польщі. Куденхов-Калергі пропагував свою ідею у форматі міждержавного союзу з двома палатами: «депутатською» та так званою «урядовою». По-суті, пропонувалось створити двопалатний Європейський парламент. Нижню палату з 300 депутатів (по одному від мільйону громадян об'єднаної Європи) мали обирати безпосередньо громадяни, а верхню формувати представники національних парламентів 27 країн членів такого союзу [11, с. 78]. Отже, європейська ідея мала затвердити не між утопією та реальністю, а між необхідністю та можливостями для свого втілення в життя.

Р.Куденхова-Калергі занепокоїв радянсько-німецький договір, досягнутий у квітні 1922 р. в Рапалло. Він вважав, що можливе зміцнення цього союзу може поставити під сумнів рівновагу на європейському континенті.

В цей час на арені історії конкурували дві альтернативні концепції європейського єднання. Після мюнхенського «пивного путчу» А.Гітлер замислився над створенням у Європі тоталітарного «нового порядку», який мав стати кроком на шляху до світового панування «арійської раси». Водночас у колах європейської космополітично налаштованої еліти циркулювали ідеї демократичного об'єднання європейських народів.

У 1923 р. одне з віденських видавництв випустило брошуру Р.Куденхова-Калергі «Пан'європа». На сторінках цього невеликого за обсягом, але історично значимого видання, викладався так би мовити конспективний план європейської інтеграції. На думку автора, передумовами європейського єднання передусім є нагальна потреба повного відновлення економічного потенціалу народів Старого континенту, який був зруйнований перипетіями Першої світової війни. Лише на основі відродження багатого та мирного життя можна буде запобігти новим конфліктам між європейськими державами. По-друге, з точки зору Р.Куденхова-Калергі необхідна ширша координація «індустріально-технологічного та промислового виробництва», адже європейські національні держави «змушені зважати» на економічну конкуренцію з боку Сполучених Штатів Америки. Нарешті, останній мотив створення «Пан'європи» за переліком, але не за історичним значенням, — це «більшовицька революція 1917 р. в Росії як загроза політичній системі Європи». Зважаючи на всі ці чинники, створення «Європи для європейців» є нагальною потребою [4, с.7]. Отже, пропонувалось об'єднати зусилля демократичних країн Європи, створити механізм обов'язкового арбітражу для попередження загрози війни, ліквідації митних кордонів та запровадження вільного руху товарів [1, с.74].

До речі, ні Велика Британія, ні тим більше більшовицька Росія у планах Р.Куденхова-Калергі не розглядались як частини континентальної Європи. «Вільна Європа, — на його думку, — існує між двома євразійськими світовими потугами Англією та Росією. Британська імперія — кордон Європи як з Азією, так і з Америкою. Британія не може бути членом Європи, якщо Європа не є домініоном чи напівколонією Британської імперії. Росія культурно знаходиться за межами Європи, адже реформи Петра Великого лише зіштовхнули європейські теорії з азійською практикою. До того ж між Росією та Європою існують природні кордони» [3, с.24].

На його думку, чотири імперії — британська, американська, радянська та японська — після Першої світової війни стали домінуючими потугами. Тому політично світ поділяється на Пан-Америку, Пан-Британію, Пан-Росію, Пан-Японію. Лише «європейське силове поле лишається розколотим». Що врешті й обумовлює нагальну потребу створення

Пан'європи від Португалії до Польщі. Далі Р.Куденхов-Калергі наголошує, що «європейське становище в світі таке, як становище Німеччини в Європі: наслідки Першої світової війни для Європи порівняні з наслідками Тридцятирічної війни для Німеччини» [4, с.2].

Цікаво, що на практиці висунуто Р.Куденховом-Калергі концепцію «європейської доктрини Монро», в 50-60-ті рр. ХХ ст. намагався впровадити французький президент де Голль, який в свою чергу, запропонував концепцію «європейської Європи». Він також вважав, що Європа має позбутись домінування обох наддержав і знову стати впливовим центром сили на світовій сцені. Адже без цього європейські народи програють у глобальній конкуренції за місце під сонцем. Р.Куденхов-Калергі нагадував, що «Австрія за межами Німеччини була для Бісмарка «малонімецькою програмою». Європа мусить навчитись мало європейському рішення у разі неможливості великоєвропейського» [10, с.119]. На його думку, «європейська доктрина Монро повинна звучати так: «Європа європейцям» [3, с.24]. Ця формула могла стати рецептом виходу з «занепаду Європи».

Нагадаємо, що зовнішньополітична програма США, яка була у 1823 р. запропонована президентом Джеймсом Монро оголошувала, що «американський континент не може розглядатись як об'єкт майбутньої колонізації з боку будь-якої європейської держави». У цьому сенсі умовно кажучи «європейська доктрина Монро» має звільнити Європу від надто тісної американської опіки.

Оцінюючи чинник радянської Росії, Куденхов-Калергі писав, що «перемога світової революції означатиме встановлення європейської ленінської диктатури». Генуезька конференція, на його думку, переконливо показала слабкість позиції розколотої Європи перед єдиною Росією. Тому, підсумовував Куденхов-Калергі, «гегемонія варварської Росії була би для Європи культурною катастрофою» [6, с.4].

Проте «військове становище роз'єднаної Європи ще більш безнадійне, ніж політичне. Нова війна між великими європейськими державами перетворила б ці землі на руїни. Аби уникнути цього слід оточити Росію мініатюрними державами Малої Антанти та озброїти Німеччину» [6, с.4]. Панацею від усіх європейських хвороб він бачив у європейському єднанні. «Лише пан'європейська військова організація з солідарною оборонною системою на східному кордоні може створити Європу миру та безпеки» [3, с.23]. Це дуже важливо, адже єднання європейських народів розглядалось Куденховом-Калергі як історична альтернатива російської ідеї світової революції як світової організації. Отже, навіть у контексті функціонування Ліги Націй, «пануванню світових імперій європейські нації мають протиставити альтернативу створення пан'європейської світової потуги» [11, с.113].

Оприлюднена ідея, так би мовити, впала на сприятливий ґрунт. Вона була підтримана впливовими бізнесовими колами. Впродовж 1925-1926 рр. на фінансування майбутнього «Пан'європейського союзу» було зібрано 650 млн. золотих крон [2, с.27]. Для тодішньої європейської інфляційної економіки це була астрономічна сума. Цей аргумент допоміг прихильникам єдиної Європи переконатись у можливості так би мовити успішно «продавати» цю ідею.

На думку Куденхова-Калергі, насамперед слід було зайнятись створенням сприятливої громадської думки, яка орієнтувалась би на користь європейської інтеграції. Без цього ідея «Пан'європи» як повна утопія, дійсно, не проіснувала більше року.

Поступово у Європі створювалась сприятлива політична атмосфера для популяризації ідеї європейського єднання. За підсумками Локарнської мирної конференції 16 жовтня 1925 р. було підписано угоду про гарантії західних кордонів Веймарської Німеччини. Основний договір був підписаний Бельгією, Францією та Німеччиною. Він встановлював непорушність німецько-французького (включно з Рейнською демілітаризованою зоною) та німецького-бельгійського кордону (підтверджувався розподіл за Версальським договором 1919 р.). Крім того, Німеччина, Бельгія та Франція зобов'язались не нападати одна на одну та вирішувати суперечки мирним шляхом. Гарантами угоди були Велика Британія та Італія.

Р.Куденхов-Калергі привітав Пакт Локарно та очікував від «політичної нормалізації великих економічних прибутків» [10, с.147]. Договір набув чинності після того, як 1926 р. Німеччина стала членом Ліги Націй. Зважаючи на це, Р. Куденхов-Калергі наголошував, що «допоки французька політика переважно займається Німеччиною, Європа лишається васалом Англії та є лише географічним поняттям. Тому поки Франція проводить політику санкцій щодо Рурської області, допоки Німеччина орієнтуватиметься на союз з Росією, доти ідея Панєвропи лишатиметься фантомом» [3, с.24]. Аби поставити справу європейського єднання на реальний політичний ґрунт, Куденхов-Калергі не виключав можливості поетапного формування об'єднаної Європи навколо міцного економічного центру навколо Німеччини, яка заліковувала рани, нанесені її економіці Першою світовою війною. Врешті й австрійській економічній і політичній еліті досить близьким був проект створення «Серединної Європи». Але за реальної версальської системи європейських міжнародних відносин все ж подібний план виглядав занадто фантастичним.

Але, незважаючи на певні політичні суперечності, «Пан'європейський союз» восени 1925 р. відкрив своє бюро у віденському палаці Хофбург. До широкої пропаганди ідей європейського єднання Р.Куденхов-Калергі

залучив навіть власну дружину Іду Роланд — на той час досить популярну акторку Віденського державного оперного театру [11, с.112]. Зазначені ідеї активно пропагувались у Веймарській республіці, але зустрічали тут жорстку протидію націоналістичних кіл.

На думку Куденхова-Калергі, визначальне значення для майбутнього європейської ідеї матиме її погодження з провідними ідеологічними течіями сучасності, а також з головними політичними рухами, зокрема, католицьким та соціалістичним [12, с.86]. Звичайно, «єдина Європа теоретично може об'єднати монархії. Але Конституція федеративної Європи мусить бути республіканською». Тому, на його думку, «поява кожної республіки в середині континентальної Європи має вітатись як крок до пан'європейської федеративної республіки» [10, с.110]. Врешті наднаціональні європейські співтовариства, на його думку, були необхідним етапом у розвитку космополітизму, аби пан'європейці нарешті могли вибудувати Пан'європу.

На початку жовтня 1926 р., завдяки зусиллям німецької та австрійської політичних та економічних еліт у Відні відбувся «тиждень економіки Середньої Європи». Його учасники наголошували, що єдина Європа це не штучне поняття, не просто політична концепція, а жива мрія, яка існує у свідомості європейських народів та відповідає об'єктивним потребам налагодження широкого співробітництва між ними.

Водночас у Відні 3-6 жовтня 1926 р. нарешті було організовано перший конгрес «Пан'європейського союзу», який відкрився у віденському палаці Хофбург. У ньому взяли участь близько 2000 делегатів з 24 європейських країн, серед них такі відомі політики як французи Е.Ерріо та Л.Блюм, німець К.Аденауер (який вже тоді, будучи бургомістром міста Кельн, завойовував собі репутацію впливового політика), чех Е.Бенеш. До речі, учасником першого віденського пан'європейського конгресу, як жива альтернатива більшовизму, був колишній голова російського тимчасового уряду Олександр Керенський (1881-1970) [2, с.29], який, зокрема, називав головними мотивами європейського єднання сприяння до «свободи, миру, добробуту, розквіту культури» [10, с.64].

У своїй вступній промові президент «Пан'європейського союзу» Ріхард Куденхов-Калергі підкреслив, що «для ворогів союзу європейських народів — шовіністів, мілітаристів та комуністів він ще довго лишатиметься утопією» [11, с.156]. Учасники форуму наголошували, що потреба глибшого єднання європейських народів є викликом часу. Її об'єктивну основу складають економічні інтереси. Зокрема, згадувався факт ініціативи люксембурзького промисловця Еміля Майріша щодо створення в Саарі сталеплавильного картелю. Ця ідея актуалізувалась після Другої світової війни зі створенням Європейського об'єднання вугілля та сталі.

Зазначимо, що з першого дня пан'європейського форуму, завдяки пропагандистським зусиллям Р.Куденхова-Калергі консервативна віденська преса гаряче підтримувала ідеї європейського єднання. Вітались результати віденського форуму. На ньому врешті було прийнято Статут «Пан'європейського союзу» як міжнародної організації. Її керівним органом визнавалась Центральна рада, яка складалась із керівників всіх національних відділень Союзу. Президентом названої ради був обраний Р.Куденхов-Калергі [11, с.156].

На конгресі були визначені основні напрями розбудови європейської конфедерації. Найближчими завданнями були окреслені: створення військового альянсу, поетапне утворення митного союзу, спільне використання колоній європейських держав, єдина грошова одиниця, співробітництво європейських та інших держав у рамках Ліги Націй [18, с.14]. Зазначалось, що будь-які прояви силової політики можуть лише відновити та посилити небезпечні націоналістичні тенденції, які реально можуть повернути народи Європи в оману братовбивчої війни.

Р.Куденхов-Калергі поставив завдання започаткувати процес посилення європейської наднаціональної еліти. Вже сама постановка цієї проблеми спровокувала загострення протистояння з рушійними силами національних еліт. Врешті історія європейської інтеграції засвідчила, що саме протиріччя між національними елітами, які спираються на ідею національних державних інтересів, та наднаціональною елітою, яку створюють не лише «європейські бюрократи», а й прихильники інтеграції в середовищі національних еліт, лишається ключовим питанням європейського політичного процесу єднання.

Натомість соціал-демократична преса, особливо «Arbeiter Zeitung» звертала увагу, що зазначений проект європейського єднання, по суті, є оголошенням хрестового походу за збереження капіталізму в Європі та стає альтернативою все ще популярному в масах австрійсько-німецькому союзу, до того ж ідея європейського єднання є досить утопічною. Зокрема, її не сприймала фашистська Італія. Зважаючи на реальну загрозу нових конфліктів у Європі, Р.Куденхова-Калергі серйозно турбувала проблема того, що безпека кожної європейської держави все ще ґрунтувалась на власному війську.

Куденхов-Калергі як президент центральної ради цього союзу вбачав у конфедерації насамперед гарантію миру на континенті. Водночас до його планів входило перетворення Європи на суперпотугу, яка мала протистояти іншим супердержавам США, СРСР, Британській імперії. Натомість із приходом до влади диктатур в Італії, Німеччині, Іспанії ця ідея не мала шансів на здійснення. Головним ставало питання колективної європейської безпеки.

Символічним успіхом пропагандистських зусиль Р.Куденхова-Калергі став укладений 27 серпня 1928 р. в Парижі Пакт Л.Келлога (1856-1937, американський державний секретар) — А.Бріана (1862-1932, французький міністр закордонних справ), який зафіксував норму відмови від війни (в цьому зв'язку слід зазначити, що французький письменник В.Гюго слушно наголошував, що кожна війна між європейцями є громадянською війною) як інструмента національної політики. Але слабкою стороною зазначеного пакту була відсутність будь-яких санкцій щодо країн-агресорів. До речі і самі критерії визначення агресора в міжнародному праві були досить розпливчастими.

Натомість на пан'європейському пропагандистському рівні ключовим визначалось питання підготовки європейського конгресу з питань безпеки. З метою реалізації ідеї європейської інтеграції, зокрема, заради головної мети збереження миру та стабільності в Європі наш австрійський граф залучив впливових європейських політиків, таких, як Арістид Бріан та Густав Штреземан (1878-1929), який наполегливо висловлювався на користь німецько-французького замирення та союзу, котрий мав дати тривалий мир Європі. Ці ідеї розвивав і його французький колега, зокрема, виступаючи 5 вересня 1929 р. на засіданні Ліги Націй, тодішній міністр закордонних справ Франції А.Бріан оголосив меморандум про «Європейський федералістський союз».

Зокрема, пропонувалось створити конфедерацію європейських держав зі спільними структурами управління, але без обмежень національного суверенітету. Основу плану створення Сполучених Штатів Європи за А.Бріаном мав створити митний і економічний союз. Але ця пропозиція була лише взята до відома, а не до практичної реалізації. Адже перспективні цілі формування спільного ринку, митного союзу, вільного руху товарів, капіталів, робочої сили ще не сприймались більшістю європейських еліт, не говорячи вже про народи. Навпаки, в умовах економічної депресії подолання Великої Кризи, на думку більшості інтелектуалів, полягало у запровадженні протекціоністської політики національних держав.

Мабуть, народи, як і окремі люди, сильні «заднім розумом», тобто вже набутим досвідом. Принаймні негативний досвід економічних наслідків Першої світової війни, коли з'явилися суттєві перешкоди міжнародному товарообміну, запровадження карткової системи, яке не сприяло ринковим механізмам стимулювання виробництва товарів широкого споживання, а також зменшення золотовалютних запасів у європейських державах та обмеження вільного пересування робочої сили — що разом сприяло економічній кризі 1929-1939 рр., посприяв недопущенню аналогічних помилок після Другої світової війни. З цією метою 17 травня

1930 р. А.Бріан оприлюднив «Меморандум щодо організації федерації європейських держав», який пропонував не лише створення фундаменту загальноєвропейської безпеки, а й у разі реалізації робив би неможливим нацистський «новий порядок» у Європі. Проте в умовах поглиблення економічної депресії національні уряди обрали курс на протекціонізм.

Наочним прикладом цього було виникнення нових митних кордонів у Європі у зв'язку з утворенням нових держав. Якщо в 1914 р. було близько 6000 км. митних кордонів, то в 1920 р. їх вже стало 12000 км. [17, с.463]. Натомість у 1931 р. план створення німецько-австрійського митного союзу зазнав невдачі через спротив Франції, оскільки Міжнародний суд у Гаазі відхилив правомірність такого митного союзу.

З точки зору Р.Куденхова-Калергі «внутрішньоєвропейська проблема кордонів має вирішуватись зі створенням Пан'європи. Врешті скасування кордонів (що врешті досягнуто Шенгенськими угодами) в інтересах всіх» [5, с.3]. А відсутність відповідних угод була лише на користь правих радикалів та націоналістів. Зміцненню європейської безпеки мала сприяти реалізація ідеї укладання гарантійних пактів між великими та малими європейськими державами, що має стати першим кроком до формування митного, транспортного, валютного союзів, використання всіх армій та флотів Європи лише для захисту спільних кордонів [11, с.144].

Під впливом світової економічної кризи, тобто «великої депресії», яка розпочалась у жовтні 1929 р. з краху на Нью-Йоркській фондовій біржі, внаслідок перевиробництва товарів, що призвело до падіння прибутків, скорочення виробництва, масового безробіття та банкрутства, відповідно до зменшення купівельної спроможності, збільшення кількості непроданих товарів, а потім до катастрофічного падіння виробництва і руйнації міжнародної платіжної системи в Європі (1929-1934 рр.), активізувалась увага Р.Куденхова-Калергі до економічних аргументів на користь реалізації європейської інтеграції. На його думку, інтеграція повинна насамперед мати економічне обґрунтування [2, с.39]. Він вітав угоду про німецько-австрійський митний союз та торговельну угоду від 12 квітня 1930 р. Водночас Куденхов-Калергі був переконаний, що союз Австрії з Німеччиною, але не у статусі «німецької провінції», спроможний допомогти у подоланні економічної депресії.

Врешті, на другому берлінському пан'європейському конгресі було прийнято рішення про ширшу пропаганду європейського єднання в пресі та школах провідних європейських країн. Пропонувалось навіть приступити до розробки проекту спільної європейської Конституції [11, с.143].

У 1931 р. Пан'європейський рух видав Меморандум про європейську кризу. Висловлювалась стурбованість з приводу кризи європейського лібералізму. Того ж року 17 травня вперше святкувався «День Пан'Єв-

ропи». Рік потому, 17 травня 1930 р., французький політик Арістид Бріан вперше від імені уряду запропонував європейським народам єднатись заради кращого майбутнього.

Проте вже на базельському 1932 р. пан'європейському конгресі наголошувалось, що допоки «в громадській думці Європи пануватиме націоналізм, демократичні уряди не зможуть висунути ініціативу створення Панєвропи, але масовий пан'європейський рух може поставити цю проблему перед урядами і сприяти, аби народи Європи свої національні ідеї реалізовували через пан'європейські» [11, с.157]. Політичні керівники Європи врешті мали розуміти, що в їх руках перебуває майбутнє європейської цивілізації.

Оптимізму додавало відновлення у 1932 р. співпраці нейтральних скандинавських держав Данії, Норвегії, Швеції. Вони разом із країнами Бенілюксу планували створення економічного союзу, що могло розглядатись як важливий крок до консолідації всієї Європи через тіснішу співпрацю на локальному та регіональному рівнях [17, с.430].

На думку Р.Куденхова-Калергі, «Пан'Європа повинна бути пріоритетом для європейських демократичних партій, які відстоюють цінності європейської культури» [10, с.99]. Передумовою недопущення нової європейської війни вважалось відвернення народних мас від націоналізму. Опоненти європейської інтеграції запитували у Куденхова-Калергі, з ким він збирається будувати демократичну Європу — з Б.Муссоліні, А.Гітлером, М.Хорті, чи Ю.Пілсудським? Дійсно, на тому історичному етапі в силу об'єктивних наслідків Першої світової війни сприятливого демократичного середовища для реалізації ідеї демократичної єдиної Європи не було. Адже перехідні політичні режими в більшості нових європейських національних держав перебували під потужним тиском економічного занепаду. Це вимагало впровадження в суспільне життя різних авторитарних форм правління. На користь цього свідчить ціла низка історичних фактів.

Наприклад, лише за період 1922-1936 рр. у жовтні 1922 р. в Італії до влади прийшов Б.Муссоліні, у червні 1923 р. стався військовий переворот у Болгарії, у вересні 1923 р. генерал Х.Прімо де Рівера встановив військову диктатуру в Іспанії, у травні 1926 р. Ю.Пілсудський почав здійснення ідеї санації в Польщі, у грудні 1926 р. склався диктаторський режим А.Сметони в Литві, у січні 1929 р. король Олександр здійснив державний переворот в Югославії, з лютого 1930 р. склалось особисте правління короля Кароля II в Румунії, у липні 1932 р. утворився диктаторський уряд Салазара в Португалії, у грудні 1932 р. Литва стала авторитарною однопартійною державою, у січні 1933 р. до влади в Німеччині прийшов А.Гітлер, у березні 1933 р. стався державний перево-

рот Е.Дольфуса в Австрії, у березні 1934 р. встановлена диктатура К.П'ятса в Естонії, у травні 1934 р. президент К. Ульманіс здійснив державний переворот у Латвії, у серпні 1936 р. відбувся переворот генерала М.Метаксаса в Греції, а у вересні 1936 р. генерал Ф.Франко став «каудильйо» націоналістичної Іспанії.

Тому на початку 30-х рр. ХХ ст. Європа вже жила в поганому передчутті чергової катастрофи. Історичний поворот у долі Європи та світу настав 30 січня 1933 р., коли внаслідок загострення економічної кризи а також перманентної кризи парламентаризму до влади в Німеччині прийшли націонал-соціалісти. Здавалось, що план створення Паневропи зазнав остаточного фіаско.

Проте Куденхов-Калергі продовжує політичну пропаганду цієї ідеї, незважаючи на несприятливий політичний клімат в Австрії. Адже уряду канцлера Е.Дольфуса, незважаючи на позику, здобуту 1932 р. за посередництва Ліги Націй за відмову від аншлюсу, не вдалось стабілізувати економіку. У березні 1933 р. за допомоги закону про надання надзвичайних повноважень в умовах економіки військового часу (1917 р.) було скасовано парламентське правління. На внутрішньополітичному фронті були заборонені партії націонал-соціалістів та соціал-демократів.

25 липня 1934 р. нацисти вбили австрійського канцлера Енгельберта Дольфуса, названого Р.Куденховом-Калергі «паневропейцем, віруючим католиком, вождем селян, справжнім австрійцем», але республіка ще встояла. Її захист Р.Куденхов-Калергі вважав передовою лінією оборони Пан'Європи [3, с.56]. Однак після невдачі проекту митного союзу з Німеччиною Австрія не приєдналась до економічно і політично реорганізованого дунайського простору під французьким верховенством.

Проте на четвертому пан'європейському конгресі 1935 р., який за підтримки австрійського канцлера Курта Шушнігга знову відбувався у Відні, який до речі пропонувалось зробити столицею Пан'Європи, наголошувалось, що ідея європейського єднання з утопії перетворилась на історичну необхідність [10, с.101].

Виступаючи на цьому форумі, Р.Куденхов-Калергі наголошував, що «ми зібрались, аби засвідчити, що європейська ідея жива. Наш рух працює в ім'я європейського миру, створення великого економічного простору заради процвітання європейських народів»[10, с.149]. На його думку, добра воля європейських народів, які мали б змусити свої уряди нарешті зробити практичні кроки до єднання та запобігання війни, все ще могла запобігти військовій катастрофі. До Р.Куденхова-Калергі, як до «розкрученого» засобами масової інформації пропагандиста європейського єднання, все ще прислухались.

Підтвердженням слушності такої оцінки стала брудна контрпропагандистська кампанія, розгорнута нацистською пресою Німеччини та Австрії проти Р.Куденхова-Калергі. Йому пригадали й наполовину азійське походження і дружину єврейку і те, що свою політичну кар'єру він розпочав зі вступу до віденської єврейської громади [9, с.3]. Виходячи з цього, геббельсівська пропаганда наголошувала, що ідеї європейської інтеграції слугують інтересам «американо-єврейського світового капіталу»[13, с.2]. Р.Куденхова-Калергі звинувачували у зв'язках з масонськими колами, які в міжвоєнний період докладали багато зусиль для пропаганди ідей європейської інтеграції.

Тим часом 7 березня 1936 р. Німеччина денонсувала Локарнські угоди та окупувала Рейнську демілітаризовану зону. Велика війна наблизилась ще на один крок. В цей передгрозовий час Куденхов-Калергі продовжував пропагувати ідеї миру. В статті «Про європейську місію жінок» він наголошував, що «чоловіча політика є імперіалістичною. Для жінок безпека та стабільність понад усе, аби росли діти. Пан європейський рух очікує від феміністок боротьби за мир»[8, с.1].

Але на війну працювали, на жаль, більш потужні сили. В 1937 р. А.Гітлер посилив тиск на австрійського канцлера Курта фон Шушніга, вимагаючи, аби Австрія «добровільно» приєдналась до Третього рейху. Врешті 12 березні 1938 р. Німеччина здійснила аншлюс, окупувавши Австрію. По-суті, А.Гітлер виконував програму демонтажу Версальського мирного договору 1919 р., який позбавив Німеччину низки її етнічних земель. 30 вересня 1938 р. відповідно до Мюнхенської угоди між Великою Британією (Н.Чемберлен), Францією (Е.Даладьє), Німеччини (А.Гітлер), Італії (Б.Муссоліні) було досягнуто домовленості про включення прикордонних земель, населених судетськими німцями до Німеччини.

Р.Куденхов-Калергі, а разом з ним і Центральне бюро Пан'європейського Союзу, з жовтня 1938 р. короткий час діяли в Празі. Але через півроку припинила існування і Чехословаччина. Тоді він через Женеву, де залишив багатий архів Пан'європейського Союзу (40 тис. архівних справ), виїхав до Парижа. Однак у травні 1940 р. після капітуляції Франції він змушений був виїхати до Нью-Йорка. Тут у 1943 р. відбувся шостий пан'європейський конгрес, на якому, зокрема, за участі Ж.Монне обговорювались питання відновлення пропаганди ідеї демократичної європейської інтеграції, яка була вимушено перервана 1940 року.

Водночас слід мати на увазі, що політика «замирення» А.Гітлера західними демократичними державами мали під собою і певні економічні підстави.

У березні 1939 р. в Дюссельдорфі було досягнуто домовленості між «Федерацією британської промисловості» та німецькою «Імперською

промисловою групою». А 28 січня 1939 р. «Рейнсько-вестфальський вугільний синдикат» та «Гірничорудна асоціація Великобританії» підписали угоду про розмежування сфер інтересів та єдиних цін на вугілля на ринках третіх країн [15, с.301]. Аналогічні економічні ініціативи з'являлись і в німецько-французьких відносинах. Пропонувалось навіть створити німецько-французький економічний центр та консорціум для експлуатації французьких колоній. Фактично Гітлер намагався координатиєю зусиль активної дипломатії та військових загроз вибудувати німецьку «Серединну Європу», підпорядкованими партнерами якої за планами Берліну мали бути Париж та Лондон.

Однак британська еліта, як до речі і вашингтонська, не могли змиритись із об'єднанням Європи по-суті проти США та ще й під німецькою гегемонією. Але ліберальна частина європейської та американської політичної еліти, як це засвідчив досвід Мюнхенської змови проти Чехословаччини, не мала достатньої волі та ресурсів для забезпечення об'єднання Європи проти Гітлера.

Тому ці проекти міжвоєнного періоду так і не були реалізовані. Проте, на нашу думку, Р.Куденхов-Калергі переконливо продемонстрував, як в історично несприятливих умовах можна не лише поставити стратегічне завдання європейського єднання на тривалу перспективу, а й докласти максимуму повсякденних зусиль, аби створити надійний плацдарм для наступу прихильників європейської інтеграції.

«Пан'європейський союз» відіграв важливу роль своєрідного «зародка» європейських інтеграційних інституцій, які виникали вже після Другої світової війни.

Отже, Р.Куденхов-Калергі у травні 1940 р. був вимушений емігрувати до США, де він викладав як професор. Оригінальну оцінку його особистості дав німецький письменник Томас Манн, який вбачав у цьому сині австрійського дипломата та японки, одному з найкрасивіших людей, євразійський тип досконалого світовідчуття [1, с.44]. Свідченням цього, на нашу думку, є той факт, що за десять років до перемоги антигітлерівської коаліції, тобто ще у 1935 р. Ріхард Куденхов-Калергі як справжній пророк наголошував, що «нова Австрія може набути духовної сили лише через європейське мислення, яке має майбутнє» [3, с.88]. Він вітав укладення 15 травня 1955 р. державної угоди щодо добровільного нейтралітету Австрії. 1 січня 1995 р. Австрія нарешті стала членом Європейського Союзу.

Завершення Другої світової війни в Європі у травні 1945 р. засвідчило, що вже минув час для продовження європейсько-центристської світової політики. Біполярність СРСР та США, здавалось, замінило традиційний європейський баланс сил. Тому, на думку Р.Куденхова-Калергі,

слід було насамперед стабілізувати європейську систему міжнародних відносин.

Проте після 1945 р. практичне здійснення європейського об'єднання стало залежати від інших особистостей і елегантний європейський активіст та пророк формально за нової політичної кон'юнктури став непотрібен. Водночас Р.Куденхов-Калергі зберіг вплив на закулісні переговори та консультації в середовищі європейських еліт. Він наголошує на недопущенні повторення помилок міжвоєнного періоду 1918-1939 рр. Адже за багатьма параметрами в 1945 р. ситуація була дзеркальною тій, що склалась після закінчення Великої війни. Здавалось, що провідна роль Європи в світі остаточно втрачена. Зокрема, у Центральній та Східній Європі були зруйновані чисельні житлові та промислові райони.

Р.Куденхов-Калергі пропонував реалізувати струнку систему загальноєвропейських інтеграційних інститутів, таких як федеральна рада з представників держав, федеральна асамблея представників національних парламентів, федеральний суд та федеральне казначейство. Водночас він не заперечував можливості пошуку балансу інтересів між наднаціональними та національно суверенними структурами влади [21, с.23].

Керівники Європейського Опору висловлювали бажання будувати нову Європу в рамках федеративного союзу, який мав покласти кінець «анархії» суверенних держав [18, с.52].

У 1947 р. Р.Куденхов-Калергі вітав реалізацію плану Маршалла, який передбачав постачання до Західної Європи американської сировини, товарів, капіталів. Водночас, на його думку, європейські країни мали забезпечити лібералізацію й інтеграцію економічних систем західноєвропейських країн.

Отже, дітище Куденхова-Калергі — «Європейський парламентський союз», створений 8 вересня 1947 р. в австрійському Гстаадті, продовжував докладати зусиль з метою організації сприятливої громадської думки, яка мала підтримати новий пан'європейський проект. Головна мета діяльності Р.Куденхов-Калергі, яка полягала в донесенні ідеї європейського об'єднання, ще не знаходила широкої підтримки громадськості й часто розглядалася лише в контексті зовнішньої політики національних урядів. Він орієнтував «Європейський парламентський союз» на підтримку ідеї створення європейської асамблеї з федеративною конституцією і єдиною грошовою одиницею.

Своєрідним втіленням цього проекту став започаткований 29 жовтня 1947 р. митний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Бенілюкс). Р.Куденхов-Калергі вітав і наступний важливий крок до західноєвропейської консолідації, свідченням якої стало підписання 17 березня 1948 р. Брюссельського пакту про створення Західноєвропейського союзу. Зважаючи

на активну роботу з організації громадської підтримки ідеї європейської інтеграції, Р.Куденхов-Калергі мав всі підстави з оптимізмом дивитись на перспективи цього процесу, які були накреслені 8-10 травня 1948 р. на Гаазькому конгресі, що відбувався під гаслом європейського єднання.

Зазначимо, що до 1956 р. Куденхов-Калергі був почесним головою руху прихильників європейської інтеграції, тобто займався пропагандою — тим, що у нього виходило найкраще. Він засуджував відмежування східного блоку за допомоги залізної завіси як передового фронту холодної війни. У протистоянні СРСР та США Куденхов-Калергі вбачав шанс для Європи відновити свої економічні та політичні сили, об'єднавшись за американської підтримки.

Тим часом у січні 1948 р. набув чинності митний та економічний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Бенілюкс), який по суті створив пробраз Європейського Союзу, коли вже з 1 листопада 1960 р. почав реалізовувати ідею вільного пересування між країнами Бенілюкс капіталів, товарів, робочої сили, погодження їх економічної, фінансової та соціальної політики. Успіхи західноєвропейської програми відбудови дали поштовх для створення інших інституцій. Створений 1950 р. європейський платіжний союз забезпечив конвертованість валют.

Натомість створення 1949 р. Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), а 1955 р. Організації Варшавського договору дало Р.Куденхову-Калергі залізні аргументи на користь європейської та трансатлантичної інтеграції. Адже у відповідь на загрозу консолідації тоталітарної системи та її сателітів слід було наполегливо працювати над об'єднанням європейських демократичних країн.

Але європейські інститути почали формуватись зовсім не за його уявленнями про міждержавний союз. У травні 1949 р. у Лондоні з метою збереження європейської спадщини і забезпечення соціального прогресу було створено Раду Європи. Здавалось, що перевагу отримали апологети функціоналістської поетапної інтеграції за допомоги спеціальних європейських установ. Натомість Р.Куденхов-Калергі лишався прихильником федералістських теорій європейської інтеграції.

Проте вже за свого життя Ріхард Куденхов-Калергі побачив успішне втілення своїх ідей в практику буття європейських народів. У 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, ідею якого він пропонував ще 1938 р. Слід зазначити, що лишаючись «федералістом», Куденхов-Калергі не заперечував ефективності «функціоналістського» поетапного підходу до європейської інтеграції, зокрема, через створення панєвропейських галузевих організацій: 1953 р. організації з питань транспорту, 1954 р. з питань ядерних досліджень, 1957 р. Євроатом, 1962 р. Євробачення та європейське космічне агентство.

В 1952 р. Р.Куденхов-Калергі став почесним головою Європейського Руху. Він погоджувався з тим, що етап європейської галузевої інтеграції є необхідною передумовою для досягнення більш якісних етапів єднання європейських народів. Саме інтеграція окремих секторів економік західноєвропейських країн сприяла створенню міцного фундаменту для формування Європейського економічного співтовариства.

Врешті, у березні 1957 р. з підписанням Римського договору було створено Європейський економічний союз. Тим самим було підтверджено ідею Куденхова-Калергі про пріоритетність економічних аспектів європейського єднання.

В умовах біполярного світу часів холодної війни Куденхов-Калергі вітав пропозицію американського президента Джона Кеннеді, який в 1962 р. запропонував атлантичне партнерство об'єднаних Європі за умов усунення суперництва між союзниками США шляхом врахування їх прав на ухвалення спільних рішень.

Народні повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, пражська весна 1968 р. давали підстави для оптимізму щодо відновлення єдності Західної та Східної Європи. Куденхов-Калергі висловлював стурбованість виникненням в 1959-1960 р. малої зони вільної торгівлі — Європейської асоціації вільної торгівлі на чолі з Великою Британією. Адже це могло уповільнити темп західноєвропейської інтеграції. В грудні 1956 р. після поразки угорської революції Куденхов-Калергі склав з себе обов'язки почесного голови Європейського Руху. Він був невдоволений загальною пасивною реакцією Заходу на події на Сході Європи.

Тому Р.Куденхов-Калергі виступав за вільний від мита експорт за єдине мито на всі західноєвропейські товари. Реальний процес поглиблення європейської інтеграції паралельно вимагав одночасного розширення європейської родини. Згадаємо, що граф відразу після Першої світової війни не вважав за доцільне вступ Великої Британії до майбутньої Панєвропи. Але ситуація радикально змінилась після Другої світової війни і особливо внаслідок перших реальних успіхів європейської інтеграції у 50-60-ті рр. ХХ ст. Здавалось, що поступово починає реалізуватись концепція Куденхова-Калергі про формування Панєвропи. Адже 9 серпня 1961 р. Велика Британія подала заяву на вступ до ЄЕС. 10 серпня 1961 р. заявку на вступ до ЄЕС подала Данія, а 30 квітня 1962 р. Норвегія, 12 грудня 1961 р. Австрія, 15 грудня 1961 р. Швеція, 18 травня 1962 р. Португалія подали пропозиції підписати з ЄЕС угоди про асоційоване членство [18, с.124].

У 1963 р., коли французький президент Ш. де Голль наклав вето на вступ Великої Британії, Куденхов-Калергі вважав, що це рішення сприятиме структурному вирівнюванню розвитку економік країн Європей-

ського Економічного Союзу. Він не поділяв антиєвропейські настрої щодо райдужних перспектив європейської інтеграції, яка мала стандартизувати високий рівень життя. Майбутнє залежить від перемоги принципу неухильного просування вперед процесу європейської інтеграції [12, с.144].

Восени 1965 р. сімдесятидворічний Р.Куденхов-Калергі відійшов від активної громадської роботи, проте він продовжував цікавитись політичним життям Європи і світу.

Оскільки в реальному житті європейська інтеграції розвивалась за принципами «інституціонального» підходу з окремими елементами ідей функціоналістів, Куденхов-Калергі погоджувався з тим, що своєрідний «перехідний етап» у становленні Європейського Співтовариства має спиратись на удосконалення передусім ринкових механізмів регулювання ринкових відносин. Саме це мало підвищити рівень конкурентної спроможності ЄЕС на світовій арені. А завдяки цьому мала шанс реалізуватись рання мрія Куденхова-Калергі, яка стосувалась перетворення Європи на потужний центр сили в світі.

На думку Р.Куденхова-Калергі, створення 1 липня 1967 р. Європейської комісії Європейського співтовариства шістьох країн (ЄЕС, Об'єднання вугілля і сталі, Євроатом) є свідченням перемоги компромісної тенденції, яка поєднувала ідеї функціоналістів щодо об'єднання європейських інституцій та ідеї федералістів, адже Європейська комісія стала першим у зародку «федералістським» наднаціональним органом виконавчої влади, про яку в проектах Пан'європи 20-30-х рр. ХХ ст. навіть не наважились по-справжньому мріяти.

Незважаючи на свій поважний вік, Куденхов-Калергі продовжував слідкувати за актуальними політичними подіями. Він вітав дозвіл австрійського уряду на повернення 1966 р. до Відня наступника престолу Отто фон Габсбурга. Ідея формування європейської республіки в його уявленні не суперечила наявності традицій конституційних монархій у низці європейських країн. Р.Куденхов-Калергі загалом позитивно поставився до періоду розрядки міжнародної напруженості, яка відкривала можливість для розмивання залізної завіси. Свідченням цього, на думку Р.Куденхова-Калергі, стало налагодження міждержавних відносин між Західною та Східною Німеччиною. Граф вітав початок 30 червня 1970 р. переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії, Ірландії.

Крім того, переконання Куденхова-Калергі щодо потреби формування економічного та валютного союзу Пан'європи почали реалізовуватись із березня 1970 р., коли Європейська Комісія схвалила Меморандум Колонна, на той час італійського комісара з питань промисловості «сприяти взаємопроникненню європейської промисловості, необхідного як для

зміцнення основ економічної єдності Західної Європи, так і для здійснення її політики економічної експансії, спрямованої на досягнення незалежності від великих зовнішніх партнерів». [18, с.154]

У 1971 р. Рада ЄЕС ухвалила рішення про поетапне здійснення проекту створення економічного і валютного союзу як своєрідного апогею європейського інтеграційного процесу, які врешті мали трансформувати ЄЕС на справжній Європейський Союз. При цьому національні уряди сприймали лише ті кроки до федералізації Європи, які не вважали надмірними. 22 січня 1972 р. у Брюсселі було підписано Договори про вступ до ЄЕС Великої Британії, Ірландії та Данії.

У квітні 1972 р. у Флоренції було засновано Європейський університет. Поповнення європейської еліти, яка політично прихильно налаштована до питань інтеграції, стало реальністю. Надійний економічний фундамент цьому процесу, як це і прогнозував на початку 20-х рр. ХХ ст. Куденхов-Калергі, створило ефективне функціонування по своїй суті пан'європейського Спільного ринку.

Р.Куденхов-Калергі помер 27 липня 1972 р. в австрійському містечку Штрунс, але він ще став свідком розпочатих у січні того року успішних переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії та Ірландії. Водночас він попереджав, що непідготовлене розширення може не лише ускладнити пошук порозуміння в середині ЄЕС, а й перешкоджати концентрації зусиль на удосконаленні механізмів інтеграції та підвищення ефективності всіх європейських інститутів в цілому.

У березні 1974 р. на засіданні Європейської Ради у Фонтенбло було реалізовано одну з ідей Куденхова-Калергі, пов'язану зі створенням Комітету громадян Європи, покликаною активізувати участь громадян європейських країн у процесі будівництва єдиної Європи, зокрема, у вивченні питань можливості запровадження європейського громадянства [18, с.199].

Врешті Маастрихтський договір 1992 р. закріпив статус громадянства Європейського Союзу, яке згідно із зазначеним договором існує паралельно національному громадянству і гарантує свободу пересування й проживання на всій території країн членів для кожного громадянина країн ЄС. Причому громадяни, які переселились на територію країн членів, де вони не набували громадянства за фактом народження або натуралізації, отримали право обирати і бути обраними на муніципальних виборах і на виборах до Європейського парламенту. Крім того, громадяни країн ЄС отримали право безпосередньо звертатися зі скаргами до омбудсмена та інших інститутів ЄС, які виконують арбітражну роль у розв'язанні конфліктів. Так через двадцять років після смерті Р.Куденхова-Калергі в життя була втілена одна з його заповітних мрій щодо створення європейської федерації.

Проте, зазначимо, що Куденхов-Калергі мріяв про прямо обрану європейську конституванту, яка мала розробити європейську конституцію. Як послідовний прихильник ідеї федералізму у свій політичний заповіт він включив побажання щодо необхідності поступового переходу від національно-державного до наднаціонального суверенітету, що мало надати Старому континенту новий імпульс для розвитку.

Це завдання врешті через 30 років після смерті Р.Куденхова-Калергі, у 2002 р. взяв на себе Конституційний конвент. А 29 жовтня 2004 р. у Римі урочисто було підписано проект першої спільної Конституції Європейського Союзу. З огляду на це, можна констатувати, що програма максимум, викладена в працях та діяльності Ріхарда Куденхова-Калергі, нарешті виконана.

Отже, принципи, за які все життя боровся Р.Куденхов-Калергі, втілені в життя: форма європейської конфедерації створена, настав час наповнення її історичним змістом. Однак це не означає, що зміни, які інтеграція впровадила в життя, є незворотними. У 2003 р. виповнилось вісімдесят років з часу публікації (1923 р.) маніфесту «Пан'Європи». За цей час здійснилась його мрія про створення об'єднаної Європи на засадах «політичного і економічного співробітництва всіх держав від Польщі до Португалії» [5, с.3].

Водночас це дало підстави знову звернутись до політичної спадщини Р.Куденхова-Калергі, який попереджав нащадків, що не можна спочивати на лаврах від успіхів у єднанні народів Європи. Адже за мету формування Європейської Федерації слід боротись наполегливо та послідовно. Навіть у несприятливих умовах, коли кожний компромісний відступ на один крок має бути підготовкою для просування вперед на декілька кроків.

1. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М. — 2003.

2. Gehler Michael. Der lange Weg nach Europa. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU. — Innsbruck: Studien Verlag, 2002.

3. Gehler Michael. Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU. Dokumente. — Wien: Studien Zerlag, 2002.

4. Coudenhove-Kalergi Richard. Paneuropa. Ein Vorschlag // Neue Freie Presse. — 17 November 1922.

5. Coudenhove-Kalergi Richard. Paneuropa und Österreich // Neue Freie Presse. — 25 April 1925.

6. Coudenhove-Kalergi Richard. Der europäische Geist // Neue Freie Presse. — 18 Mai 1935.

7. Coudenhove-Kalergi Richard. Über Österreichs Sendung // Neue Freie Presse. — 20 Dezember 1935.

8. Coudenhove-Kalergi Richard. Über die europäische Mission der Frau // Neue Freie Presse. — 24 Januar 1936.
9. Coudenhove-Kalergi Richard. Die Judenfrage // Neue Freie Presse. — 19 Dezember 1937.
10. Codenhove-Kalergi Richard. Der Kampf um Europa. Aus meinem Leben. — Zürich-Wien, 1949.
11. Coudenhove-Kalergi Richard. Geschichte der Paneuropabewegung 1922-1962. — Basel, 1962.
12. Coudenhove-Kalergi Richard. Ein Leben für Europa. Meine Lebenserinnerungen. — Köln-Bonn, 1966.
13. Fischer Ernst. Coudenchove, Hitler&Co // Arbeiter Zeitung. — 25 December 1931.
14. Paneuropa. — 1931. — №7.
15. Кремлёв С. Россия и Германия: путь к пакту. — М., 2004.
16. Историческая наука в XX веке. — М., 2003.
17. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія. — К., 2001.
18. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.
19. Wielfried Loth. Der Weg nach Europa — Geschichte der europäischen Integration 1935-1957. — Göttingen., 1996.
20. Чубарьян А.О. Советское руководство и некоторые вопросы европейской интеграции в начале 50-х годов // История европейской интеграции (1945-1994). — М., 1995.
21. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. — М., 2003.

ЗАХИСНИК МАЛИХ НАРОДІВ У НОВІЙ ЄВРОПІ

Томаш Гарріг Масарик

*«Якби були створені Сполучені Штати Європи,
то президентом міг бути лише Т. Г. Масарик і ніхто інший».*

Бернард Шоу

Якби здійснилася улюблена ідея великого англійського письменника і плани багатьох відомих політичних діячів щодо побудови після Першої світової війни нової, об'єднаної Європи, то, можливо, на Старому континенті ще у 20-ті роки минулого століття запанували б міцний мир, демократія й добробут, як це відбувалося в новоствореній Чехословацькій республіці на чолі з її першим президентом Томашем Г. Масариком. Адже йому — мабуть єдиному політику найвищого рангу після Великої війни, вдалося втілити власні нові соціологічні ідеї в практику державотворення і в непростих умовах наростання тоталітарних тенденцій у міжвоєнній Європі утвердити парламентську демократію в молодій республіці та спрямувати її курсом внутрішньої стабільності та соціально-економічних реформ, які вивели цю відносно невелику країну до десятки передових держав світу.

Видатний громадський і державний діяч, політик і публіцист, філософ і гуманіст Томаш Гарріг Масарик посідає особливе місце серед неординарних і яскравих індивідуальностей, якими був багатий світ на межі ХІХ-ХХ ст. Він залишив глибокий слід у багатьох галузях знань і соціальної практики і ще за життя здобув безмежну довіру й щирю любов співвітчизників та широке міжнародне визнання. Організатора і лідера націо-

нально-визвольної боротьби чехів і словаків з Австрією, засновника та ідеолога Чехословацької республіки, який чотири рази обирався її президентом і знаходився на чолі держави з 1918 по 1935 рр., Масарика на батьківщині називали не інакше як «президент-Визволитель» або з любов'ю — «Татінько». «Великим чехом», «генієм слов'янства», «найвидатнішим європейцем», «найосвіченішою людиною ХІХ століття», «апостолом гуманізму, моральності і демократії» — називали його між двома світовими війнами на Заході. Наприклад, прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж вважав Томаша Масарика найвидатнішим політичним діячем після Першої світової війни, а Міхаель Гайніш — у 1920-1928 рр. президент новоутвореної Австрії, в грудні 1921 р. сказав, що Масарик є найкращим з європейців, яких він знав. Врешті не лише Бернард Шоу, але й чимало інших сучасників Масарика (В.Сетон-Ватсон, Р.Ролан) і навіть політичні супротивники вважали його «левом» у політиці й водночас «філософом на троні», який має всі необхідні риси кандидата на пост президента Сполучених Штатів Європи, якби вони були утворені.

Томаш Масарик народився 7 березня 1850 р. у селищі Годонін, яке належало до коронного краю Мораво-Сілезія Австрійської імперії і було розташовано коло самого кордону із Словаччиною, що була тоді частиною Угорщини. Хоча його рідна околиця належала до однієї із земель «корони святого Вацлава», тобто чеських, населяли її переважно словаки, вона так і звалася — Моравська Словаччина. Його батько Йосиф теж був словаком, а мати — Терезія Кропачек — «ганачкою», поніменченою чешкою із села Густопечі (Моравія). Сам Масарик через багато років писав: «Думаю, що я — чистокровний словак, як за батьківською лінією, так і за материною, без жодної домішки німецької чи угорської. Втім, я не цілком упевнений у цьому, — додав він із скептицизмом справжнього вченого. — Адже селяни не вивчають своїх родоводів». Про свого батька, який не мав ані власної землі, ані хати і змолоду наймитував у багатих господарів, а на час народження свого старшого сина — Томаша — був кучером у цісарському маєтку в Годонині, Масарик згадував: «Батько був здібний, але простий чоловік, голова в домі була матуся». Саме мати, яка замолоду побачила досить світу, будучи служницею у панів в різних містах, справила найбільший вплив на формування світогляду Т.Масарика. Добре усвідомлюючи соціальну нерівність у суспільстві, вона виховувала своїх дітей (а Томаш мав двох молодших братів) в побожності і прагнула щоб вони здобули освіту і жили краще [14, с. 24].

У 1856 р., коли Томашеві сповнилось шість років, він пішов до початкової сільської школи в Годонині, де виявив неабиякі здібності до навчання і вчителі порадили батькам віддати його до середньої школи, а потім — до учительської семінарії. У 1863 р. Масарик успішно закінчив

німецьку реальну школу в Густопечі, але мрію про вчительську семінарію зреалізувати не зміг — на той час не досяг 16-ти років. Батьки влаштовують його учнем до слюсаря у Відні, згодом — до коваля в рідному краї у Чейчі, але розвинутому не по роках та дуже серйозному хлопцеві було не дуже до смаку виконувати учнівські обов'язки. Він практикується в сільській школі як педагог, підзаробляє співом у місцевій церкві під час служб, багато читає, вивчає латину.

Живучи на кордоні між Моравією і Словаччиною, Масарик з дитинства поволі помітив різницю в словацькій і чеській мовах, в одязі, звичаях обох народів. Перебування в рідному містечку польських уланів привернуло його увагу на схожість польської мови до чеської, а знайомство з описом святих місць православ'я в церковних календарях викликало зацікавленість Росією. Так зароджувалися основи слов'янознавчих уподобань майбутнього вченого. Значну роль у житті Т.Масарика відіграв тоді сільський священник Ф.Сатора, дружнє спілкування з яким змушувало молодого хлопця критично замислюватися над справами церкви і релігії, шукати свій власний шлях до Бога. За допомогою священника Масарик екстерном складає іспити за перший клас гімназії і в 1865 р. переходить до другого класу німецької гімназії в Брно.

У гімназії Т.Масарик за відмінні знання отримав стипендію і був звільнений від оплати за навчання. Описуючи у книзі «Словацькі спогади» своє навчання в гімназії, Масарик, зокрема, вказує, що у Брненській німецькій гімназії докладно познайомився з національними суперечностями, які існують між чехами і німцями, як під час самого процесу навчання, так і через літературу [6, 796-803]. Цікаво відзначити, що у гімназії Масарика записали під прізвищем «Масаржік», як воно мало б звучати, якби він був не словаком, а чехом. Не маючи жодних документів, Томаш не полінувався з'їздити до Годоніна, де його родина вже давно не жила, і здобути виписки з церковних книг, що підтверджували словацьке звучання свого прізвища. Але згодом, коли Масарик почав глибоко цікавитися міжнародними відносинами в багатонаціональній Габсбурзькій монархії, він остаточно усвідомив себе чехом і потім до самої смерті вважав словаків лише гілкою чеської нації, а свою рідну мову — діалектом чеської [14, с. 26]. До речі, після утворення в жовтні 1918 р. суверенної Чехословацької Республіки президент Т.Г.Масарик підтримав концепцію «чехословакізму» К.Гавлічека і розвив її до державницької ідеї «єдиної чехословацької нації», яка попри свою принципову помилковість, все ж відіграла на початковому етапі позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків.

Продовжуючи наполегливо працювати над собою під час навчання в гімназії, Масарик вивчає чеську мову і літературу, згодом переходить до вивчення польської, французької та руської мов, займається самостійним

вивченням природничих наук, від яких поступово перейшов до вивчення філософії, зокрема класиків німецької філософської школи, особливо Г.Лес-сінга. Він вражав товаришів і вчителів своєю ерудицією, самостійністю, послідовністю і безкомпромісністю в поглядах, став беззаперечним авторитетом для всіх гімназистів-чехів. Під впливом прочитаного та особистих вражень від бурхливого політичного життя у післяреволюційній імперії у нього почали пробуджуватися національні та соціальні почуття. «Я розвивався, — зазначав пізніше Масарик, — у період зростаючого лібералізму та його боротьби з абсолютизмом як політичним, так і церковним» [18, с. 36]. Мабуть не випадково Т.Масарик на чолі чеського студентства чинить опір німецьким професорам, за що його відрахували з гімназії у Брно.

У 1869 р. Масарик виїжджає до Відня, де продовжує навчання в столичній гімназії. Водночас відвідує заняття з чеської мови і літератури професора Віденського університету В.Шембери та практичні курси арабської мови, продовжує працювати в бібліотеках над проблемами філософії і теології, розпочав більш глибоко вивчати історію слов'янства. Втім його шлях до вивчення слов'янського питання і його вирішення не був, звичайно, простим і позбавленим помилок й сумнівів. Зокрема, під впливом слов'янофільських творів Я.Коллара висловив своє міркування про те, що чеський народ має налагодити тісні контакти з Росією.

Після закінчення гімназії у 1872 р. Т.Масарик стає студентом історико-філологічного факультету Віденського університету. Тут він студіює класичну філологію, вільно читає в оригіналі праці класиків Античності і Середньовіччя, вивчає санскрит, захоплюється новою європейською літературою. «Усе своє життя я намагався, крім літератури власної та слов'янської, проникнути в літературу і культуру грецьку, німецьку, французьку, англійську, американську, італійську, скандинавську та іспанську... Робив спроби органічно синтезувати та оцінити їх, і, вважаю, що зумів усі ці впливи гармонізувати з нашої національної точки зору» [18, с. 55]. Згодом Масарик захоплюється філософією, соціологією, природничими і економічними науками, що дало йому можливість глибше пізнати закономірності розвитку суспільства. «Знання — це сила», — ці слова Бекона він узяв за своє студентське кредо, але остаточно наповнив їх реальним змістом набагато пізніше, у своїх гострих критичних працях, політичних програмах та виступах. В 1874 р. Масарик звернувся до редактора чеського журналу «Освіта» з листом, в якому зазначив, що хоче здобути звання професора і допомогти своїй батьківщині, займаючись наукою. Ним було запропоновано до друку статтю про Шопенгауера й проти песимізму, який в той час був поширеним явищем в Чехії і яке автор вважав шкідливим для малого народу що мусить боротися за свою кращу майбутність. Але редакція відмовилась друкувати рукопис, як і його наступну статтю про самогубство.

У 1876 р. Т.Масарик під керівництвом свого наставника, відомого філософа Ф.Брентано, підготував дисертацію «Сутність душі за Платоном: Критичне вивчення з емпіричних позицій», яку успішно захистив, ставши доктором філософії. В цьому ж році він друкує перші свої твори чеською мовою, зокрема політичні статті на тему «Теорія і практика», в яких критикував політику тогочасних чеських послів у Віденському парламенті і австрійську політику в національному питанні в цілому, а також статтю «Платон як патріот», про яку дуже схвально висловились критика [6, с. 796-803].

Молодий вчений прагне отримати стипендію міністерства освіти для наукових подорожей, але йому було відмовлено. Проте реалізувати давню мрію про мандрівку допоміг директор англо-австрійського банку Шлезінгер, у якого Масарик працював вихователем двох синів. У 1877 р. з одним із них, якого батько послав на навчання до Лейпцизького університету, поїхав і Томаш. Тут увійшов до кола відомих німецьких вчених, працював у психологічних семінарах та лабораторії професора Вундта, відвідував заняття у фізика і філософа Г.Фехнера, знайомиться з відомим філософом Е.Гуссерлем, раціональні ідеї якого вплинули на політико-правові погляди Макарика. Саме тут він знайшов своє особисте щастя: познайомився із студенткою місцевої консерваторії американкою Шарлоттою Гарріг – дочкою керівника Нью-Йоркського комерційного банку, яка у 1878 р. стала його дружиною і справжньої помічницею в нелегкій роботі (померла у 1923 р.). «Вона має розумну голову, ліпшу від моєї», — любив казати Масарик. Після одруження, що відбулося в Америці, Томаш Масарик до свого імені додав дівоче прізвище дружини — Гарріг.

Повернувшись із дружиною до Відня, Томаш Гарріг Масарик продовжував займатися наукою, зокрема питаннями релігії, перекладав багато наукових праць з англійської мови. У ті часи завдяки дружбі й тісному спілкуванню з протестантським священником Цисарем, який був надзвичайно освіченою людиною, Масарик вирішив перейти до протестантської віри, визнаючи, що вона більш рідна чеським народним традиціям і більш освічена, ніж католицька.

Наприкінці 1878 р. молодий вчений закінчує роботу над габілітаційною працею, подає її до видавництва у Відні і вона побачила світ у 1881 р. німецькою мовою під назвою «Самогубство як масове соціальне явище модерної цивілізації» (у 1884 р. вона вийшла у Празі чеською мовою під назвою «Самогубство», у 1912 р. — російською, а у 1970 р. — англійською мовами). Ґрунтовна наукова розвідка Т.Масарика викликала подив не тільки в рецензентів, а й у науковому світі, отримавши похвальну критику багатьох професорів. Однією з основних причин самогубства Масарик вважав кризу морально-релігійних цінностей особистості в

«сучасному царстві матеріального інтересу». На широкій джерельній базі дослідивши розвиток проблеми впродовж усього історичного процесу і прослідкувавши вплив на нього культури, освіти та релігії, вчений дійшов до висновку, що «суспільство треба будувати так, щоб усунути причини самогубства з суспільного життя, щоб кожний новий етап його розвитку був послідовним розвитком попередніх культурних етапів, щоб само суспільство вдосконалювалося, ставало «людяним людством» у кращому розумінні цього слова» [13, с. 54].

22 березня 1879 р. Томаш Масарик виголосив габілітаційну доповідь на тему «Гене́за науки Платона про анамнезу», що була схвально сприйнята членами комісії, і за декілька днів міністерство освіти затвердило його доцентом філософії Віденського університету. Проте «приват-доцент» не отримував платні, тому доводилось заробляти приватними уроками, лекціями, репетиторством, перекладами, щоб забезпечити життя своєї сім'ї (у 1879 р. в Масариків народилися дочка Аліса, яка в подальшому, як і інші діти — сини Герберт і Ян, дочка Ольга, стала його вірною сподвижницею в наукових пошуках і політичній боротьбі).

Набуті знання, національна свідомість та активна громадянська позиція Т.Масарика стали поштовхом до його бурхливої громадсько-політичної діяльності. В університеті ще в роки навчання він очолював студентське братство, згодом тривалий час був головою Чеської академічної громади, котра стала осередком усього слов'янського студентства у Відні, проводив патріотично-просвітницьку роботу серед чеського робітництва, жваво цікавився політичними справами. Як згадує один із його приятелів, «вже як доцент Масарик був революціонером, республіканцем і космополітом. Багато тоді його одвідували руські. Тодішні національні відносини були йому вузькі. Він стояв за найширше загальне народне виховання, освіту і рівноправство жінок та за найдемократичніше право виборів» [5, с. 28]. Не випадково його діяльністю почала цікавитися імперська поліція. Відтак, попри всі необхідні вчені ступені і зростаючий науковий авторитет у Європі, Масарик навряд чи міг сподіватися на професорську посаду в stolичному університеті. Окрім того, як відзначають дослідники-масарикознавці, тут він все виразніше «відчуває свою національну і соціальну відмінність; його горда, честолюбна, внутрішньо виразна індивідуалістична особистість важко зживається зі зверхністю міщанського і дворянського середовища. І саме освіта була тим ґрунтом, на якому ретельний і наполегливий розвиток аристократизму духу забезпечив Масарика в майбутньому поважне соціальне становище» [17, с. 53-54].

У цей час Т.Г.Масарика запропонували викладацьку роботу в чеському Празькому і німецькому Чернівецькому університетах. Це були новостворені навчальні заклади. Чернівецький університет ім. Франца-

Йосифа, заснований у 1875 р. з нагоди столітнього ювілею приєднання Буковини до Австрії, був наймолодшим вищим навчальним закладом монархії, який спирався на традиції місцевого теологічного інституту. У Празькому університеті ситуація була ще складнішою. Тут точилась боротьба між чехами і німцями за університет: чехи вимагали його поділу на чеський і німецький університети. Т.Масарик з цього приводу теж мав можливість висловити свою принципову позицію. Він виступив проти розпорошення цього стародавнього наукового центру за національною ознакою, а замість цього пропонував реформувати університет таким чином, щоб там могли викладатись науки різними мовами. У 1881 р. на зборах чеського студентства, скликаних Академічною спілкою в справах утворення чеського університету, Масарик доводив необхідність створення останнього на нових принципах, які у той час сповідувалися в США. Зокрема, він вважав, що університет повинен бути доступний широким колам людей і не повинен забезпечувати якихось державних наукових стандартів. Пропозиції Масарика прийняті не були: у 1882 р. Празький університет було реорганізовано і на його місці утворено два університети: німецький і чеський. І Т.Масарик вирішив поїхати до Праги, хоча почував себе не досить впевнено у мовному відношенні, адже до того часу він навчався і займався науковою роботою здебільшого на німецькій мові. Щоправда, на той час крім німецької та чеської, він вже володів англійською, французькою, російською, польською, італійською і арабською мовами.

Уже 16 жовтня 1882 р. 32-ох річний Т.Г.Масарик як новопризначений екстраординарний професор філософії і соціології Празького чеського університету читає свою першу лекцію на тему «Теорія ймовірності та скептицизм Юма», яка через рік була надрукована окремою книгою. «... Юм мав для мене, — зазначав Масарик, говорячи про впливи на нього різних філософських шкіл і напрямів, — особливе значення, бо коригував у мені платоніка, те саме можу сказати про матеріалізм Маркса» [18, с. 172]. До речі, до марксизму Масарик, як один із перших марксологів, ставився критично, називаючи К.Маркса «утопістом, абстрактним, сухим», хоча вважав, що соціалізм не тотожний марксизму, а є природним явищем, яке, як правило, виникає «з недосконалостей людського суспільства» і, незважаючи на поразку революції 1848 р. та Паризької комуні 1871 р., «може набути нові значні сили» [5, с. 41; 4, с. 116; 10, с.241].

Вже першими лекціями Т.Г.Масарик привернув до себе увагу тим, що на відміну від традиційної орієнтації на німецьку філософію, він сповідував традиції англосакського філософського мислення. Саме в Празі він утверджується як педагог, науковець, вихователь майбутньої національної еліти. «Коли професор Масарик 1882 року прийшов до Чеського уні-

верситету, — згадував професор Б. Фоустка, — спочатку навколо нього зібрався не дуже-то великий гурт слухачів. Нас причарував його геніальний дух і благородна, аристократична, в найкращому розумінні цього слова, поведінка. Часто я дивувався, чому це не відразу пішло за Масариком усе студентство університету. І прийшов до висновку, що потрібні особливі якості, щоб його зрозуміти та йти за ним. Адже і за Христом йшла спочатку лише купка тих, хто його зрозумів. Але ми, що йшли в університеті в перших лавах за своїм «майстром», залишилися йому вірні і віддані на ціле життя» [14, с. 28].

В Празі Томаш Масарик відразу відчув, наскільки відсталим, провінційним було тогочасне чеське суспільство, яке всі свої сили витрачало на національну, та й то дуже часто суто формальну, боротьбу з німцями, не звертаючи уваги на застій у науці, хуторянство й політиканство у громадських відносинах. Попервах його незадоволення нестачою свободи думки та браком оточення наводило на бажання залишити Прагу, Чехію, навіть Австрію і емігрувати до місця народження дружини — Америки, або, пізніше, до Росії, де умови для наукової роботи виглядали для нього дуже спокусливими, зокрема в Дерптському університеті, де у 1889 р. йому запропонували місце професора філософії та педагогіки [17, с. 56-60]. Але дуже скоро відбувається зміщення життєвого наміру в напрямку політизації цілей, що тісніше пов'язує Масарика з Прагою, Чехією та чеською політикою: посилено працюючи над реалізацією своїх планів у празькому культурному та політичному середовищі, він, зокрема, йде із своїми працями та публічними виступами просто до народу і поступово стає вчителем — спочатку пражан, а потім усього чеського народу.

Зокрема, для згуртування кращих сил чеського суспільства Масарик стає одним із засновників літературно-наукового журналу «Атенеум», перший номер якого вийшов у жовтні 1883 р. В чеському університеті він домагався видання з навчальних предметів підручників чеською мовою і сам подав приклад в цьому: у 1885 р. на власні кошти видає фундаментальну працю — «Основи конкретної логіки», де запропонував свою класифікацію науки. Масаріку належить також думка про необхідність видання нового чеського наукового словника, що відповідав би вимогам часу. Учений підбирає авторський колектив, розробляє план підготовки видання, але через гостру дискусію, що розгорнулася у 1886 р. навколо автентичності Краледворського та Зеленогорського рукописів (так званий «рукописний бій», в ході якого Масарик ще раз довів свою наукову принциповість, вставши на бік тих, хто ставив під сумнів ідентичність цих рукописів, які тривалий час вважалися важливим історичним джерелом про славне минуле чеського народу, але насправді виявилися підробкою), відмовляється від обов'язків головного редактора

словника. Але праця над важливим для чеського народу виданням була продовжена, і назва «Масарикового Наукового словника» так і збереглася за ним.

Саме під час «рукописного бою» у 1886 р. ім'я Масарика вперше вийшло за межі академічного світу. У тогочасному чеському суспільстві точилася гостра боротьба між двома головними політичними партіями — старочехів і младочехів, які в ході дискусій щодо достовірності згадуваних рукописів об'єдналися проти Томаша Масарика, звинувативши його в не патріотичності, ледь ні у національній зраді. Адже на романтичних ідеях цих рукописів, які нібито вели своє походження від XIII-XIV ст. і розповідали, зокрема, про героїчну боротьбу високорозвинених соціально й культурно чехів з німецькими варварськими племенами (вони були «знайдені» в 1817 і 1818 рр. поетом, керуючим Чеським музеєм В. Ганкою та вченим-філологом Й. Ліндою і, як виявилось пізніше, саме вони були їх авторами), базувалася значна частина відроджуваної чеської культури і посягнути на цей міф у той час, по суті, означало інтелектуальне й громадське самогубство. Масарик, однак, дивився на цю проблему зовсім по-іншому, наголошуючи на пріоритеті наукової істини перед ідеологічними міркуваннями. Перешкодити національному самогубству, на його думку, можна було тільки відмовившись від міфу, визнавши дійсний хід історії, а роздуми про велич народу повинні базуватись не на обмані, а на об'єктивному і чесному дослідженні власної історії та національного характеру [12, с. 76].

Суперечка навколо достовірності рукописів обернулася, по суті, в загальну боротьбу прогресивної думки з консервативною і поклала початок ревізійному світогляду в чеському суспільстві. Оцінюючи «рукописний бій» і роль Масарика в ньому, один з сучасників тих подій Ф.Соукоп писав: «Масарик був від самого початку усім своїм єством фанатиком правди, людиною революційних дій, іконоборцем і будівничим в одній особі. Нова чеська революція починається, можна впевнено сказати, з 1882 року, з часу приходу невідомого перед тим Масарика із Відня до Праги. З часів Гуса не було в Празькому університеті другої людини, котра б з кафедри так глибоко збурила хвилі застою чеського болота, так сміливо взялася б оперувати хворе тіло Чехії» [5, с.43].

У боротьбі навколо рукописів Т.Масарик разом із своїми науковцями-прихильниками, що згуртувалися навколо заснованого наприкінці 1886 р. журналу «Час» і склали основу своєрідного об'єднання під назвою «Мафія», відкриває найважливішу і найхворобливішу для себе проблему — так зване чеське питання. Із самого початку вчений надавав цій проблемі європейського виміру, світового масштабу, розуміючи під ним питання про роль і місце малих народів в історії взагалі: «Чеське питання для мене

це питання про долі людства», — наголошував Масарик. Він був переконаний, що у суперечці про рукописи йшлося про чеську науку в контексті світової. Тому Масарик ніколи не забував повторювати, що «чеське питання — це світова проблема», мова в якій не йде, напевно, перш за все про значення «чеського питання» для світу, а навпаки — про значення «світу», світу сучасного і прогресивного для його вирішення [11, с. 122]. Такий підхід був абсолютно чужим чеським консерваторам і націоналістам.

Саме тому Т.Масарик у цей період плідно досліджує не лише стародавню чеську історію, але й історичний розвиток сусідніх слов'янських народів, зокрема розвиток слов'янської ідеї в російській, польській та інших слов'янських літературах. Зацікавившись, зокрема, творчістю російського письменника Л.Толстого та його ідеями «непротилвення злу», Масарик, щоб познайомитися з ним ближче, а також з огляду на свої наукові інтереси щодо налагодження творчих контактів та збирання матеріалів з російських книг, які йому в Австрії були недоступні, у 1887 р. вперше вирушає до Росії. Як під час першої зустрічі, так і двох наступних, що відбулися у 1888 та 1910 роках, між цими двома видатними посталями слов'янства відбулися жваві дискусії з різних питань. Їх філософські погляди були багато в чому схожі. Втім гуманізм Масарика відрізнявся від гуманізму Толстого активною позицією, зокрема войовничістю по відношенню до зла. Масарик вважав, що концепція непротилвення злу є хибною, що зі злом потрібно боротися силою, в разі потреби навіть зі зброєю в руках [1, с. 20].

У цей час з новою силою загострилася політична боротьба між старочехами і младочехами і Томаш Масарик, незважаючи на вороже ставлення до себе «патріотично» настроєної чеської інтелігенції і розуміючи помилковість політики цих двох партій, що обмежувалася старими програмами національної боротьби, не міг залишитися байдужим, адже мова йшла про майбутнє його народу. Час вимагав, на його думку, нової політичної сили, яка повела б за собою громадянство й надала політиці реалістичного значення. Як писав в статті «Т.Г.Масарик як соціолог і політик» відомий український громадсько-політичний діяч доби національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр., вчений-соціолог, засновник і керівник Українського соціологічного інституту в Празі Микита Шаповал: «На основі філософсько-соціологічного реалізму виріс і політичний реалізм Масарика, в рамках якого людина розглядається не лише як об'єкт вивчення, але й як суб'єкт дії» [5, с. 112]. Тому він згуртовує навколо себе помірковану молодь, бере активну участь у виданні «Часопису чеського студентства», перший номер якого вийшов 1889 року. Уже в другому номері була надрукована його програмна стаття «Про завдання чеського студентства», появу якої дослідники вважають

початком політичної діяльності Т.Г.Масарика. В ній автор дав своє розуміння політики: «Політика сучасної доби — це праця, а не балаканина... — Не політика вирішує долю народів — вирішують її відчуття та ідеї, саме ті, що постають не в парламентах, а в головах та серцях одиниць, не тільки тих, що їх прославив світ, а й тих, що живуть у скромних хатинах, тяжко працюючи...» [13, с. 99-100].

Учений-філософ робить перші кроки як політик і, зокрема, намагається вплинути на політичну діяльність чеських представників у парламенті. З цією метою зустрічається з лідерами старочехів і младочехів, пропонує програму співпраці і, зрештою, разом із своїми соратниками по журналу «Час» Й.Кайзлем та К.Крамаржем підписує угоду з молодочехами і входить до партії, очоливши її ліве реалістичне крило. «Реалісти» вимагають конкретної праці на ґрунті згоди чехів з австрійцями для опобільного розвитку. На той час Т.Масарик та його однодумці ще вірили в можливість реформування Австро-Угорщини, як пропонував ще Ф.Палацький, на демократичних принципах, з дотриманням прав усіх народів, що населяли монархію.

У 1891 р. відбулися вибори до віденського парламенту, під час яких младочехи завдяки активності «реалістів» отримали перемогу над старочехами, і Т.Масарика разом з Кайзлем і Крамаржем було обрано послом парламенту. Уже 26 червня 1891 р. Масарик виступає у віденському парламенті з промовою, де аналізує соціальну політику Австрії, захищає інтереси робітництва. Але найчастіше він використовував парламентську трибуну для захисту прав й поліпшення становища чеського та інших слов'янських народів, що перебували в складі Австро-Угорщини. Наприклад, він активно протидіяв агресивній політиці австро-угорських властей щодо південних слов'ян, зокрема Сербії, виступав проти анексії Австрією Боснії та Герцеговини.

Водночас Т.Масарик не поділяв панславістського псевдопатріотизму багатьох лідерів младочеської партії, що стало однією із причин його виходу із партії та добровільної відмови від депутатського мандату у вересні 1893 р. Професор Масарик відновлює викладацьку й наукову діяльність в Празькому університеті, засновує новий журнал — «Наша епоха». В цей час, незважаючи на нову хвилю гоніння з боку чеської знаті на чолі з архієпископом Празьким, критику партійних видань та клерикальної преси, що навіть змусило Масарика тимчасово припинити викладацьку діяльність (лише у 1897 р. імператорським указом він був затверджений на посаді штатного професора Празького університету), він публікує серію праць, тісно пов'язаних між собою, які лягли в основу формування чеської новітньої національної ідеології. Йдеться про такі книги: «Чеське питання. Зусилля і сподівання національного відрод-

ження» і «Наша сучасна криза. Занепад старочеської партії та зародження нових течій» (1895), «Ян Гус. Наше відродження і наша реформація» і «Карел Гавлічек. Зусилля і сподівання політичного пробудження» (1896), «Соціальне питання. Філософські та соціологічні основи марксизму» (1898), «Право історичне та природне» (1900) і «Ідеали гуманізму» (1901), котра у 1902 р. побачила світ у Львові українською мовою, а також німецькою та сербською.

Ці праці об'єднані центральною темою про смисл чеської історії. В них вчений намагається дати відповідь на принципово важливе й актуальне на межі ХІХ-ХХ століть питання: які були найбільш важливі й характерні елементи в чеській політичній і культурній історії і що потрібно запозичити із цього для сучасної «національної програми». Найбільш яскраво, науково аргументовано й системно свої погляди з цієї теми викладені Т.Масариком саме в «Чеському питанні» і доповненні до нього «Наша сучасна криза». На самому початку своєї праці Масарик наголосив, що в ній буде представлений «соціологічний аналіз» проблеми, «систематизована політична теорія», якої так не вистачало в сучасному чеському політичному житті [16, с. 170]. І дійсно, він перший по-справжньому поставив перед світовою науковою і політичною громадськістю «чеське питання» — не в розрізі збереження (чи незбереження) чеської мови і культури, а як можливість і необхідність створення чеської держави, роблячи спробу створити об'єднуючу національну програму, або скоріше її історико-політичну основу, яка б підтримала у чехів почуття довготривалості та самовпевненості, необхідних для ефективного національного життя.

Головний смисл чеської історії вчений вбачав, як і його великий попередник Ф.Палацький, у гуманізмі чеського реформаційного руху та гуситській традиції, але, виходячи з реалій кінця ХІХ ст., зв'язував вирішення чеського питання з соціальним, яке «не є питанням тільки одного класу і касти, а є питанням усіх». Боротьбу за самостійність свого народу він обґрунтував, виходячи із своєї філософії людини, а також, як не парадоксально це виглядає, з космополітичних засад національної рівноправності і впливаючого з цього права так званих малих і поневолених народів на повну незалежність, що, на його переконання, є важливою передумовою справжнього поступу і демократизації людства. Його «програма», як Масарик називав свої висновки з цього питання, була сформована на основі опозиції лібералам, з одного боку, і панславістам — з іншого, ідеології яких він вважав застарілими і такими, що не відповідають чеській ситуації і є політично безплідними.

І хоча масариківське бачення історії, психології та культури чехів не завжди відповідали їх дійсним традиціям, національному характеру і тій самій історичній істині, яку вчений так гаряче захищав на сторінках

«Атенеуму», втім воно вписувалося в близьку чеській інтелігенції концепцію ідентичності чехів не просто як «малого народу, но з покін віків особливого і самостійного» (Ф.Палацький), але й також вірного традиціям демократії, гуманізму і християнського братства. В одній із своїх найбільш ґрунтовних праць — «Ян Гус» — Масарик, критикуючи одночасно лібералів та радикальних націоналістів, узагальнив засади нової національної ідеології: «Гуманістичний чеський ідеал має своєю історичною основою нашу реформацію, а не французьку революцію... Хто хоче мислити й відчувати по-чеські, повинен зрозуміти цю різницю... Після 400 років внутрішньої боротьби, розброду і несамостійності ми повернулися до духовних джерел нашої реформації... Наші просвітники ґрунтували національну ідею на релігійному гуманізмі; наш лібералізм, однак, як і всюди, задовольняється лише національним егоїзмом, який, як ми бачимо повсюди, веде лише до негуманності, до утиску мови і національної свідомості інших народів... Ми повинні нарешті почати жити позитивно і без боязні йти своїм чеським шляхом. Тільки так ми зможемо позбутися від страху перед власною малістю, який як черв точить зсередины чеську душу...» [22, с. 118 — 123].

Водночас, будучи реалістом, Т.Масарик не міг не розуміти, що його уявлення про власний народ — це скоріше начерки того, якими чехи могли би бути — і, на думку вченого, повинні були бути, — ніж відображення того, якими вони є. Програма Масарика була свого роду національно-демократичою утопією, яка, однак, незабаром, після 1918 року фактично стала ідеологією новонародженої Чехословаччини.

«Чеське питання», як інші праці Т.Масарика з проблеми, викликали жваву дискусію не тільки щодо національного характеру, а й щодо майбутнього чеського народу в умовах габсбурзької монархії і сприяли очищенню нації від негативних стереотипів минулого. Вони стали, на думку сучасників, свого роду «біблією чеської національної програми», «катехизисом для кожного чеха» [11, с. 121]. Ім'я Томаша Гарріґа Масарика стає широко відомо в науковому світі. Він виїжджає за межі Австро-Угорщини, друкується і читає лекції в провідних наукових центрах Європи і Америки. У 1902 р., наприклад, під час свого перебування для читання курсу лекцій про чеські справи в США він став почесним доктором університетів Чикаго, Хартфорда і Айови, згодом — почесним доктором філософських, юридичних і соціальних наук цілого ряду європейських університетів, зокрема Лондона, Оксфорда, Шеффільда, Глазго, Белграда, Загреб, Любляни, Парижа і Страсбурга.

У 1900 р. Т.Масарик створює нову Чеську народну (реалістичну) партію, основними програмними ідеями якої були: політична самостійність чеського народу, господарська та економічна незалежність, побудова дер-

жави на демократичних принципах, які визнаються цивілізованими країнами світу, гуманізм. Активна підтримка робітничого руху за загальне виборче право забезпечила Масаріку вдруге перемогу на виборах 1907 р. до австрійського парламенту. Саме в цей час він дійшов висновку про неможливість відбудови чеської держави в рамках габсбурзької монархії і займає чітку опозиційну позицію до офіційного Відня не лише в соціальних, а й у національних питаннях. Про це свідчить, наприклад, його стаття в газеті «Русская Воля» від 22 грудня 1906 р. під промовистою назвою «Delenda est Austria!» [3, с. 140]. Відтоді Т.Г.Масарік робить ставку лише на знищення Австро-Угорської монархії і здобуття чехами та словаками повної незалежності.

Водночас він активно підтримує в парламенті інші слов'янські народи, зокрема й українців Галичини. Для кращого розуміння Т.Масаріком українських проблем велике значення мали його знайомство у 1893 р. і дружні, творчі зв'язки з вченим і поетом-демократом І.Франком, зацікавленість Масаріка працями М.Драгоманова, а також співробітництво з галицькими депутатами парламенту С.Дністрянським, О.Колессою, Є.Петрушевичем та ін. Спільна робота у Віденському парламенті і однакові цілі чехів і українців — визволитися від австро-угорського панування, не могли не відбитися на зростанні симпатій, почуттів солідарності і розуміння Масаріком проблем України. У 1908 р., наприклад, він двічі виступав у парламенті на захист національно-культурних прав галицьких русинів-українців. Зокрема, 25 квітня Масарік підтримав українських депутатів Петрушевича, Вітика й Остапчука, які з трибуни віденського парламенту виступали проти зловживань поляків під час виборів у Галичині, підкресливши: «Нам, які не мають власної національної шляхти, русини симпатичні як демократична нація селян, без великої індустрії і без шляхти». А його промову 25 травня, спрямовану проти москвофільства і відому під назвою «Поляки і русини», в якій він науково довів шкідливість і помилковість трактування нації з суто філологічного погляду і підкреслив, що «не мова і література творять націю, а політичні, господарські та соціальні фактори», із захопленими коментарями опублікували багато галицьких газет [2, с. 48-53; 3, с. 133, 137-138]. Не випадковим є й такий факт: у грудні 1913 р., коли в Закарпатті розпочався Мараморощ-Сігетський процес над русинами-українцями, звинуваченими угорською владою в «державній зраді» за масовий перехід від греко-католицької церкви у православну віру, Т.Масарік засудив це свавілля угорського судочинства і був готовий виступити адвокатом звинувачених на процесі [15, с. 243-244].

У 1909 р. саме завдяки виступу Масаріка на захист сербського народу було викрито провокацію австрійських спецслужб, так звану «загребську справу», коли за звинуваченням у державній зраді і шпигунстві

було заарештовано 53 хорватських і сербських діячів Австро-Угорщини — членів організації «Слов'янський південь» [7, с. 17]. Напередодні Першої світової війни Т.Г.Масарик користувався таким авторитетом серед південних слов'ян, що навіть виступав посередником на сербсько-болгарських міждержавних переговорах [14, с. 32].

У 1911 р. під час свого лікування в Італії, на Кіпрі, Т.Масарик познайомився з російським письменником М. Горьким. Ця зустріч спонукала його до більш глибокого вивчення історії і культури Росії, її ролі в європейській історії, наслідком чого стала двотомна праця «Росія і Європа», котра побачила світ у 1913 р. Віддаючи данину слов'янським симпатіям до Росії і наголошуючи на її величезному позитивному значенні в європейській історії як на протизві пангерманізму, Масарик, однак, цілком переконливо і справедливо, як засвідчила подальша хода історії, стверджував, що Росія не була, не є і навряд чи стане найближчим історичним часом частиною Європи. Він чудово бачив відсталість Росії, архаїчність та недемократичність її державного ладу і суспільного життя і тому всі свої надії на звільнення власного народу, на допомогу й підтримку в створенні справді демократичної, сучасної держави чехів і словаків пов'язував лише із західними союзниками — Великою Британією, Францією та Сполученими Штатами Америки [14, с. 33]. Через це, а також критику політики царизму книга була заборонена в Росії (лише у 2000-2004 рр. вона вийшла в російському перекладі в Санкт-Петербурзі), а її авторові відмовлено у в'їзді до країни.

У 1914 р. розпочалося Перша світова війна, яка стала насамперед проявом духовної та моральної кризи тогочасної європейської цивілізації і неминучість якої передбачав Томаш Г.Масарик. Очікування ним війни ґрунтувалось на уважному спостереженні політичної ситуації в Німеччині, Австро-Угорщині та Південно-Східній Європі. Зокрема, він звертав увагу на небезпеку пангерманського руху, ідеї якого особливо проявлялися в науці і літературі. З самого початку Великої війни Масарик висловив думку, що Австрія війни не виграє, але водночас, вгамовуючи свої слов'янські симпатії, попереджав однодумців про марність надій на Росію як визволительницю братніх слов'янських народів. Він вимагав критичного ставлення до Росії, вказував на те, що не дивлячись на русофільські настрої серед чеського суспільства, покладатися у всьому на Москву було б помилкою. Добре знаючи Росію, в тому числі й її великодержавні амбіції, Масарик не вірив в те, що Росія може звільнити Чехію і надати їй незалежність лише з почуття слов'янської солідарності. Як політик-реаліст, він починає обмірковувати план і методи боротьби за незалежність чеського народу, побудову власної держави і водночас працювати над ідеєю повоєнної перебудови всієї Європи.

Австрійські репресії проти слов'янських політиків (арешту була піддана і донька Масарика Аліса), пацифічні настрої серед чеського народу, небажання чеських вояків воювати за ворожу їм імперію і проти братів-слов'ян з Росії та Сербії, переконання в несправедливості розв'язаної Німеччиною та Австро-Угорщиною війни — змусили Т.Масарика стати на шлях активної антиавстрійської боротьби. Разом із своїми політичними однодумцями він створює таємну організацію «Мафія», метою якої було створення осередків на всій території Чехії, які б підготовлювали відокремлення Чехії від Австрії і в потрібний час могли взяти владу на місцях у свої руки. Водночас організація почала налагоджувати відносини з впливовими політичними силами в країнах Антанти і чеськими колоніями за кордоном, розгорнула широку пропагандистську працю щодо самостійності Чехії.

17 грудня 1914 р. Томаш Масарик зі своєю донькою Ольгою виїжджає до Італії нібито для лікування. Тут він мав на меті провести зустрічі з політичними діячами союзницьких держав і проінформувати їх про програму подальшого розвитку Чехії та своє бачення повоєнної Європи і повернутися на батьківщину, щоб очолити боротьбу проти Австрії. Але австрійська влада, довідавшись про закордонні ініціативи Масарика, видала наказ про його арешт відразу ж, як він ступить на австрійську землю. Тоді Т.Масарик вирішив залишитися за кордоном і у лютому 1915 р. переїжджає до Швейцарії в Женеву, де створює і очолює закордонний центр чеського визвольного руху — Чеську Національну Раду (ЧНР). Заручившись підтримкою об'єднаних у «Мафію» політичних партій країни, ЧНР розробила для чеської колонії план політичної визвольної боротьби, котрий був розісланий провідникам усіх чеських організацій за кордоном і розпочала консультації з провідними діячами союзних держав Антанти щодо вирішення чеського питання. Зокрема, влітку 1915 р. Т.Масарик відвідує Париж і Лондон, де проводить наради з впливовими політиками й прихильниками чеського народу, пропагує підготовлений ним меморандум «Самостійна Чехія», у якому містився план утворення самостійної Чеської держави в Центральній Європі, яка разом з іншими новоутвореними слов'янськими державами стане «бар'єром на шляху ідеології пангерманізму». Щоправда, на той час представники Антанти, хоча і співчували боротьбі малих слов'янських народів, але для збереження рівноваги в Європі та через страх перед панславізмом залишалися прихильниками збереження після війни Австро-Угорщини і погоджувалися, в кращому випадку, лише на надання автономії чеському народу в рамках Австро-Угорської держави.

Восени 1915 р. через активізацію діяльності австрійських спецслужб Т.Масарик разом зі своїми соратниками вимушений був залишити Швейцарію і перебратись до Парижу, який став центром чеської визвольної

акції за кордоном. Тут було скликано Конгрес Чеської Національної Ради, який обрав постійно діючий орган — Комітет чеської акції за кордоном на чолі з Масариком. 14 листопада 1915 р. ним був вироблений меморандум Комітету, який після узгодження й підписання представниками чеських і словацьких емігрантів в США, Англії, Франції, Росії був опублікований. В ньому зазначалося, що «чехословаки стають на сторону воюючих слов'янських народів та їх союзників без огляду на результат цієї війни, а спираючись на почуття справедливості, захищаючи право... і висловлюються за утворення самостійної Чехословацької держави, незалежної від Австро-Угорщини». У 1916 р. Комітет був перейменований в Чехословацьку національну раду (ЧСНР), головою якої став Т.Масарик, його заступником — Й.Дюрих, генеральним секретарем — Е.Бенеш. Офіційним органом ЧСНР став журнал «Чеський народ», а його редактором — Едвард Бенеш, високоосвічена людина, політик, дипломат, учень і найближчий соратник Масарика. У розпорядженні ЧСНР були також пропагандистські канцелярії у Великій Британії, Італії та Швейцарії, засновані у Франції часописи «Незалежна Чехія» та «Чехословацька самостійність». Рада розгорнула широку дипломатичну й пропагандистську діяльність з метою заручитись згодою Антанти на створення після війни самостійної чехословацької держави. З цією ж метою планувалось створення чехословацького війська, яке б воювало на боці союзників [19, с. 61].

Наприкінці 1915 р. Томаш Масарик разом із своєю донькою Ольгою, яка була і його особистим секретарем, приїздить у Лондон і за порадою приятелів та колег-вчених С.Ватсона та В.Стіда влаштовується на роботу в Слов'янський інститут. Незабаром в ньому перед великою і авторитетною аудиторією він прочитав свою відому лекцію «Проблеми малих народів у сучасній світовій кризі», в якій аргументовано доводив, що кінцевим результатом війни має стати самовизначення слов'янських народів: зокрема, в Центрально-Східній Європі, на його думку, повинні утворитися чеська, польська, югослов'янська, а також угорська та румунська держави. Присутні, а серед слухачів було чимало відомих державних і політичних діячів з різних країн Європи, із схваленням віднесли до висловлених Масариком ідей і планів. Наприклад, лорд-канцлер Сесіль, вітаючи його від імені англійського уряду, зазначив, що Антанта воює передусім за свободу малих народів, на яких держави-сусіди здійснюють негативний вплив і перешкоджають їх нормальному розвитку [1, с. 28-29].

Отже, важко переоцінити роль Т.Г.Масарика у зміні ставлення країн Антанти до збереження Австро-Угорщини, якої до того часу притримувалась більшість європейських урядів, в тому числі і англійський король.

Не в останню чергу під впливом виступів Масарика і його бурхливій діяльності відношення до цього принципового питання повоєнного устрою Європи почало змінюватися. У лютому 1916 р., наприклад, Т.Масарик провів переговори з прем'єр-міністром Франції А.Бріаном, який першим з європейських політиків такого високого рангу із розумінням поставився до чеських змагань за незалежність та пообіцяв всіляко підтримувати їх. Після цього чеське питання вперше було розглянуто і в міжнародному контексті: в ноті французького уряду до президента США В.Вільсона, крім іншого, йшлося про утворення Чехословаччини [1, с. 29].

Значну роль у роз'ясненні чеського питання в роки війни відіграв заснований Т.Масариком у 1916 р. в Лондоні новий часопис — двотижневик «Нова Європа», головним редактором якого став друг й соратник Масарика, відомий англійський вчений-славіст Сетон Ватсон. Науково-політичний журнал друкував статті, присвячені питанням повоєнного устрою Європи, в тому числі розбудові майбутньої чеської та інших слов'янських держав у Центрально-Східній Європі. Зокрема, на сторінках часопису друкувалися статті Масарика «Пангерманізм», «Чехія та криза в Європі», «Нещаслива Австрія», «Росія від теократії до демократії» та ін. У цьому ж напрямі діяло й організоване Масариком в Лондоні «Пресове бюро», яке встановило контакти з редакціями провідних англійських періодичних видань, на сторінках яких друкувалися його статті, інтерв'ю, полемічні листи, які обговорювала світова преса.

Завдяки активній агітаційно-роз'яснювальній діяльності Т.Г.Масарика та його соратників за кордоном, його численним виступам й публікаціям у світовій пресі, активним контактам і великому авторитету в середовищі політиків та науковців в країнах Європи та Америки, а також добре організованому й дієвому чеському підпіллі в Австро-Угорщині створювався позитивний міжнародний імідж майбутньої Чехословаччини ще задовго до її утворення. Не випадково вже на початку 1917 р. і Англія, і Франція визнали частиною своєї політичної програми визволення чехів і словаків та Чехословацьку національну раду як тимчасовий уряд Чехословацької держави, якої ще не було. Це був унікальний випадок в історії світової дипломатії — юридичне визнання не після, а до фактичного виникнення нової держави.

Велику роль у цьому безпрецедентному міжнародному акті відіграла ініційована Т.Масариком та його однодумцями організація чехословацьких легіонів з числа австро-угорських вояків, які добровільно перейшли на бік Антанти в Італії, у Франції і, особливо масово, в Росії: в роки війни із 600 тис. чехів і словаків, мобілізованих до австрійської армії, понад 350 тис. добровільно здалися росіянам і сербам. Це завдання було дуже складним, адже формування чехословацьких збройних сил відбувалося поза ме-

жами національної території в умовах відсутності власної держави. Проте саме на це військо у визволенні країни покладав особливі надії Масарик. І найбільше для цього підходила Росія, де на початок 1917 р. перебувало 250 тис. військовополонених чехів і словаків. До того ж, в Російській імперії мешкало близько 100 тис. чеських і словацьких переселенців [19, с. 56, 63]. Найбільша чеська колонія знаходилася на Волині, де осіли чеські землероби, що прибули в Росію у 70-80-ті роки XIX ст. Окрім того чимало чехів і словаків працювало в Києві, Москві, Петрограді, Варшаві, де ними були створені різні національні об'єднання й товариства, які, щоправда, по різному бачили майбутню чехословацьку державу.

У грудні 1914 р. вони заснували «Союз Чесько-Словацьких товариств у Росії», до керівництва якого увійшли прибічники Т.Масарика. Союз звернувся до російського уряду з проектом створення окремого чесько-словацького війська і з проханням на дозвіл зарахування до нього військовополонених чехів і словаків. Але тоді питання не знайшло свого остаточного вирішення: були створені лише окремі добровольчі дружини й полки, що були підпорядковані Військовому відомству Росії [19, с. 58-59].

Ситуація змінилася після Лютневої революції 1917 р. в Росії. У квітні в Києві відбувся з'їзд Союзу Чесько-Словацьких товариств у Росії, який оголосив війну Австро-Угорщині і визнав Національну раду в Парижі на чолі з Т.Г.Масариком центром чехословацького визвольного руху за кордоном. До речі, у резолюції з'їзду, разом з вимогами побудови Чехословацької держави, висловлювалась думка про об'єднання українців по обидва боки Дніпра у вільній Росії [1, с. 31]. А в травні 1917 р. в Росію приїздить сам Масарик з метою консолідації чеської еміграції навколо ідеї утворення незалежної чехословацької держави та формування боєздатного чехословацького війська. Щодо останнього, то Масарик, перебуваючи в Петрограді, намагався переконати Тимчасовий уряд Росії надати дозвіл на прийняття до Чехословацької армії всіх полонених чехів і словаків, які мимоволі воювали на боці Австрії. Він також виступає перед російськими військовими, з'ясовує мету світової війни, плани союзників, висловлюється за ведення військових дій до повного розгрому Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників.

Особливо активним й напруженим для Томаша Масарика було його більш ніж чотирьохмісячне перебування на теренах України (куди він, знаходячись в Росії до березня 1918 р., приїздив тричі), де в той час Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським робила перші кроки на шляху утвердження української державності. Поселившись у Києві, Масарик стає не лише свідком революційних подій в Україні і становлення Української Народної Республіки, а й щирим прихильником національно-визвольних змагань українського народу, активно співпрацює, зокрема, з

провідними діячами української революції М.Грушевським, В.Винниченком, С.Петлюрою, О.Шульгіним, виступає перед українською громадськістю, солдатами й військовополоненими чехами і словаками, провадить публіцистичну й громадсько-політичну діяльність. Тут він розгорнув активну діяльність по формуванню майже 50-тисячного чехословацького корпусу, що згодом став основним осередком чехословацької державності. Саме в Києві Т.Г.Масарик утвердився як визнаний лідер чехословацького національно-визвольного руху [17, с. 22-23]. Разом з тим він здійснює ділові поїздки до Москви, Петрограду, бере участь у роботі Чехословацької національної ради, різних зібраннях, мітингах й конгресах, зустрічається з представниками російської та української влади, налагоджує контакти з представниками інших поневолених народів Австро-Угорщини, підтримуючи їх устремління до незалежності. Масаріку, зокрема, судилося стати свідком жовтневого перевороту більшовиків, що змусило його критично підійти до оцінки революційних подій в Росії та її ролі в слов'янському світі і Європи в цілому.

Прихильник соціальної, або, точніше, національно-соціальної революції, соціаліст за ідейними уподобаннями, і, що характерно — захисник «наукового соціалізму» К.Маркса і Ф.Енгельса, — Т.Масарик органічно не сприйняв більшовицький радикалізм і російську форму квазісоціалізму — комунізм. Він, на власні очі бачивши наслідки повалення царизму і лютневої буржуазно-соціалістичної, як писав Масарик, та жовтневої більшовицької революцій, мав право стверджувати, що добре знає більшовицьку Росію. Ретельно спостерігаючи за більшовицькою революцією та дестабілізацією ситуації після неї в Росії, Масарик дійшов до висновку про неприйнятність для чехів та європейців в цілому такого російського взірця, насамперед через антидемократичний й антигуманний характер діяльності більшовиків [24, с. 9-10]. Про це, зокрема, він згодом писав у своїй праці «Про так звану диктатуру пролетаріату» і особливо переконливо говорив у бесідах з Карелом Чапеком, виданих видатним чеським письменником окремою книгою. «Найпереконливіший аргумент на користь демократії, — говорив, наприклад, Т.Масарик, — це її гуманізм, віра в людину, в її гідність, в її духовність і в безсмертя душі — це і є справжньою, метафізичною рівністю. З етичного погляду демократія — це втілення любові до ближнього на політичному рівні... Демократія це не лише державний устрій, вона не є лише тим, що записано в конституціях; демократія це погляд на життя, який полягає в довірі до людей, в людяності, однак нема довіри без любові, нема любові без довіри. Я сказав, що демократія це дискусія. Справжня дискусія можлива лише там, де люди ставляться з довірою один до одного і чесно шукають правди. Демократія це розмова між рівними, розмірковування вільних гро-

мадян на очах усього суспільства... Демократичний ідеал це не лише ідеал політичний, а й соціальний і господарський. Комунізм не приймаю. Без індивідуумів, без здібних і винахідливих людей, без талановитих керівників, без геніїв праці в суспільстві неможливо нічого розумного і справедливого організувати... Я принциповий, але не сліпий прибічник демократії. Знаю тонкі місця системи, не пройшов повз мене і негативний досвід, проте в мене не виникає сумніву у правильності рішення, яке я прийняв, повертаючись із війни: служитиму демократії і республіці. Демократія — це запорука миру для нас і всього світу» [18, с. 94-95].

Не міг прийняти Т.Г.Масарик і новий світовий устрій, який пропонували російські більшовики. Він писав у 1920 р., що більшовики очікують від «світової революції» порятунку комунізму в Росії, критикував радянську зовнішню політику як слабку і екстенсивну, тому більшовики втручаються у внутрішні справи інших держав, агітуючи там усіма дозволеними і недозволеними методами [24, с. 66]. Окрім того, зазначав Масарик, для більшовизму характерним є зверхній тон, яким, наприклад, народний комісар закордонних справ радянської Росії Г.Чічерін розмовляв з іноземними державами, насамперед з малими країнами: «Виступає в цілому як наддержава і велика країна, не має ані уяви про те, що демократія повинна бути впроваджена також до міжнародних відносин». З радянського міністра, продовжує Масарик, випирає лише бундючність «монгольських завойовників» та самовпевнена переконаність про виключність власної культури і політики [24, с. 67-68].

Більшовики, захопивши владу, задекларували пролетарську революцію у світовому масштабі, а тому прогнозувати їх ставлення до чеського визвольного руху і війська на території Росії було непросто. Відносна стабільність в Україні і готовність Центральної Ради надати підтримку чеським легіонам змушували Т.Масарика, який раніше бачив Україну лише в складі великої, єдиної демократичної Росії, під іншим кутом зору глянути на українську справу. Зокрема, в організованому ним 12 грудня 1917 р. в Києві мітингу поневолених народів, майбутній президент Чехословацької республіки вперше висловився за право українців, поряд з іншими середньоєвропейськими народами, на державну незалежність і національну соборність [3, с.133]. Але захоплення Києва більшовицькими військами заставило Масарика розпочати офіційні переговори з більшовицькими властями про передислокацію чехословацького корпусу через Владивосток до Франції, яка ще в грудні 1917 р. визнала чеське військо, що було в Україні та Росії, за автономну частину свого війська. Отримавши на це згоду від більшовицького уряду, Т.Масарик віддав наказ війську не втручатися у внутрішні справи Росії і 7 березня 1918 р. виїхав з Москви через Сибір у Владивосток. Під час досить тривалої й

складної подорожі він записував свої враження від пережитого в Росії та Україні, а прибувши через місяць у Токіо, підготував для президента США В.Вільсона меморандум, у якому стисло висловився за визнання країнами Антанти більшовицького уряду, який, на його думку, надовго прийшов до влади в Росії [8, с. 239-243].

З Японії 20 квітня 1918 р. Томаш Масарик на пароплаві прибуває до Канади, а звідти до Америки, щоб підключити чеську і словацьку еміграцію до будівництва нової держави. Перебуваючи в Америці, Масарик зустрічається з членами чеських і словацьких організацій, впливовими членами конгресу й сенату США, виступає перед студентами Бостонського, Чиказького університетів, дає численні інтерв'ю представникам преси. На всіх зустрічах і у виступах Т.Масарик наголошує на необхідності надання народам Австро-Угорщини права на самовизначення та незалежність. Цю ж позицію підтримав конгрес поневолених народів, що відбувся у квітні 1918 р., а також відстоювала Демократична унія Середньої Європи, що була створена за ініціативою Масарика під час його перебування в Америці. 30 травня 1918 р. у Пітсбурзі голова Чехословацької національної ради підписав угоду з представниками Словацької Ліги про з'єднання чеських і словацьких земель в одну державу. Він провів також переговори з представниками карпато-русинської (закарпатської) еміграції, що вплинуло на їх рішення про приєднання Закарпаття до майбутньої Чехословацької республіки. А 19 червня того ж року відбулася зустріч Томаша Масарика з американським президентом Вудро Вільсоном. Об'єктом обговорення стали події в Росії, труднощі чеського легіону, що перебував на той час в Сибірі (у складних умовах громадянської війни в Росії йому не вдалося повністю зберегти нейтралітет: у травні 1918 р. розпочались події, які радянська історіографія розглядала як «заколот білочехів» і лише у 1922 р. чеським легіонерам вдалося повернутися на батьківщину), висловлювались певні міркування щодо повоєнного устрою Європи. Через призму цих подій політик прагнув зацікавити президента чеським питанням. І вже 2 вересня 1918 р. уряд США визнав справедливість домагань чехословацького народу утворити свою державу, а Чехословацьку національну раду в Парижі — тимчасовим урядом майбутньої Чехословацької держави, її війська — як союзні. На це рішення вплинули його успіхи в Сибірі та на італійському фронті [7, с. 25].

Отже, у процесі довготривалої національно-визвольної боротьби чехів і словаків, на чолі якої в роки Великої війни був Томаш Масарик та його однодумці, союзні держави Антанти сприйняли Чехословацьку національну раду як свого союзника і тимчасовий уряд майбутньої Чехословацької держави. 18 жовтня 1918 р. провідники Чехословацької національної ради — Т.Масарик, Е.Бенеш та генерал М.Штефаник —

проголосили незалежність рідного народу й виклали основні засади майбутньої Конституції нової держави. Водночас в Празі 14 жовтня 1918 р. були скликані Національні збори, на яких президентом Чехословацької республіки одностайно був обраний Томаш Гарріг Масарик, який у цей час ще перебував в Америці. 21 грудня 1918 р. він після чотирьохрічної еміграції, але вже як «президент-Визволитель» повернувся до Праги, де його радісно зустріли співвітчизники. У своєму привітанні їм перший президент Чехословацької республіки підкреслив: «Будьте певні, що хоч і буду жити я там, на горі (в Празькому граді. — Авт.), але тут, на долині, будуть мої думки і моє серце. Влада демократії буде владою з народу, за допомогою народу і для народу» [7, с. 26].

І цим принципам Томаш Г.Масарик, незважаючи на усі складності внутрішньополітичного та міжнародного становища міжвоєнної доби, залишався вірним до кінця свого життя. Наприклад, у своїй промові, виголошеній 28 жовтня 1928 р. в день десятиліття Чехословацької республіки перед депутатами Національних зборів, Т.Г.Масарик, обраний демократичним шляхом рік перед тим втретє президентом ЧСР, аналізуючи нелегкий шлях становлення молодого демократичної країни, зазначав: «Я переконаний демократ і тому сприймаю притаманні демократії труднощі. Не можна створити державу без недоліків, які кореняться в самій її природі. Наші труднощі виникли із високих запитів демократії, яка вимагає в повному розумінні освічених громадян, освічених виборців, грамотних чоловіків і жінок... В силу цього вона повинна бути постійною реформою і водночас безперервною революцією, але революцією лише в головах і в серцях» [25, с. 335].

Наміри президента Масарика, спрямовані на побудову «гуманної демократії», демократії економічної, політичної, соціальної, були підтримані на чергових президентських виборах: 24 травня 1934 р. 84-х річного Т.Масарика було вчетверте обрано президентом Чехословаччини, причому найбільшою кількістю голосів. Але 14 грудня 1935 р. через важку хворобу він зрікся президентства, рекомендувавши на цей пост свого найулюбленішого учня і вірного послідовника Е. Бенеша. 14 вересня 1937 р. Томаш Гарріг Масарик помер у президентській резиденції в Ланах. На жаль, створеній ним демократичній державі залишилося жити трохи більше року. Але саме завдяки політичному таланту і віданності демократичним ідеалам першого чехословацького президента перша Чехословацька республіка на відміну від інших новоутворених після Першої світової війни держав Центрально-Східної Європи залишалася на демократичних позиціях і не поступалася тоталітарним, військовим чи монархічним диктатурам. «Не можна, звичайно, стверджувати, що виникнення Чехословацької республіки (1918) на чолі з Масариком — пер-

шим президентом, було «матеріалізацією» його соціологічних ідей, — пише у зв'язку з цим відомий російський дослідник філософських поглядів чеського вченого М.П. Нарбут, — але безсумнівно, що в Середній Європі виникла і двадцять років існувала розвинута й стабільна демократія, заснована на ідеях Масарика, в яких обґрунтовувався органічний зв'язок соціології, етики і політики» [11, с. 123].

Однак, історичне значення діяльності Т.Г.Масарика полягає не лише у формуванні чехословацької державності і створенні однієї із найрозвинутіших у міжвоєнній Європі систем ліберальної демократії. Не менш значними були ідеї та практичні кроки вченого-філософа і визначного державного діяча ХХ століття, спрямовані на мирну перебудову Європи та формування цілісної системи європейства. Більше того, як справедливо зазначає відомий чеський історик, директор Інституту Т.Г.Масарика АН Чеської Республіки Ярослав Опат, «Масарик промовляє до нас справами свого життя передусім як європеєць, але за своєю духовною сутністю він у найкращому розумінні слова є громадянином світу. Прикладів, що свідчать про це, є дуже багато» [17, с. 9]. У цьому контексті особливої уваги заслуговує сформульована Масариком впродовж Першої світової війни концепція «Нової Європи», яка, на жаль, не могла бути повністю реалізована в конфліктних умовах минулого століття.

Наслідком тривалої роботи Т.Г.Масарика над ідеєю створення й розбудови чехословацької державності та повоєнної перебудови Європи та світу в цілому стала його концептуальна праця «Нова Європа», написання першої версії якої він завершив, перебуваючи в Україні, про що свідчить «Присвята» до книги, датована: «у Києві 15 січня 1918 року». В ній, зокрема, автор, ніби вибачаючись за можливі недоліки й певну схематичність у своїй книзі, зауважив, що працював над нею «позбавлений бібліотеки», необхідної літератури, весь час подорожуючи, «зайнятий розв'язанням купи практичних завдань». Вперше окремі частини рукопису книги Масарика побачили світ у квітні 1918 р. в «Чехословацькому часописі», що виходив у Росії, її англійське і французьке видання було підготовлене у жовтні 1918 р. для потреб дипломатів і учасників Паризької мирної конференції 1919-1920 рр., у 1920 р. у Празі вийшла доопрацьована, остаточна версія «Нової Європи» чеською мовою, а у 1922 р. книга була видана німецькою мовою в Берліні [23, с. 17-24].

У цій праці майбутній перший президент Чехословацької Республіки фактично сформулював, насамперед, політичний маніфест створення та розбудови чехословацької державності в центрі Європи, що є одним з центральних її ідей. Зокрема, при цьому в основу державної програми чеського народу Масариком були покладені: а) теорія рівноваги сил;

б) концепція права народу на самовизначення; в) ідеї історичного права; г) концепції економічної та військово-стратегічної безпеки; д) теорія конфлікту теократії і демократії.

Разом з тим, Т.Г. Масарик присвятив свою «Нову Європу» не лише проблемам чехословацької державності і старого континенту. Вже перший розділ книги має промовисту назву — «Війна як світова» і починається з констатації автора глобального характеру: «Стає не по собі, коли подумаєш про війну та її масштаби. Увесь світ — буквально **увесь світ** страждає вже четвертий рік від війни, спричиненої нападом Австро-Угорщини на Сербію, який підтримала Німеччина. Весь світ розділився на два табори... проти Німеччини та Австрії виступило... усе людство!» [23, с. 25].

Отже, можна стверджувати, що основна проблема, яку вирішує книга Масарика, — світова. Автор спробував проаналізувати причини світової війни, охарактеризувати її рушійні сили, військові та геополітичні цілі воюючих сторін і на основі цього сформулювати можливості світового виходу з неї. Звичайно, мова йде передусім про вихід для Європи, де війна виникла і де були головні її фронти. Втім, вже сама логіка світової війни вимагала вирішення питань майбутнього і для решти світу. Ці причинні зв'язки долі Європи з долями решти світу Масарик, як філософ, добре усвідомлював. Тому вже у вступному розділі він писав: «Сама війна з її наслідками зблизила людство: сьогодні воно є організованою одиницею... І ця єдність організації усіх народів світу, усього людства, є початком нової епохи, в якій народи і все людство будуть свідомо продовжувати свій розвиток» [23, с. 26].

Світовий масштаб війни мав на увазі Т.Г. Масарик і при написанні всієї книги. В першій частині роботи він зупиняється на програмах головних воюючих сторін, зокрема на характеристиці німецького пангерманізму та протиставленні його демократичним ідеям Антанти, насамперед, США. Автор вказує на головні аргументи пангерманістів, якими вони обґрунтовували німецьку експансію та військову агресію: Німеччина потребує безпечні кордони, територію та хліба; німці, завдяки своєму воєнному досвіду, культурі заслуговують бути вождями Європи і людства, вони є продовжувачами традицій Священної Римської імперії тощо. Зокрема, Масарик детально аналізує німецький «Drang nach Osten» з погляду прагнень Німеччини вирішити так зване «східне питання» та структурно змінити організацію не тільки Старого (Європа), але й Нового (Америка) світу [23, с. 52-56].

Далі Т.Г. Масарик описує цілі союзних держав (Антанти) у війні і підкреслює, що їх протистояння з центральними державами (Троїстий союз) є суперечністю між демократією і теократичним монархізмом. Це — одне із основних концептуальних положень автора, яке лягло в основу всієї

роботи «Нова Європа». «Займаючись програмами головних воюючих сторін, — зазначає з цього приводу вже цитований нами Я.Опат, — Масарик дійшов висновку, що воювали між собою дві діаметрально протилежні сили. З одного боку, держави середньовічного теократичного монархізму і недемократичного антинаціонального абсолютизму; з іншого боку, держави конституційні, демократичні, що визнають право усіх народів, великих і малих, на свободу і державну самостійність» [17, с. 10-11].

Абсолютні монархії, насамперед Пруську Німеччину, Австро-Угорщину, а також Туреччину, Росію та Болгарію, Т.Масарик вважав на початку ХХ ст. за ворога націй. Ці держави, при всіх відмінностях між ними, були схожі щодо політичних основ своєї внутрішньої організації. Взнявши до уваги фактичне поєднання правлячих кіл цих держав із церквою, Масарик характеризував їх як «теократичні монархії». І хоча в них існували парламенти, реальна діяльність цих інституцій була лише консультативною. Політична влада, вирішення головних питань у названих державах були закріплені за монархом і його аристократичним оточенням. А емансипаційні зусилля народів, що були під владою цих монархів, вчений вважав явищем модерним і демократичним. За цим найвищим принципом потрібно було організувати на старому континенті життя усіх його народів. Жоден з них не міг бути з нової післявоєнної Європи вилучений, а також жоден не мусив підкорятися іншому. У новому, гуманітарному політичному влаштуванні континенту, на думку Масарика, однакові шанси повинні були мати усі народи, і переможці, і переможені.

А взірцем демократії для Т.Масарика були насамперед Сполучені Штати Америки як «перша велика демократія», яка змогла на своїй території організувати вільне життя на основі церковної та релігійної свободи, чим стала взірцем і для демократії європейської [23, с. 50]. Тому, беручи до уваги ці цінності американської демократії і з огляду на досить визначну роль Америки у заключній фазі світової війни в боях проти Центральних держав на фронтах старого континенту, зокрема у Франції, Масарик вважав, що саме президент США В.Вільсон як поборник засад американської демократії і водночас добре освічений в питаннях політичних та історичних, був покликаний сказати суттєве слово у вирішенні питань післявоєнного упорядкування світу. Саме Вільсон, на думку Масарика, мав сформулювати «політичні засади Нового світу, завдяки яким буде вирішене не лише старе питання Сходу, але й усі політичні проблеми. Мова вже не йде про те, як організувати Світ — сьогодні йдеться про те, як організувати Світ старий і новий, усе людство» [23, с. 57].

Шлях до миру і мирної співпраці між народами після війни, на думку Т. Масарика, пролягає через правильне розуміння цінностей національного характеру кожного народу, адже Європа була буквально перевантажена національними проблемами. Різні міркування вченого й політика на цю тему власне й утворюють ідейний кістяк його праці. Історія розпорядилася так, розмірковував, наприклад, Масарик, що від другої половини ХУІІІ ст., зокрема від французької революції, на європейському континенті пробивалися дві взаємопов'язані тенденції — до об'єднання та індивідуалізації народів. Загалом, Європа організовувалася все чіткіше за національним принципом, хоча через різні умови й ідейні засади розвитку окремих народів цей процес набував різного ідеологічного вигляду й характеру. Тому цілком слушно Масарик у «Новій Європі» наголошував, що існує стільки національних питань, скільки існує народів й національних меншин і тому «немає єдиного шаблону на вирішення усіх національних питань» [23, с. 100].

Національній проблемі, а точніше — з'ясуванню суті слов'янського питання, яке вчений і політик розглядав і в політичному, і в національному та культурному аспектах, а також у плані конкретного вирішення пов'язаних з ним проблем — забезпечення прав малих народів і держав на європейському континенті, належить особливе місце у «Новій Європі» та в науково-теоретичній спадщині Т. Масарика в цілому. Протягом усього свого плідного життя, всюди, де йому доводилось перебувати — в Австро-Угорщині, Італії, Швейцарії, Франції, Англії, Росії, Україні, Японії і Америки, Масарик невтомно боровся за права слов'янських та інших малих народів, популяризував їхні духовні досягнення та ідеї слов'янського союзу. Водночас він визнавав право кожної нації на самовизначення, створення власної держави, що було обумовлено логікою їх історичного розвитку і зростанням національної самосвідомості народів. Масарик писав, що кожна нація є державотворчою, кожний народ прагне до політичної самобутності, зокрема й малі нації. І питання самостійного розвитку полягає лише в силі національно-визвольної боротьби, волі і спроможності кожної окремої нації на рішучі практичні дії. Тому він з особливим переконанням обстоював ідею не культурного, а насамперед політичного єднання в націю. «Метою кожного з нас є незалежність, але в єдності, наша національна програма — людяність (гуманізм). Цій меті має підлягати й наша тактика: гуманності потрібно досягати гуманними засобами — світлим розумом і горячим серцем, не насильством, а миром, не мечем, а оралом, не кров'ю, а працею, не смертю, а життям, відроджуватися — це наше завдання, в цьому полягає сенс нашої історії, заповіт наших великих предків», — так формулює роль і завдання слов'янства на новому етапі історичного процесу Т. Г. Масарик [2, с. 49-50]. Під

впливом цих ідей і практичної діяльності Масарика формувались ідеології національних рухів ХХ століття в Європі: певно, немає такої європейської нації, яка б не відчувала на собі впливу цього видатного політика і теоретика національного питання.

В самій роботі «Нова Європа» Т.Г.Масарик більш детально розглядає майбутнє малих народів і малих держав у контексті повоєнного устрою Європи. По-перше, він ще раз детально обґрунтовує право малих європейських народів на самовизначення — аж до утворення незалежних держав. По-друге, перспективним для них Масарик вбачав створення федерації малих народів і малих держав Європи. Але він рішуче виступав проти нав'язаної згори федерації: «Передумовою справжньої федерації є свобода народів. Федерація і вільні народи самі вирішують, чи бажають вони федеруватися і з ким» [23, 88]. Отже, за цією логікою саме самостійність виступає передумовою федерації, зокрема східноєвропейської або слов'янської. І хоча ця думка прозвучала на захист поневолених народів, що перебували під гнітом Австро-Угорської монархії, вона є однією з основних засад націологічної теорії Т.Масарика. Адже якщо, наприклад, врахувати, що Росія в національній політиці не відрізнялася, а навпаки, була ще гіршою за Австро-Угорщину, то така теза мала стосуватися усіх поневолених слов'янських народів як у Середній (Центральній), та і у Східній Європі, в тому числі й українців.

Водночас, чеський політик-філософ застерігав від перетворення нових незалежних держав, які неминуче виникнуть після Першої світової війни на руїнах теократичних імперій, насамперед Австро-Угорської, у буферну зону між Сходом і Заходом або слов'янський бар'єр перед пангерманізмом. Масарик мріяв про виникнення нової «Центральної Європи», яку творили б народи однієї федеративної держави або об'єднаної федерації держав малих народів від Скандинавії до Середземного моря. Фактично пропонувалося формування міцного союзу невеликих європейських націй і держав, який вчений називав «Смугою малих народів» [23, с. 183-190].

На жаль, як відомо, у міжвоєнні роки сформувати нову Центральну Європу або демократичну федерацію чи конфедерацію малим європейським народам не вдалося. Створена за підтримкою Франції Чехословацькою, Румунією та Югославією на договірній основі в 1921 р. Мала Антанта охоплювала незначний сегмент центрально- і південноєвропейського простору. Незважаючи на активні зусилля чехословацької дипломатії, Малу Антанта так і не було трансформовано в 20-30-х роках ХХ ст. у міцне і впливове міждержавне об'єднання [21, с. 31-33]. Країни так званої «Смуги малих народів» залишилися буферною зоною між Сходом і Заходом. А їх долю, як і загалом долю малих центральноєвропейський

народів, і надалі вирішували великі європейські держави. У кінцевому результаті Чехословаччина, поряд з іншими державами масариківської нової Центральної Європи, стала однією з перших жертв агресії з боку нацистської Німеччини. А відразу ж після завершення Другої світової війни Чехословаччина і більшість інших країн масариківської «Смуги малих народів» потрапили в зону виключного впливу сталінського СРСР. І лише через півстоліття — після антитоталітарних революцій зламу 80-90-х років ХХ ст. центральноєвропейські народи отримали новий шанс на здійснення свого історичного і цивілізаційного вибору. Знову постало, зокрема, одвічне «чеське питання», що набуло нового значення й нової актуальності: як вижити маленькій нації наприкінці ХХ століття в умовах глобалізації? Наскільки необхідною для виживання й розвитку є державна незалежність? І вони, враховуючи трагічний досвід минулого, гідно скористалися ним, безальтернативно обравши європейський вибір, успішна реалізація якого привела їх у 2004 р. до повноправного членства в Європейському Союзі.

Ім'я Томаша Гарріга Масарика стоїть в історії чеського народу поряд з іменами Яна Гуса, Яна Жижки, Яна Амоса Коменського, Карела Гавлічека, Франтішека Палацького. Водночас його життя, творчість і політична діяльність — ціла епоха в історії ХХ століття: власне кажучи, під впливом його ідей і діяльності значною мірою формувалася політична карта міжвоєнної Європи. Багато його справ і поглядів з національно-культурного відродження і державного будівництва, розвитку права і демократії, співжиття і рівноправного співробітництва великих і малих європейських народів, які не могли бути повністю реалізовані в конфліктних умовах минулого століття, не втратили своєї актуальності донині. Більше того, головні «новоєвропейські» ідеї Масарика на новій основі знаходять втілення у сучасній практиці міжнародних відносин у Європі, де складається міцний демократичний союз великих і малих держав — Європейський Союз.

1. Болдижар М.М., Панов А.В. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика: Монографія. — Ужгород, 2005.

2. Віднянський С. Україна в житті Т.Г.Масарика // Хроніка 2000. — Випуск 29-30. — «Україна — Чехія». Ч.ІІ. — К., 1999. — С. 48-53.

3. Віднянський С.В. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 4. — К., 1993. — с. 132 — 147.

4. Лаврик Э.Г. Социологическая теория и политическая практика Т.Г.Масарика // Социологические исследования. — 1998. — № 4. — с. 112 — 120.

5. Масарик Т.Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. — Прага, 1925.

6. Масарик Т.Г. Масарик о себе // Карпатський Свет. — 1930. — с. 796-803.
7. Масарик Т.Г. Право і демократія: Вибрані праці / Передмова, упоряд. М.М. Нагорняка. — К., 2007.
8. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918: Спомини. — Львів, 1930. — Ч. 2.
9. Масарик Т.Г. Словацкие воспоминания // Карпатський Свет. — 1930. — с. 796 — 803.
10. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія. — К., 2009.
11. Нарбут Н.П. Социология «малого народа» Т.Г.Масарика // Социологические исследования. — 1998. — № 4. — с. 120 — 123.
12. Нарбут Н.П. Философ на троне. Штрихи к портрету Т.Г.Масарика — мыслителя и политика // Личность, культура, общество. — М., 2001. — Т.3. Вып. 4(10).
13. Омельчикова М. Т.Г.Масарик. — Прага, 1932.
14. Підлущкий О. Постагі ХХ сторіччя. — К., 2004.
15. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2001.
16. Постоловський Р.М. Інтерпретація Т.Г.Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології // Акткальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Рівне, 2001. — Випуск 2. — с. 168 — 174.
17. Т.Г.Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 квітня 1998 р.) / Відповід. редактор С.В.Віднянський. — К., 1998.
18. Чапек К. Бесіди з Т.Г.Масариком: Пер. з чеської Л.Ю.Кіцили. — Львів, 2001.
19. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. — М., 2005. — Кн. 1.
20. Benes V. Masarykovo dilo v Americe. — Praha, 1925.
21. Klimek A., Kubu E. Ceskoslovenska zahranicna politika 1918-1938. Kapitoly z dejin mezinarodnich vztahu. — Praha, 1995.
22. Masaryk T.G. Jan Hus. Nase obrozeni a nase reformace. — Praha, 1903.
23. Masaryk T.G. Nova Evropa. Stanovisko slovanske. — Praha, 1920.
24. Masaryk T.G. O bolsevictvi. Praha, 1990.
25. Masaryk T.G. Spisy. Svazek 35. Cesta democracie III. Projevy. Clanky. Rozhovory. 1924-1928. — Praha, 1994.
26. Herben J. Zivot a dilo prezidenta Osvoboditele. — Praha, 1938.

ПРАГМАТИК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕЇ

Жан Монне

Один із найвідоміших «батьків» ідеї європейської інтеграції, людина, яку називали то «імператором Європи», то її першим громадянином — Жан Монне народився 9 листопада 1888 р. в дрібнобуржуазній французькій родині в містечку з промовистою назвою, яка стала товарною маркою — Коньяк [15, с.7].

Наступного 1889 року в Парижі з'явилась Ейфелева вежа. І перебуваючи з батьками в цій столиці світу, вже 10 річний Жан запам'ятав батьківські слова, що «віднині не побачити Ейфелеву вежу можна лише в один спосіб, піднявшись на неї» [15, с.13]. З того часу Жан Монне вирішував особисті й міжнародні проблеми саме в такий спосіб, підіймаючись над ними.

Фактично його особиста біографія є винятковим для європейського ієрархічного суспільства прикладом людини, яка «сама себе зробила». Ще 1905 р. французький соціаліст А.Бріан здійснив відокремлення церкви від держави, тож католицькі настрої в шкільному житті Монне не були надто великими, навіть порівняно з бізнесовою «жилкою», яку він успадкував від батька. Врешті Жан Монне так і не здобув систематичної середньої освіти. Проте він рано почав брати участь у практичному керівництві родинним бізнесом, який полягав у торгівлі коньяками.

Водночас, говорячи про його зовнішній вигляд колишній французький президент Жискар д'Естен зазначає, що Монне нагадував йому «розумного французького селянина» [3, с.97]. Маючи чудову пам'ять, Монне впродовж подальшого життя постійно займався самоосвітою.

Натомість особливе місце у формуванні особистості Ж.Монне посіла Перша світова війна 1914-1918 рр. В цей період він працював у штабі

союзників Антанти у Лондоні, де налагоджував господарські контакти між членами Антанти. Тобто Ж.Монне виявляв свої бізнесові організаційні таланти в координації логістики союзників по Антанті.

У 1920-х рр. Жан Монне певний час був заступником генерального секретаря Ліги Націй. На цій посаді він активно займався вирішенням проблем післявоєнного устрою Європи. Практично в будь-якому питанні, чи то модернізація китайської залізниці, чи вирішення фінансових питань Польщі та Румунії, або купівля військових матеріалів у США, майже завжди політики могли спертися на організаційний талант цього громадянина світу. Потім до кінця 30-х рр. ХХ ст. Монне працював у Вашингтоні як французький дипломат [15, с.118].

Зокрема, Ж.Монне вітав ідею вільного розвитку світової економіки. Проте Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка запанувала після Першої світової війни, виокремила низку протиріч, які остаточно переконали Монне в потребі функціональної інтеграції європейських народів [17, с.112]. Отже, головне завдання тодішнього американського президента В.Вільсона, як зазначає Г. Кіссінджер, — «зробити світ безпечним для демократії», було далеке від виконання [5, с.194].

Переконатись у цьому Ж.Монне зміг, будучи свідком невдалої спроби уряду Р.Пуанкаре в 1923 р. окупувати німецький Рур. Аналізуючи цей сумний досвід, він вітав укладення в 1925 р. Локарнського пакту, який розглядався як крок до поетапного франко-німецького замирення, що мало створити фундамент для нової Європи [14, с.41].

Остаточно прихильником ідеї європейської інтеграції Монне став восени 1929 р., коли він вітав пропозицію А.Бріана щодо створення Сполучених Штатів Європи [15, с.73]. Цій ідеї він присвятив свою подальшу експертну та політичну кар'єру. Зокрема, у розпаді Малої Антанти Ж.Монне бачив закономірне фіаско міжвоєнної французької політики, яка продовжувала будуватись на засадах підтримки націоналістичних устремлінь європейців [18, с.71].

Публіцистика зберегла історію однієї з практичних порад, які давав Монне. Коли одному італійцю зрадила дружина, він відмовив їй у розлученні, аби перешкодити дружині одружитись із своїм суперником. Але останній відбув з дипломатичною місією з Рима в Москву, де зробив декілька люб'язностей радянським дипломатам і дама стала громадянкою СРСР. Радянські закони дозволяли розлучення навіть католиків у короткий термін [14, с.29]. Ця подія сталась 1934 р. і, на думку багатьох, проілюструвала, як Монне розв'язував найскладніші проблеми.

Політичні опоненти навіть закидали йому використання політичних технологій Макіавеллі і в повсякденному житті. Наприклад, французькі комуністи вважали, що Монне, будучи безпринципним ділком, нібито

«продався американському капіталу і робить все можливе, аби знову гріти руки на пожежі війни» [14, с.31]. Як би там не було, але аморальний прагматизм врешті знову завів народи Європи до братовбивчої війни. 1 вересня 1939 р. почалась Друга світова війна.

В свою чергу впродовж 1939-1940 р. Ж.Монне очолював французько-британський координаційний економічний комітет. У червні 1940 р., коли Франція знаходилась на межі поразки від нацистської Німеччини, Монне запропонував план створення союзу Франції та Великої Британії. Пропонувалось створити спільну федеративну Конституцію, створити єдиний парламент, уряд, ввести єдине громадянство. Багатьом ця пропозиція здавалась єдиним способом утримати Францію у стані війни. Ця була одна з перших, але не єдина наднаціональна ідея, ініційована Ж.Монне, але вона стала єдиною, яку в тих історичних умовах підтримав де Голль [7, с.127].

Після створення режиму Віші Ж.Монне перейшов на британську державну службу та виконував майже ті самі функції, що й під час Першої світової війни, тобто налагоджував союзницькі зв'язки між Британією та США. Водночас він сприяв налагодженню зв'язків американців з «Вільною Францією», хоча в листопаді 1940 р. уряд Рузвельта встановив дипломатичні відносини з режимом Віші. Зокрема, Ж.Монне домогся застосування закону про ленд-ліз за рахунок надання прямих кредитів «Вільній Франції» де Голля [7, с.207].

Надалі Монне доводилось врегульовувати французько-американські відносини після повернення під контроль прихильників де Голля островів Сен-П'єр та Мікелон. Американці насторожено ставились до будь-якої європейської колоніальної присутності в Західній півкулі. Але вже тоді Ж.Монне думав про імперативи післявоєнної політики. Хоча, звичайно, в очах США де Голль ніколи не був єдиним представником «Вільної Франції» [15, с.101].

Наприкінці лютого 1943 р. президент США Ф.Рузвельт направив Жана Монне до Алжиру під приводом моніторингу проблеми постачання зброї місцевим французьким військам. Насправді Монне мав виконувати роль політичного наставника для американського ставленика генерала Жиро. Монне вважали у Вашингтоні людиною з тонким дипломатичним розумом.

Проте в Алжирі Монне завів дружбу з британським представником в Алжирі Г. Макмілланом, який переконав його в тому, що де Голль є єдиною політичною фігурою, навколо якої після війни можна буде сформувавши надійну французьку адміністрацію. Але ця перспектива не заважала Монне якісно виконувати американське доручення. Він успішно консультував Жиро. На території Алжиру було скасовано закони Віші, а чиновники цього режиму відправлені у відставку. Наголошувалось, що будь-який майбутній французький уряд має відроджуватись на демократичних та республіканських засадах [7, с.276].

Водночас Монне звинувачував де Голля в авторитарному бажанні особистої влади. Але це не завадило Монне 3 червня 1943 р. як комісару з питань озброєнь увійти до Французького комітету національного визволення на чолі з Шарлем де Голлем. Поступово політична орієнтація Монне ставала все більш голлістською. Врешті до кінця війни Монне так і не зміг замирити де Голля з президентом Рузвельтом, адже його головна політична лінія полягала в розвитку тенденції до руйнації європейських колоніальних імперій після Другої світової війни.

Жискар д'Естен зазначає, що «справа, якій служив Монне, відповідала потребам історичного процесу, була виключно корисною, причому Монне ясно бачив напрям глибинних процесів нашої епохи» [3, с.98]. До того ж, Жан Монне ще до війни очолював паризький філіал американського банку «Блейр енд компані», виконував доручення банку Моргану в Китаї [17, с.23].

У 1945 р. під час візиту де Голля у Вашингтон відбулась зустріч лідера «Вільної Франції» з Ж.Монне. Останній наголосив де Голлю, що в більшості європейських держав період месіанства залишився в минулому. Цю роль західні європейці мали передати США, та взяти курс на формування нової культури та практики міжнародних відносин не лише в своєму регіоні, а й за його межами [1, с.25]. Хоча обидва співрозмовника, ведучи мову на чудовій французькій, мали на увазі різні речі, зокрема, і в питанні майбутнього Франції, будучи прагматиками вони певний час співробітничали. Особливо знадобилась енергія Монне після 1945 р. в умовах зближення Франції та Німеччини. Його гнучкість допомогла замиренню двох раніше ворогуючих сусідніх країн [14, с.86].

Зокрема, де Голль прийняв план Монне, який реалізовувався впродовж 1947-1953 рр. та передбачав програму заходів, спрямованих на модернізацію та удосконалення французької промисловості.

Слід зазначити, що у своїх спогадах колишній французький президент В.Жискар д'Естен наголошує, що де Голль і Ж.Монне «були різними людьми і вони не палали один до одного симпатією». Але «обидва виконували свої функції з високим професіоналізмом». «Жан Монне, перш ніж сформував яку-небудь пропозицію, всебічно досліджував питання, вичікував підходящий момент для його висунення, проводив безкінечні переговори, аби забезпечити собі необхідну підтримку на випадок, якщо доведеться долати спротив партнерів». Причому «як де Голль, так і Монне завжди починали з визначення мети, як правило, на віддалену перспективу. Потім вони пускали в хід всі засоби, які мали в своєму розпорядженні, для її досягнення і ніколи не змішували мету із засобами. Обставини могли ускладнити або уповільнити досягнення мети, навіть змусити зробити крутий поворот, але ніколи не могли змусити їх відмовитись від головного задуму» [3, с.93].

Зазначимо, що в США Ж.Монне як перевірений інтернаціоналіст, прихильник трансатлантичної солідарності користувався більшою довірою, ніж де Голль як захисник інтересів національної держави [18, с.86]. Проте це не заважало їм слухати і чути один одного. Наприклад, Ж.Монне наголошував, якщо не буде скоординованого підходу до вирішення проблем французької економіки, її послідовної модернізації, то економічне становище країни погіршуватиметься. Роздуми над цим аналізом підштовхнули Ш. де Голля призначити Жана Монне на посаду голови комісаріату планування економіки Франції [7, с.382].

Багатьма істориками визнається, що діяльність Комісії з планування на чолі з Монне заклало фундамент для відродження економіки Франції у наступне десятиріччя внутрішньополітичного хаосу. Цьому безперечно сприяло й залучення французької економіки до наднаціонального розподілу праці в Західній Європі. Де Голль назвав його «натхненником європейської інтеграції» [6, с.62].

Жан Монне як прагматичний прихильник функціоналістської концепції інтеграції наполягав в умовах післявоєнної дестабілізації європейської економіки на пріоритетності європейського єднання шляхом економічної інтеграції. Дебати спростив початок «холодної війни».

Спільно з Робером Шуманом Монне ініціював утворення Європейського співтовариства вугілля і сталі. Врешті саме Монне став першим головою правління зазначеної спільноти (1952-1955), яка була праобразом Європейської комісії. А в розпалі угорських революційних подій 1956 р. Монне створив та очолив «Комітет за створення Сполучених Штатів Європи», який діяв до 1975 р. У своїх мемуарах Монне стверджував, що заради інтеграції мають сенс лише спільні інститути, а не звичайна міжнародна співпраця, тобто з точки зору теорії європейської інтеграції він був послідовним федералістом [15, с.79].

У квітні 1949 р. Ж.Монне вітав створення НАТО, яке радянські пропагандисти назвали «атлантичним пактом концернів». Натомість, на думку Монне, якщо Німеччина, орієнтована на Захід, буде бастионом, націленим на Східну Європу, це допоможе переконати західноєвропейців у доцільності зміцнення трансатлантичного союзу, чим він особисто й займався ще з 1914 року.

Заради цього передусім треба було консолідувати народи Західної Європи. З цією метою 3 травня 1950 р. Ж.Монне направив міністру закордонних справ Франції Р.Шуману меморандум, який був ним взятий за основу Декларації Шумана.

Отже, 9 травня 1950 р. тодішній міністр закордонних справ Франції Р. Шуман, розвиваючи ідеї Ж.Монне, запропонував започаткувати на практиці процес європейського єднання. Наголошувалось, що «єдина Європа

не створиться одразу згідно з певним планом. Вона будуватиметься через конкретні досягнення, які спочатку створять солідарність де-факто» [6, с.64]. В свою чергу, Ж.Монне був солідарний з думкою Р.Шумана, який зазначав, що «Європа не буде створена відразу, або за єдиним планом. Вона будуватиметься на основі конкретних досягнень» [1, с.79].

Насамперед пропонувалось створити Європейське об'єднання вугілля і сталі. Адже саме вугілля і сталь були ключовими ресурсами у військових справах. Тому, якщо поставити ці ресурси під наднаціональний контроль, можна зробити війну між Німеччиною та Францією просто неможливою.

Проте, наприклад, німецький бундесканцлер «старий лис» К.Аденауер вбачав в цьому плані прикриття наміру керівника французького Комісаріату планування Жана Монне, який таким чином сподівався стимулювати розвиток французької економіки за рахунок сусіда. Тому, коли Ж.Монне 23 травня 1950 р. прибув для переговорів у Бонн, де вперше зустрівся з К.Аденауером, він побачив перед собою людину, яка «невпевнена ні собі, ні в добрій волі інших» [7, с.404]. Треба було докласти багато дипломатичної майстерності та хисту, аби переконати скептиків у тому, що проект створення Європейського об'єднання вугілля і сталі апріорі закладає такі структурні механізми управління, які гарантують повну рівність партнерів.

Ж.Монне був активним прихильником функціональних методів створення Європейської федерації. «Я завжди підтримував точку зору, що політичний союз у Європі має формуватися, як і економічна інтеграція, крок за кроком. Одного дня цей процес приведе нас до Європейської федерації» [6, с.20].

Прихильник федералістських проектів побудови єдиної демократичної Європи Жан Монне пропонував вирішувати проблеми системно. Європейське об'єднання вугілля і сталі мало стати випробувальною площадкою для відпрацювання механізмів наднаціонального управління. Водночас в умовах реального початку «холодної війни» треба було забезпечити й більш поглиблену співпрацю європейських народів у галузі військово-політичних проблем.

Отже, в цій ситуації Ж.Монне запропонував прем'єр-міністру Франції Рене Плевену «розширений план Шумана» щодо питань оборони як альтернативне рішення проблеми ремілітаризації Німеччини. Зазначимо, що Ж.Монне мав певні сумніви щодо готовності США у разі гіпотетичної радянської агресії, навіювання очікування якої було характерною рисою масової психології західних європейців доби «холодної війни», застосувати всі засоби стримування Сталіна. Адже, незважаючи на великі руйнації радянської економіки за часів Другої світової війни,

радянська армія, на думку західно європейців, зберігала потенціал несподіваного наступу «в напрямку Ла-Маншу». І про цю ідею-фікс слід пам'ятати, аналізуючи дії прихильників європейської інтеграції.

Пропонувалось створити «європейську армію», підпорядковану політичним інститутам єдиної Європи. Причому пропонувалась ідея інтеграції національних збройних сил на рівні батальйону та полку. Штаби таких інтегрованих частин мали бути укомплектованими офіцерами різних національностей. Для утворення об'єднаної армії проект передбачав створення спільного бюджету країн-учасниць [6, с.68].

Зокрема, в умовах корейської війни (1950-1953 рр.) тодішній прем'єр-міністр Франції Рене Плевен, виступаючи 24 жовтня 1950 р. в Національних зборах Франції, запропонував реалізувати проект створення «європейської армії» на чолі з об'єднаним командуванням, яке пропонувалось створити за моделлю, аналогічною органам управління Європейського об'єднання вугілля і сталі. Квінтесенцією його пропозицій було створення військових структур, які дозволили б включати військові контингенти, що виділятимуться державами-учасницями до складу європейської армії на більш дрібних підрозділах. Останні мали створюватись на наднаціональних засадах, що виключало можливість існування самостійної німецької військової машини. Це мало в ідеалі заспокоїти СРСР, який вбачав у цій пропозиції реваншистські мрії неонацистів, та громадської думки Франції. Дійсним автором «плану Плевена» також був Жан Монне [8, с.415].

Проте в умовах, коли НАТО, очолюване американцями, більш ефективно в умовах «холодної війни» виконував функції захисту Заходу, проект створення «Європейського оборонного співтовариства» зусиллями Франції було зірвано. За великим рахунком зазначений проект в умовах першої половини 50-х рр. ХХ ст. дійсно ще не «визрів». А вже навіть на початку ХХІ ст. реалізація проекту створення європейських сил швидкого реагування відкладається. А формування спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС зіштовхується із серйозними складнощами навіть в умовах потреби посилення наднаціональної координації у протидії сучасним викликам безпеки та нестабільності, які умовно можна порівняти з часами міжнародного хаосу періоду початку «холодної війни».

Інший економічний інтеграційний проект розвився більш успішно.

У 1951 р. Жан Монне нарешті став першим секретарем Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке утворили Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія. Тобто він очолив виконавчий, колегіальний, не залежний від урядів наднаціональний орган, який мав можливість прийняття рішень, обов'язкових до виконання. Цей орган складався з восьми членів, призначених за спільною згодою країн-членів на шість років, а також дев'ятого, який кооптувався іншими вісьмома.

Інституції Європейського співтовариства вугілля і сталі були урочисто відкриті Ж.Монне 10 серпня 1952 р. в Люксембурзі, який став першою європейською столицею [6, с.66].

Метою зазначеного об'єднання було створення спільного ринку для модернізації та підвищення ефективності виробництва вугільної та металургійної промисловості, а також покращення умов праці у цих базових індустріальних галузях економіки. Угода про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі передбачала заходи, спрямовані на підтримку науково-технічних досліджень з метою підвищення безпеки в цих галузях економіки. Штаб-квартира цього об'єднання розташувалась у Брюсселі.

Міністр закордонних справ Франції Р.Шуман розробив план створення європейських інститутів за участі Німеччини. Одним із комітетів з утворення «Сполучених Штатів Європи» був комітет Монне, який у перспективі став паростком майбутнього політичного союзу. З 1952 р. Монне головував у цьому комітеті. Вже в 1953 р. він пропонував забезпечити передумови для поступового передання повноважень національних держав у сфері зовнішньої політики до європейського політичного співробітництва. Ця пропозиція викликала гостру критику Шарля де Голля, який наголошував, що «наднаціональні органи управління Європейським об'єднанням вугілля і сталі, як тільки були вичерпані дари радісного починання, відразу принесені йому державами, причому жоден з дарів не був вигідний Франції: відмова Франції від постачання рурського вугілля, поставки вугілля й сталі італійцям, субсидії шахтам Бенілюксу, — опинились безпомічними перед проблемами, які виникли у зв'язку з національними потребами окремих країн» [10, с.167]. Саме це, на думку де Голля, стало причиною «хронічного розпаду цієї організації, тим паче, що її ініціатор Жан Монне пішов з посади голови» [10, с.168].

Водночас слід зазначити, що за період 1954-1961 рр. в рамках Європейського об'єднання вугілля і сталі була реалізована ідея вільного руху робітників вугільної та металургійної галузей країн членів. Врешті ефективне функціонування спільного ринку вугілля і сталі продемонструвало, що економічна інтеграція є не лише можливою, а й вигідною справою [6, с.66]. Зокрема, в 1955 р. на цій основі була створена спеціальна система кооперації західноєвропейських країн в проведенні науково-дослідних та конструкторських робіт.

Однак 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції відмовились ратифікувати Договір про створення Європейського оборонного союзу. Ж.Монне зазначив, що висловлюючи свій особистий політичний протест проти цього залишив посаду президента Вищого правління Європейського об'єднання вугілля і сталі. Після цього він прямо зайнявся справами Комітету дії за Сполучені штати Європи [15, с.117].

Ж.Монне послідовно отстоював ідею того, що лише шляхом активізації європейських інтеграційних процесів можна вирішити два ключові завдання — демократизувати Німеччину, включивши її в родину західноєвропейських держав, та досягти підвищення ролі єдиної Європи на світовій арені в умовах біполярного протистояння часів «холодної війни».

У жовтні 1955 р. Жан Монне висунув пропозицію перетворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) на зародок майбутньої наднаціональної Європи. Однак цей процес, на його думку, мав відбуватись через посилення інтеграції в окремих секторах економіки. Зокрема, він у зверненні до лідерів політичних партій професійних спілок та організацій працевлаштування всіх західноєвропейських країн писав, що «просто співробітництва між урядами буде недостатньо. Державам треба делегувати певні повноваження європейським федеральним органам, уповноваженим всіма країнами-учасницями в цілому» [7, с.505-506].

Проте після повернення до влади у Франції генерала Шарля де Голля Жан Монне відкоригував власні федералістські переконання. Тепер він наголошував на тому, що поки що пріоритет слід віддати підвищенню економічної ефективності створеного Європейського Економічного Співтовариства. Адже, на його думку, саме це мало забезпечити умови для створення політичного союзу завтрашнього дня.

На вирішальному етапі створення Європейського Економічного Співтовариства Ж.Монне переконав опозиційних до уряду К.Аденауера німецьких соціал-демократів в тому, що поглиблення європейської інтеграції є головною передумовою для зміцнення європейської стабільності та безпеки.

Завдяки діяльності Монне, якою він заклав фундамент діяльності Європейського об'єднання вугілля і сталі, ЄОВС станом на 1975 р. контролювало практичну весь обсяг добування кам'яного вугілля, понад 90% виплавки чавуну та сталі, майже 50% залізної руди. Врешті до 23 липня 2002 р., коли Угода про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі набула чинності, було скасовано абсолютні всі обмеження в сфері спільно ринку вугілля і сталі [18, с.57].

Отже, Ж.Монне у 1955 р. запропонував скликати міждержавну конференцію для підготовки системи договорів, які мали не лише визначити, а й унормувати найближчі цілі й загальні принципи європейської інтеграції. Слід зазначити, що будучи реалістичним політиком, він пропонував функціоналістський проект інтеграції, відповідно до якого її фундамент мала створити поглиблена кооперація на рівні різних галузей економіки західноєвропейських країн, що мало створити передумови для переходу до поступового формування Спільного ринку.

Можна сказати, що Ж.Монне, склавши повноваження президента Європейського об'єднання вугілля і сталі, приніс свою політичну кар'єру на жертвний вівтар заради надання потужного політичного імпульсу процесу інтеграції. На користь цього свідчить той факт, що на нараді представників шістки країн членів ЄОВС, яка з метою обрання нового президента цієї структури 1-3 червня 1955 р. проходила в сицилійському містечку Мессіна, прийняли резолюцію, яка гарантувала продовження переговорів щодо формування якісно нового об'єднання.

Тим часом 13 жовтня 1955 р. Ж.Монне створив Комітет дій за Сполучені Штати Європи [6, с.426]. Йому вдалось об'єднати навколо ідеї підтримки процесу європейської інтеграції представників різних політичних течій від християнських демократів, лібералів до соціалістів.

Помітний політичний вплив на переговори щодо підготовки інтеграційних угод відіграли події в Угорщині та навколо Суецької кризи 1956 р. Відмова США, які намагались зберегти віру арабів у Захід, підтримати агресію Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту навіть породила кризу в НАТО. Причому Ж.Монне не проводив аналогій між діями А.Гітлера в 1936 р. та єгипетського президента Насера в жовтні 1956 р. Зокрема, загострення проблеми енергетичної залежності підштовхнуло прийняття компромісів з проблеми створення Євроатому. Дистанціювання Сполучених Штатів від західноєвропейських союзників змусило останніх активніше зайнятись погодженням власних справ [19, с.148].

Завдяки послідовним політичним та пропагандистським зусиллям Ж.Монне 25 березня 1957 р. в Римі глави держав Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу підписали два договори, котрі створили правовий фундамент Європейського Економічного Співтовариства. Вони заснували Європейське співтовариство з атомної енергії та включили до Європейських Співтовариств також Європейське об'єднання вугілля і сталі. З дистанції сучасної історичної перспективи Римський договір став не просто міжнародною угодою про вільну торгівлю, як думали тодішні федералісти на чолі з Ж.Монне, а зародком конституційного устрою Європейського Союзу.

Найголовніше, на думку Ж.Монне, було те, що 235 стаття Римського договору дала країнам-членам правову можливість проводити спільну політику у багатьох сферах, які не були достатньо чітко регламентовані Римським договором 1957 р. без внесення змін у зазначений договір. Це дало підстави для зміцнення позицій прихильників поступової федерації Європи.

Водночас Ж.Монне був занепокоєний тим, що на відміну від Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке мало власні фінансові ресурси, формувались за рахунок «європейського податку», сплачуваного підпри-

емствами, котрі підпадали під його юрисдикцію, установи Європейського Економічного Співтовариства не мали власних незалежних ресурсів. Лише з 1970 р. внески держав-членів до спільного бюджету мали бути замінені надходженнями від спільного митного тарифу і податку на додаткову вартість [13, с.98]. З іншого боку, він був задоволений тим, що в березні 1957 р. асамблея Європейської організації вугілля і сталі була перетворена на Європейську парламентську асамблею [19, с.131].

На початку 60-х рр. функції Європейського парламенту лишались обмеженими. Але навіть за цих обставин обов'язкові консультації з Європейським парламентом мали йти з питань свободи руху товарів, спільної сільськогосподарської й транспортної політики, ратифікації угод про асоційоване членство в ЄЕС. Будучи прагматиком європейської ідеї, Ж.Монне розумів, що на цьому етапі максимум, якого можна було досягти, це передача на наднаціональний європейський рівень найважливіших питань зовнішньоекономічного співробітництва західноєвропейських країн. Це вже був помітний крок уперед до здійснення мрії створення європейської федерації.

У 1957-1958 рр. Жан Монне до останнього моменту намагався погодити питання стосунків між Європейським Економічним Співтовариством та створеною Великою Британією Європейською асоціацією вільної торгівлі. Водночас він наголошував, що не треба «витрачати нерви на Велику Британію. Вона завжди починає з того, що каже «ні». Вона приєднається до Європейського Співтовариства, тому що у неї не буде іншого виходу» [4, с.23-24]. Врешті він вважав, що об'єктивна тенденція до посилення взаємовпливів між внутрішньою та зовнішньою політикою підштовхне Велику Британію приєднатися до Європейських Співтовариств.

В травні 1960 р. рада ЄЕС прийняла рішення завершити скасування митних виплат в середині Спільного ринку до 1966 р. Вже до 1 липня 1963 р. митні виплати на промислові товари були скорочені на 60%, а на сільськогосподарську продукцію на 45%. У липні 1961 р. Ж.Монне наголошував на необхідності заради зміцнення Європи та всього вільного світу розвивати політичне співробітництво з метою єдності Європи. Монне схилився до ідеї поступової федералізації Європи і насторожено поставився до пропозиції де Голля будувати «Європу націй».

Водночас Ж.Монне вітав початок у Парижі 10 жовтня 1961 р. офіційних переговорів щодо вироблення умов вступу Великої Британії до ЄЕС. На його думку, приєднання Великої Британії до «малої» Європи врівноважить вплив німецько-французької вісі, яка обмежувала американські інтереси в Європі. Водночас Британія не бажала позбутись преференцій у торгівлі з країнами Британської Співдружності Націй. Тому Лондон пропонував створювати не Спільний ринок, а європейську зону вільної торгівлі. Слід було захистити досягнення європейської інтеграції.

Ж.Монне запропонував голові британської делегації Е.Хіту передусім досягти домовленостей по мінімуму принципово важливих питань, які зроблять можливим вступ Великої Британії в ЄЕС.

Завдяки цьому, всі інші питання, що стосуються британських національних інтересів, можна було вже вирішувати в статусі члена ЄЕС. Натомість сторони на це не пішли. Лондон бажав отримати все відразу і негайно. Водночас ЄЕС розвивався далі без врахування британської позиції, зокрема, щодо впровадження спільної сільськогосподарської політики ЄЕС.

У листопаді 1961 р. Ж.Монне підтримав пропозиції комісії К.Фуше, яка запропонувала створити політичний європейський союз за типом класичних міжнародних організацій. Його метою мала бути координація зовнішньої і оборонної політики. Зазначимо, що Ж.Монне наголошував, що в питанні розвитку європейської інтеграції можна «йти так далеко, як це можливо в механізмах союзу. Але ніколи не торкайтесь основ суверенітету держав-членів» [4, с.24].

Після відхилення цього плану протиріччя між прихильниками євроатлантичного співробітництва та формування наднаціональної Європи суттєво ускладнили процес європейської інтеграції. За цих обставин Монне та його однодумці вважали, що об'єднана Європа зможе краще захищати свої інтереси лише у рівноправній співпраці зі США [6, с.117]. У березні 1962 р. США та ЄЕС підписали угоду про взаємне зменшення протекціоністських митних виплат. Зберігались серйозні розбіжності щодо торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Зокрема, у декларації Комітету дій за Сполучені Штати Європи від 26 червня 1962 р. йшлося про необхідність встановлення рівноправних партнерських відносин між Сполученими Штатами Америки та Сполученими Штатами Європи, кожний з яких візьме на себе свою частку відповідальності за становище в світі. Новий президент США Дж.Кеннеді прийняв пропозицію Ж.Монне щодо створення «атлантичної спільноти», яка мала навроти США на західному березі Атлантичного океану стати «Сполученими Штатами Європи», які мали об'єднати значну частину Західної Європи на східному березі Атлантики [2, с.606].

Однак Німеччина та Бельгія не погоджувались переходити до політичної інтеграції без органічної участі Великої Британії в процесі європейської інтеграції. Французький президент де Голль продовжував обстоювати позиції щодо формування «Європи націй».

Незважаючи на це, саме Ж.Монне після підписання 22 січня 1963 р. німецько-французького договору доклав чимало зусиль, аби у ФРН зазначений документ розуміли не в сенсі відродження континентальної європейської імперії, а як передумову збереження міцних військово-політичних відносин зі США та інтеграції західноєвропейських сил у

форматі НАТО. Зокрема, Ж.Монне закликав німецького канцлера К.Аденауера переконати де Голля в необхідності зробити заяву про те, що французьке вето на початок переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС не є остаточним, що переговори з цього приводу триватимуть. До того ж, мала бути підготовлена доповідь щодо перспектив розвитку Європейського Співтовариства.

Колишній французький президент В.Жискар д'Естен згадував, що у січні 1975 р. Жан Монне казав йому, що «німці в 1962 р. були готові довірити де Голлю управління Європою. Де Голль упустив цю можливість, оскільки він не розібрався в обставинах, оскільки все ще знаходився під враженням передвоєнних подій, та розстановки сил, яка склалась в той час» [3, с.96].

У січні 1966 р. Ж.Монне обережно поставився до угоди про створення спільного сільськогосподарського ринку за умов запровадження субсидій. Передбачалось до 1970 р. ввести єдині ціни на сільськогосподарську продукцію. А 1 липня 1966 р., незважаючи на гостру критику з боку Ж.Монне, Франція залишила військові структури НАТО [15, с.312].

Врешті тривалі титанічні зусилля Монне, які були спрямовані на зміцнення європейської інтеграції та євроатлантичної кооперації, восени 1966 р. були достойно винагороджені. Боннський університет нагородив Жана Монне премією імені Робера Шумана за внесок у розвиток процесу європейської інтеграції [14, с.75].

В свою чергу Ж.Монне вітав намір нового британського прем'єр-міністра Г.Вільсона переглянути британську позицію з питання вступу до ЄЕС. Він 16 березня 1967 р. оголосив, що члени Комітету за Сполучені Штати Європи одноставно підтримують вступ Великої Британії до Співтовариства [6, с.129]. Він сприяв знаходженню компромісу між французькою позицією початку переговорів лише після оздоровлення економіки Великої Британії та пропозицією паралельного ведення переговорів про британський вступ до ЄЕС та поетапну санацію економіки Великої Британії.

Колишній міністр фінансів в уряді де Голля Валері Жискар д'Естен запропонував варіант одночасних заходів щодо адаптаційних заходів як з боку ЄЕС, так і Великої Британії. Жан Монне запропонував, аби площадкою переговорів з цього приводу із британською політичною елітою став його Комітет дій за Сполучені Штати Європи. 24 жовтня 1968 р. до зазначеного комітету увійшли лейбористська, консервативна та ліберальна партії Великої Британії [6, с.132]. Молодіжний бунт у Франції в травні 1968 р. змінив позицію Парижа з приводу продовження переговорів про вступ Британії до ЄЕС.

Ж.Монне, лишаючись прихильником федералістської моделі побудови єдиної Європи, критикував функціональний підхід, який просувався голлістами. Зокрема, президент Франції де Голль відмовився брати

участь у засіданнях Ради міністрів ЄЕС, проводячи так звану політику «порожнього крісла». Причина цього полягала у відмові європейських бюрократів прийняти вимоги Франції щодо фінансування спільної сільськогосподарської політики.

Невдовзі Ж.Монне вітав рішення Європейської Комісії щодо створення власних ресурсів ЄЕС і щодо посилення бюджетного контролю з боку Європейського парламенту. Криза висвітлила ключову розбіжність між країнами, які бажали зберегти механізм прийняття рішень відповідно до більшості голосів, натомість Франція наполягала на запровадженні права національного вето, котре мало накладатись на рішення, які є неприйнятними для національних інтересів.

Врешті він був стурбований тим, що відповідно до «люксембурзького компромісу» січня 1966 р. з голлістською Францією запроваджувалось право національного вето. Монне вважав, що «якщо метою де Голля було замороження розвитку інститутів ЄЕС і недопущення подальшої передачі суверенітетів, то він нічого не виграв, крім певної відстрочки, яка стала для європейця втраченим часом» [7, с.543].

Тим часом голлістська Франція продовжувала блокувати розширення ЄЕС. 16 травня 1967 р. президент де Голль вдруге відкинув британську заявку на вступ до Європейського Економічного Співтовариства. З цього приводу Ж.Монне зазначав, що «в якому суспільстві ми живемо, якщо «шістка» відкидає без обговорення прохання великої європейської держави, яка має масову підтримку її обраних представників, про приєднання до Європи, яка будується!» [7, с.551].

Водночас в 1968 р. Європейське Економічне Співтовариство в правовому відношенні завершило створення митного союзу, що стало бальзамом на душу Жана Монне.

Ще одна приємна для нього новина надійшла у червні 1969 р., коли де Голль пішов у відставку. Зазначимо, що до нового уряду Франції, який очолив Жак Шабан-Дельма, увійшли відразу чотири міністра члени Комітету дій за Сполучені Штати Європи, а саме: міністр закордонних справ Моріс Шуман, міністр економіки й фінансів В.Жискар д'Естен, міністр юстиції Рене Плевен, міністр сільського господарства, пізніше культури Ж.Дюшамель [6, с.136].

Новий французький президент Ж.Помпіду у грудні 1969 р. погодився на план європейського економічного та валютного союзу, який був висунутий німецьким канцлером В.Брандтом та більше не заперечував проти початку переговорів щодо вступу Великої Британії до ЄЕС. Соціологічні опитування у Франції свідчили, що 60% французів за створення європейського уряду, навіть якщо його очолить і не француз [7, с.596]. Ідея європейської наднаціональності починала відроджуватись.

27 жовтня 1970 р. була схвалена доповідь Е.Давіньйона, яка передбачала створення механізму регулярних міжурядових консультацій і постійного обміну інформацією з проблем зовнішньої політики країн ЄЕС [6, с.156]. Невдовзі було погоджено, що в питаннях зовнішньої політики жодна країна ЄЕС не буде виробляти остаточного політичного курсу без попередніх консультацій з партнерами. Зокрема, започатковувалося співробітництво дипломатичних представників країн ЄЕС на різних міжнародних конференціях та в ООН. Створювались постійні представництва Європейських Співтовариств при ООН, в США, Канаді, Японії. Хоча, звичайно, рішення, які приймалися на зовнішньополітичних консультаціях мали лише рекомендаційний характер.

8 жовтня 1970 р. була опублікована доповідь люксембурзького міністра фінансів П.Вернера, яка передбачала створення до 31 грудня 1980 р. Економічного і валютного союзу з єдиною європейською валютою. Це була перша спроба координації грошово-валютної й кредитної політики Європейського Співтовариства. Причому федералістський задум плану П.Вернера підкреслювався його пропозицією обмежити національні суверенітети на користь Європейської Комісії і особливо заснувати Раду, відповідальну за визначення спільної макроекономічної політики [6, с.148].

У свою чергу Комітет дій за Сполучені Штати Європи в 1973 р. вітав вступ до Європейського Економічного Співтовариства Великої Британії, Ірландії, Данії. Це був суттєвий прорив до Північної Європи ідей європейського єднання. Проте громадяни Норвегії проголосували проти вступу в ЄЕС. Це свідчило, що формування наднаціональної Європи вимагатиме подальших складних компромісів, які мають враховувати поділ компетенції на комунітарному, національному та регіональних рівнях.

З огляду на це, Ж.Монне продовжував виконувати функцію творчого «стимулятора» ініціатив, які передбачали реалізацію тактичних кроків, спрямованих на досягнення стратегічної мети федералізації Європи.

Влітку 1973 р. Ж.Монне, розчарований темпом якісного розвитку європейської інтеграції, запропонував з метою надання нового імпульсу європейській інтеграції заснувати новий комунітарний орган «тимчасовий європейський уряд». Тобто Ж.Монне по суті мав намір інституціоналізувати практику проведення саммітів голів держав і урядів. Він вважав, що реалізація мети створення федеративної Європи пов'язана з вирішенням трьох складних проблем: створення митного, економічного і нарешті політичного союзу.

У грудні 1974 р. на паризькому самміті, скликаного за ініціативи французького президента В.Жискар д'Естена було прийнято рішення про заснування Європейської Ради як найвищої політичної інстанції Співто-

вариства, компетенція якої охоплювала б усі сфери співробітництва партнерів. Засідання Європейської Ради мали відбуватись тричі на рік або частіше у випадку необхідності [6, с.197].

Врешті у 1975 р. палкий натхненник європейської інтеграції 87-річний Жан Монне розпустив «Комітет дій за Сполучені Штати Європи» [2, с.693]. На той час ідея європейського єднання вже стала невід'ємним атрибутом політичної реальності. Фактично народжувалась «демократія еліт». Система погодження європейської інтеграційної політики на вищому шаблі соціальної ієрархії мала забезпечити сприятливі можливості для формування ширшої соціальної бази її підтримки європейськими народами.

Такий підхід, на думку Ж.Монне, міг би сприяти подоланню так званого «дефіциту демократії» в європейських інтеграційних структурах. Його дуже турбував той факт, що відсутність наднаціонального європейського громадянського суспільства перешкоджає встановленню контролю за діяльністю «інтегрованих» європейських урядів через механізм представницького органу, тобто європейський парламент. Тому слабкий безпосередній вплив громадян європейських країн на органи влади ЄЕС обмежує ступінь відповідальності європейських чиновників перед суспільством. На його думку, Європейська Комісія має контролювати дотримання угод та виконання їх положень державами-членами, створювати сприятливі умови для діяльності європейських економічних суб'єктів, запроваджувати правовий та фінансовий контроль. Адже саме прозорість діяльності європейських владних структур має стати найбільш дієвою формою контролю за функціонуванням всієї системи європейської інтеграції [17, с.77].

У свою чергу колишній французький президент Жискар д'Естен згадує, що Ж.Монне, «відвідавши мене в Єлісейському палаці 9 січня 1975 р. сказав: «Створення Європейської Ради, — що без сумніву є вашою заслугою, — найбільш важливе рішення на шляху до об'єднання Європи з часу підписання Римського договору» [3, с.95]. Жискар особливо запам'ятав резюме Ж.Монне про те, що «Франція тепер занадто мала, аби наодинці вирішувати свої проблеми» [3, с.96].

В 1976 р. Ж.Монне зазначав, що «між європейцями слід послідовно створювати все більш широкі зони спільних інтересів, керованих спільними демократичними інститутами. Такий процес триває, долаючи спротив, ліквідуючи кордони, за декілька років він консолідує цілий континент, подібно до того, як впродовж віків створювались наші старі нації» [1, с.450]. Наприкінці 1976 р. вийшла цікава книга спогадів Жана Монне, яку він назвав «Мемуари європейця». Зокрема, він наголошував, що європейську інтеграцію слід було починати з культури, посилюючи спільну ментальність народів Європи [15, с.119].

Помер Жан Монне 16 березня 1979 р. в провінційному французькому містечку Монфор-Л'Аморі. Про його похорон у Парижі згадує колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен: «саме на цих похоронах вперше вирисувався новий вигляд Європи... З різних країн Європейського Співтовариства приїхала більшість керівників урядів, а також колеги Монне по Європейському об'єднанню вугілля і сталі, члени сформованого ним Комітету дій зі створення Сполучених Штатів Європи... Європейці узнавали один одного, тримались разом, ніби демонструючи, що проводжають в останню путь одного зі своїх» [3, с.97].

Безперечною заслугою Ж.Монне перед історією європейської інтеграції є так званий «метод Монне», який полягає в тому, що економічна інтеграція визнавалась предтечею політичного об'єднання. Інтеграція має відбуватись знизу вгору, а не навпаки. В процесі передачі наднаціональним органам влади частини національного суверенітету спочатку мають вирішуватись прості завдання, щодо яких існує широка згода між усіма учасниками європейської інтеграції [11, с.30].

«Метод Монне» полягав у визначенні стратегічної мети та розподілі функцій між учасниками процесу європейської інтеграції. Крім того, він визначив головні сфери розвитку європейської інтеграції, такі, як кооперація в економіці, а також поглиблення співпраці в галузі зовнішньої політики та оборони.

Зокрема, Ж.Монне наголошував, що «ми створюємо не асамблею держав, а союз народів» [12, с.146]. По суті стратегія європейської інтеграції, запропонована Ж. Монне та Р.Шуманом, полягала в тому, що держави не повинні відразу відмовлятися від свого суверенітету. Натомість вони мають відкинути догму про неподільність національного суверенітету та внаслідок цього відмовитись від своєї частки суверенітету на користь наднаціонального співтовариства у визначених сферах. Водночас, держави-члени здійснюють контроль за використанням переданих ними повноважень і приймають рішення про подальший розвиток інтеграції [6, с.407].

У своїх мемуарах Монне зазначав, якби він мав можливість почати європейський інтеграційний процес із початку, він починав би зі зближення культур європейських народів. Проте впродовж 70-х рр. ХХ ст., незважаючи на те, що було створено систему узгодження зовнішньополітичних курсів країн членів ЄС, амбіційні плани інтеграції ускладнювались світовою економічною, фінансовою та енергетичною кризою, яка на деякий час загальмувала поглиблення європейської інтеграції. Але навіть за цих обставин Ж.Монне на приватних зустрічах з провідними політиками західноєвропейських країн наводив їм аргументи, які засвідчували не лише його щире переконання у перевагах наднаціо-

нального об'єднання Європи, а й доводили переваги інтеграції для захисту національних інтересів кожної країни члена ЄЕС.

Блискучий дипломат, який сам себе зробив, не маючи середньої освіти та розпочавши кар'єру з продажу коньяків, послідовно обстоював ідею міждержавного союзу, в якому він вбачав вирішення всіх континентальних проблем. За ці заслуги він отримав «європейське громадянство». З 1988 р. його прах знаходиться у паризькому національному мавзолеї Пантеоні.

На знак пошани до Монне всі кафедри новітньої історії в університетах країн ЄС носять називаються «іменем Жана Монне».

-
1. Борко Ю.А. От Европейской идеи к единой Европе. — М. — 2003.
 2. Жан-Батіст Дюрозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.
 3. Жискар д'Естен. Власть и жизнь. Пер. с фр. — М. — 1990.
 4. Ильин Ю.Д. История и право Европейского Союза. — Х. — 1998.
 5. Киссинджер Г. Дипломатия. — М. — 1997.
 6. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.
 7. Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. — М., 2003.
 8. Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии. — М., 2002.
 10. Шарль де Голль. Мемуары надежды. — М. — 2000.
 11. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. — М. — 2003.
 12. Фельтхэм Р.Дж. Настольная книга дипломата. — Минск, 2001.
 13. Beate Neuss. Geburtshelfer Europas? Die Rolle der Vereingter Staaten in europäischen Integrationsprozeß 1945-1958. — Baden-Baden. — 2000.
 14. Dieter Krüger. Sicherheit durch Integration? Die Wirtschaftliche und politische Zusammenarbeit Westeuropas 1947 bis 1958. — München. — 2003.
 15. Jean Monet. Erinnerungen eines Europäers. — München. — 1980.
 16. Claudia Becker-Döring. Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960. — Stuttgart. — 2003.
 17. Kevin Featherstone. Jean Monnet and the «Democratic Deficit» in the European Union. // Journal of Common Market Studies. — 1994. — №32. — P.149-170.
 18. Harold James. Geschichte Europas im 20. Jahrhundert Fall und Aufstieg. 1914-2001. — München. — 2004.
 19. Franz Knipping. Rom, 25.März 1957. Die Einigung Europas. — München. — 2004.

ПОШУК МІСЦЯ БРИТАНІЇ В ЄВРОПІ

Уїнстон Черчілль

Уїнстон Леонард Спенсер Черчілль народився 30 листопада 1874 р. у романтичній обстановці, точніше на балу, який герцог Мальборо давав у своєму родовому маєтку Бленхейм, розташованому в мальовничому куточку Британії в графстві Оксфордшир. Цей палац був подарований на початку XVIII ст. королевою Анною полководцю Джону Черчіллю Мальборо у вдячність за його перемогу над французами. За британською традицією дворянський титул успадковує старший син у родині. Його батько Рандольф Черчілль був третім сином сьомого герцога Мальборо і зробив досить вдалу політичну кар'єру в консервативній партії. Серед герцогських родин країни Мальборо вважались десятими за знатністю. Рід матери Джені Джером належав до бізнес-класу та походив із США [12, с.10-13].

В роки Другої світової війни навіть було встановлено віддалену кривність між У.Черчіллем та Франкліном Рузвельтом. Обидва могли мати спільного предка, якогось Джона Кука, який прибув до Північної Америки на борту судна «Мейфлауер». В роки війни за незалежність США «мої предки були по обидва боки таборів» [12, с.255].

Починаючи з 1873 р. Велика Британія відчувала посилення німецького тиску в торговельній конкуренції. Особливо гострим було зіткнення британсько-німецьких інтересів в боротьбі за вплив на Півдні Африки. Тим часом Уїнстон зростав у лондонському будинку батька під наглядом няні. У 1881 р. Уїні віддали до привілейованої школи в

Аскоті. Особливих здібностей до наук він не виявляв і було вирішено забезпечити йому військову кар'єру. В 1893 р. після кількох невдалих спроб скласти іспити, його врешті зарахували до військової школи Сандхерст.

До 1894 р. Уїнстон не втрачав надії успадкувати родовий маєток. Але того року дружина брата батька народила нащадка, а Британія отримала видатного політичного діяча. 24 січня 1895 р. помер батько Рандольф Черчілль.

Того ж 1895 р. У.Черчілль як військовий кореспондент відбув на Кубу, де він закохався в гаванські сигари. У 1896 р. Уїнстон брав участь у військових експедиціях в Індію і Судан. 2 вересня 1898 р. у складі кавалерійського полку Черчілль воював за королеву у битві проти суданських повстанців поблизу Омдурмана.

В тому ж 1898 р. вийшла перша книга Черчілля «Розповідь про малакандську польову армію». Проте наступного 1899 р. Черчілль пішов з військової служби. Він ще встиг програти вибори, балотуючись від консерваторів в окрузі Олдем. Долаючи депресію, у жовтні 1899 р. Черчілль відправився на англо-бурську війну.

Під час англо-бурської війни 1899-1902 рр. був військовим кореспондентом лондонської газети «Морнинг пост». Потрапив у полон, до речі тут його життя за втечу було оцінено всього в 25 фунтів стерлінгів. Однак зухвала втеча зробила його національним героєм і відкрила шлях до тривалої та вдалої політичної кар'єри.

Врешті політичну кар'єру Уїнстон Черчілль розпочав 1900 р. як депутат палати громад від Консервативної партії. Однак швидко кар'єру зробити не зміг. Після того, як його не включили до уряду він перебіг від консерваторів до лібералів. Будучи прихильником вільного ринку та лібералізації світової торгівлі, влітку 1904 р. вступив до Ліберальної партії, мотивуючи це рішення незгодою з протекціоністською програмою Дж.Чемберлена. Як ліберал дуже швидко робив політичну кар'єру, переконуючи електорат, що лише ліберали можуть вирішити соціальні проблеми.

За період 1905-1911 рр. Черчілль поперемінно був парламентським заступником міністра юстиції, міністром торгівлі, міністром внутрішніх справ. Тому через 41 рік Черчілль мав всі підстави сказати про себе «я дитя нашого парламентаризму» [13, с.311].

В квітні 1908 р. 34-річний У.Черчілль очолив міністерство торгівлі. Підтримав ідею 8 годинного робочого дня у вугільній промисловості. У 1910 рр. закінчився етап його кар'єри як міністра торгівлі. В 1910-1911 рр. як міністр внутрішніх справ він вже залучав поліцію до придушення страйків.

Врешті 23 жовтня 1911 р. Черчілль очолив військово-морське міністерство. На думку багатьох його біографів, на цьому закінчується період його формування як державного діяча. Зокрема, на новій посаді він зайнявся оснащенням британського флоту лінкорами. Вперше в світовій практиці він ініціював створення морських військово-повітряних сил. Адмірали були не в захваті від повчань колишнього кавалерійського офіцера. Перевів флот з вугілля на нафту, яку Британія отримувала з Ірану. 3 серпня 1914 р. Велика Британія вступила в Першу світову війну.

На початку 1915 р. Британія розробила план захоплення проток Босфор та Дарданелли, аби не допустити туди «союзницю» Росію. Однак 18 березня 1915 р. британсько-французький десант зазнав поразки. А 25 квітня чергова невдача очікувала під час висадки на півострові Галліполі.

За поразку в Дарданелльській операції у листопаді 1915 р. Черчілль був усунутий від посади військово-морського міністра. Він направився у Францію в діючу армію в званні майора. Свого часу цим військовим підрозділом командував його предок герцог Мальборо. В окопах продовжив боротьбу за виживання політичної кар'єри. Проте вже в березні 1916 р. повертається в Лондон. В грудні 1916 р. британським прем'єр-міністром став Девід Ллойд-Джордж.

В липні 1917 р. за пропозицією Д.Ллойд Джорджа Уїнстон Черчілль знову увійшов до коаліційного уряду. Він став міністром військового спорядження. 11 листопада 1918 р. Британія стала переможницею. В 1918 р. він як міністр військового спорядження турбувався про придушення в колисці радянської влади. Цей курс не мав громадської підтримки в країні. Проте це не заважало Черчіллю впродовж 1919-1921 р. успішно виконувати функції військового міністра і міністра авіації. А в 1921-1922 рр. він був вже міністром колоній. Тобто його увага тимчасово переключилась із Європи на країни Сходу.

Однак вже в 1922 р. він програв виборчу кампанію та був вимушений зробити операцію. Пізніше він писав «Я опинився без міністерської посади, без місця в парламенті, без своєї (ліберальної) партії і без апендикса» [12, с.89]. Тим часом у 1923 р. помер лідер консерваторів Бонар Лоу, який був основним ворогом Черчілля в середовищі торі.

Водночас повоєнна криза лібералізму, нові політичні й міжнародні умови спонукали У.Черчілля напередодні свого 50-річчя в 1924 р. знову повернутися до лав Консервативної партії і разом з нею до парламенту. Обіймав посаду міністра фінансів (1924-1929) в уряді С.Болдуїна. Зокрема, У.Черчілль 1925 р. здійснив відновлення золотого паритету

британського фунту стерлінгів. Того ж року Черчілль сподівався, що Локарнська угода возз'єднає європейську родину народів під британським керівництвом.

Згодом він посварився з Болдуїном внаслідок свого заперечення можливих політичних поступок Індії. Протягом 1931-1939 рр. Черчілль не займав офіційних державних посад, був рядовим членом палати громад. В одній із промов 1931 р. Черчілль зазначав, що «у Індії немає політичних ознак єдиної держави, точно так, як їх немає, наприклад, у Європі. Індія — це скоріше географічне поняття» [13, с.524]. Через 15 років в нових історичних умовах особисто Черчілль вже закликатиме до створення Сполучених Штатів Європи. А ще через рік Індія доведе, що вона не колонія. Впродовж 50-90-х рр. ХХ ст. це твердження Черчілля спростувала й Європа.

Врешті 7 червня 1935 р. лідер консерваторів С.Болдуїн сформував черговий британський уряд, який зайнявся замиренням А.Гітлера. В травні 1937 р. цей курс продовжив уряд Н.Чемберлена, який був готовий виправити помилки Версаля [7, с.464]. Натомість У.Черчілль закликав зайнятись зміцненням національної оборони. Черчілль наголошував, що «генерали завжди готуються до минулої війни». Він різко критикував політику замирення Гітлера.

Тим часом 12 березня 1938 р. стався аншлюс Австрії. Виступаючи з цього приводу 9 травня 1938 р. Черчілль наголошував, що «якщо в Європі почнеться війна, ніхто не зможе сказати як вона пошириться, і хто лишиться поза нею» [13, с.43]. «Мова не йде про спротив диктаторам тільки тому, що вони диктатори; а про те, аби чинити спротив їм лише якщо вони нападають на інші народи» [13, с.44]. З цією метою Черчілль пропонував «зібрати в Європі десяток добре озброєних держав для контрнаступу проти агресії», однак «...нам не треба йти на уклін до Радянської Росії» [13, с.47].

Він пропонував об'єднати мирну Європу навколо Великої Британії та Франції, адже, на думку Черчілля, «...інстинкт самозбереження не дасть нам купити невірну безпеку ціною руйнації й підкорення Європи» [13, с.55]. 27 серпня 1938 р. в промові в містечку Тейдон-Бойс Черчілль робить чітке попередження А.Гітлеру: «він вивів свою країну із становища переможеної, він повернув їй одне з перших місць за могутністю. З його боку було б фатальним кроком, якщо він змусить Німеччину вступити на шлях, який неминуче приведе до світової війни, тим самим перекресливши все, що він зробив для німецького народу» [13, с.63].

Однак вже у радіопровмі 10 травня 1942 р. (в другу річницю свого приходу на прем'єрську посаду) Черчілль слушно зазначав, що

«... незважаючи на всі приготування і завчасно складені плани, диктатори здійснили серйозніші помилки, ніж демократії, на які вони напали» [13, с.327].

Натомість у промові в палаті громад 5 жовтня 1938 р. з приводу мюнхенської змови, яка покінчила з незалежністю Чехословаччини, У.Черчілль попереджав, що «ми повинні бути готові до того, що всі країни Центральної і Східної Європи намагатимуться оговорити собі якомога кращі умови у нацистської могутності, яка святкує перемогу. Система союзів в Центральній Європі, на яку спиралась Франція для збереження своєї безпеки, зметена...» [13, с.81]. «Ми не бажаємо, аби нас змусили вступити на шлях перетворення на сателіта німецької нацистської системи, яка намагається панувати над Європою» [13, с.85].

У промові в Лондоні 28 червня 1939 р. Черчілль пророкував, що «достойнство Британії не постраждає, якщо вона буде жити в цьому світі пліч-о-пліч з квітучою, щасливою, вільною і добросердечною Німеччиною. Ми будемо раді її приєднанню до об'єднаного керівництва європейською родиною» [13, с.122].

Тим часом 1 вересня 1939 р. розпочалась Друга світова війна, яка розчистила Черчіллю шлях до влади. В уряді Чемберлена Черчілль знову отримав портфель військово-морського міністра. В період «дивної війни», яка на західному фронті тривала до квітня 1940 р., він був не в захваті від продовження мюнхенської політики в нових умовах. Після Пакту Молотова-Ріббентропа під час радянсько-фінської війни У.Черчілль пропонував організувати з території Туреччини бомбування англійськими бомбардувальниками нафтопромислів в Баку.

Несподівано 9 квітня 1940 р. гітлерівські війська висадились у Данії та Норвегії. 10 травня 1940 р., коли нацистська Німеччина перейшла у наступ на Нідерланди та Бельгію, 65-річний У.Черчілль став прем'єр-міністром та міністром оборони Великої Британії. Він був нав'язаний консерваторам об'єктивним станом справ та громадською думкою. Вже 13 травня 1940 р. Черчілль пообіцяв британцям лише кров, працю, піт і сльози. Однак оптимізму це не додавало, особливо після того, як 14 травня 1940 р. капітулювали Нідерланди. Натомість у період з 14 квітня до 8 червня 1940 р. британські війська продовжували боротьбу за норвезький порт Нарвік. Коментуючи це, У.Черчілль писав, що «хто не бажає, коли може, той, коли захоче, то не зможе» [13, с.119].

В червні 1940 р. У.Черчілль пропонував створити британсько-французький державний союз зі спільною конституцією, парламентом, єдиним урядом та збройними силами. Завдяки цьому Британія могла б отримати ресурси французької імперії та потужний французький військово-морський флот. Однак 22 червня 1940 р. Франція капітулювала.

Після розгрому Франції Британія опинилась один на один з Німеччиною. Черчілль доклав чимало зусиль для зміцнення союзу із США, які він закликав не забувати, що в Європі поставлена на карту справа свободи. Так колишня метрополія та колонія помінялись ролями. З вересня 1940 р. почались масовані повітряні нальоти на Лондон.

22 червня 1941 р. виступив на підтримку СРСР. Він в промові по британському радіо того дня наголосив, що «я звертався з ясним і чітким попередженням до Сталіна з приводу подій, які насуваються» [13, с.263]. Лише у серпні 1942 р. Черчілль в Москві відвідав Сталіна [10, с.11]. Британський прем'єр-міністр зазначив, що відкриття другого фронту в 1942 р. не буде. На його думку, політик врешті має прогнозувати, що відбудеться через певний час, але найголовніше талановитий політик повинен вміти пояснити, чому так не сталося.

Слід зазначити, що У.Черчілль був єдиним із великої трійки, хто у березні 1943 р. надіслав вітання п'ятому конгресу Пан'європейського союзу, який на чолі з Куденховом-Калергі відбувався у Нью-Йорку [1, с.11].

Врешті 6 червня 1944 р. британсько-американські війська нарешті висадились на Нормандському узбережжі Франції. Вже у липні 1944 р. учасники замаху на А.Гітлера через шведського банкіра Р.Валленберга намагались контактувати з У.Черчіллем [17, с.467]. Проте розвивати ідею фактичного збереження «поміркованого» нацистського режиму без Гітлера заради спільної боротьби проти сталінської тиранії вже не було часу.

Тим часом 10-17 вересня 1944 р. в канадському Квебеку Черчілль та Рузвельт погодили план спільного британсько-американського наступу на території Німеччини та обговорили схему її розподілу на зони окупації після перемоги. 28 вересня 1944 р. у промові перед палатою громад Черчілль наголошував, що «коли 20 липня 1944 р. Гітлер уник бомби, він назвав свій порятунок перстом провидіння. З військової точки зору ми можемо погодитись з ним. Адже було б великим нещастям, якби союзники на заключних етапах боротьби були позбавлені того військового генія, який благословляв єфрейтора Шікльгрубера, такою значною мірою сприяючи нашій перемозі» [13, с.427].

У жовтні 1944 р. у Москві відбулась чергова особиста зустріч І.Сталіна із У.Черчіллем, на якій нібито було погоджено розподіл сфер впливу в країнах Південно-Східної Європи. В свою чергу У.Черчілль, готуючись до Ялтинської конференції наполягав на попередньому погодженні позицій із Рузвельтом. Черчілль не довіряв Й.Сталіну, підозрюючи його в намірах залишити під радянським контролем території країн Східної Європи, які будуть звільнені Червоною Армією. Між Лондоном та Вашингтоном особливо гострими були розбіжності щодо збереження

монархії в Італії. Польський емігрантський уряд, який перебував у Лондоні, вважав Радянський Союз загрозою не меншою за гітлерівську Німеччину.

Черчілль навіть пропонував поставити території Західної України та Західної Білорусі під управління майбутньої ООН, однак Сталін навіть постановку цього питання сприйняв як образ. Натомість західний кордон Польщі він пропонував провести так, аби більшість цих земель лишилась за Німеччиною. В свою чергу Рузвельт був зацікавлений у сталінській підтримці ідеї створення Організації Об'єднаних Націй. Натомість Черчілль закликав американців окупувати якомога більше території в Європі, аби не пустити туди Червону Армію.

Однак під час Ялтинської конференції, яка відбувалась 4-11 лютого 1945 р., Черчілль був вимушений зважати на реалії, які склались в Європі. Декларація про звільнену Європу, звичайно, не передбачала її поділу на сфери впливу. За підсумками ялтинської зустрічі 27 лютого 1945 р. У.Черчілль звітувався в палаті громад. Зокрема, британський прем'єр-міністр наголошував, що хоча «Франція не була запрошена до участі в Ялтинській конференції, ... Франції буде запропоновано окупувати певну зону в Німеччині, яку відразу виділимо після закінчення війни, і надіслати своїх представників до Союзної контрольної комісії в Німеччині, яка буде контролювати все життя цієї країни після її безумовної капітуляції» [13, с.439].

Даючи інформацію британським парламентарям з приводу польської проблеми, Черчілль наголошував, що «польська проблема розпалась на два головних питання: кордони Польщі і свобода Польщі. Уряду її величності завжди здавалось важливішим питання свободи, незалежності, цілісності і суверенності Польщі, ніж питання про фактичні її кордони». «Я ніколи не приховував від палати, що особисто вважаю руські вимоги (кордон по «лінії Керзона» в обмін на територіальні компенсації Польщі на заході за рахунок німецьких земель) справедливим і обґрунтованим» [13, с.442-443].

Врешті Черчілль не приховував радості з приводу того, що майбутній радянсько-польський кордон «...протягом 320-480 км. східніше її колишніх кордонів, які існували за царського уряду впродовж багатьох поколінь» [13, с.444]. Далі Черчілль з подивом констатував, що «маршал Сталін й інші радянські керівники бажають жити в почесній дружбі і рівності із західними демократіями. Я також вважаю, що вони — хазяї свого слова. Ніколи жодний уряд не виконував точніше свої зобов'язання, навіть зі збитками самому собі, ніж руський Радянський уряд» [13, с.454]. Проте впродовж тривалої політичної кар'єри це навряд чи можна було сказати про самого Черчілля.

Тим часом стомлені війною британці бажали змін. Водночас вони розуміли, що консервативний уряд на чолі з Черчіллем на радикальні зміни не піде. Коаліція з лейбористами розпалась. Ще у виступі по британському радіо 21 березня 1943 р. Черчілль зазначав, що «мені немає потреби займатись роздачею обіцянок для того, аби завоювати політичну підтримку і мати можливість продовжувати служити на своєму посту... Я маю твердий намір не підірвати довіру роздачею обіцянок без врахування їх виконання. Досягнувши свого віку, я вже не маю особистого честолюбства, і мені не доводиться думати про майбутнє; я можу з усією відвертістю сказати, що єдине моє бажання — це виконувати свій обов'язок щодо нашого народу та всієї Британської імперії доти, доки моя праця заради цього буде корисною.» [13, с.376].

Однак ця політична тактика виявилась помилковою. Після тягот війни, британці очікували на такі обіцянки щодо перспективи відшкодування втрат війни. Лідер консерваторів цього не відчув. 23 травня 1945 р. Черчілль пішов у відставку. На 5 липня 1945 р. були призначені вибори.

На Потсдамській конференції 18 липня 1945 р. У.Черчілль ще встиг поставити перед американським президентом Г.Труменом та радянським вождем Й.Сталіним питання: «Що означає нині «Німеччина»? Чи можна розуміти її в тому ж сенсі, як це було до війни?» Й.Сталін відповів: «Формально можна так розуміти, але по суті це не так» [10, с.160-61].

Врешті західні союзники дали згоду на виселення німців з Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Однак Сталін зберіг радянські завоювання в Європі. 28 липня 1945 р. замість У.Черчілля, консервативна партія якого програла парламентські вибори лейбористам, на Потсдамську конференцію прибув новий британський прем'єр-міністр К.Етлі. Черчілль відкинув пропозицію стати позапартійним неформальним світовим лідером. Бажання взяти політичний реванш вселяло додаткову енергію в 71-річного У.Черчілля.

Він задумувався над майбутнім Європи ще впродовж війни. «В Європі закладено більшість причин, які призвели до обох світових війн. Європу населяють історично першородні раси, від яких значною мірою почала розвиватись наша західна цивілізація. Я сам вважаю себе, як то кажуть, справжнім європейцем і вважаю за велику честь докласти зусиль до відродження багатого творчого генія і відродження справжньої величі Європи» [12, с.380].

У.Черчілль висловлював переконання, що «... нам вдасться здійснити найбільший ступінь єднання післявоєнної Європи, зберігаючи при цьому індивідуальні особливості та традиції її багаточисельних стародавніх, історично сформованих рас... Так і лише так, знову засяє слава Європи» [12, с.381]. Тобто мрія європейських федералістів не відповідала справжнім ціннісним ідеалам У.Черчілля.

Врешті Британія вийшла з війни послабленою. Визнаючи цю реальність, У. Черчілль наголошував, що «...ми в Британії і в Британській Співдружності Націй, самі утворюючи ледь чи не окремий світ, будемо зобов'язані досягнути угод з нашими великими і дружніми партнерами, рівно як і поважати та турбуватись про права більш слабких і малих держав, причому жодній нації не буде під силу самостійно і повною мірою здійснити власні індивідуальні устремління» [13, с.386]. 1947 р. довелось погодитись на поділ Індії. В 1949 р. Ірландія здобула незалежність.

На думку німецького історика В.Лота, «готовність до пошуку наднаціональних рішень ще більше посилилась внаслідок того, що чисельні бійці Руху Спротиву розглядали тоталітарне панування, здійснюване фашистами, як крайній прояв абсолютної природи національного принципу державного суверенітету». Адже саме «абсолютний суверенітет дав кожному бажання мати домінуючий вплив» [1, с.7].

Вийшовши у відставку, У Черчілль не полишив активної політичної діяльності. Як не парадоксально звучить для одного із найвідоміших британських політиків, зважаючи на панування європейського скептицизму у Великій Британії, сер Уїнстон Черчілль належить до піонерів європейської інтеграції. Проте він віддавав пріоритет все ж трансатлантичним зв'язкам.

Американський політик та аналітик Г.Кіссінджер наголошує, що «спільність мови і культурної спадщини в поєднанні з великим тактом дозволяли британським лідерам вводити власні ідеї в американський процес прийняття рішень таким чином, що ці ідеї непомітно ставали частиною власне вашингтонських» [5, с.198].

Зокрема 5 березня 1946 р. Черчілль у присутності Президента США Трумена виступив у Фултоні (штат Міссурі, США) перед студентами Вестмінстерського коледжу, де фактично звинуватив СРСР в тому, що «залізна завіса» опустилася над країнами Східної Європи. І зараз майже через 60 років після озвучення цієї промови, деякі її пасажі лишаються актуальними. Це і відмова довіряти інформацію про атомну бомбу ООН, і від створення під егідою цієї організації «сил миру» під фактичним американсько-британським командуванням.

Не обійшлося і без компліментів на адресу американських господарів: «Сполучені Штати Америки знаходяться сьогодні на вершині могутності, будучи наймогутнішою в світі країною, і це можна вважати як свого роду випробувальний момент для американської демократії, адже перевага в силі означає і велику відповідальність перед майбутнім» [13, с.464].

Черчілль відверто запропонував США виконувати роль світового жандарма: «жоден суд, ні адміністративний, ні кримінальний, не може нор-

мально функціонувати без шерифів і поліцейських» [13, с.468]. Однак Черчілль за три роки до того (1949), як СРСР випробував власну ядерну зброю, вже висловлював занепокоєння тим, що «якщо такою зброєю оволодіє яка-небудь комуністична або неофашистська держава... вони зможуть нав'язати вільному, демократичному світу одну зі своїх тоталітарних систем» [13, с.470].

У фултонівській промові Черчілль чітко визначив риси недемократичних режимів. Це передусім відсутність демократичних свобод. Тобто «права обирати уряд своєї країни та змінювати характер чи форму правління, за якої вони живуть шляхом вільних виборів, проведених таємним голосуванням, по-друге, в будь-якій країні має панувати свобода слова і думки, по-третє, суди повинні бути незалежними від виконавчої влади, і вільні від впливу будь-яких партій, а правосуддя має ґрунтуватись на законах, схвалених широкими прошарками населення даної країни або легітимізованих часом і традиціями цієї країни» [13, с.471].

Правда, останнє зауваження свідчить, що Черчілль не звертав уваги на цивілізаційні особливості поширення тоталітарних режимів, проте він давав їм чітку характеристику. «Життя простих громадян в таких державах відбувається під жорстоким контролем і постійним наглядом різного роду поліцейських режимів, які володіють необмеженою владою, яка здійснюється або самочинно диктатором, або вузькою групою осіб через посередництво привілейованої партії і політичної поліції» [13, с.470].

Намалювавши такі реалії післявоєнного світу, Черчілль наголосив: «Мені важко уявити, що забезпечення ефективних заходів по недопущенню нової війни і розвитку тісного співробітництва між народами було можливо без створення того, що я би назвав братерським союзом англійських країн». Далі чітко був визначений імовірний ворог. «Ніхто не може сказати, чого можна очікувати у найближчому майбутньому від Радянської Росії і керованого нею міжнародного комуністичного співтовариства і які межі, якщо вони взагалі існують, як експансіоністських устремлінь і наполегливих намагань повернути увесь світ у свою віру» [13, с.481].

Підтвердження цьому Черчілль бачив в тому, що «простягнувшись через увесь континент від Щецина на Балтійському морі і до Триєста на Адріатичному морі, на Європу опустилася залізна завеса. Столиці держав Центральної і Східної Європи — держав, чия історія нараховує багато століть — опинились по інший бік завіси. Варшава і Берлін, Прага і Відень, Будапешт і Белград, Бухарест і Софія — всі ці славні столичні міста з усіма жителями і всім населенням потрапили, як би я це назвав, в сферу радянського впливу» [13, с.482].

Внаслідок цього «комуністичні партії східноєвропейських держав, ніколи не виокремлювані чисельністю, набули непромірно велику роль в житті своїх країн, явно не пропорційну кількості членів партії, тепер намагаються отримати й повну та безконтрольну владу» [13, с.483]. Багато хто вважає, що фраза «залізна завіса» є «винаходом» Черчілля. Але це не зовсім так. Цю фразу в 1914 р. використовували для характеристики відносин між Бельгією та Німеччиною. Відомий американський лексикограф У.Сефайр зазначає, що цуй вислів має театральне походження. Залізну завісу почали використовувати в театрах з протипожежною метою ще в XVIII ст. Як метафора ця фраза використовувалась з 1819 р. [13, с.518].

Зазначена завіса перекрыла рух людських та інформаційних потоків між капіталістичними та соціалістичними країнами. Тому, на думку Черчілля, «ми бачимо сьогодні не ту демократичну Європу, заради побудови якої воювали. І це не та Європа, яка може стати гарантом міцного миру» [13, с.484]. Правда, він визнав, що «я не вірю, що Радянська Росія хоче нової війни». Однак він не міг змиритись з тим, що «швидше за все, вона хоче, аби їй дісталось побільше плодів минулої війни і аби вона могла безкінечно нарощувати свою міць с одночасною експансією своєї ідеології» [13, с.487]. Врешті цей курс у статтях Уолтера Ліппмана на сторінках газети «Нью-Йорк геральд трибюн» отримала назву «холодної війни».

У свою чергу У.Черчілль наголошував на нездатності західноєвропейських держав самостійно протистояти СРСР. Правда, не зовсім зрозуміло, як СРСР за голоду 1947 р., та в умовах зміцнення радянської сфери впливу в Східній Європі, міг би атакувати Західну Європу. Справа була в іншому. Розкол Європи на дві сфери впливу двох військових блоків полегшив досягнення європейського порозуміння і прискорив початок європейської інтеграції.

Водночас було окреслено переможну геополітичну стратегію створення навколо СРСР низки політичних, економічних, військових союзів, які в історичній перспективі мали довести Радянський Союз до такого стану, коли він буде вимушений перебудовуватись, відмовляючись від комуністичних догм.

Наступну історичну промову У.Черчілля, безпосередньо присвячену темі європейської інтеграції, можна вважати логічним та смисловим продовженням його фултонівської промови. Головною темою обох промов була єдність Заходу в боротьбі проти комунізму.

Виступаючи 19 вересня 1946 р. у Цюриху з промовою «трагедія Європи», Черчілль назвав Європу найбільш обробленим регіоном на Землі, «джерелом християнської віри і християнської етики». Він

назвав причиною європейської трагедії «серію страхітливих націоналістичних суперечок». «Якби народи Європи змогли об'єднати свої зусилля в устремлінні використати створений ними спільний спадок для загального блага, то для трьохсот або чотирьохсот мільйонів європейців настала б ера добробуту, процвітання і великих звершень» [13, с.496].

Він закликав до створення за зразком США Сполучених Штатів Європи. Саме це, на його думку, «зробить всю Європу, або більшу її частину, такою ж вільною і щасливою, якою ми бачимо сьогодні Швейцарію». Цей чудодійний засіб полягає «у возз'єднанні європейської родини народів, причому у можливо повному складі, і в наданні їй такої структури, яка забезпечила би її мирне, безпечне і вільне існування. Нам потрібно побудувати щось на зразок Сполучених Штатів Європи» [13, с.498].

Водночас британський консерватор попереджав, що крах або підпорядкування Європи повернуло б її до «часів раннього середньовіччя з усією його жорстокістю та убогством». Водночас Велику Британію У.Черчілль не бачив у колі країн, які закликалися ним до створення Сполучених Штатів Європи. Він підкреслював, що «не має жодних підстав побоюватись, що створення регіональної європейської організації хоч в чомусь завадить діяльності такого всесвітнього органу, як Організація Об'єднаних Націй. Навпаки, я абсолютно переконаний, що велике співтовариство може бути життєспроможним лише в тому випадку, якщо його основою є більш дрібні, хоч і цілком самостійні й природні утворення. В Західній півкулі вже є такого роду природне утворення. Це Британська Співдружність Націй» [13, с.499].

Починати процес замирення Європи Черчілль пропонував з налагодження партнерства між Францією та Німеччиною. «Лише так, і жодним іншим чином, Франція може знову набути провідну роль в Європі. Духовне відродження Європи без участі Франції і Німеччини з їх великим духовним спадком просто неможливе. Структура Сполучених Штатів Європи, якщо це співтовариство буде побудовано на надійній, добре продуманій основі, має бути такою, аби економічний рівень кожного члена не мав визначального значення» [13, с.501]. Причому «малі країни будуть відігравати в об'єднанні не менш важливу роль, ніж великі, оскільки авторитет тієї, чи іншої країни буде визначатись, головним чином, їх внеском в спільну справу» [13, с.501]. Далі Черчілль слушно зазначав, «якщо ми дійсно бажаємо сформувати Сполучені Штати Європи (причому не так вже й важливо, яку назву й структури вони матимуть), слід починати прямо зараз...Спершу слід створити Раду Європу. Навіть якщо не всі євро-

пейські держави будуть готові відразу вступити в нове співтовариство, ми будемо створювати його в складі тих країн, які виявлять таку готовність» [13, с.503].

Пропаганда загрози радянського комунізму стала стимулом для консолідації західноєвропейських країн, які завдяки цьому змогли диференціювати другорядні розбіжності від стратегічних інтересів. І справи зі словами у Черчіллі не розійшлись. 2 грудня 1946 р. були об'єднані американська та британська окупаційні зони в Західній Німеччині. 17 січня 1947 р. Дж. Даллес наголошував, що «плануючи майбутнє Німеччини, слід більше думати поняттями економічної єдності Європи, ніж поняттями потесдамського диктату, який оголосив, що Німеччина має бути економічно єдиною» [13, с.215].

Слід зазначити, що У.Черчілль у 1947 р. головував на Європейському Конгресі у Гаазі, який заклав формальні підвалини процесу європейської інтеграції [15, с.87]. Проте для нього було неприйнятним, коли Велика Британія, ставши членом ЄС мала відмовитись від митних преференцій для держав членів Британської Співдружності Націй, які були введені ще за Оттавськими угодами 1932 року.

До речі, вступивши в ЄС 1973 р. Велика Британія на це врешті була вимушена погодитись, але це стало одним із стимулів для сильних позицій британських європейських скептиків. Однак У.Черчілль продовжував дотримуватись традиційного курсу, спрямованого на захист британських національних інтересів, які мали забезпечувати оптимальні внутрішні та зовнішні умови для розвитку Великої Британії після Другої світової війни.

Тим часом 5 червня 1947 р. державний секретар США генерал Маршалл запропонував американську фінансову допомогу для вирішення проблем Європи. США зробили ставку на Європу, якій відводилась вирішальна роль у збереженні рівноваги в світі [4, с.415]. Головною метою зазначеного плану було створення політичних і соціальних умов, в яких могли би існувати вільні інститути та структури демократії. Конкретно план Маршалла передбачав погодження господарської політики, ринкову стабілізацію грошової системи за рахунок встановлення вищого курсу обміну американського долару, зниження митних бар'єрів. Пропонувалось встановити жорсткий контроль за експортом новітніх технологій та стратегічних матеріалів в СРСР.

План Маршалла (1947) значною мірою був викликаний не стільки загрозою з боку ослабленого війною СРСР, скільки внутрішньою нестабільністю капіталістичної системи після Другої світової війни, яку зазначений план був покликаний подолати. У загальній логіці «холодної війни» була відповідь СРСР на план Маршалла, яка полягала у створенні

у жовтні 1947 р. Комуністичного бюро інформації, яке так і не стало другим виданням Комінтерну.

На нараді міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції та СРСР, яка 27 червня — 2 липня 1947 р. відбувалась у Лондоні, В.Молотов наголошував, що Москва може розглянути американську пропозицію щодо фінансової допомоги лише за умови збереження національного суверенітету та незалежності країн, які отримуватимуть допомогу в рамках плану Маршалла. Сталіна не влаштувала ситуація, за якої хто платить, той і замовляє музику.

Проте під потужним тиском СРСР від участі в плані Маршалла відмовились Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, Югославія та Фінляндія. Натомість на нараді 12 липня 1947 р. до умов плану Маршалла приєднались Австрія, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Греція, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Ірландія. Невдовзі до плану приєдналась Західна Німеччина і навіть гомінданівський Китай. Фактично зобов'язання проводити європейську економічну інтеграцію стало однією з головних умов отримання американської економічної допомоги, з цією метою, зокрема, була створена Організація європейського економічного співробітництва.

Британський історик Е.Хобсбаум зазначає, що «Європейське співтовариство...створювалось Сполученими Штатами і одночасно — для протидії їм» [16, с.260]. До речі, в 1947 р. зять У.Черчілля лорд Дунган Сандіс створив Союзний європейський рух, який висловлювався на користь конфедеративного об'єднання держав континенту та пропонував заснувати Міжнародний комітет координації рухів за Європейський Союз з метою мобілізації суспільної думки й урядових кіл на користь створення європейської асамблеї [6, с.52]. Виступаючи в листопаді 1947 р. в палаті громад, Черчілль афористично сказав, що «часто доводиться чути, що демократія — найгірший спосіб управління державою, але всі інші способи, коли-небудь випробувані людством, ще гірші» [13, с.509].

Отже, 8-10 травня 1948 р. в Гаазі за участі 713 делегатів із 16 країн Європи під головуванням У.Черчілля зібрався Конгрес європейських рухів. Почесний президент зазначеного форуму, яким став Черчілль, досить прохолодно поставився до ідей європейських федералістів [15, с.49]. Він наголошував, що Британія не підтримує ідеї формування федералістської Європи. Водночас У.Черчілль розумів, що справжнє відродження Європи неможливе без Німеччини, недовіра до якої підривала основи серйозної європейської політики [3, с.83].

Тим часом 25 лютого 1948 р. в Празі комуністи витіснили з коаліційного уряду «буржуазні партії». Влітку 1948 р. стало відомо про поси-

лення напруження в радянсько-югославських відносинах. Ці події окреслили поле маневру західної політики щодо соціалістичного табору. З одного боку, це консолідація західного блоку, а з іншого, використання розбіжностей у соціалістичному таборі. У 1949 р. закінчилась громадянська війна в Греції.

На цьому історичному фоні 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія підписали Договір про створення НАТО.

Зокрема у «Зверненні до європейців» пропонувалось створити Європейський Союз зі спільними інституціями, але без надання їм можливості прийняття політичних рішень [6, с.58]. Врешті ця пропозиція була реалізована в ідеї створення Ради Європи, яка стала першою дійсно наднаціональною європейською структурою, покликаною стати на сторожі прав людини. 5 травня 1949 р. було підписано Статут Ради Європи.

Водночас тодішній британський лейбористський міністр закордонних справ Е.Бевін (1881-1951), майже дослівно повторюючи лідера опозиції У.Черчілля, закликав залучити до західноєвропейського співробітництва дух атлантизму та поширити його на тісніший союз із США.

В питанні створення Європейського об'єднання вугілля і сталі лейбористський уряд Еттли надавав пріоритет особливим стосункам в економічній та політичній сферах зі США. Проте британська політична еліта не бажала обмежувати національний суверенітет заради зближення Острову з Європою. У вересні 1950 р. США, посилаючись на вакуум сили в Європі, який склався внаслідок війни в Кореї, запропонували ідею включення Західної Німеччини до західного союзу.

Тим часом 24 жовтня 1950 р. французький прем'єр-міністр Р.Плевен висунув пропозицію створення європейської армії. У.Черчілль активно підтримав цю ідею. 25 жовтня 1951 р. консерватори на чолі з У.Черчіллем перемогли лейбористів на парламентських виборах. Великі лідери партії не обираються, вони підбираються самі по собі. Наступного дня 77-річний У.Черчілль в останнє став прем'єр-міністром Великої Британії. У лютому 1952 р. до НАТО приєдналися Греція та Туреччина. Вже 3 жовтня 1952 р. Велика Британія випробувала власну ядерну бомбу.

Отже, на посаді прем'єр-міністра Британії Черчілль погодився 26 травня 1952 р. покласти край статусу окупації Західної Німеччини. Тоді ж в 1952 р. завершилась реалізація фінансових аспектів плану Маршалла. Водночас обраний у листопаді 1952 р. президентом США Д.Ейзенхауер обрав курс на стримування комунізму. У травні 1955 р. було реалізовано давню ідею У.Черчілля щодо вступу ФРН до НАТО.

У свою чергу У.Черчілль вважав, що після смерті Й.Сталіна 6 березня 1953 р. з'явилися сприятливі можливості для встановлення надійного світового устрою. 11 травня 1953 р., виступаючи в палаті громад, він запропонував провести нараду керівництва США, Великої Британії та СРСР. Тоді вважалось, що Черчілль таким чином намагався перешкодити процесу ратифікації Європейського оборонного об'єднання. Ситуація змінилась після початку народного повстання в НДР. 27 липня 1953 р. було підписано перемир'я в Кореї. З огляду на це, Черчілль намагався максимально використати новий політичний клімат.

У тому ж 1953 р. за мемуари щодо своєї ролі у Другій світовій війні він отримав Нобелівську премію з літератури. Проте в червні 1953 р. 79-річний У.Черчілль пережив інсульт, після чого у нього була паралізована ліва частина тіла. Але він, завдяки колись могутньому здоров'ю, все ж відновився.

Тим часом у 1954 р. Франція відхилила пропозиції щодо поширення європейської інтеграції на сферу зовнішньої політики і оборони. Врешті внаслідок цього були сепаровані процеси економічної та політичної європейської інтеграції, що дало підстави британській еліті розглянути гіпотетичну можливість своєї участі принаймні у проекті економічного єднання. А в листопаді 1954 р. урочисто було відзначено 80-річчя Уїнстона Черчілля.

4 квітні 1955 р. У.Черчілль залишив посаду прем'єр-міністра Великої Британії. Королева Єлизавета II запропонувала йому герцогський титул, однак старий політик віддав перевагу праву залишитись депутатом палати громад. Номінально він лишився членом парламенту, але реально пішов з активної політики. Своїм наступником на чолі Консервативної партії У.Черчілль рекомендував свого зятя А.Ідена. Він втягнув Велику Британію в Суецьку кризу 1956 р. та був вимушений піти у відставку на початку 1957 р.

У продовж літа 1955 р. прихильники поглиблення європейської інтеграції домоглися створення комітету експертів, який розробляв пропозицію та правову і нормотворчу основу для якісного поглиблення процесу європейської інтеграції. Зокрема, було створено різні комітети, покликані вивчати та давати рекомендації щодо перспектив інтеграції в окремих галузях економіки. Франція наполягала на пріоритетності створення Європейського атомного агентства. Велика Британія, яка з 1952 р. отримувала американську допомогу в розбудові власної ядерної індустрії, цьому опонувала, адже була проти розвитку європейського атомного сектора, який не спирався би на умови американської технічної допомоги та політичного контролю у цій критично важливій для глобальної безпеки і стабільності галузі.

Тим часом у червні 1956 р. відбулись масові заворушення в Польщі, а в листопаді 1956 р. сталось народне демократичне повстання в Угорщині. Але Західна Європа в той час ще дотримувалась ялтинських принципів повоєнного поділу Європи.

Однак офіційний Лондон спирався на зовнішньополітичну концепцію «трьох кіл», запропоновану У.Черчіллем. Останній наголошував, що «між Європою і великим простором, ми завжди обираємо великий простір» [6, с.81]. Адже Велика Британія завжди бачила себе на перетині трьох геополітичних кіл: передусім Північної Америки, з якою британців об'єднувало спільне минуле принаймні до часів проголошення незалежності США, а в нових історичних умовах фінансова залежність колишньої метрополії; Британської Співдружності Націй, де метрополія зберігала домінуючі економічні і політичні позиції; врешті Європи, яку в Лондоні розглядали лише як складову частину атлантичної солідарності.

Проте традиційні опори політики Великої Британії поступово але неухильно слабшали. Британія втрачала позиції рівноправного партнера США. Після Суецької кризи 1956 р. активізувався процес деколонізації. Лондон, зважаючи на перші успіхи європейської інтеграції, вже не міг стояти осторонь від формування європейського континентального блоку. Якщо процесу не можна перешкодити, його слід очолити. Слід було перейти від зовнішньополітичної концепції до концепції «зони зосередження». Однак результати Суецької кризи змусили британську еліту більш реалістично поставитись до ідеї налагодження передусім економічного співробітництва з країнами Західної Європи. 3 грудня 1956 р. британський прем'єр-міністр Г.Макміллан (1894-1986) висунув план створення Європейської зони вільної торгівлі.

Врешті події листопада 1956 р., пов'язані з народним повстанням в Угорщині та Суецькою кризою, прискорили досягнення компромісу між країнами-учасниками процесу формування Європейського Економічного Співтовариства. Консолідація комуністичного правління в Східній Європі змусила Західну Європу прискорити власну інтеграцію. Крім того, напруження з енергоносіями, яке настало внаслідок суецької кризи, стимулювало процес домовленостей щодо створення Європейського об'єднання з питань атомної енергії. Звичайно, країна, де віками складалась система конституційної монархії із суверенітетом національного парламенту, не бажала й слухати про можливість свого підпорядкування наднаціональним європейським владним структурам. Однак Велика Британія водночас і не бажала стояти осторонь від обговорення питань розгортання процесу європейської інтеграції. Тим паче, що країни Бенілюксу вважали, що британське членство в ЄЕС дасть змогу компенсувати німецько-французьке домінування в ЄЕС.

Адже внаслідок розвитку німецько-французького співробітництва в рамках Європейських Співтовариств ставився під удар традиційний британський європейський курс, спрямований на підтримання європейської рівноваги. Тим паче, що малі країни ЄЕС, такі, як Нідерланди, прихильно ставились до участі Великої Британії в європейській інтеграції. Однак цього не сталося. Гордий Альбїон не підписав 25 березня 1957 р. Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства.

Водночас в умовах дисидентської позиції голлістської Франції американці вважали Велику Британію як чинник посилення впливу США на ЄЕС, а також розглядали це як передумову для розвитку справжнього євроатлантичного співробітництва.

Проте така «штрейкбрехерська» позиція Великої Британії лише підштовхнула процес формування Спільного ринку, підштовхнувши найбільш стриманих його прихильників до більш рішучих кроків. Прагнення прискорити процес формування ЄЕС зростало по мірі того, як континентальна шістка переконувалась, що основна тактика британського європейського курсу полягає у недопущенні створення дієвого митного союзу континентальних західноєвропейських держав. Британський проект не пропонував розв'язання питання регулювання субсидій, конкуренції, гармонізації податкових систем, координації національних економічних політик, проведення заходів, необхідних для запобігання дестабілізації внутрішніх ринків у разі відкриття митних кордонів [6, с.83].

Із суто економічних міркувань приєднання до ЄЕС видавалось вигідним, адже Велика Британія, імпортуючи за низькими цінами продукти харчування та сировину британський бізнес міг би помітно зменшити собівартість своєї промислової продукції на ринках країн континентальної Європи. Проте країни ЄЕС побачили в цьому бажання Лондона розчинити проект Спільного ринку в аморфній зоні вільної торгівлі.

Завдяки цьому Велика Британія мала відігравати незалежну від континентальної Європи господарсько-політичну роль, претендуючи на лідерство. На той час незначною ще була доля прямих європейських інвестицій у британську економіку.

У вересні 1958 р. президент Франції де Голль запропонував США і Великій Британії створити «директорію трьох», яка була б спроможна сприймати спільні рішення щодо використання ядерної зброї. США були проти «двовладдя» в НАТО. Європейське Співтовариство перетворювалось на серйозного економічного конкурента США.

Однак, навіть незважаючи на це, переговори з Великою Британією щодо її приєднання до «малої Європи» тривали до 1 січня 1959 р., коли

почалась реалізація перших практичних заходів, спрямованих на лібералізацію внутрішньої торгівлі країн ЄЕС. Політичну крапку на цьому поставив французький президент де Голль, який не бажав брати участь у реалізації британського проекту Європейської асоціації вільної торгівлі, яка не передбачала врегулювання болючого для французьких фермерів питання спільної сільськогосподарської політики, спільних зовнішніх торговельних тарифів та внутрішнього економічного союзу.

Збереження митних преференцій у торгівлі з країнами Британської Співдружності Націй, і Черчілль поділяв цю точку зору, на цьому етапі було для Британії важливішим за міражі створення Спільного ринку ЄЕС. Тому Лондон погоджувався лише на створення європейської зони вільної торгівлі.

20 листопада 1959 р. підписана Стокгольмська конвенція про утворення Європейської асоціації вільної торгівлі, яка була ратифікована парламентами Великої Британії, Данії, Швеції, Норвегії, Португалії, Австрії, Швейцарії і набула чинності 3 березня 1960 р. У 1961 р. до Європейської асоціації вільної торгівлі приєдналась Фінляндія, а 1970 р. Ісландія. Водночас слід зазначити, що члени Європейської асоціації вільної торгівлі, будучи менш потужними економічними гравцями, ніж країни Спільного ринку, природно не змогли скласти йому конкуренцію. Проте У.Черчіллю над цим замислюватись вже не довелось.

У квітні 1960 р. під час візиту президента Франції Шарля де Голля до Великої Британії відбулась його зустріч з У.Черчіллем [14, с.507]. виявилися невдалими спроби Франції заснувати політичний союз європейських держав, який керував би спільною оборонною політикою. Звичайно, колишній британський «старий боєць» був не в захваті він намірів некерованого французького генерала «реформувати» та переглянути американсько-британське лідерство в атлантичному альянсі. На очах Черчілля з самодостатньої Британської імперії Велика Британія перетворилась на європейську країну середнього розряду. Це вимагало ставити питання щодо вступу в Європейське економічне співтовариство. На це увагу У.Черчілля під час свого візиту до Лондона в лютому 1961 р. в атмосфері неофіційних розмов підштовхував німецький канцлер К.Аденауер.

31 липня 1961 р. в Палаті Громад британський прем'єр-міністр Г.Макміллан офіційно оголосив про намір уряду Її Величності розпочати переговори про вступ Великої Британії до ЄЕС. Врешті це було зроблено 10 серпня 1961 року. Зважаючи на економічні зв'язки з Британією, Ірландія 31 липня 1961 р. також подала заяву на вступ до ЄЕС. 10 серпня 1961 р. це саме зробила Данія. Переговори тривали до січня 1963 р., коли де Голль поклав їм край.

Однак в подальшому відновлення переговорів відбувались складно. Туманному Альбіону знадобилось майже 12 років, аби домогтися членства в об'єднаній Європі. Сторони не погоджувались на досягнення компромісів. Європейська інтеграція розвивалась надалі без врахування британських інтересів, зокрема, це стосувалось проблеми поступової заміни імперських преференцій Британської Співдружності Націй окремими торговельними договорами з країнами членами ЄЕС. Навіть складалось враження, що не Велика Британія входить до Спільного ринку, а навпаки ЄЕС приєднується до Британської Співдружності Націй.

4 липня 1962 р. американський президент Дж.Кеннеді запропонував свій «атлантичний проєкт», співзвучний пропозиціям Комітету дій за Сполучені Штати Європи. У жовтні 1962 р. Кеннеді домогся ратифікації Конгресом митного Закону про розширення торгівлі. Британський прем'єр-міністр Г.Макміллан без погодження з європейськими союзниками погодився на американський «великий атлантичний проєкт». В свою чергу для де Голля це дало привід звинуватити Велику Британію в тому, що вона обрала США швидше за Європу і створило привід відхилити перший британський запит щодо вступу до Європейського Співтовариства.

Американські пропозиції для де Голля були неприйнятними, адже лібералізація торгівлі сприятиме проникненню американського експорту в Європу та підірве основні принципи спільної сільськогосподарської політики ЄС. Все це стане лише спробою увічнити американське лідерство і перешкодити появі «європейської Європи».

В травні 1963 р. члени Європейської асоціації вільної торгівлі, тобто Велика Британія, Швеція, Норвегія, Данія, Португалія, Швейцарія і Австрія погодились до 1966 р. завершити скасування митних виплат.

15 жовтня 1964 р. на виборах до палати громад перемогу нарешті святкували британські лейбористи. Новий прем'єр-міністр Г.Вільсон вважав, що участь у ЄЕС дасть можливість Великій Британії грати в Європейському Співтоваристві одну з провідних ролей і одночасно зменшити залежність від США в умовах загострення в'єтнамської війни. Крім того, вето генерала де Голля на концепцію федералізації подальшого розвитку ЄЕС і збереження права вето на конкретні рішення, які стосувались європейської інтеграції вступ до Співтовариства вже не загрожував британському суверенітету [6, с.128].

Наприкінці 1964 р. У.Черчилль відсвяткував своє 90-річчя. Він вже був живою легендою. У середовищі торі посилювся рух на користь обрання партійного лідера, який буде ефективним керівником опозиції.

15 січня 1965 р. в У.Черчілля стався крововилив у мозок. У безсвідомому стані він перебував понад тиждень. 24 січня 1965 р. було офіційно повідомлено про смерть У.Черчілля.

30 січня 1965 р. Шарль де Голль був присутній на похованні Уїнстона Черчілля. Він зазначав: «в смерті цієї справді великої людини я бачу смерть мого бойового соратника та друга» [14, с.537]. Разом з ним минала ціла історична епоха. У лютому 1965 р. було запроваджено принцип виборності лідера Консервативної партії. Дійсно настала нова історична епоха.

До 60-річчя Ялтинської конференції у Лівадійському палаці-музеї відкрито меморіальну кімнату-бібліотеку — кабінет прем'єра-міністра Великої Британії, нобелівського лауреата Уїнстона Черчілля. А напередодні 59-й річниці Ялтинської конференції, яка стала однією з ключових зустрічей «великої трійки», що визначила долю післявоєнного світу, до експозиції увійшло понад 30 документів і фото, два відеофільми, близько 60 книг та погруддя Черчілля, передане Лівадійському палацу його дочкою леді Соумз [Голос України — 10 лютого 2004].

Діяльність Черчілля сприяла поступовому відмиранню ментальності Британської імперії та поетапному формуванню світовідчуття «острівної» європейської держави. Тому квінтесенцією політичного життя Уїнстона Черчілля можна вважати бажання одночасно захищати Британську імперію та зберігати рівновагу європейських сил. Він намагався зміцнювати традиційні зв'язки з країнами Британської Співдружності Націй та країнами Північної Америки.

1. Вильфрид Лот. Планы военного времени и обсуждение условий Европейского Союза // История европейской интеграции (1945-1994 гг.). — М. — 1995.

3. Вольф Грюнер. Европейская интеграция и германский вопрос с 1945 г: проблемы и перспективы // История европейской интеграции (1945-1994). — М. — 1995.

4. Жан-Батіст Дюррозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.

5. Киссинджер Г. Дипломатия. — М. — 1997.

6. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.

7. Краткая история Англии. — Минск. — 2003.

8. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. — К. — 2003.

9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов. — М. — 1980. — Т.6.

10. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Документы. 1941-1945 гг. Под. ред. О.А.Ржешевского. — М. — 2004.
11. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. — М. — 2003.
12. Черчилль Уинстон. Мировой кризис. Автобиография. Речи. — М. — 2003.
13. Черчилль Уинстон. Мускулы мира. — М. — 2003.
14. Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. — М., 2003.
15. Шатохина-Мордвинцева Г.А. Европейский конгресс в Гааге (8–10 мая 1948 г.) // История европейской интеграции (1945-1994). — М. — 1995.
16. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. 1914-1991. — М. — 2003.
17. Manfred Görtemaker. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. — München. — 1999.

ПОВЕРНЕННЯ НІМЕЧЧИНИ В ЄВРОПУ

Конрад Аденауер

Політична постать Конрада Аденауера належить до галереї унікальних діячів, які увійшли до кола батьків-засновників єдиної демократичної Європи. За своє тривале життя він був свідком та активним учасником радикальних історичних змін. Так К.Аденауер у юності був сучасником кінця вільгельмівської імперії, у середньому віці він пройшов випробування крахом Веймарської республіки, а незабаром і нацистського Третього рейху. Врешті його діяльність у віковий період життя, який прийнято називати старістю, сприяла заснуванню сучасної демократичної Федеративної Республіки Німеччина та її інтеграції до об'єднаної Європи.

Отже, 5 січня 1876 р. у кельнському будинку своїх католицьких батьків народився Конрад Герман Йозеф Аденауер [27, с.5]. Всього лише за п'ять років до того внаслідок переможної війни з Францією Німеччина стала єдиною. Однак ця подія стала каталізатором багатьох економічних та політичних процесів, які вплинули на німецьку та європейську історію ХХ століття.

Дитинство Конрада проходило досить щасливо. Хоча, звичайно, як і в кожній родині бували різні періоди, але загалом він формувався як віруючий католик, який за високу цінність мав не лише власні інтереси, а й соціальну відповідальність за свої дії [26, с.17].

У жовтні 1880 р. родина Аденауерів, як і більшість громадян міста, стала свідками відкриття Кельнського собору кайзером Вільгельмом. Загалом у родині Аденауерів панувала прусська дисципліна, а не рейнське епікурейство. Однак похмурих ухилень до деспотизму не

спостерігалось, хоча його батька і не можна було назвати демократом [27, с.29]. У 1885 р. маленький Конрад став учнем гімназії. Його особиста соціалізація відбувалась не лише на основі синтезу католицького гуманізму та імперського патріотизму, а й в умовах конфлікту між модернізмом та традиціоналізмом. Дитинство та юність промайнули швидко. Вже у 1894 р. Конрад склав випускні іспити за курс навчання в гімназії. А 1 квітня того ж року він став дрібним банківським клерком. Виконання цих функцій обумовлювалось тим, що аби мати юридичну практику слід було закінчити пруський університет, або проходити тривалу безкоштовну практику в судових установах. Саме цим шляхом був вимушений піти Конрад. Лише 1 червня 1897 р. він приніс присягу на вірність Пруссії на засіданні Кельнського суду в цивільних справах. Так компроміс між католицькою вірою та лояльністю протестантській державі знайшов своє формально-правове оформлення [7, с.38]. Але напівбезкоштовна практика тривала ще чотири роки. Врешті 30 травня 1901 р. двадцятип'ятирічний Конрад Аденауер склав іспит на право виконувати функції асесора. Швидкій кар'єрі перешкодив той факт, що внаслідок частих бронхітів він не зміг відслужити в армії [8, с.67]. Лише через рік він отримав відносно самостійну посаду молодшого прокурора.

Восени 1903 р. він зайнявся більш прибутковою правничою діяльністю і перейшов в адвокатуру. Це був важливий поворот у кар'єрі, адже К.Аденауер тепер практикував у адвокатській конторі, керівництво якої було близьким до католицької партії Центру [27, с.64]. Не менш важливим кар'єрним кроком, який насправді співпав із справжнім почуттям, стало вдале одруження 26 жовтня 1904 р. на Еммі Вейер, яка належала до однієї з найбільш впливових родин Кельну [23, с.74].

У 1906 р. за підтримки родини своєї першої дружини К.Аденауер розпочав свою бурхливу політичну кар'єру. Саме тоді він у 30 років зайняв вакантну посаду помічника бургомістра. Його функції полягали у відповідальності за роботу прибуткового фіскального департаменту оподаткування. Він досить повільно просувався бюрократичною ієрархією влади. У 1909 р. К.Аденауер нарешті став заступником бургомістра. У місті швидко зростали промислові підприємства. Бурхливе економічне зростання позначилось на рівні життя родини Аденауерів. Під час наростання напруження в Європі, особливо в умовах балканських війн, заступник кельнського бургомістра займав цілком патріотичну та імперську позицію. В цей час його не можна було віднести до пацифістів або прихильників мирного вирішення міжнародних конфліктів [2, с.55].

У роки Першої світової війни, яку К.Аденауер у своїх мемуарах назве «плодом загальної дурості» [7, с.211], Кельн фактично перетворився на прифронтове місто. Виконуючи обов'язки заступника бургомістра, Аденауер повсякденно вирішував масу практичних проблем продовольчого забезпечення та організації міського життя. У лютому 1916 р., коли німецька армія проводила черговий кривавий наступ під Верденом, він відхилив пропозицію стати мером старовинної резиденції імператора Карла Великого міста Аахен. Восени того ж року померла його дружина Емма. Виливаючи свою почуття на папері, він згадав, що кохання є зубною болію у серці [8, с.59]. Втрати в особистому житті компенсувались просуванням по щаблям політичної кар'єри.

18 вересня 1917 р. К.Аденауер як кандидат від партії Центру виграв вибори та зайняв посаду бургомістра Кельну [26, с.57]. У 41 рік він став наймолодшим міським головою у всьому Прусському королівстві. За посадою він також став депутатом законодавчих зборів Рейнської провінції. Його політичні погляди цього періоду змінювались відповідно до обставин. Проте Аденауер повністю усвідомлював, що завершення Першої світової війни радикально змінить не лише міждержавні стосунки, а сам перебіг європейської історії [28, с.27]. На його думку Кельн міг би відіграти суттєво важливу роль у налагодженні післявоєнного співробітництва з сусідніми європейськими країнами, передусім Францією та країнами Бенілюксу.

З падінням 9 листопада 1918 р. кайзера Вільгельма II Франція виношувала план відторгнення Рейнської провінції від Німеччини, яку передбачалось використати як бар'єр проти більшовицького впливу на Європу. В цей хаотичний революційний час владу в місті бургомістру Аденауеру довелось поділяти з радістю солдатських демократів. Він наголошував, що німці мріють лише про відновлення стабільності в Європі [28, с.85].

Аденауеру вдавалось блокувати революційний радикалізм, адже за влучним визначенням В.Леніна німецькі революціонери перед тим, як захопити вокзал, куплять білети на потяг [1, с.65]. Крім того, владу в місті доводилось поділяти з британськими окупаційними військами. Багатьом німецьким політикам тоді здавалось, що створення незалежної Рейнської держави могло бути альтернативою анексіоністським планам Франції. Проте британська еліта вважала, що окупація Німеччини є прийнятною принаймні до часу завершення виплат репарацій. Натомість У.Черчілль пропонував прорити тунель під Ла-Маншем, аби у разі потреби британські війська завжди могли пройти на допомогу союзній Франції [2, с.104]. Адже грабіжницькі репарації з Німеччини можна було вибити лише силою. Тому Версальський мир став сумною політичною реальністю для всіх німців.

Для обговорення ситуації, яка склалась 1 лютого 1919 р. в Кельні на запрошення бургомістра зібрались провідні політики Рейнської провінції. Наголошувалось, що Франція розглядає анексію Рейнланду як превентивний засіб для запобігання відродженню могутності Німеччини. Натомість ще одна окупаційна британська потуга ніяк не могла обрати чітку лінію поведінки, продовжуючи коливатись між традиційною політикою підтримки балансу сил в Європі, яка вимагала за обставин, що склались надати допомогу слабшій стороні, тобто розбитій Німеччині, та лінією на визнання вимог Франції, яка бажала захиститись від загрози німецького реваншизму. К.Аденауер на цій нараді запропонував створити Федеративну республіку, у складі якої була б «Західнонімецька республіка» [2, с.107].

Проте чекати на це довелось ще 30 років до травня 1949 р. Тоді в 1919 р. йому заперечували, що бідніша Східна Німеччина просто економічно не виживе без багатшої західної частини країни [9, с.117].

Врешті Велика Британія вирішила не підтримувати ідею створення незалежної Рейнської держави. Оскільки британці окупували Кельн, а без цього ключового в регіональній інфраструктурі міста сепаратистська ідея сама собою вмирала, то звинувачення політичних противників Аденауера в підтримці «рейнського сепаратизму» відпадали [26, с.144]. Політичне реноме бургомістра також залежало від врегулювання матримоніальних справ. 25 вересня 1919 р. сорокатрирічний Конрад Аденауер вдруге одружився з двадцятичотирирічною Гуссі Цінссер [7, с.98].

В умовах економічної катастрофи та астрономічної інфляції у травні 1921 р. партія Центу в рейхстагу вперше запропонувала К.Аденауеру обійняти посаду рейхсканцлера [1, с.99]. Проте коаліцію довелось би формувати з соціал-демократами і він відмовився. Союзники були незадоволені бажанням Аденауера створювати уряд не за прагматичними, а за політичними ознаками. Вони вимагали припинити розмови про соціалізацію промисловості та наполягали, аби робітники замість восьмигодинного робочого дня працювати на годину більше. Кельнський бургомістр намагався за цих складних обставин зберегти імідж чесного політика, який не женеться за популістською популярністю. А з іншого боку, навіть не будучи економістом, але маючи за плечима багатий господарський досвід, він розумів, що за тогочасного стану справ недоречно брати на себе політичну відповідальність на загальнореспубліканському рівні.

Натомість праві в Державній раді Пруссії обрали 7 травня 1921 р. Конрада Аденауера головою зазначеної ради [1, с.102]. В цей само час нашого героя дуже зваблювала ідея, яку висунув сталний магнат Гуго

Стіннес. Зокрема, він пропонував інтегрувати вугільну та металургійну промисловість Руру, Саару, Люксембургу, Бельгії та Франції [2, с.139]. У разі реалізації цього проекту місто Кельн було би природним центром такого об'єднання, яке в ідеалі могло би стати праобразом Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке було сформовано лише після Другої світової війни.

У квітні 1922 р. Веймарська Німеччина та Радянська Росія уклали Раппальський договір. Це стимулювало Захід до активних дій. Посилаючись на невиконання Веймарською республікою зобов'язань за репараційними виплатами, 11 січня 1923 р. французькі та бельгійські війська окупували Рур. Американці, протестуючи проти цього, використали цей привід і взагалі вивели свої окупаційні війська. Вакуум цілком заповнили французи. Це ще більше загостило національні почуття німців. Виникали побоювання щодо гіпотетичної перспективи того, що Франція як за часів Наполеона покінчить з переможеною Німеччиною. Вимушена сплата за всіма рахунками стимулювала загострення економічних проблем та розгортання галопуючої інфляції, яка долала всі «рекорди». Зарплатню тепер видавали кожного дня, але вона вже поодиноким не встигала за цінами. За цих складних соціально-економічних умов К.Аденауер організував масштабні громадські роботи в Кельні [8, с.149].

Тим часом 11 серпня 1923 р. новим канцлером Веймарської республіки став Густав Штресман. Негарзди знову політично оживили сепаратистський рух. 21 жовтня 1923 р. в Аахені навіть була проголошена «Рейнландська республіка». В свою чергу К.Аденауер пропонував не поривати зв'язків із рештою Німеччини. Механізм вирішення він бачив в тому, аби шляхом переговорів з французами та представниками окупаційних військ домогтися демілітаризованого статусу для нового державного утворення. Але за Берліном лишився потужний важіль впливу на сепаратистський регіон у вигляді розподілу фінансових субсидій. Загроза повністю їх припинити подіяла на гарячі голови сепаратистів. Крім того, Франція нізащо не могла погодитись на нейтралізацію зони Рейнланду. Отже, «суверенний Рейнланд у рамках рейху» був приречений [28, с.88].

Водночас колишні союзники по Антанті дійшли висновку, що слід стимулювати відродження німецької економіки. У січні 1924 р. почала працювати комісія експертів на чолі з чиказьким банкіром Ч.Дауесом, котра була покликана переглянути обсяги та умови виплат репарацій Німеччиною. Через вісім місяців було досягнуто домовленість про виведення іноземних військ із Рейнланду та припинення окупації з січня 1925 року. Канцлер Г.Штресман запропонував систему взаємних га-

рантій безпеки. Після домовленостей у Локарно в Німеччину хлинув потік американського капіталу. Врешті 30 січня 1926 р. припинилась британська окупація Кельну. Саме в цей час Аденауер на практиці переконався, що іноземна окупація не може бути інструментом досягнення стабільного миру.

Натомість у місті з'явилися серйозні внутрішньополітичні проблеми, коли оформилась потужна структура нацистської партії. У травні 1926 р. знову почалась політична гра з метою запропонувати бургомістру Кельну сформувати центральний уряд Веймарської республіки. Проте Г.Штретземан, пам'ятаючи про епізод із рейнландським сепаратизмом, відмовився увійти до уряду, який формував би Аденауер. А в умовах коли почала вибудовуватись європейська система, гарантована угодою в Локарно заміни йому на посаді міністра закордонних справ не було [28, с.113]. Врешті політичні амбіції самого Аденауера в цей час не виходили за межі рідного міста.

Настання в жовтні 1929 р. світової економічної кризи, звичайно, негативно позначилось на міському господарстві Кельну. В умовах наростання соціально-політичної нестабільності Аденауер на міському рівні як головну загрозу розглядав німецьких комуністів. Проти них він навіть блокувався з нацистами [1, с.129]. Загрозу Веймарській республіці він бачив лише зліва. Проте політичний прагматизм не допоміг Аденауеру зберегти посаду кельнського бургомістра.

30 січня 1933 р. новим канцлером Німеччини став лідер Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини А.Гітлер. Вже у лютому міське самоуправління було ліквідовано. Містом Кельном став керувати нацистський гауляйтер. 23 березня 1933 р. рейхстаг прийняв Закон «Про подолання злиденного становища німецького народу», який завершив правове оформлення «повзучого» конституційного перевороту, та зафіксував встановлення в Німеччині тотальної диктатури. Аденауеру загрожував суд за звинуваченнями в зловживаннях, здійснених на посаді бургомістра та за політичну підтримку рейнського сепаратизму. Він був вимушений переховуватись у католицькому монастирі. Його прізвище було занесено до числа неблагонадійних осіб. Будинок родини в Кельні був конфіскований за несплату податків [1, с.187].

У 1936 р., коли на нього почали виходити представники демократичної опозиції, Аденауер переконався, що лише внутрішніми силами скинути режим Гітлера буде неможливо. Він пішов так би мовити у глибоку внутрішню еміграцію, яка ззовні проявлялась у цілковитому конформізмі. Аденауер використовував колишні зв'язки з метою своєї реабілітації. В 1937 р. йому навіть була призначена невелика пенсія. В 1938 р. з аншлюсом Австрії Аденауер визнав, що це є великим успіхом Гітлера,

який остаточно поховав умови ганебного Версальського миру [2, с.279]. Після цього в очах нацистів цей старик на пенсії вже не був підозрілим елементом.

Тим часом у битві під Дюнкерком у травні 1940 р. був важко поранений один із його синів. Старший Аденауер в середині того року навіть звернувся до нацистських органів влади з проханням виділити йому робітників французів для господарських потреб. Йому навіть надіслали з найближчого концтабору декількох в'язнів [2, с.287]. Водночас він дистанціювався навіть від католицького опозиційного руху.

У 1943 р. вже троє його старших синів служили у вермахті. Однак він не міг не бачити, що колесо фортуни повернуло явно не на користь Третього рейху. Після переламу в ході війни з 1944 р. Аденауер почав регулярно слухати німецькомовні передачі Бі-Бі-Сі. Після невдалого замаху на А.Гітлера, який стався 20 липня 1944 р., над Конрадом Аденауером знову нависли хмари. Він був заарештований гестапо. Поряд з його прізвищем з'явилась позначка «повернення небажане» [26, с.191]. Проте, незважаючи на арешт гестапо його дружини, від якої намагались вибити компрометуючу інформацію на чоловіка, довести причетність останнього до змови проти А.Гітлера гестапо не змогло. А фабрикувати докази в умовах наступу союзників зі сходу та заходу вже не було часу. 26 листопада 1944 р. Аденауера звільнили. Тепер треба було протриматись та дочекатись союзників. Доля його врятувала ще раз. Після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. Аденауер наголошував на потребі позбавити націю від негативного впливу пруського духу. Єдиним способом покласти цьому край могла бути, на думку Аденауера, лише форма німецько-французького союзу, над якою він замислювався ще після Першої світової війни [2, с.317].

У травні 1945 р. західні та східні зони Німеччини опинились під окупацією союзників по антигітлерівській коаліції. Німеччина, аби виграти національне відродження, мала навчитись достойно програвати. Однак це було не дуже просто. Соціальний устрій фактично було зруйновано. Чисельна маса жертв війни, колишніх військових, яких слід було адаптувати до умов цивільного життя, переселенців, безробітних, здавалось, була позбавлена самої надії на порятунок [10, с.21]. Злидні, перебування в країні окупантів сприяли суспільній деморалізації. Проте, на відміну від часів становлення політичної системи Веймарської республіки, коли цей важливий процес відбувався переважно під впливом внутрішніх чинників, тепер перебіг подій визначали американські окупаційні війська, які створювали нову демократичну Німеччину за американським зразком. Домінуючим ставав лібералізм. Здавалось, що відродилось уявлення Гете (1808): «Німеччина ніщо, однак кожен німець це хтось» [15, с.22].

Водночас розгортання подій «холодної війни» поступово перетворювало Німеччину на своєрідну «прифронтову» зону. Потреби протистояння СРСР, який вирішив перетворити Східну Німеччину на вітрину соціалізму в Європі, вимагали відповідної відповіді західних демократій [14, с.76]. Аби не допустити прогнозованого троцькістами революційного вибуху, необхідно було створити передумови для потужного економічного відродження не лише Німеччини, а й всієї Європи. Все більш виразною ставала перспектива того, що Німеччина в найближчий час буде розколота за лініями зон окупації. Англії та американці погодились об'єднати господарські механізми своїх зон окупації, що стало першим кроком до створення Західної Німеччини [11, с.87].

Звичайно, «рейнський лис», як називали К.Аденауера, почув гучні сигнали з боку союзників. 6 вересня 1946 р. тодішній державний секретар США Дж.Бернс (1879-1972) зазначив, що без участі Німеччини неможливо відбудувати Європу [13, с.44]. А 19 вересня 1946 р. британський політичний важковаговик У.Черчілль (1874-1965) заявив, що майбутнє Сполучених Штатів Європи залежить від німецько-французького порозуміння [20, с.99]. Ці послання західнонімецькою політичною елітою були позитивно сприйняті.

Тому впродовж всього 1946 р., незважаючи на зовні ознаки втоми та апатії, К.Аденауер ретельно працював над проектом створення християнсько-демократичної партії, яка спиралась би на цінності «західного християнства» та соціальну доктрину Ватикану. Він зазначав, що партія має будуватись не на конфесійній основі і повинна бути відкритою як для католиків, так і для протестантів [21, с.86].

Вже на початку березня 1947 р. в швейцарському Люцерні відбулась перша зустріч представників християнсько-демократичних партій Західної Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Австрії, Швейцарії. К.Аденауер вітав перспективу відродження Європи на засадах демократії та християнських цінностей [26, с.174].

Тим часом 5 червня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл (1880-1959) висунув план надання фінансової допомоги європейським країнам, економіка яких була зруйнована в роки війни. Звичайно, підтримка європейського грошового союзу не була суто «самаритянською справою». США скидали в Європу долари, які погрожували інфляційним навантаженням для американської економіки та створювали великий ринок збуту для американських товарів [10, с.56]. Тож 12 липня 1947 р. в Парижі вже була створена «Організація європейського економічного співробітництва», яка була покликана виконувати функції з імплементації плану Маршалла.

З того часу вже не було й мови про одночасне відновлення економічного потенціалу Європи та демонтаж німецьких заводів. Відповідно до плану Маршалла Західна Німеччина до 1952 р. мала отримати 1,7 млрд. дол. США [15, с.216]. США правильно зробили ставку на консолідацію країн Західної Європи, якій відводилася вирішальна роль у збереженні геополітичної рівноваги.

Отже, 12 липня 1947 р. в Парижі працювала конференція 16 європейських держав, яка приєдналась до плану Маршалла. Залучення Німеччини до Європейської організації економічного співробітництва дала навички прийняття погоджених рішень на наднаціональному рівні [16, с.55].

Після початку в 1950 р. війни в Кореї західнонімецька економіка отримала потужний імпульс для зростання. Це економічне диво не лише зменшило соціальну напругу в середині країни, а й дозволило докласти зусиль для покращення іміджу та позицій ФРН у світі. Грошей, потрібних на відновлення репутації держави, вже вистачало. Зокрема, вже на початку 50-х рр. XX ст. сума західнонімецьких виплат по репараціям Державі Ізраїль склали більше половину всіх субсидій, які ФРН до того часу отримала за «планом Маршалла» [13, с.419].

Стабілізація економічного становища в Німеччині дала можливість вирішити принципово важливе питання введення стабільної національної грошової одиниці. 20 червня 1948 р. було оголошено про початок грошової реформи в західних зонах окупації Німеччини. У блокованому Західному Берліні грошова реформа відбувалась з 24 червня 1948 р. до 12 травня 1949 р. Саме цей фінансово-політичний крок спровокував сталінську блокаду Західного Берліну. Тим часом кожному громадянину майбутньої самостійної Федеративної Республіки Німеччина було видано по сорок нових марок [16, с.83]. Незабаром, завдяки «економічному диву», німецька марка стала символом відродження нації, а також квінтесенцією її сподівань на краще майбутнє у відродженій Європі.

Конрад Аденауер у травні 1948 р. очолював делегацію Християнсько-демократичної партії Німеччини на представницькому Гаазькому конгресі руху «за єдину Європу». Британський політик У.Черчілль навіть дав йому особисту аудієнцію. Обидва політики погодились з тим, що майбутнє Німеччини полягає в ідеї створення європейської федерації [2, с.365]. Врешті учасники Гаазького конгресу прихильників проекту побудови єдиної Європи прийняли декларацію, в якій була поставлена ключова задача інтеграції: «Європейські нації мають передати в загальне розпорядження деякі з своїх суверенних прав, аби забезпечити здійснення необхідних спільних дій в сфері економіки та політики»

[2, с.366]. Саме на Гаазькому конгресі народився «тріумвірат» великих європейців християнських демократів — Конрад Аденауер, Роберт Шуман, Альфід де Гаспері. Проте тоді в умовах економічної нестабільності К.Аденауер не вважав наднаціональні механізми панацеєю, тому він спочатку досить прохолодно поставився до ідеї створення Міжнародного органу у справах Руру, який мав би регулювати виробництво та розподіл вугільної та металургійної продукції Рурського басейну [9, с.157]. Порівняно з цим «Версаль, — як тоді вважав К.Аденауер, — це букет роз» [2, с.368].

Хоча, незважаючи на таке емоційне визначення, на думку багатьох дослідників К.Аденауер все-таки вже наприкінці 40-х рр. ХХ ст. віддавав перевагу об'єднанню європейських народів, а не німецькому національному єднанню [17, с.44]. Насправді, він був переконаний, що ідею західноєвропейської економічної інтеграції органічно можуть сприйняти на Заході Німеччини, де домінуючою вважалась романська католицька культура. Натомість на сході Німеччини більш поширеними є ідеї марксизму та навіть націоналізму. З огляду на ці міркування, аденауерівська тактика полягала у фактичному визнанні можливості втратою національної єдності заплатити за народження Західної Німеччини, яка була б сповненою «рейнського духу» [21, с.87].

Отже, за часів першої берлінської кризи три зони західної окупації змогли перетворитись на Федеративну Республіку. У виборі столиці в конкуренції між Бонном, розташованим у британській зоні окупації, та Франкфуртом-на-Майні, який був в американській зоні окупації, переміг Бонн, якому англійці обіцяли надати статус екстериторіальності [12, с.143]. З того часу вороги Аденауера зазначали, що масло на його бутерброді є виключно американським [14, с.75]. Натомість західнонімецькі політики лівої орієнтації вважали першого західнонімецького канцлера «невиправним націоналістом» [1, с.213]. Проте врешті, на нашу думку, він зміг знайти баланс між імперативами створення наднаціональних структур управління європейськими процесами та послідовним захистом німецьких національних інтересів, зокрема, і в складному процесі поетапного наближення до об'єднання Німеччини в мирних умовах для всієї Європи. Цій меті слугували зусилля Аденауера з розробки демократичної Конституції.

Після тривалих політично-правових дебатів 23 травня 1949 р. було нарешті прийнято Конституцію ФРН, яку Аденауер назвав суттєвим внеском у справу німецької єдності [15, с.97]. Водночас 21 вересня 1949 р. для ФРН набув чинності окупаційний статут. До того часу, а саме 14 серпня 1949 р. відбулись перші вибори німецького бундестагу. Аденауер закликав виборців віддати перевагу соціальному ринковому гос-

подарству, а не соціалістичній плановій економіці. Проте симпатії виборців поділились між представниками 12 політичних партій. Однак, незважаючи на таку розпорошеність електорату, ХДС здобула 139 мандатів, СДПН 131 мандат, Вільні демократи отримали 52 депутатських місця [8, с.248].

15 вересня 1949 р. лідер Християнсько-демократичної партії 73-річний Конрад Аденауер був обраний першим бундесканцлером Федеративної Республіки Німеччина. Опозиція звертала увагу на те, що він переміг більшістю в один голос, який Аденауер віддав сам за себе [2, с.28]. Проте, як відомо, скромність прикрашає лише тих, кому більше нічим себе відзначити. Як би там не було, але через п'ять днів він виступив з першою урядовою декларацією на засіданні бундестагу. Однак оперативно тримати двері відчиненими для об'єднання Німеччини вже було неможливо. Адже 7 жовтня 1949 р. за радянської підтримки було проголошено створення Німецької Демократичної Республіки. Коментуючи цю подію, лідер західнонімецької соціал-демократичної опозиції Курт Шумахер назвав Аденауера «канцлером союзників», який вирішив йти у фарватері їхньої політики, навіть ціною національної єдності [13, с.231].

В той час німецькі соціал-демократи вбачали в участі ФРН у процесі західноєвропейської інтеграції суттєву перешкоду на шляху об'єднання Німеччини. Проте «політичний інстинкт» К.Аденауера працював значно краще, ніж у К.Шумахера. Адже лідер християнських демократів проводив на західному напрямку гнучку прагматичну політику, яка дала можливість швидко відновити рівноправність ФРН у стосунках із західними партнерами і домогтися функціональної інтеграції в західну систему вільних держав.

22 листопада 1949 р. канцлер підписав Петербергський договір із США, Великою Британією та Францією. Завдяки його положенням ФРН дозволялось встановлювати консульські відносини з іншими країнами та вступати до міжнародних організацій. Не менш важливо, що було повністю призупинено демонтаж промислових підприємств у Рурській області. Адже особливо гостро в цей час стояло питання демонтажу німецьких промислових об'єктів у рамках сплати по репараціям. Завдяки цьому логічним продовженням Петербергського договору стало приєднання 18 квітня 1951 р. ФРН до угоди про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Так було зроблено вирішальний крок, який привів ФРН на шлях європейської інтеграції.

Символічно, що бундесканцлер не визнав кордону по Одеру — Нейсе, проте, будучи реалістом, був змушений зважати на те, що в досить тривалому майбутньому не буде об'єктивних міжнародних передумов, аби

Західна Німеччина могла змінити ситуацію на свою користь. Аденауер повторив свою тезу про необхідність окреслення реальної перспективи створення європейської федерації, першим кроком до якої може стати модифікація Рурського статуту та навіть створення європейського картелю з управління цією проблемною територією [28, с.175].

Канцлер наголошував, що допоки Німеччина буде поділена, Європа не знатиме спокою. Водночас часто наголошується, що Аденауер вважав Прусію «злим генієм Європи», тому з цієї точки зору розкол Німеччини здавався сприятливим фактором для прискореної європеїзації Німеччини [18, с.97]. Насправді, політичний прагматизм Аденауера був спрямований на визнання існуючих геополітичних реалій та розбудову ФРН як союзника західного світу. Тому німецька єдність здавалась йому неможливою на основі перетворення об'єднаної Німеччини на радянського сателіта. Аденауер наголошував, що Німеччина впродовж 50 років відігравала роль політичної авантюристики, тепер вона має лишатись спокійною і діловою. Чим більше сусіди лякатимуться минулого Німеччини, тим сильніше їй треба пов'язати з майбутнім Європи [24, с.563]. Першим кроком на цьому напрямку став вступ 1949 р. ФРН до Ради Європи. На щире переконання К.Аденауера, лише з включенням Західної Німеччини західне товариство демократичних країн може вибудувати надійний заслін подальшому поширенню радянського впливу в Європі [19, с.111]. Причому в умовах розколу країни він відчував цю потребу щоденно і не лише в суто зовнішньополітичних питаннях, пов'язаних з національною безпекою.

Канцлер був вимушений зважати на серйозні соціально-економічні та внутрішньополітичні проблеми, які виникли перед ФРН внаслідок депортації близько 3 млн. етнічних німців, які вздовж периметру німецького кордону мешкали в сусідніх центральноєвропейських країнах.

Вирішувати цей складний комплекс питань можна було лише застосовуючи системні методи роботи. Зокрема, К.Аденауер чітко розумів, що дати стимул національному розвитку Західної Німеччини після капітуляції може лише конденсація енергії всієї Західної Європи. Першим кроком на цьому важкому шляху стала пропозиція створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Проте проблема реваншизму «вигнаних» німців ще десятиріччя лишалась на порядку денної німецької політики, захмарюючи європейську політику ФРН.

Тим часом пропаганда проти Аденауера в СРСР лише допомагала йому у боротьбі проти політичних конкурентів. У свою чергу сам Аденауер уміло використовував жупел радянської загрози у власних політичних цілях. В цьому контексті відкритим лишається питання, чи серйозно розраховував Аденауер на озброєння бундесверу ядерною

зброєю, чи були подібні розрахунки вирішальними у його ставленні до європейської інтеграції? Факти свідчать, що принаймні до 30 серпня 1954 р., коли Національні збори Франції влаштували «чорний день» для Європи і забалотували Договір про створення європейських збройних сил, канцлер К.Аденауер був проти створення власного німецького війська та виступав за розгляд конкретних питань німецького внеску в створення збройних сил європейської федерації [23, с.102].

Однак на тому етапі розвитку європейської інтеграції його суб'єкти були не готові відмовитись від суттєвої частини національного суверенітету в питаннях оборони. Адже навіть зараз на межі ХХІ ст. формування засад спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС відбувається надзвичайно складно та суперечливо. А в умовах «холодної війни» з СРСР лише в єдності Північноатлантичного альянсу вбачалась гарантія безпеки Європи.

Слід зазначити, що канцлер К.Аденауер в умовах фактично обмеженого німецького суверенітету одночасно виконував обов'язки і міністра закордонних справ. У січні 1950 р. під час візиту до Бонна тодішнього міністра закордонних справ Франції Р.Шумана мова йшла про представлення Саара в Раді Європи на рівних правах з ФРН. Бундесканцлер був не в захваті від цієї ідеї [18, с.187]. Навпаки, передумовою зближення ФРН та Франції шляхом спільного контролю за розвитком економіки, координації законодавчої роботи обох парламентів, навіть в перспективі запровадження спільного громадянства він вважав повернення Саара під німецький контроль. В економічній сфері пропонувалось почати з ідеї митного союзу. Аденауер наводив аналогію між німецьким митним союзом, який 1834 р. заклав фундамент під початок будівлі об'єднаної Німеччини, та аналогічною німецько-французькою угодою гарантію наближення до єдності Європи [2, с.402].

Тим часом 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р.Шуман (1886-1963) закликав західноєвропейські країни створити наднаціональний орган з метою вироблення єдиної політики в галузі вугільної та металургійної промисловості. Вважалось, що переведення західнонімецької економіки під європейський контроль може створити найбільш надійні страхові механізми, які забезпечать остаточну перемогу на німецькій землі пацифістських ідей [12, с.176]. Це також мало сприяти подолання французьких тривог щодо можливості нових реваншистських настроїв у ФРН.

Слід зазначити, що спочатку обережний К.Аденауер побачив у цьому плані підступний намір французів підняти свою економіку за рахунок переможеної Німеччини, як це вже спробували зробити після Першої світової війни. Подібні занепокоєння симулювала інформація про те, що до

майбутнього Європейського об'єднання вугілля і сталі не збирається приєднуватись Велика Британія [11, с.136]. Проте ретельне ознайомлення з документами, які мали забезпечити функціонування Європейського об'єднання вугілля і сталі, переконали бундесканцлера в тому, що цей французький проект за своє суттю відповідає національним інтересам Німеччини.

Зокрема, французький політик Ж.Монне (1888-1979) згадував, що К.Аденауер казав цьому «батьку європейської інтеграції», що «якщо мені [авт., тобто Ж.Монне] вдасться реалізувати цей французький проект, я вважаю, що прожив життя не за дарма» [2, с.404]. Врешті бундесканцлер призначив франкфуртського професора міжнародного права Вальтера Хальштейна (1901-1982) уповноваженим на переговорах щодо створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, які розпочались 20 червня 1950 р. за головування Ж.Монне. Зазначимо, що інший французький політик де Голль, коментуючи це кадрове рішення К.Аденауера, писав, що «Вальтер Хальштейн, є на свій лад щирим європейцем саме тому, що він передусім німець, який наполегливо виборює інтереси своєї батьківщини. Адже та Європа, яку бажав створити Хальштейн, являла собою чудову базу, завдяки якій його країна могла повернути собі повагу та рівні з іншими права, втрачені внаслідок бруталної агресії Гітлера та його розгрому, а на далі набути переваг на основі економічної могутності Німеччини, і нарешті, домогтися того, аби боротьба за кордони та єдність країни були взяті на себе могутнім ансамблем країн...» [5, с.170].

Здавалось, що процес погодження питань створення Європейського об'єднання вугілля і сталі буде досить складним та тривалим. Проте несподівано ситуація змінилась під впливом загострення становища на Далекому Сході. 25 червня 1950 р. почалась війна в Кореї. Посилювались занепокоєння, якщо північні корейці змогли за короткий час захопити майже всю Південну Корею, то що заважатиме Радянському Союзу зробити те саме з Німеччиною. Це був потужний аргумент на користь розгляду питання про створення європейської армії за участі західнонімецького військового контингенту [18, с.121]. Цікаво було б знати, що насправді лідери західних країн знали про «Оперативний план дій Групи радянських окупаційних військ в Німеччині» від 5 листопада 1946 р., який передбачав демонтаж другої колії на залізних дорогах Східної Німеччини, оскільки рейки були потрібні для відбудови залізних доріг у СРСР [1, с.287]. І взагалі після такої катастрофічної війни, яка щойно закінчилась, сталінський СРСР ні фізично, ні ідеологічно просто не міг організувати масштабний наступ на Заході. Але врешті значення мала не суть справ, а їхня інтерпретація, яка була вигідна правлячій трансатлантичній еліті.

Отже, вже 18 квітня 1951 р. Бельгія, Франція, ФРН, Італія, Люксембург, Нідерланди підписали в Парижі Угоду про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, за прикладом якого врешті народились інші європейські інтеграційні структури. Цей історичний документ особисто підписав К.Аденауер, який перебував у Парижі не лише в іпостасі глави держави, а й міністра закордонних справ [9, с.230]. Зазначена угода передбачала підготовчий і перехідний періоди для адаптації національних індустрій, після закінчення яких мав бути введений спільний зовнішній тариф щодо третіх країн. Це відкрило шлях до формування західноєвропейської спільноти на взаємовигідних економічних засадах.

Звичайно, консолідація країн Західної Європи, яка кремлівськими аналітиками розглядалась як серйозний геостратегічний виклик безпеці СРСР, змусила І.Сталіна до адекватних дипломатичних кроків у відповідь.

Причому радянська нота від 10 березня 1952 р. про можливість об'єднання Німеччини на умовах її нейтрального статусу слугувала меті не допустити ФРН до участі в Європейському об'єднанні вугілля і сталі. У відповідь К.Аденауер обґрунтовував дезавування сталінської ноти тим, що інтеграція не повинна бути «потенційним об'єктом торгу і не має тлумачитись як їзда на підніжці автобусу, з якого слід сходити, коли на обрії замарить смутна надія на об'єднання» [4, с.84]. Тобто не могло бути й мови про коливання стратегічного курсу боннського уряду.

Завдяки цьому, на нашу думку, Аденауер зміг одночасно почати вирішувати декілька взаємопов'язаних складних проблем. По-перше, ФРН вступила в міцні та взаємовідповідальні союзницькі відносини із західним співтовариством. По-друге, знімались французькі побоювання з приводу загрози можливого відродження «реваншистської» німецької військової потуги. По-третє, менш гострим у західнонімецько-французьких відносинах ставало питання визначення статусу Саару. Внаслідок цього посилилась довіра між Бонном та Парижем. По-четверте, вступ ФРН до Ради Європи тепер виглядав як впевнена дипломатична перемога самого канцлера.

Отже, із цим дипломатичним багажем К.Аденауер 24-25 липня 1952 р. був у Парижі на нараді міністрів закордонних справ Європейського об'єднання вугілля і сталі. Французи, в свою чергу, запропонували план «європеїзації» Саару. Зокрема, пропонувалось навіть перетворити місто Саарбрюккен на офіційну столицю зазначеного європейського об'єднання. Хоча проти того, аби Європейське об'єднання вугілля і сталі мало власну столицю ніхто не заперечував, але кожна країна член, звичайно, пропонувала свої міста. Після важкої дискусії, яка тривала до пізньої ночі, канцлер К.Аденауер виніс свій вердикт «бідна Європа» [2, с.453].

Лише війна 1950-1953 рр. на Корейському півострові радикально змінила ставлення західних демократій до прискорення інтеграції ФРН як форпосту оборони НАТО у всі західні структури. Аби зруйнувати ці плани 10 березня 1952 р. СРСР не тільки запропонував створити нейтральну об'єднану Німеччину, а й навіть вступити до Північноатлантичного альянсу. Як запасний вважався можливим сценарій вирішення німецької проблеми за моделлю австрійського нейтралітету [11, с.261]. Проте Аденауер відкинув ці пропозиції як цілком неприйнятні.

Перебуваючи восени 1952 р. з візитом у США, виступаючи в вашингтонському Національному клубі печаті, К.Аденауер висловлював сподівання, що «в Європі всі раціональні розрахунки говорять на користь інтеграційного процесу, який коли-небудь у майбутньому приведе до створення Сполучених Штатів Європи». Ніхто з американських офіційних осіб тоді на цей прогноз тоді не відреагував [23, с.464].

Проте американці добре розуміли, що ФРН не могла стати нейтральною, адже вісь рівноваги сил між США та СРСР проходила саме територією окупаційних зон Німеччини. Водночас дипломатичне зондування Москвою можливості свого вступу до НАТО, на нашу думку, прискорило реалізацію ідеї західноєвропейської військової інтеграції. Водночас ця гра закінчилась 5 березня 1953 р. із смертю Сталіна. Через три місяці після цього 17 червня 1953 р. у Східному Берліні та низці інших населених пунктів НДР відбулось народне повстання, брутально придушене радянськими військами. СРСР мав вільні руки в своїй зоні військово-політичного впливу. Загалом питання вільного волевиявлення громадян Східної Німеччини явно увійшло в гостре протиріччя з питаннями гарантування безпеки Радянського Союзу. Проте це дало підстави К.Аденауеру остаточно поховати ідею «нейтрального статусу» Німеччини.

Прагматичний курс ХДС в умовах народження німецького економічного дива дав їй впевнену перемогу на виборах до другого бундестагу, які відбулись 6 вересня 1953 р. На цьому етапі стратегічною метою політики було визначено відтворення німецької армії як символу національного суверенітету. Пом'якшити суспільний спротив досягненню цієї мети мав той факт, що Християнські демократи змогли не лише «перехопити» у соціал-демократів ідею соціального ринкового господарства, а почати її ефективно реалізовувати.

Врешті матеріальна міць Німеччина дозволила К.Аденауеру стати впливовим політиком європейського масштабу. Він оволодів майстерністю бути політиком, який спроможний радикально змінювати свої погляди відповідно до потреб вирішення складних проблем. Проте загалом вже на початку 50-х рр. ХХ ст. Аденауер перетворився на переконаного

захисника проекту європейської інтеграції та на активного її реалізатора в повсякденному житті не лише західних німців, а й інших західноєвропейських народів.

Основну відповідальність за європейську безпеку несли США. Однак президент Д.Ейзенхауер вважав, що після смерті Сталіна настав час суттєво скоротити американський військовий контингент, розташований в Європі. Ключова роль в забезпеченні безпеки пропонувалось надати американським стратегічним бомбардувальникам. Для тактичного захисту Європи від «агресії» СРСР американці пропонували використовувати достатньо невелику європейську армію, оснащену звичайними видами зброї [11, с.139]. Європейське оборонне співтовариство в тактичному сенсі повинно було призупинити гіпотетичне просування радянських військ до нанесення удару американського ядерного меча.

У листопаді 1953 р. К.Аденауер, виступаючи у бундестагу, заявив, що вважає за доцільне розміщення на території Західної Німеччини американської ядерної зброї. А вже наступного місяця британський прем'єр-міністр У.Черчілль зазначав, що «нам потрібна німецька армія... Немає сенсу вести мову про оборону Європи проти Росії без Німеччини. Недопустимо, аби величезна територія лишилась нічийною...»[2, с.472].

Проте британська політична декларація щодо потреби успіху Європейського оборонного співтовариства водночас спиралась на рішуче небажання Лондона інтегрувати Велику Британію до цього військово-політичного утворення. У питаннях європейської безпеки британці не були схильні до ризикованих експериментів та продовжували віддавати безумовну перевагу сталим атлантичним зв'язкам. Оскільки прискорити процес формування Європейського оборонного співтовариства не вдалось, довелось реалізувати сценарій прискореного залучення ФРН до НАТО. В свою чергу СРСР у березні 1954 р. аби консолідувати свою зону впливу в Східній Європі заявив про намір відновити суверенітет Німецької Демократичної Республіки.

На цьому європейському дипломатичному фоні у квітні 1954 р. К.Аденауер зустрівся з італійським колегою де Гаспері. Німецький канцлер запропонував вивчити питання щодо перспективи прийняття амбіційного плану створення Європейського політичного співтовариства, яке повинно засновуватись на засадах та принципах Європейського об'єднання вугілля і сталі, яке вже довело свою ефективність [19, с.164]. А бельгієць Поль-Анрі Спаак, який в той час очолював Асамблею Європейської організації вугілля і сталі, навіть пропонував прийняти проект Конституції Європейського політичного співтовариства [18, с.186]. Врешті К.Аденауер пропонував розглядати це питання не раніше за остаточне вирішення проблеми створення Європейського оборонного співтовариства.

Водночас восени 1954 р. внаслідок зриву ратифікації відповідних угод у французькому парламенті цей європейський проект не був реалізований. Однак коштвна операція часів війни в Кореї змусила американців вважати за доцільне пріоритетність створення західнонімецьких збройних сил. Казали, що канцлер в цьому питанні поспішає не поспішаючи. Аби запобігти ремілітаризації Західної Німеччини СРСР пропонував реалізувати ідею європейської колективної безпеки, причому без активної участі США. Однак європейський аналог «доктрини Монро» — «Європи європейців» не було шансів реалізувати. К.Аденауер був готовий стимулювати Національні збори Франції до ратифікації угоди про створення Європейського оборонного співтовариства. Заради цього він навіть готовий був подовжити термін існування «перехідного статусу» для спірної області Саар. За дотримання умов цього статусу слідкував спеціальний комісар Ради Європи [9, с.256].

Проте канцлер К.Аденауер не бажав йти на занадто радикальні поступки, аби його опоненти не звинуватили в намірі «торгувати» німецькими землями, тим паче, що «виторгувати» східнонімецькі землі, здавалось, вже не було надії, принаймні на тривалий час. Слід зазначити, що ефективно вирішення саарської проблеми ускладнювалось і в силу місцевих західнонімецьких внутрішньополітичних факторів. Оскільки французи на цій території заборонили діяльність політичних партій, які були б пов'язані з німецькими національними інтересами, прямих важелів впливу у боннських політиків на саарських колег не було. До того ж молодший партнер правлячої боннської коаліції партія вільних демократів погрозувала вийти з коаліції у разі суттєвих поступок у саарському питанні [23, с.110].

У цій ситуації К.Аденауер в принципі погоджувався на «європеїзацію» статусу Саара, але обумовлював таку свою згоду гарантіями безумовної ратифікації Національними зборами Франції угоди про створення Європейського оборонного співтовариства, яка до того ж мала переглядатись у разі об'єднання Німеччини. Париж відмовлявся зробити це, формально посилаючись на неприйнятність висування попередніх умов на переговорах.

Тим часом 12 червня 1954 р. французький іноземний легіон в процесі колоніальної війни зазнав поразки у в'єтнамській деревні Дьєн-Бьєн-Фу. Зазначена поразка остаточно переконала французьких парламентарів відмовитись від загальноєвропейського оборонного проекту, який не міг гарантувати наявності ефективної національної військової сили для спроб утримання залишків французької колоніальної імперії. До того ж, оскільки голлісти та комуністи були проти ратифікації Угоди про створення Європейського оборонного об'єднання, ця перспектива політично виглядала примарною. Проте зазначена угода, незважаючи на це, була

винесена на голосування. Тож 30 серпня 1954 р. через два дні гострих дебатів Національні збори Франції 319 голосами проти, 264 за, та 43 депутатів, які утримались відхилили зазначену ратифікацію [18, с.174]. Це був смертний вирок ідеї створення європейської армії, яка у більш сприятливих сучасних обставинах не відродилась й досі.

Британський прем'єр-міністр У.Черчілль зміг підсолодити цю гірку пілюлю. Він запевнив К.Аденауера, що після багатьох років війн та ворожнечі бажає побачити Німеччину в родині вільних народів світу [2, с.486]. Заради цього ФРН була готова взяти на себе зобов'язання не виробляти атомну зброю та погодитись на інтеграцію як на форму союзницького контролю за процесом мілітаризації країни. Така реалістична оборонна політика боннського уряду стимулювала зустрічні французькі ініціативи. Офіційний Париж погодився на проведення в Саарі референдуму, за результатами якого не виключалась можливість його повернення в сферу суверенітету ФРН. А 23 жовтня 1954 р. канцлер К.Аденауер та французький прем'єр-міністр П.Мендес-Франс домовились про допуск німецьких фірм на саарський ринок, що в принципі наперед і вирішило результат референдуму, оскільки більшість громадян Саару бажала скористатись плодами німецького економічного дива [18, с.179].

За цих обставин 5 травня 1955 р. західні союзники погодились на повне відновлення державного суверенітету Федеративної Республіки Німеччина. Проте боннський уряд заради союзницьких зобов'язань та забезпечення подальшого політичного та економічного прогресу процесу інтеграції погодився на те, аби «поділитись» частиною суверенітету з європейськими та атлантичними наднаціональними структурами.

Врешті через десять років після капітуляції 9 травня 1955 р. ФРН офіційно увійшла до НАТО. Опозиція звинувачувала уряд в тому, що вступ до військового союзу обмежить можливості для дипломатичного маневрування заради забезпечення об'єднання Німеччини. У відповідь Конрад Аденауер з цього приводу наголошував, що Федеративна Республіка стала членом наймогутнішого військового союзу в історії людства, що врешті принесе їй національну єдність [17, с.178]. Канцлер домігся того, що союзники більше не могли обговорювали німецькі інтереси без безпосередньої німецької участі.

Крім того, саме Аденауер після отримання цього страхового полісу в питанні європейської безпеки зробив крок до повоєнного замирення з СРСР. Адже неможливо було продовжувати ігнорувати радянський чинник, особливо в питаннях європейської безпеки, оскільки здавалось, що після вступу ФРН у НАТО Кремль ніколи не погодиться на об'єднання Німеччини. Аби цього не сталось, слід було інтенсифікувати процес європейської інтеграції.

1 липня 1955 р. у сицилійському місті Мессіна К.Аденауер на нараді міністрів європейської шістки погодився на пропозицію об'єднання підприємств атомної енергетики країн членів та створення за моделлю Європейського об'єднання вугілля і сталі нової структури «Євроатом». Причому спочатку канцлер схилився до підтримки точки зору міністра фінансів Л.Ерхарда, який пропонував самостійний розвиток атомної енергетики в ФРН на основі американських та британських технологій [20, с.120]. Однак, позиція Аденауера щодо створення наднаціонального координуючого органу змінилась, коли він дізнався, що бельгієць П.Спаак пропонує на основі Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатому створити нову організацію з більшою сферою компетенції, тобто Європейське Економічне Співтовариство. Канцлер, посилаючись на потреби можливого перетворення «Євроатому» в опору безпеки ФРН, переконав Л.Ерхарда у користі цього проекту.

На думку К.Аденауера саме економічна інтеграція найкращим чином забезпечить захист німецької безпеки. З огляду на це канцлер вітав пропозицію розширити компетенцію Європейського об'єднання вугілля і сталі у питаннях зменшення тарифів та інших перешкод, які все ще існували у вільній торгівлі між державами членами. Успіхи на західноєвропейському дипломатичному напрямку дали можливість Аденауеру на рівних вести діалог з постсталінською радянською елітою.

Москва готувалась у договірний спосіб закріпити формат своїх міждержавних взаємин із НДР. Аденауера звинувачували в тому, що він апріорі відмовився від розгляду всіх варіантів вирішення німецького питання і без достатнього суспільного аналізу відкинув пропозиції сталінської ноти від 10 березня 1952 р., в якій Кремль пропонував врегулювати питання про мирний договір на основі об'єднання Німеччини з визнанням кордону з Польщею за лінією Одер — Нейсе. Додатковою ціною називалось оголошення нейтралітету, неучасть об'єднаної Німеччини у військових союзах. Всі іноземні війська мали бути виведені з її території. Проте було незрозуміло, чи обумовлює нейтральний статус Німеччини потребу її виходу з Європейського об'єднання вугілля і сталі? Натомість бундесканцлер аргументував відмову від прийняття умов ноти Сталіна визнанням реалій неможливості возз'єднатись Заходу і Сходу Німеччини, адже нейтралізація Німеччини неминуче вимагатиме виходу американських військ з Європи, що могло поховати гарантії безпеки, які надає Північноатлантичний альянс.

Врешті 9-13 вересня 1955 р. К.Аденауер здійснив робочий візит в Радянський Союз. За результатами складних переговорів було досягнуто домовленість про встановлення дипломатичних відносин. Це дало підстави СРСР 20 вересня 1955 р. укласти Договір про відносини з НДР.

Реальною стала загроза міжнародно-правового визнання розколу Німеччини. Аби запобігти цьому в грудні 1955 р. ФРН пригрозила розривати дипломатичні стосунки з країнами, які визнають державний суверенітет НДР. На нашу думку, цей дипломатичний крок К.Аденауера допоміг остаточно подолати «комплекс Рапалло». ФРН в черговий раз довела свою вірність західному союзу.

Врешті пропозиції СРСР, викладені в ноті Сталіна, були поховані пропозицію негайного проведення в обох частинах Німеччини вільних демократичних виборів. Звичайно, тоді СРСР на це піти не міг. До чого такі вибори могли привести відомо з пізнішого історичного прикладу, коли в березні 1990 р. вільні вибори в НДР відкрили шлях до швидкого відновлення національної німецької єдності. Цікаво, але К.Аденауер ще в 1955 р. прогнозував, що після того, як СРСР відмовиться від радянського комунізму настане час сприятливих умов для замирення між ним та Західною Європою [23, с.285]. Вважалось, що й американці тоді не пішли би на об'єднання Німеччини, адже це позбавило би їх можливості вести діалог з ФРН «згори» на правах «найрівнішого» з усіх рівноправних союзників.

Поки що за результатами московського візиту боннської дипломатії довелось зробити символічний тактичний крок назад, аби перегрупувати сили та через десятиріччя перейти в дипломатичний наступ. Проте в тих міжнародних та геополітичних умовах нормалізація відносин з СРСР означала визнання розколу Німеччини принаймні на зриму історичну перспективу. Аби нейтралізувати негативні наслідки такого кроку у внутрішньополітичному житті довелось запровадити дипломатичну практику розірвання дипломатичних відносин з країнами, які визнали незалежність Німецької Демократичної Республіки. Але досить активні намагання Бонна домогтися дипломатичної ізоляції німецької соціалістичної держави зазнали фіаско.

Значно успішнішими були зусилля, спрямовані на формування німецько-французького тандему. Відповідно до проведеного 23 жовтня 1955 р. у Саарі плебісциту було продемонстровано чітке волевиявлення місцевих мешканців з 1 січня 1957 р. стати німецькою федеральною землею. Ця перемога викликала занепокоєння К.Аденауера тим, що французи на змиряться з цим та заблокують процес реалізації угод про створення Європейського Економічного Співтовариства та Євротатому [18, с.275]. Але цього не сталось. Французька еліта вже теж розраховувала на перспективу замирення із Західною Німеччиною, яка все активніше інтегрувалась до наднаціональних структур. Тим самим, завдяки руху в напрямку поки що лише західноєвропейської інтеграції було вирішене складне німецько-французьке територіальне питання щодо статусу Саара.

Франція спокійно під парасолькою НАТО прийняла інформацію про те, що з січня 1956 р. створюється німецький бундесвер із загальною військовою повинністю. У квітні 1956 р. у Мессіні було прийнято директиви для ведення переговорів щодо створення Європейського Економічного Співтовариства. Причому до цього плану опозиційно ставився міністр фінансів Л.Ерхард, який з позицій палкого прихильника атлантичних зв'язків прохолодно ставився до близької перспективи безконтрольного розростання наднаціональної європейської бюрократії за рахунок національної бюрократії [2, с.514].

Слід зазначити, що офіційний політичний спадкоємець К.Аденауера, Л.Ерхард не заперечував проти створення зони вільної торгівлі за британським проектом та участю. Натомість на його думку плани побудови «Сполучених Штатів Європи», як ідеї створення наднаціональних федеративних структур у Європі, міг стати кроком до появи занадто великих європейських монополій, які обмежуватимуть вільну ринкову конкуренцію. До того ж розвиток великого наднаціонального бюрократичного апарату, який керуватиме інтеграційними процесами, з ліберальної точки зору Л.Ерхарда, є невиправданою розкішшю [12, с.217].

Тому з огляду на таку серйозну внутрішньополітичну критику канцлер К.Аденауер, виступаючи 25 вересня 1956 р. на конференції європейських католицьких партій у Брюсселі, з пропагандистською метою наголосив, що задачі першого етапу європейської інтеграції успішно виконані. Завдяки цьому навіть гіпотетична можливість нової війни між західноєвропейськими країнами віднині назавжди виключена. Тож віднині прихильникам європейської інтеграції ще не на часі створення Сполучених Штатів Європи [2, с.518]. Край щодо форми європейської інтеграції поклали соціально-політичні заворушення в Польщі та Угорщині. 4 листопада 1956 р. лідер угорської революції Імре Надь закликав світову спільноту врятувати від поразки демократичне народне повстання в Угорщині. Це питання підіймалось в ООН, але допомоги повстанці так і не дочекались. Заходу було не до втручання в радянську зону впливу в Східній Європі.

У розпалі суецької та угорської криз листопада 1956 р. Аденауер був у Парижі, де вів вирішальні переговори щодо створення «Євроатому» та Європейського Економічного Співтовариства. На фоні того, що Суец став для французів та британців занадто «болотистою місцевістю», де загрузли колишні колоніальні амбіції, останні політичні та економічні розбіжності щодо перспективи створення ЄЕС були зняті. Зокрема, Париж погодився на зміну статусу Саару в обмін на масштабні західнонімецькі інвестиції у французьку економіку. Франція погодилась з 1 січня 1957 р. на політичне об'єднання Саару з ФРН [11, с.229].

Тим часом успіх практичної інтеграції в галузі вуглевидобутку та металургії надав позитивну динаміку для окреслення нової сфери поглиблення взаємодії у сфері політичного співробітництва, яке, в свою чергу, мало забезпечувати сприятливі умови для продовження більш ефективної економічної європейської інтеграції. Причому ФРН наголошувала на потребі створення дієвих механізмів, які сприяли би реалізації принаймні чотирьох ринкових свобод: вільного переміщення товарів, капіталу, послуг, працівників. Зазначимо, що на той час у вільному світі інформація вже безперешкодно пересувалась країнами Західної Європи. Цей фактор був важливим у нормалізації відносин між Францією та ФРН. Формування німецького-французького союзу позитивно позначилось на європейському єднанні. Ось Бонн-Париж перетворилась на ядро європейської інтеграції.

25 березня 1957 р. країни члени Європейського об'єднання вугілля і сталі підписали Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства та організації Євроатому. Дипломатичною перемогою К.Аденауера став підписаний того ж дня спеціальний протокол ЄЕС «Про внутрішню німецьку торгівлю та пов'язані з цим питання». Фактично торгівля між ФРН та НДР на європейському рівні визнавалась за внутрішню торгівлю. Тобто була обрана тактика поступового просування до відновлення єдності Німеччини за допомоги прогресу європейської інтеграції [20, с.278].

Ставилась мета усунення перешкод для вільного руху капіталу, робочої сили, товарів і послуг, розробки спільної зовнішньої торговельної, аграрної, транспортної політики. Незабаром Конрад Аденауер призначив Вальтера Хальштейна, після набуття з 1 січня 1958 р. чинності Римського договору, першим представником ФРН в ЄЕС. Він же став і першим президентом верховного органу ЄЕС — Комісії Європейських Співтовариств.

Зовнішньополітичні успіхи, які канцлер здобув на міжнародній арені, підкріплювались розширенням системи соціального ринкового господарства. Ці вагомні аргументи сприяли тому, що 15 вересня 1957 р. християнські демократи К.Аденауера здобули чергову тріумфальну перемогу на виборах до німецького бундестагу третього скликання.

Вже сформувавши новий склад західнонімецького уряду, канцлер зіткнувся з серйозними зовнішньополітичними викликами. 4 жовтня 1957 р. СРСР запустив перший штучний супутник Землі. Стало зрозуміло, що в галузі ракетних технологій Радянський Союз випереджає Захід. Це потребувало перегляду стратегії «масованого ядерного удару». На європейському дипломатичному напрямку 15 жовтня 1957 р. югославське керівництво прийняло рішення про встановлення дипломатичних відно-

син з НДР, яку боннські політики продовжували вважати частиною німецької території, яка тимчасово окупована радянськими військами. Аденауер продовжував відмовлятися від зондування з боку соціалістичного табору питання розряди міжнародної напруженості. Зокрема, він відкинув «план Рапацького» тодішнього польського міністра закордонних справ, який пропонував створити в Центральній Європі зону, вільну від зброї масового ураження. У цій пропозиції західнонімецький канцлер вбачав обхідний маневр з метою реалізації спроб «нейтралізації» ФРН та відриву її від західних союзників [23, с.248].

Натомість Аденауер пропонував, аби Західна Європа мала власний ядерний потенціал. На його думку, Франція, Німеччина та Італія мали об'єднати зусилля для розробки та виробництва ядерної зброї і засобів її доставки [2, с.533]. Канцлер охолов до цього проекту лише тоді, коли зрозумів, що у разі ядерного зіткнення між СРСР та США саме німецька територія стане мертвою зоною. Крім того, вже було зрозуміло, що про єдність Німеччини в цих історичних умовах можна вести мову лише у разі досягнення загальної домовленості щодо роззброєння та спільної європейської безпеки. Тому німецька проблема органічно стала частиною хисткого глобального балансу сил доби «холодної війни».

Врешті шість країн членів Європейського Економічного Співтовариства не становили військову небезпеку для СРСР. Це був передусім серйозний виклик. Особливо небезпечним ставав не стільки німецький бундесвер, скільки західнонімецька економічна міць, яка рішуче стала на службу ідеї європейської інтеграції.

У питанні подальшого розвитку європейської інтеграції К.Аденауер не виключав можливості одночасного її поглиблення, тобто якісного наповнення, та розширення, тобто вступу до ЄЕС нових країн членів. Однак, як і де Голлю, К.Аденауеру було важко «уявити собі Англію в якості власне європейської держави» [2, с.333]. Тож це питання відкладалось. Прихильники позиції К.Аденауера мали підстави бути занепокоєними тим, що вступ Великої Британії може послабити структури ЄЕС, оснований на німецько-французькому дуумвіраті.

Більш гострим у німецькому внутрішньополітичному плані була травма від якої тоді здавалось увіковічення розколу нації. К.Аденауер навіть запропонував, аби СРСР надав НДР нейтральний статус, як для Австрії. Однак ця пропозиції з міркувань безпеки була неприйнятною вже для СРСР.

У намаганні зміцнити союз західноєвропейських країн у квітні 1958 р. К.Аденауер здійснив візит до Лондону. Саме в той час Велика Британія створювала альтернативну щодо «шістки» ЄЕС Європейську асоціацію вільної торгівлі. З огляду на це, німецький канцлер обіцяв переконати

французів у тому, що наявність другого західноєвропейського інтеграційного об'єднання не становить принципової загрози західній єдності [18, с.299]. К.Аденауер досить швидко змінив свою попередню негативну щодо британської участі в ЄЕС думку, та дійшов переконання, що єдину Європу слід будувати не проти, а разом із Великою Британією. Лише тоді Лондон сам забажає увійти до такого інтеграційного об'єднання як рівний серед рівних.

Додаткових аргументів на користь такої боннської позиції давав прихід до влади у Франції генерала Шарля де Голля, який відмовився від пропозиції К.Аденауера щодо спільного проекту створення в рамках «Євроатому» європейської ядерної зброї [18, с.301]. Здавалось, що це посіє серйозні непорозуміння між Бонном та Парижем. Колишній лідер французького антифашистського руху де Голль закликав Німеччину визнати, що дві німецької держави існуватимуть у найбільш віддаленому майбутньому. З огляду на це вони мають навчитись жити разом. Причому навіть у разі об'єднання у віддаленій перспективі Німеччина має визнати східний кордон з Польщею по лінії Одер-Нейсе [16, с.118].

17 вересня 1958 р. де Голль направив послання американському президенту Д.Ейзенхауеру та британському прем'єр-міністру Г.Макміллану з вимогою встановлення тріумвірату в НАТО. Причому про ФРН навіть не згадувалось, ніби такої європейської країни і не було. Значно більшими неприємностями стали звістки з Кремля, коли 10 листопада 1958 р. радянський лідер М.Хрущов заявив, що радянські окупаційні повноваження в Східному Берліні скоро будуть передані властям НДР та висунув ультиматум щодо кінцевого визначення статусу Західного Берліну.

Це дало привід до поглиблення взаєморозуміння між Де Голлем та К.Аденауером. 26 листопада 1958 р. вони погодились з тим, що західні союзники будь-що повинні лишитись у Західному Берліні [23, с.295]. Після цього Аденауер назвав де Голля «великим європейцем». Проте німецький канцлер розумів, що допоки Франція пов'язана алжирською проблемою, Париж не готовий на серйозну конфронтацію з Москвою. Тому берлінське питання розглядатиметься окремо від більш складної проблеми німецької єдності. З цією метою керівник відомства федерального канцлера Г.Глобке навесні 1959 р. запропонував налагодити вільний обмін людьми та інформацією, демілітаризувати НДР та через п'ять років провести вільний референдум під міжнародним контролем щодо об'єднання Німеччини [23, с.233]. Проте жодний пункт цієї пропозиції не влаштував Кремль.

Додаткові проблеми виникли на сцені європейської інтеграції. Президент Франції де Голль, зокрема, був незадоволений тим, що створена німцем В.Хальштейном брюссельська бюрократія намагається приборати

собі занадто багато владних повноважень. Натомість він закликав активізувати роботу Ради міністрів ЄЕС. Він пропонував, аби компетенція Європейської комісії була обмежена на користь національних органів [18, с.248]. Ці питання обговорювались на нараді лідерів «шістки» у лютому 1961 р. Зокрема, у роздумах про майбутнє «шістки» ЄЕС міністр фінансів Л.Ерхард, який послідовно займав атлантичну позицію, закликав розширити ЄЕС не лише за рахунок «сімки» Європейської асоціації вільної торгівлі, а й прийнявши навіть Грецію та Туреччину, які є членами НАТО. У цій атмосфері 31 липня 1961 р. британці подали заявку на вступ до ЄЕС [24, с.359].

Радянський Союз в свою чергу підтримав дії керівництва НДР щодо відгородження від Західного Берліну муром безпеки. На фоні побудови 13 серпня 1961 р. берлінського муру ХДС К.Аденауера на четвертих виборах до бундестагу, які відбулись 17 вересня 1961 р., втратила абсолютну більшість. Стало зрозуміло, що вирішити німецьку проблему, без попередньої ліквідації берлінському муру вже буде неможливо. Вільні демократи пропонували ХДС-ХСС створити коаліцію, але без Аденауера. Йому довелось обіцяти партії вільних демократів, що він до нових виборів піде у відставку. Врешті 2 листопада 1961 р. К.Аденауер сформував свій передостанній уряд [25, с.240].

В цей час Західна Німеччина намагалась досягти компромісу з Францією у питанні початку переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії. 14 січня 1962 р. Бонн у форматі «пакетних» домовленостей навіть погодився з вимогою Парижу щодо впровадження на Спільному ринку принципів спільної сільськогосподарської політики.

Навесні 1962 р. Аденауер, який щойно одужав від важкої хвороби, погодився на зустріч із де Голлем. Він намагався переконати свого французького колегу підтримати другий план, представлений комісією К.Фуше, яка пропонувала створити європейський політичний союз [18, с.257]. ФРН не бажала здати ідею якісного поглиблення європейської інтеграції у форматі ЄЕС, аби під тиском де Голля ренаціоналізувати більшість сфер європейського співробітництва.

Натомість К.Аденауер закликав зважати на позицію інших партнерів по «шістці», наприклад, Нідерландів, які до розгляду питання щодо вступу Великої Британії не бажали починати практичну дискусію з питань поглиблення європейської політичної інтеграції. Німецький канцлер підтримав одну з ключових ідей плану К.Фуше, який стосувався пропозиції об'єднати під одним політичним дахом три європейські співтовариства, тобто Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євроатом, які врешті мали скласти функціонально-організаційно єдине Європейське Економічне Співтовариство [23, с.317].

8 липня 1962 р. на зустрічі К.Аденауера та де Голля в Реймсі наголошувалось, що Велика Британія не готова піти на поступки, аби вступити до ЄЕС. Де Голль був непохитно переконаний в тому, що Лондон також мав піти на поступки, а не лише вимагає їх від інших [18, с.347]. До того ж, британський прем'єр-міністр Г.Макміллан запропонував президенту США Дж.Кеннеді створити американсько-британський економічний союз. З огляду на це, німецький та французький лідери дійшли згоди, що питання вступу Великої Британії до ЄЕС має розглядити лише у контексті тих переваг та недоліків, які з'являться для «старих» членів «шістки».

До того ж інфраструктура ЄЕС на той час здавалась ще недостатньо функціональною та розвинутою, аби адаптувати, крім британської, ще й економічні системи інших країн Європейської асоціації вільної торгівлі, таких як Норвегія, Данія, Ірландія, які неминуче мали піти до ЄЕС за Лондоном, зважаючи на взаємозалежність їхніх економічних систем. Аденауер та де Голль погодились якісно змінити німецько-французькі відносини, які мають стати локомотивом європейської інтеграції [23, с.190]. Бундесканцлер відкинув пропозицію Нідерландів консолідувати позицію інших країн ЄЕС, аби нейтралізувати французький спротив вступу Великої Британії до ЄЕС. Такий «франко-фільський» вибір К.Аденауера загострив його відносини на внутрішньополітичній арені з групою Л.Ерхарда, яка наполягала на пріоритетності атлантичних зв'язків і лобювала вступ Британії до ЄЕС [24, с.362].

У жовтні 1962 р. ФРН безумовно підтримала США під час Карибської кризи, яка поставила світ на межу ядерної катастрофи. 13 листопада 1962 р. Аденауер востаннє побував у США. Президент Дж.Кеннеді від нього вимагав, аби ФРН переконала де Голля зробити заяву, що його вето на вступ Великої Британії до ЄС не є остаточним [23, с.247]. Однак Аденауер не бажав ставити німецько-французькі відносини в залежність від стосунків із третіми країнами, хай навіть і такими могутніми, як США.

Отже, останньою епохальною дипломатичною дією патріарха німецької політики стало підписання 22 січня 1963 р. Єлісейського договору про дружбу між ФРН та Францією. Шарль де Голль, який щойно закінчив колоніальну війну в Алжирі, розраховував відновити союз з економічно могутньою Німеччиною, котра зміцнювала політичні позиції Франції у Європі та світі. Крім того, К.Аденауер та де Голль зробили заяву щодо потреби створення нової комісії ЄЕС, яка мала підготувати доповідь щодо перспектив розвитку співтовариства [24, с.529].

Проте після ратифікації бундестагом цього історичного договору, який поклав кінець німецько-французькій ворожнечі, та відкрив епоху стратегічної співпраці, політичний вплив Аденауера у ФРН поступово, але неухильно слабшав. Намагаючись зберегти владу, він намагався прозондувати створення праобразу «великої коаліції» з соціал-демократами. Однак обидва потенційних коаліційних партнери недовіряли один одному. Саме це зробило цей політичний проект ілюзією.

Тим часом 23 червня 1963 р. Західну Німеччину відвідав президент США Дж.Кеннеді. Американці були готові визнати Східну Німеччину в якості нормальної національної держави та залучити НДР до підписання Договору про обмеження випробувань ядерної зброї. Аденауер закликав не робити цього та не підставляти під критику його уряд. Однак вирішувати ці проблеми вже довелося новому поколінню німецьких політиків.

15 жовтня 1963 р. Конрад Аденауер, так і не зазнавши поразки на загальних виборах, але втративши підтримку у власному партійному середовищі, назавжди залишив офіс федерального канцлера в Бонні. Проте до самої своєї смерті він продовжував впливати на курс ХДС. Але тепер він найкраще почував себе вже не серед людей, а в товаристві роз. Проте стан здоров'я ще дозволяв йому інтенсивно працювати над текстом своїх мемуарів, які є важливим історичним документом.

У вересні 1965 р. Аденауер брав активну участь у передвиборчій кампанії Християнських демократів. Тепер він заперечував саму можливість створення коаліції з німецькими соціал-демократами [27, с.417]. Лише у березні 1966 р. 90-річний К.Аденауер нарешті залишив посаду почесного голови ХДС.

Створення боннської «великої коаліції» в грудні 1966 р. він назвав «другою Ялтою», а правіший Ф.Штраус навіть визначив «Версальєм космічного масштабу» [23, с.125]. У лютому 1967 р. Аденауер відвідав Іспанію, де мав зустріч з генералом Франко. Обидва політики погодились з тим, що Іспанія не може вічно знаходитись за межами єдиної Європи. На зворотному шляху в Парижі він востаннє зустрівся з де Голлем [1, с.288]. На цьому історичному етапі К.Аденауер та де Голль вже підводили підсумки своїх успішних політичних біографій, які віддзеркалені в історії не лише ФРН та Франції, а й європейської інтеграції. Створення демократичного ефективно діючого державного механізму ФРН є найсуттєвішим досягненням К.Аденауера, який по праву вважається найбільшим німецьким політичним діячем, чия роль для долі Європи слушно порівнюється зі значенням політичної діяльності О. фон Бісмарка.. Незаперечною заслугою Аденауера стало ефективне функціонування парламентської системи зі стабільною урядовою більшістю

(«канцлерська демократія») та потужною опозицією. Це було справжнє повернення Західної Німеччини до європейської ліберальної демократичної традиції [15, с.320].

Помер Конрад Аденауер 19 квітня 1967 р. на 92-му році життя. Процедура поховання першого канцлера ФРН відбувалась у відповідності з церемонією, яка була на похоронах в 1965 р. У Черчілля [27, с.490]. На час смерті К. Аденауера вже на десятому році існування перспективи подальшого розвитку Європейського Економічного Співтовариства виглядали досить оптимістично. Багато із задумок німецького канцлера втілилось у життя вже після його смерті.

-
1. Ежов В.Д. Конрад Аденауэр — немец четырёх эпох. — М. — 2003.
 2. Уильямс Ч.. Аденауер отец новой Германии. — М. — 2002.
 3. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.
 4. Павлов Н. Германия на пути в третье тысячелетие. — М. — 2001.
 5. Шарль де Голль. Мемуары надежды. — М. — 2000.
 6. Konrad Adenauer. Erinnerungen. Band 1. 1949-1953 — Stuttgart. — 1966.
 7. Konrad Adenauer. Erinnerungen. Band 2. 1953-1955. — Stuttgart. — 1967.
 8. Konrad Adenauer. Erinnerungen. Band 3. 1955-1959. — Stuttgart. — 1968.
 9. Konrad Adenauer. Erinnerungen. Band 4. 1959-1963. — Stuttgart. — 1969.
 10. Gerd Hardach. Der Marshall-Plan. Auslandshilfe und Wiederaufbau in Westdeutschland 1948-1952. — München. — 1994.
 11. Andreas Hillgruber. Europa in der Weltpolitik der Nachkriegszeit 1945-1963. — München. — 1993.
 12. Bruno Bandulet. Adenauer zwischen Ost und West. Alternativen der deutschen Außenpolitik. — München. — 1970.
 13. Arnulf Baring. Außenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie. Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft. — München. — 1969.
 14. Germany 1947-1949. The Story in Documents (Publication 3556). Department of State. — Washington. — 1950.
 15. Christian Graf von Krockow. Der deutsche Niedergang. Ein Ausblick ins 21. Jahrhundert. — Stuttgart. — 1998.
 16. Kurt Sontheimer. Die Adenauer-Ära. Grundlegung der Bundesrepublik. — München. — 1991.
 17. Gerhardt Ritter. Über Deutschland. Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte. — Berlin. — 1998.

18. Rudolf Herbst. Option für den Westen. Vom Marschallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag. — München. — 1996.
19. Hans-Peter Schwarz. Anmerkungen zu Adenauer. — München. — 2004.
20. Möller Horst, Hildebrandt Klaus. Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich. Dokumente 1949-1963. — München. — 1997.
21. Pütz Helmut. Konrad Adenauer und die CDU der britischen Besatzungszone 1946-1949. — Bonn. — 1975.
22. Rolf Steininger. Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlin-Krise 1958-1963. — München. — 2001.
23. Stephan Bierling. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen, Akteure. Entscheidungen. — München. — 1999.
24. Timothy Garton Ash. Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. — München. — 1993.
25. Thomas Ellwein. Krisen und Reformen. Die Bundesrepublik seit den sechziger Jahren. — München. — 1993.
26. Paul Weymar. Konrad Adenauer. — München. — 1955.
27. Peter Koch. Konrad Adenauer. Eine politische Biographie. — Hamburg. — 1988.
28. Werner Weidenfeld. Konrad Adenauer und Europa. — Bonn. — 1976.

ЗА ЄВРОПЕЙСЬКУ ЄВРОПУ

Шарль де Голль

Інтерес до політичної спадщини великого французького політика Шарля де Голля закономірно зростає в опосередкованій залежності від сучасного європейського інтеграційного процесу. Формування більшої самостійності об'єднаної Європи стимулює повернення фокусу уваги багатьох дослідників до цієї великої, причому не лише за фізичним зростом, політичної фігури.

Народився Шарль Андре Жозеф Марі де Голль 22 листопада 1890 р. в католицькій родині Жанни та Анрі де Голля у Ліллі в будинку свого дідуся [9, с.10]. За батьківською лінію рід де Голлів належав до дрібної служилої знаті. Один з його предків брав участь у битві при Азенкурі, інший був секретарем у паризькому парламенті. За материнською лінію він належав до кіл міської буржуазії. Порядок, традиції, католицизм і патріотизм були традиційними спадковими духовними основами існування цієї родини. Водночас за словами матері, Шарль був некерованою дитиною, єдиним авторитетом для якої був батько [11, с.32]. Звичайно, прихильники фрейдистських підходів побачать у цьому «залишкові» риси голлістського авторитаризму, проте за влучним висловом російського генерала О.Лебеда, «генерал демократ це все одно, що єврей пастух оленів». У досить ніжному віці проявились зацікавлення Шарля політичними подіями.

Врешті найяскравішими спогадами дитинства Шарля були франко-британські колоніальні протиріччя в суданській Фашоді та справа Дрейфуса. Саме у жовтні 1895 р. на початку останньої справи Шарль почав відвідувати молодшу школу. В 1901 р. він вже продовжив навчання в коледжі, де викладав його батько [9, с.24].

У грудні 1905 р. французький уряд прийняв закон про відділення церкви від держави, однак це не позначилось на глибоких католицьких переконаннях юнака. Шарль того ж року прийняв рішення присвятити себе військовій кар'єрі. У жовтні 1908 р. він вступив до одного з паризьких коледжів, аби підготуватись до навчання у військовому коледжі [1, с.36].

14 жовтня 1910 р. курсант Шарль Де Голль розпочав навчання у престижній військовій школі Сен-Сір, яка готувала командну еліту для французької армії. Цей навчальний заклад Де Голль залишив у вересні 1912 р. з військовим званням молодшого лейтенанта та характеристикою: «володіє великими здібностями, енергією, ретельністю, самостійністю та рішучістю. Може стати чудовим офіцером» [1, с.38]. Незабаром він прийняв справді доленосне кар'єрне рішення.

Він вирішив продовжити службу в 33-му піхотному полку в Аррасі, яким на той час командував колишній інструктор вищої військової школи Філіп Петен [1, с.39]. Майбутній маршал Франції відіграв виключно важливу роль у подальшій військовій та політичній кар'єрі Ш. де Голля. У 1919 р. Ф.Петен став заступником Вищої військової ради, в 1934 р. він був військовим міністром, 1939 р. французьким послом в Іспанії, а в 1940-1944 рр. очолював уряд Віші. В 1945 р. Петен був заарештований та засуджений до смертної кари. Проте де Голль, мабуть, пам'ятаючи про роки особистої дружби, його помилював та відправив відбувати довічне ув'язнення, в якому Петен врешті й помер у 1951 році. Співпраця молодого лейтенанта де Голля з Ф.Петеном залишила помітний слід у долі обох цих людей, хоча з 1913 до 1921 р. вони особисто і не зустрічались [9, с.57].

Тим часом 1 серпня 1914 р. для Шарля де Голля почалась Перша світова війна. У грудні 1914 р. лейтенант де Голль став полковим ад'ютантом. Він будь-що бажав відзначитись на війні, але у листопаді 1916 р. поранений де Голль опинився в німецькому полоні. До червня 1917 р. де Голль перебував в полоні. Вивчав німецьку мову, вчив французькій мові майбутнього радянського маршала М.Тухачевського [9, с.59]. 11 листопада 1918 р. закінчилась Перша світова війна, значну частину якої де Голль провів у полоні, де багато часу приділяв роздумам про природу війни та влади. Оскільки в мирний час військову кар'єру робити важко, він вирішив випробувати долю найманця.

4 квітня 1919 р. Шарль де Голль на рік підписав контракт щодо виконання обов'язків військового радника польської армії Галлера. В серпні 1920 р. Польща поклала край спробі колишнього соратника де Голля по німецькому полону М.Тухачевського «прощупати» Європу на предмет роздмухування пожежі світової революції. А вже в січні 1921 р. в званні капітана Ш. де Голль повернувся з Польщі у Францію.

За протекції свого колишнього командира Ф.Петена він отримав посаду помічника професора військової історії в Сен-Сірі. Вже 2 травня 1922 р. улюблений учень наймогутнішої людини французької армії поступив до Вищої військової школи, яка була кузницею кадрів для Генерального штабу [8, с.61]. У липні 1925 р. Ф.Петен влаштував де Голля в своєму особистому штабі. Наступного 1926 р. де Голль розробив проект програми навчання у Вищій військовій школі. Зокрема, він заперечував принцип пасивної оборони, який остаточно ліг в основу військової стратегії Франції з часу побудови «лінії Мажіно» [1, с.40].

У грудні 1927 р. Ш. де Голль прийняв командування 19 батальйоном альпійських стрільків. Проте кар'єра військового видавалась неповною без проходження колоніальної практики. У листопаді 1929 р. він отримав призначення в Бейрут до штабу французьких військ в Леванті. У листопаді 1931 р. із закінченням терміну колоніальної служби він повернувся в Секретаріат національної оборони, який був покликаний контролювати ступінь готовності держави до можливої війни. Зокрема, він наполегливо вивчав питання мобілізації та співвідношення військових ресурсів в країнах Європи [9, с.70].

Де Голля турбувала нацистська Німеччина та загрозливе зростання її військового потенціалу. Зокрема, в січні 1935 р. Саар за результатами референдуму був повернутий Німеччині. А вже 7 березня 1936 р. А.Гітлер ввів війська в рейнську демілітаризовану зону, і розвиваючи успіх 16 березня 1936 р. відновив загальний військовий обов'язок в Німеччині.

Особисті риси характеру в цей час перешкоджали швидкому кар'єрному просуванню де Голля. Він не мирився з задушливою атмосферою, яка панувала у середовищі військових, тому навіть із приходом до влади у Франції уряду Народного фронту в 1936 р. де Голлю не було присвоєно чергове звання полковника. Лише в листопаді 1937 р. вже як 47-річний полковник де Голль отримав призначення командувати танковим полком у Меці [1, с.41]. Тут він і зустрів початок Другої світової війни.

З вересня 1939 до травня 1940 р. на західному фронті тривала так звана «дивна війна». Ворогуючі сторони вичікували на замирення за рахунок розвороту Гітлера на Схід. Проте Шарль де Голль навіть за цих обставин намагався організувати оборону Франції вже в тимчасовому чині бригадного генерала. У складні часи для Третьої Французької республіки, зокрема, 5 червня 1940 р. він отримав запрошення стати заступником міністра оборони [8, с.77]. З повноваженнями, які йому надавала нова посада, 9 червня 1940 р. для ведення переговорів із британськими союзниками де Голль вилетів до Лондона. Під час першої наради з британським прем'єр-міністром У.Черчиллем, яка відбувалась 11 червня 1940 р., де Голль пропонував об'єднати британську та французькі бронетанкові

дивізії для продовження супротиву нацистській Німеччині [8, с.79]. Проте бюрократичні машини Парижу та Лондону працювали дуже інерційно і час на прийняття швидких рішень було згаяно. А незабаром і політична ситуація для цього стала неприйнятною, оскільки 16 червня 1940 р. новий французький колаборантський уряд очолив генерал Ф.Петен. Місцем перебування уряду Ф.Петена стало курортне містечко Віші. Для кожного француза настав час складного особистісного вибору.

Після капітуляції Франції 18 червня 1940 р. з Лондону пролунав заклик Шарля де Голля продовжувати боротьбу, хоча інший відомий француз, якому теж знайшлося місце на сторінках нашої книги, Жан Монне пропонував йому вступити до британської армії [9, с.132]. Проте де Голль рішуче обстоював незалежність Франції. В цій боротьбі він показав себе прагматичним політиком. Наприклад, допоки країна перебувала під окупаційною владою, ключові рішення прийматимуться цією владою. Режим Віші визначався як суверенний, але безвладний. Тому США не збирались відмовлятися від відносин з урядом Віші. Але, незважаючи на це, де Голль закликав військових Франції не виконувати наказів окупаційної влади. З огляду на це Ж.Монне в цей час вважав, що де Голль «занадто багато на себе бере» [9, с.143]. Однак сам де Голль вважав, що «історія у великі хвилини терпить у кормила влади лише тих людей, які спроможні виправити перебіг подій» [6 с.82].

Отже, як тільки 22 червня 1940 р. в Комп'єнському лісі було підписано перемир'я між Німеччиною та Францією через тиждень 28 червня 1940 р. уряд У.Черчілля заявив про визнання Шарля де Голля незалежним лідером та представником руху «Вільна Франція» (з 1942 р. «Воююча Франція»), який незабаром став членом антигітлерівської коаліції [1, с.42].

Лідер «Вільної Франції» закликав Французьку імперію продовжувати боротьбу на боці Британської імперії проти нацистського Третього рейху. Зради цього треба було утриматись на межі звинувачень пропаганди режиму Віші у зраді національної держави. З патріотичних почуттів де Голль не дозволяв британцям претендувати на частини Французької імперії. На його думку велич, сила і єдність вільних французів в час важких випробувань полягала в непримиренності зі всім, що стосується компромісів за рахунок інтересів Франції. Отже, політичний авторитет де Голля неможливо було імпортувати, його можна лише експортувати.

Після нападу нацистів на СРСР 22 червня 1941 р. режим Віші розірвав дипломатичні відносини з Радянським Союзом, який натомість визнав рух «Вільна Франція» та обіцяв сприяти повному відновленню незалежності і величі Франції.

Вже навесні 1942 р. де Голлю вдалось об'єднати Рух Опору, який ширився у окупованій Франції. З того часу він став ще менш зручним для

маніпулювання з будь-чийого боку. Адже віра генерала в кінцеву перемогу Франції була абсолютною. В свою чергу потужні позиції генерала в Русі Опору посилювали його політичні позиції у відносинах з союзниками по антигітлерівській коаліції.

Аби створити собі надійну тилову базу 30 травня 1943 р. Шарль де Голль прибув в Алжир. Через тиждень тут було створено Французький комітет національного визволення. Передбачалось, що цей орган поступиться повноваженнями лише тимчасовому уряду, обраному у Франції після її визволення. Адже саме сильна Франція, на думку генерала де Голля, мала стати ключовим гравцем для успішного розвитку післявоєнної Європи [8, с.190]. З огляду на це генерал відстояв незалежність Французького комітету національного визволення від посиленого американського впливу, коли 25 вересня 1943 р. залишився єдиним головою цього тимчасового органу влади.

Напередодні відкриття другого фронту у Франції генерал де Голль витримав конкуренцію з французькими комуністами за контроль над Рухом Опору. Зокрема, 3 червня 1944 р. був виданий декрет, який оголосив Французький комітет національного визволення Тимчасовим урядом Французької республіки. Проте президент США Ф. Рузвельт домігся від У.Черчілля тримання дати відкриття другого фронту в таємниці від де Голля, адже останній відмовився просити в американського президента патент на легалізацію своїх претензій на владу у Франції.

Натомість де Голль пропонував У.Черчіллю інший сценарій, який по суті ґрунтувався на пропозиціях Ж.Монне щодо створення британсько-французького союзу, висунути їм ще в 1940 році. Тепер лідер «вільної Франції» вважав, що потенціалу Франції та Великої Британії вистачить на створення конкурентного середовища щодо впливу наддержав США і Росії. Проте У.Черчілля був надто вірним союзу з Рузвельтом, аби адекватно відреагувати на обережну пропозицію ексцентричного француза, який мріяв про пріоритетну роль Франції у будівництві єдиної Європи. Врешті, мабуть, це відгукнулось Британії під час її невдалих спроб почати переговори про приєднання до Європейського Співтовариства в 60-ті рр. ХХ ст.

Тим часом 30 жовтня 1943 р. Шарль де Голль дав доручення комісарам Тимчасового уряду Франції вивчити проект «західноєвропейської федерації» у складі Франції, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу [2, с.10]. Адже вже відчувалась неминучість подій, які мали змінити долю Європи та світу.

Після вторгнення західних союзників у Нормандію (відкриття другого фронту 6 червня 1944 р.) настав вирішальний етап відродження незалежної суверенної Франції. 24 серпня 1944 р. було звільнено Париж. Після цього де Голль отримав дві американські дивізії для наведення порядку та придушення впливу на подальший перебіг подій французьких

комуністів. Французькі комуністи не змогли одночасно вести боротьбу за владу з де Голлем та американцями. Врешті це їм забороняли і вказівки, які надходили з Москви [9, с.119]. Через два дні генерал прийняв парад перемоги у звільненій столиці і був переконаний, що його доля невіддільна від майбутнього Франції.

Найближчими задачами було визначено встановлення влади уряду на всій території країни, завершення війни та забезпечення за Францією ролі однієї з великих держав, а також відродження економічної інфраструктури Франції, яка стала б основою для післявоєнного процвітання. Подала непроста задача ефективного вирішення реальних проблем країни. Французька провінція вбачала в де Голлі єдину фігуру, яка спроможна забезпечити мир та спокій у країні. У Черчілль в свою чергу також наголошував, що він волів би бачити краще голлістську, а не комуністичну Францію [9, с.121].

Проте в тодішній політичній ситуації генерал де Голль так і не зміг сформував тимчасовий уряд у повній відповідності з власними смаками. Коаліційний склад уряду відродив партійно-політичний процес у післявоєнній Франції. Проте ейфорія від звільнення досить швидко перетворилась на незадоволення станом французької економіки. Настала холодна та голодна зима. Практично у кожній французькій общині відбувались соціальні заворушення.

У листопаді 1944 р. французькі комуністи висловлювали незадоволення неефективністю люстрацій та поверненням на державну службу колишніх чиновників режиму Віші. Особисто генералу де Голлю робились закиди в намірах стати Бонапартом. Аргументом на користь цього було помилування, яке де Голль надав 89 річному маршалу Ф. Петену [8, с.127].

На зовнішньополітичному фронті де Голль рішуче домагався, аби Францію запросили на конференцію, яка вирішуватиме долю переможеної Німеччини та визначатиме становище в Європі та світі. Але СРСР категорично відмовився поступитись на користь французів частиною своєї зони в Берліні. Врешті після досягнення компромісу французам була виділена зона тільки за рахунок англійського та американського секторів [4, с.379]. Британський прем'єр-міністр У.Черчілль на ялтинській конференції антигітлерівської коаліції в лютому 1945 р. наголошував на тезі, що Франція є невід'ємним компонентом післявоєнного світового устрою та європейської стабільності. Проте Францію фактично усунули від рішень, які приймалися союзниками по антигітлерівській коаліції на конференції у Потсдамі. Це було серйозним ударом по амбіціям французького лідера.

20 січня 1946 р. де Голль, відчувши втрату своєї харизми, пішов у відставку, заявивши, що «неможливо одночасно бути людиною, випробуваною буревієм, і низьких політичних комбінацій» [1, с.47]. Слід зазначити,

що під його керівництвом уряд відновив у Франції демократичні свободи, провів низку соціально-економічних реформ. Проте загалом він відчував свою непридатність до роботи у післявоєнній політичній системі країни, яка виникла на уламках Французької Республіки довоєнного періоду. По мірі повернення до дому відомих політичних діячів Третьої республіки поступово відроджували старі суперечки між основними політичними силами країни — комуністами, соціалістами та християнськими демократами. Сам же де Голль для себе вважав неможливим керувати Францією, розподіленою на різні партійні позиції. Він не бачив для себе ролі в тому, аби без достатніх повноважень очолювати безсилу державу. Після відставки його родина скромно існувала на невелику військову пенсію. Особисто де Голль скептично ставився до політичного курсу, обраного новими старими лідерами.

22 грудня 1946 Франція відокремила Саар від решти своєї зони окупації митним кордоном [4, с.381]. Тим самим зберігалась можливість вирішення історичних німецько-французьких територіальних проблем у форматі європейської інтеграції. Однак для тогочасного настрою де Голля це було справжньою зрадою національних інтересів. В свою чергу політичні опоненти продовжували звинувачувати де Голля в тому, що він нібито бажає бути абсолютним монархом.

Тим часом інший відставний політик У.Черчілл вже встиг попередити світ про загрозу «залізної завіси», яка відторгла Східну Європу в зону впливу радянської імперії. У 1947 р. після того, як СРСР відкинув «план Маршалла», спрямований на відродження економіки Європи, де Голль рішуче критикував французьких комуністів, які нібито мали намір віддати Францію на поталу радам. По-суті це був чи не єдиний раз, коли генерал говорив в унісон з американською політикою, адже він вважав «план Маршалла» життєво важливим для захисту Європи [9, с.404]. Намагаючись виправити помилки своїх політичних конкурентів, де Голль зробив спробу повернутись до політики.

7 квітня 1947 р. генерал виступив у Страсбургу перед ветеранами війни. Саме тут в Ельзасі було створено голлістське Об'єднання французького народу. Але у 1948 р. голлісти не змогли домогтися розпуску Національних Зборів. На чергових виборах 1951 р. партія де Голля здобула лише 118 мандатів у Національних зборах IV французької республіки [1, с.49].

Тим часом Радянський Союз встановив контроль над Чехословаччиною і «холодна війна» ставала все більш небезпечною для Європи. Саме в цей час соціологічне опитування громадської думки знову свідчили, що його особиста популярність зростала кожного разу, як тільки посилювалась зовнішня загроза Франції. Але після поразки очолюваної генералом

політичної партії «Рух французького народу» на низці муніципальних виборів у червні 1955 р. Шарль де Голль заявив про завершення своєї політичної кар'єри.

Де Голль в цей час дуже обережно ставився до планів створення наднаціональних європейських структур. Зокрема, він не сприйняв ідеї французького прем'єр-міністра Р.Плевена (1901-1993) щодо створення європейської армії як альтернативи варіанту ремілітаризації Німеччини за моделлю відтворення національної армії. Де Голль застерігав, аби Європейське оборонне співтовариство не позбавило переможну Францію «права мати власну армію, мати її збройні сили, які вона була зобов'язана надавати переможеним Німеччині та Італії. Крім того, Франція мала передати командування цим безрідним конгломератом США. Натомість Англія відмовилась від такого національного самозречення» [7, с.16].

Отже, гіпотетична майбутня європейська армія мала включати в себе однорідні національні угруповання з 13 тис. чоловік, об'єднаних у 43 дивізії, із них 14 французьких, по 12 італійських і німецьких і 5 від країн Бенілюксу. Причому жодних інших національних військових формувань, за винятком жандармерії для підтримання внутрішнього порядку країнам-учасникам не дозволялося [5, с.68].

Крім того, де Голль критикував створене Ж.Монне 1951 р. Європейське співтовариство вугілля і сталі. Причому робив він це досить послідовно, незважаючи на те, що Франція була зацікавлена у створенні європейського об'єднання, в якому лідирував би Париж. На думку де Голля, Європейське об'єднання вугілля і сталі «...не забезпечило засобів для відновлення наших зруйнованих шахт, звільнило німців від репараційних поставок палива и давало можливість італійцям створити у себе великі металургійні заводи» [7, с.15-16].

Крім того, треба було врахувати досвід Версальського договору 1919 р., який пригнітивши переможених, підштовхнув їх до мрій про реванш. Тому інтеграція Західної Німеччини зробила б її більш контрольованою і передбачуваною. Однак де Голль розумів, що Німеччина прагнула шляхом інтеграції домогтися анулювання численних обмежень, які впроваджувались після капітуляції гітлерівців. Однак де Голль не заперечував можливості участі ФРН у структурах Західноєвропейського союзу, який не мав власної військової організації. Країни-учасниці, аби не дублювати функції, передавали НАТО відповідні контингенти своїх збройних сил. Його влаштувало, що ЗЕС впав у летаргію і прокинувся лише в 1992 р. після підписання Маастрихтського договору. Національні почуття лишались сильними, особливо в галузі оборони та зовнішньої політики. Ситуація змінилась, коли в умовах трансформації ситуації в Європі та світі, стало зрозуміло, що таки є щось, що потребує спільних

зусиль для свого захисту. Насамперед це цінності, які об'єднують демократичну Європу.

Врешті 30 серпня 1954 р. Національні збори Франції відхилили ратифікацію Угоди про Європейське оборонне співтовариство. Проте і навіть після цього різко загальмувати процес європейської інтеграції не вдалось. Адже учасники зазначеного процесу зайнялись реальними справами економічної інтеграції.

Час після своєї відставки де Голль творчо використав для написання своїх «Військових мемуарів», які були завершені 1957 р. Їх можна вважати своєрідно священною книгою голлізму. Зокрема, генерал, малюючи власний політичний портрет, наголошував, що лідер, покликаний служити вищим інтересам Франції, він має бути рішучим і надпартійним. Заради досягнення успіху він повинен бути безпосередньо пов'язаний із тими, ким керує, адже вони є для нього джерелом легітимності. За умов дотримання зазначених імперативів Де Голль ніколи не боявся бути непопулярним, якщо вважав, що його курс служить справжнім інтересам Франції [8, с.164].

Де Голль досить стримано зустрів повідомлення про те, що в травні 1956 р. на конференції представників шістки держав членів Європейського об'єднання вугілля і сталі досягнуто домовленість про суттєві поступки на користь економічних інтересів Франції. Зокрема, Париж отримав згоду своїх партнерів на включення до компетенції майбутнього Європейського Економічного Співтовариства питань спільної сільськогосподарської політики та навіть розгляду можливості надання статусу асоційованого членства в майбутньому ЄЕС французьким та бельгійським заморським територіям. На думку де Голля, не слід було сліпо слідувати «принципу наднаціональності, тобто підпорядкування Франції чужим законам, звідси симпатії до Європи, в якій виконавча влада знаходитиметься в руках технократів, які вирішували би долю французького народу» [7, с.157].

В жовтні 1956 р. Франція, у намаганні виграти битву за Суецький канал, аби врятувати Алжир, встряла в тристоронню агресію в зоні Суецького каналу, де зазнала ганебної поразки. Де Голль відчував, що це матиме суттєві наслідки. У березні 1957 р. було укладено Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії. Зважаючи на це, де Голль вважав за поспішне рішення створення спільного ринку ядерних матеріалів і обладнання, розробку спільного ядерного законодавства, спільної системи мирного використання та стандартів функціонування підприємств ядерної енергії.

Справжнім випробуванням для французького патріотизму став 1957 р., коли Саар було передано Західній Німеччині. Додатковим випробуванням для французько-німецьких відносин стала чергова берлінська криза. Вона розгорнулася, коли НДР висловила готовність вийти з ОВД, якщо

ФРН в свою чергу залишить НАТО. Реагуючи на це, 27 листопада 1958 р. радянський лідер М.Хрущов висунув вимогу ліквідувати окупаційний статус Західного Берліну та перетворити цю частину міста у демілітаризований район. Проте де Голль підтримав Аденауера в питанні відмови від будь-яких компромісів у питанні статусу Західного Берліну. Передумовою об'єднання Німеччини вжались вільні вибори під незалежним міжнародним контролем.

22 листопада 1957 р. у вузькому родинному колі відсвяткували 67-річчя Шарля де Голля. Опитування громадської думки засвідчували, що його продовжували вважати визволителем Франції. Цю репутацію не слід було ставити під загрозу новим виходом на нестабільну політичну арену.

Ситуація змінилась лише з початком загострення алжирської кризи. Здавалось, влада сама йшла йому в руки. По мірі наростання кризи генерал очікував на свій шанс.

Врешті у період гострої загальнонаціональної кризи 1958 р. де Голль був обраний Президентом п'ятої республіки. Його конкурентом був Е.Даладье (1884-1970), котрий 1938 р. від імені Франції підписав Мюнхенську угоду щодо поділу Чехословаччини. Оцінюючи політичну ситуацію, яка на той час склалась у Франції, де Голль писав, що «врятувати становище міг лише загальнонаціональний авторитет, чужий як політичному режиму, який існував у той момент, так і силам, які намагались його скинути... Ні в кого, крім мене, такого авторитету не було» [7, с.22]. Для французів мова йшла про встановлення політичного режиму, який би повністю поважав свободу, був би спроможним до творчої діяльності та політичної відповідальності. Де Голль був переконаний, що не може бути спокою, свободи, ефективності економічної діяльності без жорсткої дисципліни під керівництвом сильної держави, яка підтримується народом. Звичайно, з точки зору політичної класифікації така ідеологема може вважатись різновидом авторитаризму перехідної історичної епохи.

Саме відчутний брак зазначених компонентів призвів до краху Четверту республіку. На думку де Голля, «...суверенітет належить народу лише тоді, коли він має можливість висловлювати свою волю безпосередньо... я не міг допустити, аби цей суверенітет був поділений між політичними партіями, які висловлюють різні інтереси» [7, с. 11]. Адже «держави має слухати лише голос розуму» [7, с.81].

13 травня 1958 р. французькі військові у Франції почали військовий путч. 24 травня 1958 р. аналогічний путч почався на о. Корсика. Реальною стала загроза висадження путчистів на території материкової Франції. Четверта республіка йшла до свого неминучого краху.

Слід зазначити, що в 1954-1962 рр. Фронт національного визволення Алжиру вів війну за незалежність. Де Голль вважав, що «беручи на себе

керівництво Францією, я був повний рішучості позбавити її зобов'язань, які не давали жодних переваг, що накладало на неї володіння колоніальною імперією» [7, с.39].

Отже, 2 червня 1958 р. у солідному віці 68 років де Голль повернувся до влади та взяв на себе управління Францією, завдяки чому фактично врятував її від громадянської війни, пообіцявши зберегти «французький Алжир». Зусиллями де Голля на референдумі 28 вересня 1958 р. була прийнята Конституція П'ятої Республіки, яка вже проіснувала найдовше з будь-яких інших національних Конституцій, прийнятих у Франції, починаючи з років Великої революції 1789-1794 рр.

Наприкінці червня 1958 р. генерал-президент приймав британського прем'єр-міністра Г.Макміллана. Британський гість намагався підняти питання щодо відносин між Європейською асоціацією вільної торгівлі та Європейським Економічним Співтовариством. Проте де Голль вів мову лише про алжирські та власні конституційні проблеми. Адже «дипломатія при всій умовності її форм визнає лише реальні факти» [7, с.220]. Саме тому, лишаючись прагматиком, де Голль визнавав реальність перспективи європейської інтеграції, адже всі народи Європи «...належать до однієї білої раси, сповідують одну християнську релігію, ведуть один образ життя, пов'язані між собою багатьма узами в суспільній думці, мистецтві, науці, політиці, торгівлі, сама їхня природа відповідає устремлінню до об'єднання, яке мало б свій характер і свою організацію в сучасному світі» [7, с.158].

Водночас, оцінюючи перспективи європейської інтеграції, де Голль слушно зазначав, що «я впевнений, що зараз, як колись в минулому, не можна домогтися об'єднання Європи шляхом злиття народів: воно може і повинно бути наслідком систематичного зближення між ними... Тому моя політика націлена на створення концерту європейських держав, аби розвиток різноманітних зв'язків між ними сприяв зростанню їхньої солідарності. Є всі підстави вважати, що, відштовхнувшись від цього, еволюція зможе привести до створення конфедерації, особливо у випадку виникнення спільної для всіх небезпеки» [7, с.158]. Тож «практично це привело нас до створення економічної співдружності шести країн; до організації регулярних політичних консультацій між ними; до діяльності, спрямованої на те, аби деякі інші країни, передусім Велика Британія, припинили тягнути за собою Захід до атлантичної системи, несумісної з можливостями європейської Європи, а навпаки, змусило ці центробіжні сили змінити орієнтацію, звички і клієнтів і стати єдиним цілим з континентом; нарешті до того, аби дати приклад розрядки, а потім злагоди і співробітництва з країнами Сходу, в надії, що мир і прогрес відповідає спільним побажанням і інтересам цієї й іншої половини випадково розколотої Європи, незалежно від лінії, обраної режимом і пропагандою» [7, с.158-159].

Виконуючи цю свою програму, 14 вересня 1958 р. де Голль вперше приймав у своєму родинному маєтку в селищі Коломбе, яке німецькі війська захоплювали двічі в 1870 та 1940 рр., західнонімецького канцлера К.Аденауера, якого він назвав «людиною, найбільш спроможною з усіх німців вести свою країну одним шляхом разом з Францією, і бажаною цього сильніше за інших» [7, с.160]. Французький господар французо-німецького саміту визнавав, що «в серці проблеми в центрі континенту знаходиться Німеччина. Ніщо не може бути побудовано без неї, і ніщо не роздирає Старий Світ сильніше, ніж її дурні справи. Така вже її доля» [7, с.159]. З огляду на це де Голль закликав К.Аденауера «прийняти існуючі державні кордони, проявити добру волю у взаєминах зі Сходом, відмовитись від атомного озброєння Німеччини», причому «з усіх цих питань прагматизм канцлера дозволив йому приєднатись до моєї точки зору». Зокрема, «для Аденауера, як і для мене, й мови не могло йти про ліквідацію наших народів, з їхніми державами та законами, шляхом злиття їх в певну безридну конструкцію, хоча він і визнає, що з міфу інтеграції зумів витягти для Німеччини солідні переваги, і тому вдячний французьким проповідникам цієї ідеї Жану Монне і Роберту Шуману за їхні подарунки. Але, будучи канцлером переможеної, розділеної та такої, що знаходиться в небезпеці Німеччини, Аденауер, звичайно, схилився до об'єднання лише Західної Європи, яке забезпечить його країні разом з рівноправ'ям більший вплив і значнішу підтримку перед обличчям Сходу Європи і завдяки самому факту свого існування збереження присутності Сполучених Штатів в Європі та їхніх гарантій Федеративній республіці» [7, с.163]. За підсумками німецько-французької зустрічі де Голль вперше публічно заявив про принципове право Алжиру на самовизначення [1, с.54].

Колишній генерал рятувальник Франції розумів, що французька економіка потребує підтримки німецької економіки, яка в цей час переживала справжнє економічне диво. Водночас де Голль намагався подолати своє авторитарне бачення влади та недовіру до наднаціональних європейських структур. Проте інтеграція Франції до європейських структур вже пройшла точку повернення. І де Голль розумів, що в історичній перспективі єдиним способом надійного контролю за німецькою потугою може бути лише підключення ФРН до партнерства в рамках спільної європейської владної структури, яку де Голль визначав поняттям «Європи батьківщин» [9, с.16]. Зазначимо, що під час зустрічі 14-15 вересня 1958 р. в Коломбе, Франція запевнила європейців, що «намагатиметься розпочати реалізацію Римського договору і має намір, окрім цього, запропонувати шістьом країнам регулярно погоджувати всі виникаючі політичні питання міжнародного характеру» [7, с.164].

Водночас генерал вважав, що Європейське економічне співтовариство, до якого з 1 січня 1958 р. офіційно входили шість країн: ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, Франція, міг бути структурою, яка передусім розвиває відносини не з очолюваною Великою Британією Європейською асоціацією вільної торгівлі, а з Східним блоком, очолюваним СРСР. Проте наприкінці 50-х рр. К.Аденауер відкидав таку сміливу думку. Однак де Голль запевнив К.Аденауера в тому, що Франція не перешкоджатиме реалізації графіку створення Спільного ринку з 1 січня 1959 р., якщо за лаштунками залишиться сільськогосподарський ринок.

З політичних умов висувались пропозиції визнання Західною Німеччиною своїх східних кордонів та безумовна відмова від розробки власної атомної зброї. Зазначимо, що аби розробити власну атомну зброю де Голлю довелось навіть вивести Францію з військових структур НАТО. А вже 17 травня 1959 р. на засіданні уряду де Голль назвав створення французької атомної бомби абсолютним пріоритетом [9, с.501]. На його думку, лише в «ім'я єдності Європи дозволено ліквідувати ті переваги, яких ми домоглися своєю перемогою...», але де Голль був проти того, аби «під приводом атлантичної солідарності виправдовувати підпорядкування Франції гегемонії англосаксів» [7, с.15].

Проте до кінцевого обрання варіанту розв'язання алжирської проблеми він не міг підіймати питання про лідерство в атлантичному союзі. Будучи політичним реалістом, генерал визнавав, що треба створити противагу американському домінуванню в НАТО, проте сам альянс слід зберегти на крайній випадок, від якого в умовах «холодної війни» ніхто не був вільний. Проте на його думку Франція могла бути по-справжньому незалежною, лише маючи власну атомну бомбу.

На думку генерала Франція мала стати безумовним лідером континентальної Європи і Німеччина на цю роль претендувати не могла. В франко-німецькому союзі Парижу відводилась роль політичного лідера, а провінційному західнонімецькому Бонну функції економічного локомотиву. Водночас сам де Голль визнавав, що «ефективність й устремління політики пов'язані з могутністю і перспективами економіки» [7, с.122]. Зазначимо, що де Голль реалістично оцінював місце Франції в міжнародному розподілі праці, зокрема, він писав, що «тепер недостатньо робити добре те, що робили раніше, треба робити це краще, ніж інші. Мова йшла про міжнародне змагання, адже саме воно є інструментом за допомоги якого можна підняти наші підприємства, стимулювати підвищення продуктивності, привести до об'єднання, змусити вести боротьбу на світових ринках; звідси моя рішучість реалізувати в житті Спільний ринок, який являв собою у той час лише товстий зошит проєктів, піти на ліквідацію митних бар'єрів між шістьма країнами, значною

мірою звільнити нашу зовнішню торгівлю» [7, с.125]. В свою чергу британський прем'єр-міністр Г.Макміллан назвав «Спільний ринок континентальною блокадою» Великою Британії [7, с.173].

Досягнуті домовленості з Конрадом Аденауером давали підстави де Голлю 17 вересня 1958 р. звернутись із меморандумом до американського президента Д.Ейзенхауера та британського прем'єр-міністра Г.Макміллана. Французький месія вимагав перегляду структури командування НАТО, аби всі проблеми безпеки у не комуністичному світі вирішувались тріумвіратом у складі США, Великої Британії та Франції. Здавалось, що поки Париж не був спроможний створити власну атомну зброю, він принаймні сподівався отримати право вето на використання американських ударних ядерних сил відповідно до стратегії «масованої відплати» у разі гіпотетичної радянської агресії. За логікою речей, якщо американська ядерна зброя розташована на території Франції, то остання мала принаймні право голосу в питаннях її використання.

На внутрішньополітичному фронті 23 жовтня 1958 р. де Голль запропонував лідерам алжирського Фронту національного визволення «мир для сміливців». Незабаром з'ясувалось, що це був не просто ефективний хід у розвитку зв'язків із французькою громадськістю, завдяки якому 21 грудня 1958 р. Шарль де Голль переконливо переміг на президентських виборах.

Отриманий мандат народної довіри дав йому підстави вдатись до непопулярних економічних кроків. Адже радники наполягали на тому, що аби забезпечити конкурентноздатність французької економіки в умовах функціонування Спільного ринку, треба було вдатися до шокової терапії. Внаслідок цього зростали податки, скорочувались соціальні виплати та субсидії французьким фермерам. Крім того, були скасовані торговельні квоти у відносинах з іншими країнами ЄЕС, а французький франк з метою збільшення експорту девальвований. Врешті зазначені заходи сприяли в 1950-ті рр. десятиріччю збалансованого та стабільного економічного зростання, яке поступалось німецькому економічному диву, але майже вдвічі випереджало зростання в Великій Британії.

Водночас 26 листопада 1958 р., здійснивши візит у відповідь до К.Аденауера, де Голль закликав «припинити переговори щодо спроби... потопити співтовариство шістьох країн у ширшій зоні вільного обміну за участю Великої Британії» [7, с.166]. Крім того, французького лідера не влаштовувала ситуація, коли «з позицій Німеччини, наприклад, яка купує дві третини свого продовольства за межами Співтовариства, заदेशево, збуваючи в обмін на продовольство промислові товари, Спільний ринок потрібен лише для промислових товарів. За таких умов перевага Федеративної республіки стала б у Співтоваристві переважаючою. Для Франції це було неприйнятно» [7, с.171].

В питанні майбутнього європейської інтеграції Шарль де Голль був переконаний, що держави можуть укласти між собою угоди щодо співробітництва, але при цьому на його думку не повинно бути навіть пропозицій розраховувати на обмеження національного суверенітету. Тому в 1959 р. де Голль запропонував керівникам шести західноєвропейських держав проводити щоквартальні зустрічі на вищому рівні із зовнішньополітичних питань, але без участі представників Європейської Комісії. Тобто, не заперечуючи проти взаємовигідної економічної інтеграції, де Голль заперечував політику відмови від національного суверенітету [10, с.236]

Водночас, допоки так би мовити на ший Франції висіло алжирське питання, жодний проект неможливо було ефективно впроваджувати. Проте проблема припинення колоніальної війни в Алжирі не мала більш менш популярного рішення. Врешті в 1959 р. де Голль визначився принаймні з трьома можливими моделями вилікування алжирського головного болю. Це могло бути повне визнання незалежності, інтеграція з Францією або якась інша форма асоційованих міждержавних зв'язків. Це дало підстави радикальним білим поселенцям у Алжирі оголосити де Голля «зрадником». Було зроблено декілька замахів на життя генерала-президента Франції. Але це лише переконувало його в правильності обраної політики та додавало рішучості в її реалізації.

Нарешті 7 квітня 1961 р. в швейцарському містечку Евіан розпочались переговори між французьким урядом та делегацією алжирського Фронту національного визволення. Це стало останньою краплею, яка переповнила терпіння французьких військових в Алжирі. У ніч на 21 квітня 1961 р. в Алжирі розпочався путч проти президента Шарля де Голля. У разі можливої висадки парашутистів путчистів у Франції військову допомогу пропонувала навіть Британія [9, с.494].

Врешті надзвичайними зусиллями гнучкого маневрування на внутрішньополітичній та міжнародній арені де Голль вирішив «алжирську кризу», надавши після підписання Евіанських угод (1962) Алжиру незалежність.

Це розв'язало йому руки для реалізації ідеї побудови «Європи націй». Перший камінь у фундамент цієї будови поклав німецько-французький договір 1963 р., причому першим своїм завданням де Голль вважав не «відрив Франції від Атлантичного союзу, а від інтеграційних процесів під командуванням Америки» [9, с.481]. Це давало підстави продовжувати вважати Францію, незважаючи на втрату більшої частини своєї імперії, світовою потугою.

Зовнішню політику де Голль здійснював, спираючись на ідею національної величі Франції. Він зазначав, що «Франція коли-небудь вийде з системи НАТО, тим паче, що вона сама скоро оволодіє ядерною зброєю,

на яку не може поширюватись принцип інтеграції. Аби забезпечити своїй країні життєспроможність у майбутньому, передусім потрібна політична незалежність, відповідна їй становищу і цілям» [7, с.164]. 13 лютого 1960 р. в пустелі Сахара була успішно випробувана перша французька атомна бомба. Після цього де Голль запропонував британському прем'єр-міністру Г.Макміллану розвивати французько-британське співробітництво в ядерній сфері. Але Британія лишалась в питаннях безпеки в фарватері американської політики, яка не влаштовувала Францію генерала де Голля.

У березні 1960 р. середземноморський флот Франції був виведений з під командування Північноатлантичного альянсу. Де Голль продовжував наполягати на рівноправ'ї з США та Великою Британією в рамках НАТО. У травні 1960 р. зазнала провалу запланована в Парижі зустріч за участю Хрущова, Ейзенхауера та британського прем'єр-міністра Г.Макміллана. Між сторонами була відсутня взаємна довіра.

Одночасно де Голль детально виклав своє бачення майбутнього політичних аспектів європейської інтеграції. Сенс голлістської позиції полягав в тому, що рішуче відкидався федералістський проект європейського єднання. Натомість пропонувалось, аби ключові рішення приймались на фундаменті збереження національного суверенітету держав. З цією метою пропонувалось регулярно проводити зустрічі глав держав та урядів країн членів ЄЕС, а також наради галузевих національних міністрів, які мали погоджувати позиції головні питання з апаратом трьох європейських об'єднань: Євроатому, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейського економічного співтовариства, які мали функціонувати під безпосереднім керівництвом ради глав урядів країн членів зазначених структур. У травні 1960 р. на наполегливі пропозиції Франції «шістка домовилась про введення спільних зовнішніх митних виплат і прийняла календар здійснення рішень у галузі сільськогосподарської політики» [7, с.172].

5 вересня 1960 р. на одній із прес-конференцій де Голль так би мовити офіційно презентував власну концепцію «Європи вітчизн», запропонувавши повернутись до ідеї «концерту європейських держав». Він вважав за потрібне запровадити механізм регулярних консультацій країн Західної Європи в політичній, економічній, військовій і культурній сферах. Передбачалось створити постійний секретаріат із місцем перебування в Парижі.

У червні 1961 р. Париж вперше після провалу авантюрної спроби повалення кубинського лідера Ф.Кастро відвідав молодий президент США Джон Кеннеді. Де Голль симпатизував його позиції: «не будемо ніколи вступати в перегори внаслідок страху, але не будемо ніколи й лякатись переговорів». Проте американці були серйозно струрбовані тим, що голлізм послаблює західний союз. Американський президент агітував за британський вступ до Європейського Економічного Співтовариства. Реальність

склалась таким чином, що Велика Британія не могла розраховувати на економічне та політичне процвітання за межами Європейського Економічного Співтовариства, навіть у якості сателіта США. Велика Британія опинилась у незручному становищі: між відродженою Європою, яку вела економічна потуга ФРН, а з іншого боку Атлантики — США. Офіційно перша британська заявка на вступ до ЄЕС була направлена в липні 1961 р. проте де Голль, який розглядав ЄЕС як праобраз «третьої сили» на міжнародній арені, дійсно сприймав Британію як американського «троянського коня». На думку генерала, якщо Британія бажає приєднатись до ЄЕС, вона не повинна тягнути за собою «всю Британську Співдружність націй». Однак це питання тимчасово було відкладено внаслідок чергового рецидиву «холодної війни». 13 серпня 1961 р. повстав Берлінський мур. Проте де Голль не підтримав пропозицію К.Аденауера щодо запровадження повної економічної блокади соціалістичних країн Європи.

14 січня 1962 р. після драматичного обговорення Радою Міністрів країн «шістки» було прийнято рішення про поширення принципів Спільного ринку на сільськогосподарську політику. На думку де Голля, завдяки цьому реалізація договору про Спільний ринок вступило в новий етап [7, с.172].

Аби домогтися цього спочатку слід було покінчити з алжирською трагедією. Підписання 18 березня 1962 р. Евіанської угоди поклало край війні, яку вела Франція в Алжирі. Завдяки цьому у де Голля нарешті були розв'язані руки для активних дій на міжнародній арені та безпосередньо в Європі. «Щодо Європейського Економічного співтовариства, — зазначав де Голль, — складності з'являлись по мірі обговорення сільськогосподарських питань, вирішення яких необхідне для Франції, і при обговоренні кандидатури Великої Британії, яку Франція відхилила, допоки Британія лишається тим, чим вона є» [7, с.164].

Отже, на порядку денному з'явилося питання можливого вступу до Європейських Співтовариств нових країн членів. Тому на боннській зустрічі 18 липня 1961 р. з К.Аденауером Шарль де Голль погодився на створення Комісії посадових осіб на чолі з французьким послом в Данії Крістіаном Фуше (1911-1974), який мав підготувати пропозиції щодо методів удосконалення роботи спільних європейських структур. Причому президент Франції рішуче відстоював позицію, яка полягала в тому, що незалежно від того, яких обрисів набуде майбутня єдина Європа, її безумовної столицею має стати Париж.

Врешті за підсумками роботи «комісії Фуше» замість голлістської концепції «союзу народів» Європи, було запропоновано функціоналістську модель «союзу держав». Загалом за винятком Франції інші п'ять тодішніх членів ЄЕС, який наполегливо йшов шляхом до єднання, підтримали

ці пропозиції, хоча Нідерланди ставили їхнє остаточне ствердження у залежність від позитивного вирішення проблеми вступу до Європейських Співтовариств Великої Британії. Проте британська заявка застрягла на питанні цін на коров'яче масло.

Однак політична активність прихильників британського членства змусила де Голля чіткіше викласти власну позицію, яка автоматично ставала й офіційною позицією Франції. Отже, президент де Голль вважав, що близькість Великої Британії до США у разі членства Лондона в європейських інтеграційних структурах змінює характер континентальної Європи. Проте після того, як в травні 1962 р. французький президент рішуче висловився проти наднаціональної Європи на користь Європи національних держав, у Лондоні відчули, що принаймні в питанні визначення політичної структури єдиної Західної Європи британська позиція є максимально наближеною до голлістської. Але де Голль знову повторив, оскільки Британія не здатна відірвати себе від США, їй немає місця в Європі. Найзаповітнішою мрією президента Франції було символічне відтворення імперії Карла Великого, тобто Європи, в якій Франція буде домінуючою силою. 8 липня 1962 р. в стародавньому місті Реймсі відбулась відповідна символічна зустріч де Голля та К.Аденауера.

До середини 1962 р., згадував де Голль, «К.Аденауер і я обмінялись близько сорока листами, зустрічались 15 разів і провели в бесідах понад сто годин». Однак «таке співробітництво двох колишніх ворогів було обов'язковою умовою об'єднання Європи, але ще недостатньою. Правда, якщо судити щодо промов, які лунали з усіх боків, і статтям на цю тему, об'єднання нашого континенту буде легко досягнуто, оскільки всього цього бажають люди». Проте «справа набуває інший оборот, коли вона стосується реальних речей: потреб, інтересів, упереджень. В той час, як марні переговори з англійцями демонструють народженому співтовариству, що одних благих намірів недостатньо для замирення непримиреного, «шістка» констатувала, що вже в галузі економіки підлаштування становища в кожній країні під спільний стандарт чревата складностями, які неможливо вирішити в рамках існуючих угод» [7, с.167]. У жовтні 1962 р. Карибська криза поставила СРСР та США на межу ядерної війни. Де Голль бачив у цьому вимогу зміцнити європейські структури для проведення більш самостійного курсу на міжнародній арені. На цьому тривожному фоні за результатами виборів, які відбувались у листопаді 1962 р., французи знову віддали перевагу голлістам.

Відчувши потужну внутрішньополітичну підтримку, де Голль схилився до варіанту побудову «французької» Європи. 14 січня 1963 р. президент Франції офіційно відхилив заявку Великої Британії на вступ до

ЄС, хоча британський прем'єр-міністр Г.Макміллан і наголошував, що «вважати, ніби одна держава може домінувати в Європі так само помилково, як і думати, що Європа може встояти одна» [9, с.526].

Апогеєм французько-німецького співробітництва доби де Голля та К.Аденауера став підписаний 22 січня 1963 р. в Парижі франко-німецький договір. Сторони погодились досягати згоди в процесі розгляду зовнішньополітичних питань. Це посилили американське занепокоєння дисидентською політикою де Голля. Зважаючи на це, 16 травня 1963 р. під час ратифікації Єлісейського договору німецьким бундестагом до його преамбули було внесено неприйнятне для де Голля положення про необхідність забезпечення сприятливих умов для вступу до ЄЕС Великої Британії.

У серпні 1963 р. К.Аденауер передав посаду бундесканцлера Л.Ерхарду, який був налаштований більш по проамериканському. Це дало підстави де Голлю риторично-поетично порівняти договір з К.Аденауером з дівчиною та розою, які з часом в'януть. 15 жовтня 1963 р. К.Аденауер пішов у відставку. Відносини де Голля з новим канцлером «атлантистом» Л.Ерхардом не склались.

Тим часом французька економіка під впливом потужного імпульсу усунення тарифних бар'єрів у процесі розвитку європейської інтеграції прискорено модернізувалась. На початку 1965 р. Франція запропонувала підраховувати дефіцит торговельного балансу в золоті. У відповідь Г.Кіс-сінджер зазначав, що «європейське самовизначення стає викликом американській гегемонії» [11, с.139].

Правда, це відбулось за рахунок серйозних соціальних збитків. Старі галузі промисловості занепадали. Зростало безробіття. Вигоди від модернізації розподілялись нерівномірно. Зростало внутрішнє соціальне напруження. Рейтинг особистої популярності де Голля зменшувався.

3 липня 1964 р. де Голль провів переговори з новим західнонімецьким канцлером Л.Ерхардом. Останній наголосив, що «Європа, яка складатиметься лише з двох країн, не той варіант, який відстоює федеральний уряд» [11, с.145].

30 червня 1965 р., посилаючись на провал переговорів з приводу спільної сільськогосподарської політики, яку де Голль не бажав бачити надто наднаціональною, президент Франції наказав всім французьким чиновникам, які задіяні в європейському процесі призупинити свою роботу. Він наголошував, що «по мірі реального створення Співтовариства я був вимушений неодноразово втручатись особисто, аби врятувати мою країну від небезпек, які загрожували її інтересам». Французький президент вважав, що «об'єднана Європа може бути лише об'єднанням держав, ... якщо затрукаються національні інтереси ніхто і ніщо не повинно нав'язувати державі свою волю» [7, с.174].

У 1965 р. закінчився семирічний термін президентства де Голля. 5 лютого 1965 р. на одній зі своїх прес-конференцій де Голль висунув прогноз щодо «європеїзації німецького питання». На його думку, СРСР мав відмовитись від свого тоталітаризму і тоді Європа простягнеться «від Атлантики до Уралу» [9, с.650].

4 листопада 1965 р. де Голль заявив про повторне висунення своєї кандидатури на посаду президента на новий семирічний термін. На думку опонентів генерал цим рішенням спустився з висот харизми до рівня звичайної політики. Проте він виграв ці вибори. Спочатку де Голль не збирався вести передвиборчу кампанію, але політичні обставини змусили його зробити це. Від прихильників атлантичного курсу був висунутий Ж.Леканюе, а від лівих Ф.Міттеран. 19 грудня 1965 р. Шарль де Голль був переобраний на посаду президента Франції. За де Голля проголосували 44% французів, за Ф.Міттерана 32%, а за Ж.Леканюе 16% виборців [1, с.57]. Другий президентський термін розпочався.

Врешті 1966 р. де Голль вивів Францію з військової структури Північно-атлантичного альянсу. Адже він ще в роки Другої світової війни прохолодно ставився до свого оточення американськими штиками. Рузвельт особисто не сприймав де Голля, отримуючи такі само почуття у відповідь. Тепер у середині 60-х рр. XX ст. де Голль вважав, що США поступово припинять свою участь в захисті Європи, як це вже було після Першої світової війни. Тоді ядерна потуга Франції мала стати ключем до оборони Західної Європи. До того ж французький президент в умовах зростання американських витрат на в'єтнамську війну вимагав, аби долар повернувся до золотого стандарту. У відповідь у США стались масові антифранцузькі виступи, під час яких за аналогією з подіями 2003 р., коли Франція також засудила американську іракську політики, коштовні французькі вина зливались до канав.

Жорсткою лишалась французька позиція і з питання розвитку європейської інтеграції. На думку де Голля, «так звані «виконавчі органи», поставлені на чолі спільних організацій під впливом ілюзій інтеграції, які бурхливо розквітли напередодні мого повернення до влади, стають неспроможними, ледь виникає необхідність приймати рішення та нав'язувати їхнє виконання, лише національні уряди спроможні до таких дій після відповідних переговорів» [7, с.167].

Де Голль був незадоволений тим, що на думку тих, які «бажають, аби Європа була федерацією, хоча й без людини, її об'єднуючої, а її атрибути права, в питаннях економіки, а саме влада, ініціатива, контроль, бюджет, повинні віднині належати хору експертів — це вже може бути надто широким тлумаченням — точки зору інтеграційних ідей». Де Голль був проти того, аби «національних міністрів, без яких поки що неможливо обійтись у питаннях практичної діяльності, періодично викликали в

Брюссель, де вони отримуватимуть інструкції від Комісії, кожний у питаннях які стосуються його компетенції. З іншого боку, ті ж творці міфу бажають бачити в Асамблеї, на яку з'їжджатимуться в Страсбург депутати та сенатори, направлені туди парламентами відповідних країн — членів Співтовариства, «Європейський парламент», який, безумовно, не володітиме жодною реальною владою, але надасть брюссельській «виконавчій владі» видимість демократичної відповідальності» [7, с.169].

Де Голль зазначав, що «оскільки в Римському договорі записано, що на період становлення Співтовариства жодні заходи не можуть сприйматися без консенсусу шести держав, достатньо уважно слідкувати за тим, аби не допустити порушення французького суверенітету» [7, с.170]. Французький лідер категорично не сприймав поверхові порівняння між «європейською Європу», яку тільки ще потрібно створити, та Сполученими Штатами. На думку де Голля, порівняти ці категорії інтеграції неможливо, адже «останні були створені, не маючи нічого попереднього, на вільній території, послідовними хвилями безрідних колоністів» [7, с.175]. Відстоюючи принцип збереження національного суверенітету, де Голль не бажав прискороного створення наднаціональних політичних структур в Європі.

Таким чином, розпочалась французька політика «пустого крісла» в керівних структурах ЄЕС. Складний процес створення Спільного ринку повністю зупинився, оскільки міг здійснюватись лише на основі консенсусу. Це була найбільш серйозна інституційна криза в історії європейської інтеграції. Слід було внести суттєві корективи в проект інтеграції та більш ретельно враховувати специфічні національні інтереси країн-учасниць, які ще потребували послідовного погодження. З того часу кризові періоди стали невід'ємною частиною європейського інтеграційного процесу, адже саме через ефективне розв'язання протиріч, які продукувалися об'єктивними розбіжностями різних національних інтересів, створювались передумови, необхідні для просування до нових перспективних сфер співробітництва.

У січні 1966 р. Франція погодилась на «люксембурзький компроміс» з іншими країнами Спільного ринку. Було погоджено, що країни члени мають право національного вето. Тобто, якщо певні заходи, навіть передбачені положеннями Римського договору 1957 р., не відповідають національним інтересам якоїсь країни члена, вона не зобов'язана їх впроваджувати.

Врешті у питанні спільної сільськогосподарської політики на переговорах були досягнуті домовленості, які явно були на користь французьким фермерам. Здавалось, що де Голль зміг проштовхнути ідею Європи національних держав, а не федеративної Європи.

До рішення про вихід з військових структур НАТО слід було замирити партнерів по Спільному ринку. Де Голль був стурбований тим, що Фран-

цію всупереч її волі можуть втягнути у в'єтнамську війну, яку вели США. Отже, 7 березня 1966 р. у посланні американському президенту Л.Джонсону Шарль де Голль наполягав на тому, що французькі війська більше не будуть підпорядковуватись командуванню НАТО, хоча вони залишаться на території ФРН, французькі офіцери відкликались з структур НАТО, верховний штаб сил НАТО в Європі мав бути виведений з території Франції, в майбутньому жодні військові підрозділи НАТО не можуть перебувати на французькій землі, якщо вони не перебувають під французьким командуванням. Де Голль підкреслював, що «мій намір полягав не в тому, аби звільнити Францію від Атлантичного союзу, збереження якого, на мій погляд, необхідне як страховка на крайній випадок, а в тому, аби вивести Францію з-під інтеграції під американським командуванням» [7, с.185].

21 червня 1966 р. де Голль прибув з візитом до СРСР. Він вперше завів мову про потребу розрядки міжнародного напруження передусім в Європі. Саме завдяки цьому Європа могла знову належати європейцям під керівництвом Франції та без американського втручання. Британію він продовжував вважати «американською троянською конячкою» в Європі.

У травні 1967 р. генерал де Голль вдруге поховав британську заявку на вступ до ЄЕС. Проте передумовами подібних переговорів французький лідер вважав суттєве оздоровлення британської економіки ще до початку таких консультацій по суті. Де Голль зазначав, що «прихильники безумовно вступу Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства, яке могло стати і політичним, об'єднали свої негативні зусилля з прихильниками наднаціональних форм об'єднання, причому явно протилежність позицій тих та інших, не завадила їм об'єднатись для боротьби проти французького рішення» [7, с.181].

Крім того, він побачив у пропозиції Ради міністрів ЄЕС забезпечити умови для формування незалежного наднаціонального бюджету структур Європейських Співтовариств, аби ці кошти розподілялись за участі Європейського парламенту, неприпустиму поступку французькими національними інтересами. Франція продовжувала віддавати перевагу власним військовим і енергетичним програмам і не бажала ділитись своїм національним потенціалом з Європою. «Якщо наші сусіди відмовились прислухатись до заклику Франції створити об'єднану і не залежну європейську Європу, то це частково тому, що вони за традицією були заклопотані домінуванням Франції, але головною умовою було те, що в умовах холодної війни, в якій загруз весь світ, для понад усе було устремління зберегти американський захист, а все інше відходило на другий план» [7, с.183].

Проте найбільше проблем виникало у внутрішній політиці. На початку 1968 р. разом із збільшенням безробіття спостерігалось суттєве відставання заробітної плати від інфляції. Серйозні проблеми були із вищою

освітою. Університети фізично не справлялись із збільшення кількості студентів. Зайшла мова про окреме проживання дівчат та хлопців у студентських гуртожитках.

Консервативний голлізм зіштовхнувся з новою масовою культурою, побудованою на рок-н-ролі, гамбургерах та на заснованій на протизаплідних пігулках сексуальній революції. Влада не змогла придушити студентські виступи з вимогами спільного проживання різностатевих студентів у гуртожитках. Зі «статевої іскри» вибухнуло полум'я гучного соціального протесту.

Середина травня 1968 р. стала апогеєм виступів, до яких приєдналися і професійні спілки, які виступали проти високих витрат на військові потреби за рахунок соціальних витрат. Вулиця перетворилась на головну народну трибуну. Ситуація загострилась із початком 13 травня 1968 р. загального страйку. Ф.Міттеран зазначав, що «влада вакантна». У мемуарах де Голль писав, що для нього це був удар «об'єднаним союзом надій, які не збулись, шантажу та підлості». «Французи розірвали контракт, який я з ними уклав» [7, с.126].

Врешті 25 травня 1968 р. були укладені компромісні Гренельські угоди між урядом та профспілками. Де Голль намагався обрати серединний шлях між ліберальним капіталізмом та державним регулюванням. Стало зрозуміло, що ФРН віддає пріоритет не французькому, а американському лідерству. ЄЕС поставив питання субсидій французьким фермерам у залежність від початку переговорів про вступ Британії. 21 серпня 1968 р. СРСР танки в Чехословаччину. Де Голль прийняв це як прояв реалістичної політики сили. Його популярність падала.

27 квітня 1969 р. після того, як на референдумі 53,1% французів відкинули запропоновану ним сенатську та регіональну реформи. У мемуарах де Голль писав, що «я не міг не знати, що все, що благосне для нації, не проходить без закидів з боку громадськості і без втрат на виборах» [7, с.336].

Вже наступного дня, 28 квітня 1969 р., це стало приводом, аби де Голль розірвав «контракт з французами» та пішов у відставку. «Я, — наголошував Ш. де Голль, — поважаю лише тих, хто мені опонує, але я не маю наміру терпіти їх». Це стало приводом до очікуваної відставки. Він зазначав, що «залишилось виконати ще один борг морально піти у відставку» [8, с.277]. Генерал красиво пішов, виконавши свою роль у історії. Він засів за написання «Мемуарів надії». 15 червня 1969 р. новим президентом Франції був обраний голліст Ж.Помпиду (1911-1974).

Шарль де Голль намагався зміцнити роль Франції в Європі та сприяти піднесенню ролі Європи в світі. Був прихильником «Європи вітчизн». Виступав за конфедеративний устрій об'єднаної Європи. У 1963 та 1967 рр. наклав вето на вступ Великої Британії до ЄС. Був проти зростання впливу

США в Європі. Водночас з посиленням економічних розбіжностей між країнами Спільного ринку і після фінансової кризи у Франції 1968-1969 рр. країни ЄЕС домовились посилити координацію національної економічної і валютної політики. Час суто національних пріоритетів в умовах підтримання інтеграційних прагнень до певної межі, яка не дозволяла б формувати наднаціональну бюрократію, відійшов у минуле. «Франція, — на думку Ш. де Голля, — позбавлена величі, перестав бути Францією» [7, с.5]. Водночас велич Франції не віддільна від єдності Європи. «Я бажав, — згадував де Голль, — аби Європа перестала бути полем зневаги та небезпек, аби Рейн і Альпи перестали бути кордонами політичного і економічного розколу, аби зник існуючий під приводом ідеологічних розбіжностей розкол між Сходом та Заходом, аби Франція і Німеччина стали добрими друзями, аби виник спільний ринок шести держав і ці держави почали погоджувати свої зовнішньополітичні дії, аби відродились природні симпатії і довіра між французами та слов'янами...» [7, с.271-272].

Великий француз та не менш великий європеець Шарль де Голль помер о 19 годині 25 хвилин 9 листопада 1970 р., не доживши декількох днів до свого вісімдесятиріччя. Президент Ж.Помпиду зазначив, що «помер генерал де Голль. Франція овдовіла» [1, с.60]. Європейська інтеграція розвивалась далі, заперечуючи його відмову від формування європейського політичного союзу.

1. Арзаканян М.Ц. Шарль де Голль // Вопросы истории. — 1991. — №2-3.

2. Вильфрид Лот. Планы военного времени и обсуждение условий Европейского Союза // История европейской интеграции (1945-1994 гг.). — М. — 1995.

4. Жан-Батіст Дюррозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.

5. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.

6. Шарль де Голль. Военные мемуары. — М. — 1960.

7. Шарль де Голль. Мемуары надежд (1958-1962). / Пер. с фр. — М. — 2000.

8. Молчанов Н. Генерал де Голль. — М. — 1980.

9. Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. Пер. с англ. — М. — 2003.

10. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. — М. — 2003.

11. Knut Linsel. Charles de Gaulle und Deutschland 1914-1969. — Sigmaringen. — 1998.

12. Eckart Conze. Die gaullistische Herausforderung. Die deutsch-französischen Beziehungen in der amerikanischen Europapolitik. — München. — 1995.

НОВА СХІДНА ПОЛІТИКА І ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ

Віллі Брандт

Віллі Брандт народився 18 грудня 1913 р. в ганзейському місті Любек. Це народження стало символом зміни поколінь не лише в німецькому суспільстві в цілому, а й у середовищі соціал-демократії. Через декілька місяців помер один із засновників організованого німецького робітничого руху Август Бебель [25, с.18]. Отже, Віллі Брандт народився напередодні Першої світової війни, яка відкрила одне з найбільш трагічних в історії німецького народу XX століття. Фактично його життя припало на весь цей час. Наприкінці свого життєвого шляху В.Брандт став свідком німецького об'єднання та початку нового етапу в історії європейської інтеграції.

Зазначимо, що за своїм родинним походженням В.Брандт був позашлюбним сином місцевої продавщиці. Тоді його після реєстрації у мерії назвали Герберт Ернст Карл Фрам [11, с.14]. Тобто фактично він належав до напівпролетарського прошарку німецького суспільства. Однак соціальне походження тільки підштовхувало його до самовдосконалення та активного пошуку свого місця в житті.

Мати все-таки знову знайшла собі чоловіка. Ця подія сталась напередодні Першої світової війни. У родині з'явилися ще двоє дітей. Проте вітчим не був особливо прихильним до свого пасинка. Карл Фрам був досить активним юнаком. У 1920 р. він поступив до гімназії. Добра пам'ять дозволяла йому схоплювати нову інформацію досить швидко, але відмінником він так і не став. Інфляційні неприємності очікували його родину та всю Німеччину в 1923 р. Вітчим по мірі ускладнення по-

всякденного життя ставав все брутальнішим [25, с.19]. Справжньою компенсацією за домашні проблеми стали відносини Карла Фрама з шкільними друзями.

У цьому контексті слід зазначити, що в середині 20-х рр. XX ст., незважаючи на певну фінансову та політичну стабілізацію Веймарської республіки, у молодіжному середовищі стався розкол. Одна частина юнацтва симпатизувала націонал-соціалістам, інша, до якої ідейно тяжів Карл Фрам, орієнтувалась на лівий рух. Однак він теж був розколотий на прихильників комуністів та соціал-демократів. У 1928 р. симпатії Карла були на боці лівих радикалів.

Восени 1929 р. на фоні розгортання світової економічної кризи він вступив до Соціал-Демократичної партії Німеччини. Проте в умовах загострення внутрішньополітичного становища в країні, коли нацисти рвалися до влади, в 1931 р. В.Брандт вже опинився в більш радикально налаштованій Соціалістичній робітничій партії [11, с.34]. З приходом до влади нацистів 30 січня 1933 р. на 20 році життя Карл Фрам (В.Брандт) емігрував до Норвегії. Суттєву допомогу в організації його еміграції відіграла соціал-демократична співдружність скандинавських країн. Особисті контакти з молодими скандинавськими лівими Брандт встановив у юнацьких літніх таборах, які старші товариші організовували для молодших одно партійців [25, с.44]. Впродовж 1933-1936 рр. Карл Фрам активно оволодівав знаннями в галузі європейської історії, політики, марксистської теорії та соціал-демократичної практики. Він співпрацював як журналіст з декількома норвезькими та шведськими соціал-демократичними виданнями. За його політичними поглядами в цей час Брандта (саме такий псевдонім він взяв собі як журналіст) можна було ідентифікувати як лівого соціал-демократа [11, с.59]. Слід зазначити, що ознайомлення з скандинавською моделлю соціалізму було дуже корисним для подальшої політичної діяльності В.Брандта. Саме об'єднання ідей соціальної справедливості та максимальної суспільної свободи він протиставляв будь-яким формам тоталітаризму, який встановлював своє панування над Європою. Після початку в 1936 р. громадянської війни в Іспанії, молодий журналіст В.Брандт рвався в цю країну.

Врешті з кінця лютого до кінця червня 1937 р. 24 річний Віллі Брандт був в Іспанії. Він виконував функції керівника німецької секції троцькістської «Об'єднаної робітничої марксистської партії» [25, с.126]. Іспанський досвід прислужився йому для остаточного подолання прихованих симпатій до сталінської моделі побудови соціалізму як найбільш радикальної, але непридатної для умов Європи. Водночас діяльність Карла Фрама, хай і під псевдонімом Віллі Брандт на фронтах іспанської громадянської війни не уникла уваги нацистських спеціальних служб.

У 1938 р. нацистський режим позбавив його як неблагонадійного політичного емігранта німецького громадянства. Внаслідок цього В.Брандт був вимушений натуралізуватись як норвезький громадянин Герберт Фрам [11, с.113]. Життя в спокійній скандинавській країні з розміреним ритмом суспільного існування дало можливість В.Брандту до початку Другої світової війни продовжити вивчення історії. На життя він заробляв собі журналістською роботою у партійній пресі. Він критикував норвезьких фашистів на чолі з Квіслінгом. Наприкінці серпні 1939 р. журналіст В.Брандт у своїх статтях рішуче засудив Пакт Молотова-Ріббентропа. За його оцінками, зближення Сталіна та Гітлера не лише демонструвало певну функціональну спорідненість двох тоталітарних режимів, а й наближало Європу до чергової великої війни [25, с.159]. Нажаль цей прогноз справдився.

Після окупації Норвегії в квітні 1940 р. В.Брандт емігрував до сусідньої Швеції. Навесні 1941 р. Брандт одружився з норвезькою журналістською К.Торкілдсен [11, с.139]. На початку 40-х рр. ХХ ст. він брав активну участь у роботі «малого інтернаціоналу», який об'єднав європейських соціал-демократів, котрі перебували у вигнанні у Швеції. Саме в цей час почалась дружба В.Брандта з молодим шведським соціал-демократом О.Пальме та австрійським соціал-демократом Б.Крайським [9, с.86]. Невдалий замах на А.Гітлера, який стався 20 липня 1944 р., на думку В.Брандта, став симптомом наближення кінця нацистського режиму. Проте майбутнє батьківщини і після цього виглядало примарно.

В травні 1945 р. В.Брандт повернувся в Німеччину як кореспондент низки скандинавських газет. Його репортажі свідчили про запеклу боротьбу між американцями та СРСР за душі німців. Проте в цій конкурентній боротьбі він тимчасово займав очікувальну позицію. В 1947 р. В.Брандт ще працював як прес-секретар норвезької військової місії в поділеному на зони окупації Берліні [8, с.117]. Так розпочався етап кар'єри В.Брандта як політика, котрий поставив собі за мету працювати не лише на об'єднання Німеччини, поділеної поміж колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, а й докладати повсякденних зусиль для побудови у майбутній єдиній Німеччині демократичного та соціально справедливого суспільства.

Влітку 1948 р. він відновив своє німецьке громадянство під прізвиськом, яке він взяв зі свого журналістського псевдоніму Віллі Брандт. Під цим же прізвиськом він відновив своє членство в СДПН та був направлений партією в Берлін як представник правління СДПН [13, с.57]. Тоді ще жевріла надія на збереження єдності Німеччини після гіпотетичного припинення окупації країни та укладання мирного договору.

Розгорання подій «холодної війни» поступово перетворило Німеччину на «прифронтову» країну. Потреби протистояння СРСР, який намагався перетворити Східну Німеччину на вітрину соціалізму в Європі, вимагали адекватної відповіді західних демократій.

24 червня 1948 р. в британському, американському та французькому секторах окупації Західного Берліну було впроваджено західнонімецькі марки. Наступного дня СРСР відповів блокадою комунікацій західної частини міста. Американський військовий комендант Л.Клей за наказом Президента США Г.Трумена організував між Берліном та західними зонами окупації повітряний міст, який працював 322 дні [27, с.45]. В тому числі й завдяки цьому остання спроба Москви використати берлінську кризу як спробу тиску з метою недопущення створення ФРН провалилась. 12 травня 1949 р. І.Сталін був вимушений оголосити про зняття блокади Західного Берліну. На думку В.Брандта «Берлін став щитом, за яким три західні зони змогли об'єднатись у Федеративну Республіку» [2, с.27]. Проголошення 7 жовтня 1949 р. Німецької Демократичної Республіки не стало великим сюрпризом для В.Брандта. Однак він висловлював глибокий жаль з приводу фіксації національного розколу.

Зокрема, В.Брандт зазначав, що тодішній лідер німецьких соціал-демократів Курт Шумахер критикував нахил Аденауера до європейської інтеграції, яка на думку багатьох мала замінити німцям ідею національної єдності [2, с.43]. Натомість у 1949 р. В.Брандт вітав створення Соціалістичного руху за Сполучені Штати Європи. Він відразу став його палким прихильником та залучився до діяльності цієї неформальної організації європейських соціал-демократів. Водночас В.Брандт входив до створеного Ж.Монне Комітету дій за Сполучені Штати Європи [10, с.118].

Протягом 1949-1957 р. Віллі Брандт від СДПН регулярно обирався депутатом бундестагу. Одночасно з 1950 р. він виконував функції депутата, а у 1953-1957 рр. президента Палати депутатів Західного Берліну. У цьому представницькому органі місцевого самоврядування він відстоював права жителів західної частини Берліну та наполягав на розробці реалістичного політичного курсу, який міг би сприяти інтеграції міста до ФРН. Однак зробити це по мірі нагнітання напруги доби «холодної війни» з кожним днем ставало все важче.

Перший бундесканцлер К.Аденауер ще 1952 р. зазначав, що «ми не отримаємо німецького сходу інакше, як шляхом об'єднання Європи» [27, с.98]. З огляду на цю віддалену історичну перспективу, В.Брандт вітав конкретні політичні кроки, які могли в короткій перспективі полегшити життя мешканців Західного Берліну. Правда, їхні складності ще не йшли в порівняння з соціальними проблемами, з якими відразу після смерті І.Сталіна зіштовхнулись мешканці НДР. Місцеве керівництво

взяло курс на прискорену побудову соціалізму радянського зразка з відповідним зниженням соціальних стандартів та підвищенням продуктивності праці. Врешті такий соціально-політичний курс 17 червня 1953 р. спровокував народне повстання в НДР. В.Брандт вітав рішучість східних німців боротись проти тоталітарної системи, проте розумів, що в тодішніх політичних реаліях сили ворогуючих сторін були не тотожними [15, с.175]. Радянська система ще була достатньо потужною, аби уникнути розвитку подій за сценарієм 1989 р.

Водночас народне повстання в НДР поклато край спробам цілковитого руйнування залишків «капіталістичних пережитків» в Східній Німеччині. Водночас цей протестний масовий рух навчив східнонімецьких керівників покладатись не лише на певні соціальні поступки народу, а й удосконалювати механізми органів державної безпеки. Подібні реалії переконали В.Брандта в тому, що швидкого прогресу в процесі об'єднання Німеччини не буде. Тому слід було вносити корективи та докласти зусилля до інтеграції ФРН до західних структур, які мали не лише забезпечити безпеку, а й в історичній перспективі зберегти можливість повторного розгляду питання досягнення німецької національної єдності. З огляду на ці міркування В.Брандт вітав вступ ФРН у травні 1955 р. до НАТО. Проте разом із іншими соціал-демократами він дуже обережно ставився до відтворення бундесверу, особливо звертаючи увагу на загрозу відродження пруського військового духу. Тому В.Брандт послідовно підтримував пропозиції щодо встановлення громадянського контролю за діяльністю бундесверу. Механізм такого контролю забезпечувався структурами західнонімецького громадянського суспільства, яке стало сприятливим середовищем для ствердження відродженої німецької демократії [21, с.234].

В.Брандт не поділяв думку лівої частини соціал-демократичної партії ФРН, яка побачила в створенні Європейського об'єднання вугілля і сталі лише формування могутнього союзу монополій. Навпаки, він вважав, що об'єднання міжнародних зусиль для відродження на західноєвропейському рівні формоутворюючих для національних економік виробничих структур відкриє можливість в найближчій перспективі для суттєвого підвищення соціальних стандартів [11, с.157]. Крім того, формування ширшого економічного інтеграційного об'єднання, як вважав В.Брандт, могло створити сприятливі умови додаткового спільного ринку для підтримання ритму розвитку західнонімецького економічного дива [7, с.192].

Отже, 25 березня 1957 р. країни-члени Європейського об'єднання вугілля та сталі підписали Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства. Кінцевою метою зазначеного об'єднання мало стати створення спільного ринку шляхом усунення перешкод для

вільного руху капіталів, робочої сили, товарів і послуг, розробка спільної зовнішньої торговельної, аграрної, транспортної політики, співпраця в галузі ядерних досліджень у мирних цілях. В.Брандт, виступаючи в соціал-демократичному середовищі, звертав увагу на важливість закріплення в Римському договорі конкретних положень соціального законодавства [9, с.145]. Зокрема, це стосувалось рівних прав чоловіків та жінок, створення системи соціального захисту для іноземних робітників, професійно-технічну підготовку в кризових галузях економіки, а в більш віддаленій перспективі навіть створення Соціального фонду. Передбачалось, що Європейське Співтовариство буде стверджувати свою ідентичність не шляхом уніфікації, а через єдність у різноманітності [1, с.67].

Тим часом Віллі Брандт 3 жовтня 1957 р. був обраний правлячим бургомістром Західного Берліну. Зазначимо, що він після наполегливих зусиль, які стимулювали боннських політиків, домогся представництва Західного Берліну в Європейському Економічному Співтоваристві [25, с.342]. Так у прифронтовому місті доби «холодної війни» В.Брандт опинився в епіцентрі не лише європейської, а й світової політики [16, с.68]. Зокрема, він вітав той факт, що ФРН розглядала торговельні зв'язки з НДР як внутрішню німецьку торгівлю, на яку не поширювались правила Європейського економічного співтовариства. В свою чергу Європейське Співтовариство надавало Західному Берліну фінансові субсидії. У цьому прифронтовому місті часів «холодної війни» розміщувався Європейський центр професійної освіти. А з 1979 р. Західний Берлін у Європейському парламенті мав три місця [1, с.278].

Поки що у грудні 1958 р. вибори до західноберлінської палати депутатів відбувались у атмосфері хрущовського «ультиматуму». СРСР вимагав, аби протягом шести місяців був скасований окупаційний статус Західного Берліну, який мав стати «вільним містом», суверенітет над яким врешті поступово переходив би до державних органів НДР. Інакше СРСР погрожував підписати мирний договір лише зі Східною Німеччиною. В.Брандт знову був обраний бургомістром Західного Берліну. Він організував широку дипломатичну кампанію, спрямовану на збереження статус-кво цього «прифронтового» міста часів «холодної війни».

Хоча М.Хрущов відмовився від цих ультимативних умов під час першого в історії візиту до США, але берлінська криза перейшла в латентний стан принаймні до 13 серпня 1961 р., коли був побудований Берлінський мур [17, с.174]. В.Брандт в цей час визнавав, що об'єднання Німеччини можливо мирно досягти лише за умов консенсусу між державами-переможцями в Другій світовій війні [26, с.88]. А заради цього слід було налагодити діалог із Радянським Союзом, від якого послідовно відмовлявся К.Аденауер. Так визрівали концептуальні засади майбутньої нової схід-

ної політики В.Брандта. Однак для цього треба було, аби соціал-демократи нарешті прийшли до влади на федеральному рівні. Соціал-демократи «середнього» віку, які об'єднались навколо фігури Віллі Брандта, бачили в ньому лідера нового покоління партії, котрий міг змінити ситуацію. Настав час поступового перетворення СДПН із переважно пролетарської класової партії на «народну» партію, яка представляла би інтереси широких прошарків німецьких громадян [8, с.164].

Врешті у Бад-Годесберзькій програмі 1959 р. німецькі соціал-демократи остаточно відмовились від залишків суто класової марксистської ідеології. Однак було збережено зв'язок з професійними спілками. СДПН також прийняла зовнішньополітичну платформу підтримки членства ФРН у НАТО та повного заперечення концепції нейтралізму Німеччини [23, с.99]. Ідейно-політичне оновлення партії стимулювало поступову зміну поколінь біля керма СДПН.

Першим свідченням цього стало рішення, прийняте у листопаді 1960 р. на з'їзді СДПН у Гамбурзі, коли кандидатура Віллі Брандта була вперше висунута на посаду канцлера. Але лише після смерті Е.Олленхауера на надзвичайному з'їзді 15 лютого 1964 р. новим лідером німецьких соціал-демократів нарешті за великої підтримки активу базису партії був обраний Віллі Брандт [26, с.117]. До того часу він, поряд з обов'язками лідера другої найвпливовішої (після ХДС) партії ФРН виконував функції бургомістра Західного Берліну. І початок 60-х рр. ХХ ст. позначився серйозним черговим загостренням берлінської кризи.

Звичайно, бургомістр В.Брандт розумів, що жителі Західно Берліну активно закупають дешевші товари в Східному Берліні, крім того, тисячі кваліфікованих східнонімецьких робітників виїздили через Західний Берлін далі Захід, що підривало стабільність державних структур НДР. Тому побудова муру була необхідною для ствердження державного статусу НДР в Європі [17, с.237].

Врешті 13 серпня 1961 р., коли було побудовано Берлінський мур, бургомістр Західного Берліну В.Брандт вимагав від західних держав виступити проти порушення чотиристороннього статусу Берліну та нагадав американському президенту Дж. Кеннеді, що він обіцяв захищати доступи до Західного Берліну [12, с.17]. Побудова Берлінського муру в 1961 р. перекреслила сподівання на можливість швидкого та ефективного вирішення німецької проблеми за моделлю австрійського нейтралітету. Тоді Брандту мур здавався «міцнішим за лоби, якими її намагались пробити». Водночас він постійно наголошував, що «мир в Європі без німців неможливий» [2, с.16]. На думку безпосереднього дипломатичного архітектора нової східної політики Егона Бара, в той час «ні США, ні країни Західної ані Східної Європи не були зацікавлені в об'єднанні Ні-

меччини, оскільки це радикально змінило би становище в світі» [16, с.206]. В.Брандт гостро відчував, що настає час для бурхливих змін. Якщо К.Аденауер успішно побудував міцний міст на Захід, то В.Брандту слід було наполегливо вибудовувати для майбутньої Німеччини аналогічний міст на Схід. Це був вирішальний імпульс для народження нової східної політики [26, с.257].

Мир у Центральній Європі може бути досягнутий на підставі компромісного вирішення берлінського питання, тобто при збереженні берлінського муру. Адміністрація Дж. Кеннеді була готова визнати лінію Одер — Нейсе як постійний кордон, створити систему міжнародного контролю доступу в Західний Берлін, що безумовно означало вступ у офіційні відносини з керівництвом НДР. Крім того, Білий дім висував ідею міжнародного контролю за непоширенням ядерної зброї.

Найскладнішою на цьому етапі була проблема забезпечення безпеки Німеччини та Європи. В свою чергу досить гостро постало питання розміщення на території ФРН додаткових засобів ядерної зброї [22, с.218]. Однак США були проти того, аби Німеччина отримала доступ до ядерної зброї. Але наполягали на американському контролі за розміщеними на території ФРН складами з різноманітною ядерною амуніцією [27, с.185]. Перетворення «німецько-німецького» кордону на плацдарм можливих військових дій між СРСР та США серйозно непокоїв західнонімецьку громадськість. На її сигнали відреагував В.Брандт.

У червні 1966 р. на дортмундському з'їзді СДПН у центрі уваги партійної дискусії перебувала проблема пошуку шляхів до виходу з глухого кута в питанні об'єднання Німеччини. Один із головних розробників стратегії «нової східної політики» Егон Бар згадує про ці дебати так: «Патентованих рецептів об'єднання Німеччини не було. Але пріоритети соціал-демократів лишались незмінними — це курс на західноєвропейську інтеграцію через національне об'єднання, до якого треба йти малими кроками східної політики» [15, с.184].

Поступово визрівали внутрішньо та зовнішньополітичні передумови для зміни влади на федеральному рівні. По мірі уповільнення темпу розвитку німецького економічного дива наростали серйозні соціальні проблеми, які вимагали запровадження сміливих реформ. Вже давала про себе знати «моральна втома» християнських демократів, які близько 20 років перебували при владі. Тому перетворившись із класової на народну партію, соціал-демократи отримали запрошення до розподілу влади на федеральному рівні. Жодна політична партія в цей час не могла самостійно вирішити зазначену проблему, особливо якщо інша впливова політична сила перебувала б в жорсткій опозиції. Також «визріли» серйозні зовнішньополітичні проблеми. Зокрема, ігнорування соціалістичних країн Східної

Європи все більше ставало анахронізмом, особливо з точки зору розширення для німецьких товарів східнонімецького ринку. Отже, вирішувати комплекс складних внутрішніх та зовнішніх проблем потребувало досягнення широкого якщо не загальнонаціонального, то принаймні політичного консенсусу. В свою чергу вільні демократи залишились у опозиції.

Політична ситуація склалась таким чином, що 1 грудня 1966 р. Віллі Брандт залишив посаду бургомистра Західного Берліну та став міністром закордонних справ та віце-канцлером у великій коаліції з ХДС-ХСС, яку очолив К.-Г.Кізіґер [20, с.24]. Аденауер назвав цю історичну внутрішньополітичну подію «Версалем космічного масштабу» [7, с.146]. Сам В.Брандт, правда, лише апріорі у своїх мемуарах визнавав, що «велика коаліція жодною мірою не викликала в мене симпатій» [2, с.170]. Але він розумів, що політична доцільність та ситуація в країні вимагали укладання «коаліційного шлюбу» між різними політичними силами не за взаємним коханням, а на підставі прагматичного розрахунку. Врешті християнські демократи погодились на призначення соціал-демократа В.Брандта на важливу посаду міністра закордонних справ. Ці функції він виконував до жовтня 1969 р.

Зокрема, В.Брандту на чолі західнонімецького дипломатичного відомства довелось долати наслідки першої серйозної інституційної кризи Європейського Економічного Співтовариства. На посаді міністра закордонних справ ФРН у В.Брандта склались добрі робочі стосунки з німецьким представником у ЄЕС Вальтером Хальштейном, який до кінця 1967 р. очолював Європейську Комісію. Обидва впливові політики були прихильниками політичної тактики «малих» кроків у вирішення складних проблем. А їх на той час в процесі реалізації європейської інтеграції вистачало. Зокрема, французький президент де Голль пропонував обмежити дії американців в Європі, але був проти виведення американських військ із Німеччини [6, с.245].

Ще у січні 1966 р. у Люксембургу було досягнуто однойменний компроміс, який полягав у тому, що в питаннях, які стосувалися важливих інтересів одного або кількох партнерів, члени Ради намагатимуться в розумні строки приймати погоджені рішення. Причому обговорення в Раді ЄЕС мало тривати до досягнення одностайності, тобто де-факто вводилося право національного вето для всіх країн-членів ЄЕС. Зокрема, на рішення очікувало питання виконання домовленостей щодо фінансування спільної сільськогосподарської політики й незгоди генерала де Голля з наднаціональним принципом прийняття рішень у Раді ЄЕС суттєво ускладнювали прийняття відповідних рішень. Крім проблем функціонування європейського інтеграційного об'єднання, додаткові складності з'явилися із питанням можливості поступового розширення ЄЕС за рахунок нових країн членів.

11 травня 1967 р. Велика Британія подала повторну заявку з приводу початку переговорів щодо свого вступу до ЄЕС. Того ж дня це зробили Ірландія та Данія. А 24 липня 1967 р. Норвегія [4, с.129]. Попри свій скептицизм з цього приводу, де Голль знову запропонував Великій Британії лише асоційоване членство. Проте формально він вже не так рішуче як раніше заперечував вести переговори з Лондоном у принципі. Але це не означало, що голлістська Франція на вирішальному етапі цей процес не заблокує. В свою чергу Нідерланди безпосередньо пов'язали вирішення питання англійського членства із перспективою переговорів про поетапне формування європейського політичного союзу.

Слід зазначити, що В.Брандт вітав рішення британського істеблшменту визнати принцип досягнень європейської інтеграції і не наполягати на перегляді Римського договору 1957 року [26, с.236]. Крім того, на думку британського прем'єр-міністра Г.Вільсона Велика Британія могла погодитись із незначними застереженнями в питаннях спільної сільськогосподарської політики. На думку В.Брандта, більш компромісна позиція Великої Британії могла відкрити шлях до поступового перетворення ЄЕС на потужну силу на міжнародній арені, причому не лише за ознаками економічної та політичної, а й зовнішньополітичної та оборонної потуги [19, с.239]. Зокрема, приступивши до розв'язання цієї проблеми, як міністр закордонних справ ФРН, В.Брандт активно залучився до німецько-британсько-французьких переговорів про створення консорціуму «Аеробус» [13, с.129].

Водночас серйозне переймання проблемами західноєвропейської інтеграції у дипломатичній діяльності В.Брандта органічно доповнювалось сміливими кроками у напрямку налагодження відносин із соціалістичними країнами Східної Європи. Задля цього передусім слід було фактично відмовитись від сумнозвісної «доктрини Хальштейна» щодо бойкоту країн, які визнавали незалежність НДР. Вже у 1967 р. ФРН встановила дипломатичні відносини з Румунією та Югославією. Хоча перша ластівка, як відомо, весну не робить, але це був серйозний дипломатичний сигнал, який засвідчував готовність західнонімецької еліти до нового прагматичного курсу в Європі.

Тим часом 1 липня 1967 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євроатом, Європейське економічне співтовариство об'єднались у Європейське Співтовариство зі спільним виконавчим органом Європейською Комісією. Суттєві зрушення відбувались і на трансатлантичному напрямку європейської політики. 13 грудня 1967 р. НАТО прийняла стратегію «гнучкого реагування» у відносинах з СРСР, яка створила стратегічні військово-політичні передумови для поступового впровадження політики розрядки міжнародного напруження передусім у Європі.

Проте американський діяч Г.Кіссінджер досі жалкує, що «Брандт, на відміну від Аденауера, ніколи не був емоційно близьким Атлантичному союзу» [3, с.668]. На нашу думку, більш важливим був той факт, що саме Брандт здійснив «коперніківський поворот» у політиці безпеки, яку до нього проводили соціал-демократи ФРН. Він ні словом, ні ділом ніколи за весь час своєї післявоєнної політичної кар'єри не виступив проти НАТО. Хоча політичні опоненти і звинувачували його «нову східну політику» у підриві ледь чи не фундаментальних основ Північноатлантичного альянсу. Насправді, зазначений політичний курс в історичній перспективі лише зміцнив трансатлантичну та європейську інтеграцію.

Проявом останньої тенденції став процес реального започаткування розширення ЄС. 23 лютого 1968 р. Італія запропонувала провести консультації з приводу визначення загальних цілей розвитку ЄС після збільшення кількості його членів з шести до дев'яти країн. В.Брандт як міністр закордонних справ «великої коаліції» висунув додаткову ідею «торговельного врегулювання» з метою інтенсифікації зв'язків між країнами ЄС та країнами кандидатами на вступ [4, с.132]. Однак планову роботу європейської дипломатії порушили революційні події травня 1968 р., які розгортались у Франції та Чехословаччині. Спочатку 1968 р. набирала потуги «Празька весна», покликана її творцями забезпечити ідейно-політичний перехід від моделі радянського соціалізму до «соціалізму з людським обличчям», тобто фактично, за оцінками В.Брандта до соціал-демократичної моделі [26, с.257].

В свою чергу зазначені події позначились на ідеологічній модифікації німецької соціал-демократії. У квітні 1968 р. радник В.Брандта з зовнішньополітичних питань Егон Бар обговорював у Празі питання встановлення дипломатичних відносин між ФРН та ЧССР [16, с.328]. Складними питаннями на цьому шляху були проблеми засудження Мюнхенської змови 1938 р. та депортації судетських німців, яка 1945 р. була здійснена за рішеннями Потсдамської конференції [15, с.222]. Врешті на цьому етапі відносин між ФРН та ЧССР цей комплекс постконфліктних проблем не було вирішено. В.Брандт не хотів акцентувати на них увагу, спровокувавши тим самим передчасний опір з боку «союзів вигнаних», на думку яких, виходячи з електоральних міркувань зважали правочентристські західнонімецькі політичні сили. Адже подібний спротив міг з самого початку паралізувати інші процеси реалізації «нової східноєвропейської політики».

Не менш серйозні проблеми зберігались і на західноєвропейському дипломатичному напрямку. Адже і після травневих 1968 р. подій у Франції президент де Голль продовжував заперечувати проти пропозиції В.Брандта щодо розширення торговельних відносин із країнами канди-

датами на вступ до ЄЕС, які передбачали трирічний перехідний період для посилення Співтовариства перед його розширенням [4, с.132]. На думку Парижа, одночасне збільшення кількості суб'єктів європейської інтеграції та якісного поглиблення її змісту неможливе. Однак у спробі пошуку компромісного «пакетного» рішення з приводу контраверсійного процесу британського вступу Франція пом'якшила свою позицію з інших спірних питань, пов'язаних із розвитком ЄЕС. В.Брандт вітав таку тенденція, адже вона давала можливість шукати та знаходити рішення щодо прискорення процесу підвищення ефективності діяльності Співтовариства [26, с.285].

Врешті станом на 1 липня 1968 р. були скасовані всі митні збори і квотні обмеження в рамках ЄЕС, однак були збережені прикордонні служби та податкові національні кордони. Проте майже повна лібералізація торгівлі не спричинила до автоматичного утворення Спільного ринку. Для цього слід було ще гармонізувати національне законодавство, узгодити технічні стандарти і нормативи. Тривала складна та суперечлива робота зі створення спільного ринку праці. Перевага при наймі на роботу мала надаватись кандидатам з країн ЄЕС. Проте прогрес у сфері надання послуг досягався повільніше, ніж прогрес у впровадженні свободи руху товарів та послуг.

Ще однією проблемою, з якою зіштовхнулась «велика коаліція», став ліворадикальний тероризм. В.Брандт, відкидаючи власний молодіжний радикалізм, наголошував, що «демократична держава повинна діяти проти тероризму рішуче і послідовно. Іншої альтернативи немає» [5, с.537]. Однак вже тоді не виключались окремі прояви «державного тероризму».

Зокрема, у серпні 1968 р. В.Брандт був засмучений участю Народної армії НДР у придушенні процесу демократизації Чехословаччини. «Після цього, — згадує Брандт, — про Чехословаччину казали, що вона найбільш нейтральна країна в світі, адже вона не втручається навіть у свої власні справи» [2, с.224]. Проте цим втручання до справ Праги СРСР довів, що він цілком контролює становище у своїй зоні впливу. Зважаючи, що США зав'язли в джунглях В'єтнаму, нова розстановка сил у Європі вимагала перегляду позицій у питаннях формування європейської системи безпеки. Передусім треба було визнати існуючу політичну реальність післявоєнної Європи, аби потім еволюційно поступово змінювати її [9, с.218].

Рухатись на стратегічному напрямку до встановлення рівноправних «німецько-німецьких відносин» можна було лише в контексті розв'язання всього комплексу проблем європейської безпеки: від налагодження співробітництва з СРСР до визнання післявоєнних кордонів, які склались у Центрально-Східній Європі.

Водночас В.Брандт постійно наголошував, що для вирішення цих завдань слід підтримувати тісні контакти із західними союзниками ФРН та не допускати різноманітних непорозумінь. Зокрема, з метою посилення європейського внеску в діяльність НАТО та раціоналізації військового виробництва з ініціативи Великої Британії та ФРН 13 листопада 1968 р. була створена Європейська група країн членів НАТО. Зазначимо, що Франція не хотіла поступового перетворення Західноєвропейського союзу в політичну структуру під суттєвим британським впливом. Внаслідок цього Італія запропонувала проводити періодичні консультації з актуальних міжнародних проблем [1, с.177]. В.Брандт повністю підтримав цю пропозицію. Отже, принаймні за результатами міжнародної діяльності «велика коаліція» заслуговувала на позитивну оцінку. Разом з тим підвищувався авторитет соціал-демократів ФРН.

Врешті за результатами виборів до бундестагу, які відбулись 28 вересня 1969 р. соціал-демократи вперше випередили ХДС-ХСС. Вступивши в коаліцію з лібералами з Вільної демократичної партії, В.Брандт 21 жовтня 1969 р. офіційно став канцлером соціально-ліберальної коаліції. В свою чергу він обіцяв бути канцлером звільненої, а непереоможеної Німеччини [2, с.188]. В.Брандт закликав німецьке суспільство насмілитись на більшу демократію. «Хто бажає бути впевнений в завтрашньому дні, має боротись за реформи сьогодні» [20, с.273]. Правда, у внутрішній політиці реалістична програма реформ фактично була замінена на досить популістський перелік побажань. Проте у сфері зовнішньої політики пропозиції були більш раціональними. Зокрема, В.Брандт підтримав ідею дипломатичної підготовки загальноєвропейської конференції з питань безпеки та співробітництва, яка повинна була інституціоналізувати процес розрядки міжнародного напруження та мала рішуче використовуватись у інтересах європейських демократій. «Наша східна політика, — зазначав у своїх мемуарах В.Брандт, — мала починатись на Заході» [2, с.189]. Східна політика мала починатись на заході та сприяти збереженню трансатлантичної солідарності. Важливу зовнішньополітичну частину програми склала заява В.Брандта щодо підтримки розширення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС).

Суттєву роль при цьому мало відігравати німецько-французьке міждержавне співробітництво. В.Брандт передусім потребував розуміння боннських мотивів та підтримки Франції для реалізації своєї нової східноєвропейської політики. Правда, позиції Франції були суттєво послаблені девальвацією в 1969 р. французького франка. З огляду на це, Париж мав враховувати швидке зростання економічної могутності та політичного впливу ФРН.

Німецькі соціал-демократи виявляли обережність у питанні політичної інтеграції Західної Європи, але безумовно підтримували, з огляду на економічні інтереси та перспективи налагодження співпраці з соціалістичними країнами східної Європи, розширення ЄЕС за рахунок Великої Британії та скандинавських країн [8, с.147].

28 листопада 1969 р. ФРН приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, чим Брандт поклав край спекуляціям щодо відродження агресивного західнонімецького мілітаризму [22, с.137]. Цей рішучий крок В.Брандта пояснювався тим, що після внутрішньополітичних колізій з приводу американської війни у В'єтнамі, законів про надзвичайне становище, судових процесів, пов'язаних із Освенцімом, студентських заворушень, дій позапарламентської опозиції, які мали місце за часів урядування «великої коаліції», новому уряду потрібно було домогтися конкретного успіху при переході до політики взаєморозуміння [25, с.317]. В.Брандт наголошував, аби змінити становища в бажаному напрямку, треба його спочатку визнати [11, с.247].

Він наполегливо доводив, що кордони в Європі, які існують у тому вигляді, як вони склались, не можуть змінюватись за допомогою сили. Але це не означало, що мирним шляхом в історичній перспективі їх не можна буде змінити, в тому числі і завдяки прогресу в процесі європейської інтеграції. Адже саме «завдяки Європі Німеччина знову набула саму себе та творчі сили власної історії» [2, с.239]. В свою чергу це творче нахнення стимулювало західнонімецькі ініціативи щодо якісного удосконалення процесу європейської інтеграції.

1-2 грудня 1969 р. на гаазькому самміті глав держав ЄЕС В.Брандт та обраний у червні того ж року президентом Франції Ж.Помпіду сприяли досягненню компромісу щодо проведення спільної сільськогосподарської політики ЄЕС, погодились із потребою відновлення та активізації переговорів щодо вступу до ЄЕС Великої Британії [13, с.137]. Крім того, було досягнуто домовленість про подальший розвиток європейської інтеграції, та визначення джерел формування бюджету Спільного ринку, його трансформації в економічний і валютний союз.

В.Брандт також наполегливо прощтовхував рішення про створення постійно діючих механізмів зовнішньополітичних консультацій країн ЄЕС, що врешті мало привести до формування повноцінної структури «європейського політичного співробітництва». Адже об'єктивна потреба в цьому з'являлась внаслідок якісних зрушень у процесі європейської економічної інтеграції. Було прийнято рішення про регулярні консультації міністрів закордонних справ, що врешті мало забезпечити «прогрес в галузі політичного об'єднання» [13, с.139].

За участю В.Брандта було погоджено, що для підтримки конкурентоспроможності на світовому ринку європейської сільськогосподарської продукції необхідно реструктуралізувати цю галузь економіки зі збереженням регіональних особливостей її виробників. Водночас для збереження належного рівня життя працівників сільського господарства ціни на їхню продукцію мали бути вищими за світові, але не на рівні, що стимулює надвиробництво. Так були запроваджені сільськогосподарські субсидії, які в подальшому стали об'єктом серйозних суперечок між країнами ЄЕС.

Крім того, В.Брандт підтримав ідею надання ЄЕС власних коштів, які не залежали б від національних урядів. Зокрема, було прийнято рішення про поетапне врегулювання питання фінансування бюджету Співтовариства. Зокрема, пропонувалось, аби впродовж відповідного перехідного періоду, який визначався в проміжку між 1 січня 1971 р. до 31 грудня 1974 р., країни учасниці мали повністю вносити в бюджет Співтовариства імпорتنі компенсаційні збори на сільськогосподарські товари та прибутки від Спільного зовнішнього тарифу [22, с.148]. Врешті пропонувалось, що з 1 січня 1978 р. кожна держава робитиме автоматичні внески, що означатиме фактичну передачу країнами-членами частини національного податкового суверенітету Європейському Співтовариству [2, с.140-141]. Тобто сьогодні ми маємо, виходячи з цього, визнати, що своєю практичною політичною діяльністю В.Брандт зробив помітний внесок у процес формування ідеї та реальної моделі федеративної єдиної Європи.

Так з його згоди розпочались консультації щодо створення спільних фондів Співтовариства. Зокрема, Франція передусім була зацікавлена в пріоритетному функціонуванні сільськогосподарських фондів, які мали підтримати її фермерів. Тим самим створювались нові можливості для зміцнення німецько-французької співпраці в процесі розгортання європейської інтеграції.

Однак все ще слід було брати до уваги той факт, що події травня 1968 р. боляче вдарили по французькій економіці. Уряд де Голля був вимушений 8 серпня 1969 р. прийняти рішення про девальвацію франка. Посилився спекулятивний тиск і на німецьку марку. Гострішими стали інфляційні розбіжності між країнами ЄЕС. Внаслідок цього створювались передумови для конкурентних переваг експорту одних країн за рахунок інших. Крім того, стрімке коливання обмінних курсів ускладнювали діяльність монополій, які користувались валютними фондами, які склались із різних європейських національних валют. До того ж, монетарна стабільність була ключовим чинником реалізації щойно затвердженої спільної сільськогосподарської політики ЄЕС [4, с.146].

З огляду на ці обставини, В.Брандт погодився на заходи, які передбачали гармонізацію національних валютних політик та санацію державних бюджетів. Тобто на початку 70-х рр. ХХ ст. за політичної підтримки західнонімецького канцлера В.Брандта було зроблено перші практичні кроки, спрямовані на формування механізмів гармонізації монетарної політики країн членів Європейського Економічного Співтовариства.

Поряд із вирішенням проблем західноєвропейської інтеграції, В.Брандт наполегливо розв'язував не менш складну проблему нормалізації відносин із соціалістичними країнами Східної Європи, що мало стати першим рішучим кроком до налагодження «німецько-німецьких відносин».

У жовтні 1969 р. Німецька Демократична Республіка відсвяткувала двадцятиріччя з часу свого створення. На урочистостях з нагоди цієї події наголошувалось, що 17 млн. громадян соціалістичної Німеччини виробляють індустріальної продукції більше, ніж увесь Третій рейх в 1936 р., коли він мав 60 млн. населення [17, с.121]. Крім того, за цей час НДР перетворилась на форпост радянського впливу в Центральній Європі. Ще 12 червня 1964 р. СРСР уклав з НДР Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Водночас керівництво Німецької Демократичної Республіки підписало низку подібних договорів вже так би мовити «другого покоління» (якщо рахувати договори між країнами соціалістичного табору сталінських часів) з іншими радянськими сателітами у Центральній Європі. Наприклад, 15 березня 1967 р. НДР уклала договори з Польською Народною Республікою, 17 березня 1967 р. з Чехословаччиною. Керівництво ФРН вже не могло займати позицію страуса щодо зазначеної дипломатичної тенденції.

Адже НДР фактично перетворилась на складову частину двосторонньої та багатосторонньої договірної системи соціалістичного табору в Європі. Це стимулювало помітні зміни в дипломатичному курсі Бонну, наприклад, на початку 1967 р. ФРН встановила дипломатичні відносини з Румунією. В червні 1967 р. була відкрита торговельна місія в Празі, в 1968 р. нормалізовані відносини ФРН із Югославією. Ці події відбувались на фоні посилення глобальної нестабільності. Зокрема, це позначилось на становищі СРСР.

Наприклад, 2-15 березня 1969 р. на радянсько-китайському кордоні в районі острова Даманський відбувався серйозний локальний збройний конфлікт. Посилення напруження у відносинах з Пекіном змушувало Москву до більш конструктивного діалогу з Заходом. В свою чергу «яструби» на Заході вважали, що «розрядка є визнанням власності Радянського Союзу на Східну Європу» [3, с.680]. Брандт на цей аргумент наводив більш деідеологізовану та прагматичну думку, яка полягала в тому, що задля поступової зміни ситуації спочатку слід визнати її реальність, аби мінімізувати їхні негативні наслідки.

Якщо радник президента США Р.Ніксона Г.Кіссінджер був стурбований самою можливістю окреслення більш самостійного дипломатичного курсу ФРН, то бундесканцлер В.Брандт вбачав у цьому реальну можливість конвертації економічної могутності Західної Німеччини у практичні політичні дивіденди. За законом сполучення різних міжнародних систем посилення позицій ФРН на Сході Європи мало зміцнити її вплив в процесі європейської інтеграції. І навпаки, конструктивна ключова роль Бонну в розвитку ЄЕС позитивно позначалась на новій східній політиці В.Брандта.

До речі реалізація політики розрядки міжнародної напруженості в Європі стимулювала досягнення домовленостей між країнами ЄЕС щодо погодження своїх позицій з принципових питань зовнішньої політики. Європейське політичне співробітництво активізувалось під час підготовки нарад з питань безпеки та співробітництва в Європі.

Зокрема, за голосування ФРН у структурах ЄЕС перша нарада міністрів закордонних справ ЄЕС з питань не «внутрішньої європейської або трансатлантичної політики», а актуальних міжнародних проблем відбулась з питань становища на Близькому Сході 19 листопада 1970 р. у Мюнхені. Крім того, було досягнуто домовленості про заснування в кожному міністерстві закордонних справ країн ЄЕС посади європейського кореспондента, функції якого полягали в полегшенні механізму взаємного обміну інформацією [4, с.156]. Оцінюючи вплив цього рішення на європейсько-американські відносини В.Брандт зазначав, що «Кіссінджер ніяк не міг звикнути з тим, що європейці діють в унісон» [2, с.194].

Зокрема, у червні 1969 р. Європейська Комісія запропонувала, аби діяльність Європейського Соціального фонду, заснованого згідно з положеннями Римського договору 1957 р., принаймні з 1 травня 1972 р. поширювалась на всі сфери діяльності ЄЕС [12, с.146]. Відтоді новий Європейський соціальний фонд мав отримувати кошти з комунітарного бюджету і відігравати більш важливу роль у проведенні європейської структурної та регіональної політики. Паралельно ретельні дипломатичні зусилля ФРН спрямовувались на підготовку діалогу з НДР.

Впродовж перших ста днів урядування соціально-ліберальної коаліції було формалізовано план дій з метою реалізації нової східної політики. Вже у січні 1970 р. радник канцлера Егон Бар розпочав у Москві консультації з А.Громико [16, с.188]. Нарешті 22 січня 1970 р. В.Брандт звернувся з листом до голови ради міністрів НДР В.Штофа з пропозицією врегулювати практичні питання взаємодії двох німецьких держав [21, с.114]. Кадрові зміни на вищих щаблях влади у Франції та Британії змінили статус-кво у питанні прискорення розвитку європейської інтеграції.

Так відставка президента де Голля у Франції та прихід до влади у Великій Британії 18 червня 1970 р. прихильника британської участі у європейській інтеграції консерватора Е.Хіта зрушили з глухого кута вирішення проблеми участі Лондону в ЄЕС. Новий французький президент Ж.Помпіду відкликав французьке вето на вступ Великої Британії до ЄЕС [7, с.197]. На той час Європейські Співтовариства вже забезпечували свободи підприємництва, надання послуг для більшої частини галузей промисловості і торгівлі. Проте в багатьох сферах економічної й валютної політики наднаціональне співробітництво або було відсутнє, або недостатнє. Крім того, залишався фрагментованим фінансовий ринок ЄЕС. Проблемною лишалась транспортна галузь. До того ж Римський договір не визначав правових засад промислової, соціальної, регіональної політики Європейських Співтовариств. Все це потребувало, на думку В.Брандта, уточнення [2, с.213]. Мотивами для зайняття такої позиції боннською дипломатією стала успішна активізація всіх напрямків нової східної політики.

12 серпня 1970 р. в урочистій атмосфері було підписано Московський договір між ФРН та НДР. Цей історичний документ поклав край післявоєнному періоду двосторонніх відносин та став ключем до подальших успіхів у налагодженні відносин ФРН із іншими соціалістичними країнами Східної Європи [25, с.317]. Водночас у В.Брандта було чітке розуміння меж можливого компромісу, адже він сприймав радянського керівника Л.Брежнєва як «консервативно налаштованого керуючого великою державою» [2, с.199]. Водночас, незважаючи на це, аби застрахуватись перед неминучою внутрішньополітичною критикою з приводу визнання післявоєнних кордонів, канцлер В.Брандт та тодішній міністр закордонних справ В.Шеєль надіслали радянському керівництву додатковий «Лист про німецьку єдність», в якому наголошувалось на збереженні прав німецького народу на самовизначення в історичній перспективі [26, с.244]. Мало хто тоді прогнозував, що умови такого майбутнього настануть вже за 20 років, тобто ще за життя В.Брандта.

Поряд із складністю налагодження відносин з СРСР, не менш проблемним було питання нормалізації відносин ФРН з Польською Народною Республікою. Польща, де радянська модель соціалізму стикалась із серйозними збуреннями в суспільстві, могла стати плацдармом для поступових змін у НДР. Але заради цього слід було передусім визнати післявоєнні реальності, які за тих обставин було неможливо змінити мирним шляхом. І ствердження цього об'єктивного факту було варто критики правих західнонімецьких партій, які не сприймали пропозиції щодо визнання кордону по лінії Одер — Нейсе. Врешті 7 грудня 1970 р. у Варшаві було підписано Договір між Польською Народною Республікою та ФРН, за яким західний кордон по річкам Одер та Нейсе визнавався не-

доторканим. В свою чергу канцлер В.Брандт став на коліна перед пам'ятником жертвам полякам. Це була справжня нова політична етика в дії [11, с.210]. Таким чином, нова східна політика ФРН реально започаткувала процес емансипації країн Східної Європи від контрольованого обмеженого суверенітету. Європейська політика В.Брандта сприяла досягненню великих цілей малими кроками. Суттєвим її наслідком став той факт, що Західна Європа отримала можливість якомога більше співробітничати з країнами Східної Європи. Правильність обраного курсу підтвердили події грудня 1970 р., коли було придушено страйковий рух у Гданську. Проте це стало першим поштовхом до формування руху опору в країнах Східної Європи, який врешті привів регіон до народно-демократичних революцій 1989 р., які врешті змінили обриси всієї Європи. І нова східна політика В.Брандта, на нашу думку, стала саме тим поворотним моментом, який розгорнув розвиток історичних тенденцій у цьому напрямку.

19 березня 1970 р. в східнонімецькому місті Ерфурті відбулась перша історична зустріч В.Брандта та голови уряду НДР В.Штофа. Східнонімецьке населення зустрічало Брандта із захопленням [25, с.253]. Повторна зустріч пройшла 21 травня 1970 р. в західнонімецькому місті Кассель [11, с.23]. Зазначені переговори сприяли налагодженню реалістичного «німецько-німецького» діалогу. Врешті подібний політичний реалізм дав можливість як Сходу, так і Заходу паліативно визнати статус-кво Західного Берліну.

Завдяки цьому 3 вересня 1971 р. між всіма зацікавленими сторонами було укладено договір про особливий статус Західного Берліну. Так на посаді федерального канцлера В.Брандт зміг вирішити проблему, яка постанала перед ним ще на посаді бургомистра Західного Берліну на початку його успішної політичної кар'єри.

Водночас слід зазначити, що активна нова східна політика В.Брандта досить обережно сприймалась найближчими західноєвропейськими союзниками. Наприклад, в 1970 р. незадовго до своєї смерті, Шарль де Голль писав, що «...було б несправедливо й небезпечно переглядати фактичні кордони, нав'язані війною. Це означає, що лінія по Одру — Нейсе, яка відділяє Німеччину від Польщі, є остаточним кордоном, що не повинні визнаватись жодні старі претензії на територію Чехословаччини, що новий аншлюс виключений, в якій би то не було формі. З урахуванням всього перерахованого, я вважаю необхідним, аби Німеччина стала невіддільною складовою частиною Організації співробітництва держав, яка, на мою думку, повинна охопити увесь наш континент. Таким чином, буде гарантована безпека всіх народів, від Атлантичного океану до Уралу і будуть створені такі зміни в стані речей, настроях людей та міжнарод-

них відносин, що у німецького народу з'явиться надія об'єднати три складові частини Німеччини (включно із Західним Берліном). Поки що Федеративна республіка повинна грати суттєву роль в Європейському економічному співтоваристві і у випадку необхідності в політичному концерті шести країн» [6, с.159]. Під кожним положенням зазначеної стратегії запропонованої де Голлем міг би підписатись і В.Брандт.

За успіхи у реалізації нової східної політики у грудні 1971 р. в Осло Віллі Брандту було вручено Нобелівську премію миру. Виступаючи з цієї нагоди, він заявив, що «політика миру є єдино реальною політикою нашої доби» [2, с.239].

За німецько-французького порозуміння було досягнуто помітні результати в процесі одночасного удосконалення якості європейської інтеграції та розширення ЄЕС. На думку В.Брандта розширенню ЄЕС мало передувати поглиблення європейської інтеграції [21, с.268].

Реалізації цієї політики мало сприяти розширення ЄЕС. Відповідні переговори відбувались у декілька етапів. В.Брандт на посаді федерального канцлера впродовж 1970 р. забезпечив активну участь німецько-французького тандему у виробленні погодженої позиції шістьох країн членів ЄЕС щодо спільної позиції на переговорах з країнами кандидатами на вступ. Наголошувалось, що перехідний адаптаційний період буде стислим, однаковим для всіх трьох кандидатів та матиме чіткий календар виконання відповідних заходів.

Це дало можливість 30 червня 1970 р. розпочати конкретні переговори про вступ з Великою Британією, Ірландією та Данією. Франція наполягала, аби всі країни кандидати безумовно прийняли досягнутий рівень європейської інтеграції, особливо в галузі сільського господарства. Лише 21-22 червня 1971 р. на самміті в Люксембургу було досягнуто домовленість про умови британського внеску в бюджет ЄЕС та рівня імпорту молочних продуктів з Нової Зеландії та цукру з країн Карібського басейну.

Нарешті 23 червня 1971 р. були завершені основні фази переговорів про вступ Великої Британії до ЄЕС. Вже 22 січня 1972 р. Велика Британія, Данія, Ірландія підписали угоди про вступ до Європейського Економічного Співтовариства. Після ратифікації відповідних угод з 1 січня 1973 р. зазначені країни вступили в ЄЕС. Перехідний період їхньої адаптації до функціонування в якості членів ЄЕС тривав до 1 січня 1978 р.

Тим часом відкритість економіки країн ЄЕС спричинила до загострення монетарної нестабільності. У серпні 1971 р. внаслідок інфляційного фінансування Сполученими Штатами в'єтнамської війни долар втратив властивість вільно конвертуватись у золото. Кризу світового золотовалютного стандарту ускладнила одночасна енергетична криза. Все

це змусило шість країн учасниць Європейського Економічного Співтовариства з метою зменшення коливань курсів національних валют встановити обмеження курсових відхилень щодо американського долара. Відповідна домовленість, досягнута у квітні 1972 р., стала першим вагомим кроком до нинішнього монетарного союзу та спільної грошової одиниці Європейського Союзу. Політичну волю до початку цього тривалого та важкого шляху, який довелось подолати європейським економікам та народам, разом із багатьма іншими прихильниками поступового європейського єднання доклав Віллі Брандт. Фактично німецька марка перетворилась на провідну валюту країн ЄЕС. Незабаром 24 квітня 1972 р. почала функціонувати «європейська валютна змійка».

Однак подібні дипломатичні успіхи уряду В.Брандта стимулювали гостру критику з боку західнонімецької правоцентристської опозиції. Особливе невдоволення викликали так звані «східні» договори, які забезпечували реалізацію нової східної політики. У березні 1972 р. Генеральний секретар ЦК КПСР Л.Брежнєв формально визнав необхідність рахуватися з існуванням економічного угруповання країн Західної Європи [5, с.213]. Звичайно, об'єктивно Москва була зацікавлена у геостратегічному «відриві» Західної Європи від військово-політичного домінування США. В свою чергу Європейське Економічне Співтовариство не вважало Раду Економічної Взаємодопомоги організаційно, економічно та політичною рівноцінною собі організацією. ЄЕС відмовлявся вести політичний діалог із східноєвропейськими країнами через організацію, в якій домінував СРСР. Однак нова східна політика ФРН відкрила шлях налагодженню відносин ЄЕС з соціалістичними країнами Східної Європи на двосторонній основі. І це було дуже важливо для руйнації радянського впливу в регіоні [24, с.138]. Однак в тодішніх умовах цей курс правоцентристській західнонімецькій опозиції здавався помилковим.

В процесі політичної боротьби навколо питання ратифікації «східних договорів» 27 квітня 1972 р. у бундестазі було поставлено питання вотуму недовіри уряду Віллі Брандта, але опозиція зазнала поразки. Їй не вистачило двох голосів для перемоги. Для подолання парламентського пату було створено міжфракційну депутатську групу, домовленості в результаті діяльності якої забезпечили 17 травня 1972 р. ратифікацію Московського та Варшавського договорів. Правоцентристська опозиція утрималась від голосування.

Проте В.Брандт розумів, що патова внутрішньополітична ситуація робила неможливим ефективну роботу уряду. Тому 20 вересня 1972 р. він сам ініціював розгляд питання про вотум недовіри уряду. Звичайно в цьому його підтримали і депутати соціал-демократи. Завдяки цьому вперше в історії ФРН постало питання про проведення дострокових пар-

ламентських виборів для демократичного підтвердження легітимності курсу, обраного соціально-ліберальною коаліцією.

Водночас поряд з тактичними політичними проблемами постали гострі стратегічні питання обрання напрямку подальшого розвитку. У червні 1972 р. був опублікований звіт «Римського клубу» щодо «обмеження зростання», яке поставило під сумнів цінності споживацького суспільства. Зазначена проблематика за ініціативи В.Брандта стала темою порядку денного Соціалістичного Інтернаціоналу. Слід було правильно визначити перспективи соціального ринкового господарства.

19-21 жовтня 1972 р. на паризькому самміті ЄЕС на пропозицію В.Брандта було визнано, що політика в соціальній сфері набула для Європейського Співтовариства такої ж ваги, як і досягнення економічного й валютного союзу [4, с.155]. Тоді ж В.Брандт запропонував нові проекти політичної інтеграції в Західній Європі. Зокрема, вперше в історії європейської інтеграції була висунута пропозиція щодо обрання Європейського парламенту на загальних виборах, започаткування співробітництва між Радою глав держав ЄЕС та Європейським парламентом при прийнятті рішень спочатку в деяких областях, потім для всієї сукупності спільних політик, навіть висунення кандидата на посаду голови Європейської Комісії Європейським парламентом.

Французький президент Ж.Помпиду схвалив пропозицію В.Брандта щодо заснування постійного секретаріату з метою посилення політичної координації в Європі, але його місцем перебування пропонувався Париж, а не Брюссель [4, с.158]. З цього питання ще треба було шукати та знаходити компроміс.

Врешті такий Секретаріат при Європейській Комісії так і не був тоді створений. Водночас в цей період намітились принципові розбіжності щодо тактики реалізації європейської інтеграції. Президент Франції Ж.Помпиду пропонував ідею конфедеративної Європи. Канцлер ФРН В.Брандт наполягав на федералізації Європи. Зокрема, виступаючи 13 листопада 1973 р. в Європейському парламенті він наголосив, що «класичні національні держави є державними утвореннями минулого» [4, с.158].

Проте Франція продовжувала наполягати на проведенні спільного зовнішньополітичного курсу ЄЕС, але при наявності слабких комунітарних інститутів, натомість Німеччина бажала розбудовувати сильні спільні інститути ЄЕС, але без активного спільного зовнішньополітичного курсу. Адже нова східна політика й без того викликала в ФРН багато серйозної внутрішньополітичної критики з боку опозиції. Велика Британія в свою чергу виступала за слабку європейську політику, яку намагатимуться проводити слабкі європейські інститути [4, с.159].

Врешті реалізація зазначених проектів саме командою В.Брандта залежала від результату розвитку внутрішньополітичної ситуації у ФРН. На виборах 19 листопада 1972 р. СДПН здобула 45,8%, а коаліційний партнер вільні демократи 8,4% голосів виборців [5, с.259]. Перемозі соціально-ліберальної коаліція сприяло зниження віку виборців з 18 років та сподівання на подальшу нормалізацію відносин з НДР. Відомство федерального канцлера перетворилось на «мозковий центр» з розробки стратегії та тактики відносин з НДР. До речі на мюнхенській літній олімпіаді 1972 р. офіційне міжнародне визнання отримали прапори обох німецьких держав.

21 грудня 1972 р. було укладено договір про основи відносин між ФРН та НДР, який дав потужний імпульс встановленню контактів та розвитку зв'язків на різних рівнях між двома насильно розділеними в умовах «холодної війни» частинами однієї нації. Зазначений договір набув чинності 21 червня 1973 р. В цьому ж році обидві німецькі держави стали членами ООН. Проте західнонімецька правоцентристська опозиція боролась проти цього до кінця. Врешті Федеральний конституційний суд ФРН 31 липня 1973 р. прийняв рішення, яке визнало, що державний кордон між ФРН та НДР є подібним до адміністративних меж, які існують між землями ФРН [18, с.115]. Це рішення знімало агресивність критики правоцентристської опозиції нової східної політики В.Брандта.

Важливу роль у процесі стабілізації становища в центрі Європи відігравав подальший розвиток «німецько-німецького» співробітництва. В 1974 р. у Берліні та Бонні були відкриті передбачені договором постійні дипломатичні представництва відповідно ФРН у НДР та НДР у ФРН. Зазначимо, що В.Брандт послідовно відстоював можливість для НДР отримувати додаткові прибутки від постачання в ФРН сільськогосподарської продукції за більш високими цінами, порівняно зі світовими закупівельними цінами, які діяли на «Спільному ринку» ЄЕС. Це навіть давало підстави говорити про НДР як про асоційованого члена ЄЕС, навіть якщо вона не має такого формально-правового статусу [2, с.97].

Після розв'язання проблеми нормалізації відносин з СРСР, Польщею та НДР для В.Брандта настала черга для вирішення не менш складної проблеми замирення з Чехословаччиною. У західнонімецькому внутрішньополітичному сенсі у цьому контексті ключовою була проблема невдоволення судетських німців, які склали суттєву частку електорату правоцентристської опозиції. Але, незважаючи на це, у грудні 1973 р. ФРН та Чехословаччина уклали договір про нормалізацію двосторонніх відносин, у якому Мюнхенська угода 1938 р. була визнана «недійсною» з самого часу її укладання [26, с.239]. ФРН та Чехословаччина засвідчили готовність відкрити нову сторінку відносин у Європі часів розрядки міжнародної напруженості.

У грудні 1973 р. на копенгагенському самміті ЄЕС було прийнято декларацію про Європейську ідентичність. Це поняття, зокрема, передбачає функціонування представницької демократії, панування закону, соціальну справедливість, повагу до прав людини. У декларації зазначалось, що підвищення ролі європейських держав на міжнародній арені можливе лише за рахунок проведення спільної зовнішньої політики. Однак також наголошувалось, що це не може бути альтернативою надійній безпеці, яку надавало трансатлантичне співробітництво. Проте президент Франції Ж.Помпідю вважав елементом тиску вимушені консультації з США перед прийняття спільних рішень західними європейцями. В свою чергу Вашингтон намагався взяти під свій більший контроль процес розрядки міжнародного напруження в Європі. В обмін на це США обіцяли не виводити свої війська з Європи та гарантувати застосування ядерної зброї у разі нападу СРСР [27, с.312].

У липні 1974 р. набув чинності договір між ФРН та Чехословаччиною. Тим самим ФРН закінчила процес врегулювання проблем, які постали після закінчення Другої світової та початку «холодної війни» у відносинах з державами Східної Європи, які опинились у соціалістичному таборі на чолі з СРСР. Визнавши реалії, які склались, можна було окреслити історичну перспективу для її поступової зміни на користь німецької єдності. А на той час на реалізацію зазначеної мети працював здобутий завдяки новій східній політиці місткий ринок збуту для німецьких товарів у країнах соціалістичного табору, що було особливо важливо в умовах насування світової економічної кризи.

Складності в реалізації економічної складової процесу європейської інтеграції підштовхнули її суб'єктів до досягнення прогресу в галузі політичної інтеграції.

Проте зробити це було доволі непросто. Адже в умовах економічної стагнації, яка настала в країнах Західної Європи внаслідок нафтового ембарго арабського світу, навпаки, посилились настрої до скасування наднаціональних економічних механізмів та протекціоністського захисту національних ринків.

Слід зазначити, що наприкінці 1973 р., коли на світовому ринку суттєво зросли ціни на нафту та інші енергетичні носії, стало зрозуміло, що це може призупинити поступ економічного зростання. Врешті це стало однією з головних причин економічних перепон, які на межі 70-80-х рр. ХХ ст. привели Європейське Економічне Співтовариство в стан глибокої кризи. Це передусім було пов'язано із застоєм у прогресі процесу європейської інтеграції.

Партнери по ЄЕС гарячково шукали альтернативні джерела енергетичного забезпечення. Висувались проекти прискорення пошуку нафти

та газу в Північному морі. Запроваджувались технології енергозбереження. У 1973 р. В.Брандт підтримав ідею започаткування переговорів між Європейським Економічним Співтовариством та Радою Економічної Взаємодопомоги [26, с.218]. Водночас відносно економічне послаблення Західної Європи вимагало посилення євроатлантичної солідарності. У березні 1974 р. В.Брандт наголошував, що «неможливо мати європейський союз без гарантії атлантичної безпеки» [4, с.162].

У січні 1974 р. Радою міністрів країн членів ЄЕС було прийнято програму соціальної інтеграції. В.Брандт вітав рішення про боротьбу проти безробіття, поліпшення умов життя і праці, активізації участі соціальних партнерів у розв'язанні питань економічної і соціальної політики, зокрема, забезпечення участі у функціонуванні підприємств. Так була започаткована розбудова спільного європейського соціального простору.

Однак повністю вирішити всі проблеми, які В.Брандт збирався врегулювати впродовж свого другого урядового термін він так і не зміг.

Міністр внутрішніх справ ФРН Г.-Д.Геншер 24 квітня 1974 р. повідомив канцлера В.Брандта, що за звинуваченням у шпигунстві на користь НДР заарештований один із найближчих співробітників бундесканцлера Гюнтер Гійом [25, с.368]. Спочатку В.Брандт сподівався, що він зможе пережити критичні зауваження опозиції та преси з цього приводу. Він вважав, що цей шпигун міг передавати східнонімецьким спецслужбам лише чутки, які ходили в соціал-демократичному середовищі [11, с.241]. Проте незабаром з'ясувалось, що Г.Гійом мав досить широкий доступ до таємного кола документів, включно з документацією НАТО. В цьому зв'язку опозиція заявила, що спецслужби НДР нібито отримали багаті фактичні матеріали, аби шантажувати будь-який уряд, очолюваний В.Брандтом [18, с.168].

Врешті 7 травня 1974 р. В.Брандт написав на ім'я президента ФРН Хайнеманна заяву про свою відставку з посади бундесканцлера. У цьому документі, зокрема, наголошувалось, що зазначене рішення канцлер прийняв «в силу досвіду, набутого мною на цій посаді, в силу мого розуміння неписаних правил демократії, а також тому, що я не можу допустити підриву моєї особистої та політичної репутації» [2, с.348]. Відставка В.Брандта з посади федерального канцлера в травні 1974 р. не стимулювала кризи уряду соціально-ліберальної коаліції, яку очолив соціал-демократ Г.Шмідт. В цілому у ФРН внаслідок існування стабільної парламентської демократії не було гострої конфронтації різних політичних сил, а ультраліві, які з'явилися на політичній арені після молодіжних бунтів 1968 р., були відсунуті на маргінеси західнонімецької політики. Не було і гострих конфліктів між виконавчою та законодавчою владами, як, наприклад, у США в період уотергейтського скандалу. Слід

зазначити, що за типологію свого політичного стилю В.Брандт та Г.Шмідт були різними особистостями. В.Брандт «чутливий харизматичний інтелектуал», натомість Г.Шмідт «політичний прагматик» [21, с.135].

Отже, період канцлерства Віллі Брандта 1969-1974 рр. позначився рішучим курсом на нормалізацію відносин із соціалістичними країнами, що сприяло започаткуванню кінця розколу Європи. Послідовно проводились глибокі соціальні реформи, які проте суттєво ускладнювались перипетіями світової економічної кризи, стимульованої енергетичною кризою. У 1973 р. після нафтової кризи В.Брандт завів мову про те, що традиційне протистояння часів «холодної війни», яке відбувалось переважно по геополітичній осі Захід — Схід, зміщується на протистояння між розвинутими країнами та країнами, які розвиваються, тобто по вісі «Північ — Південь» [26, с.259]. Проте він не погоджувався з думкою, що так званий «золотий мільярд» людства лише експлуатує бідний Південь. Водночас В.Брандт наполягав на посиленні впливу ЄЕС в процесі надання міжнародної гуманітарної допомоги. Зокрема, він закликав Соціалістичний Інтернаціонал підтримати розширення сфери дії ЄЕС на міжнародній арені [25, с.489]. Зокрема, це стосувалось відносин з країнами так званого «третього світу», які потребували широкої допомоги своєму розвитку, адже вступ Великої Британії до ЄЕС збільшив кількість «заморських територій», які отримували асоційований статус у співробітництві з ЄЕС. Врешті 28 лютого 1975 р. в Ломе була підписана Конвенція про співробітництво ЄЕС з 46 країнами, які розвивались. Однією із найбільших турбот В.Брандта під час його головування в Соціалістичному Інтернаціоналі стала пропаганда ідеї створення більш справедливих механізмів перерозподілу світового додаткового прибутку [25, с.391].

1 серпня 1975 р. було підписано Гельсінський заключний акт. На думку Г.Кіссінджера цей документ «на попередніх етапах робив поміркованою радянську поведінку в Європі, а потім прискорив розвал радянської імперії» [3, с.692]. На думку В.Брандта, гельсінський процес став символом успішності реалізації нової східної політики, який позитивно посприяв поліпшенню загальної атмосфери в Європі [14, с.315]. Перебуваючи в статусі відставного німецького політика, проте активного функціонера міжнародного соціал-демократичного руху, В.Брандт продовжував уважно слідкувати за перипетіями розвитку процесу європейської інтеграції.

Зокрема, Віллі Брандт погоджувався з основними положення доповіді 1975 р., яку з приводу майбутнього європейської політичної інтеграції зробив нідерландський прем'єр-міністр Л.Тіндемандс [26, с.367]. На його думку, європейська інтеграція лишатиметься незавершеною, доки не буде погоджено та впроваджено суттєве доповнення до економічної інтеграції у вигляді інтеграції політичної.

У 1976 р. Віллі Брандт очолив Соціалістичний Інтернаціонал та керував цією впливовою міжнародною структурою до самої своєї смерті в 1992 р. Крім того, у грудні 1977 р. В.Брандт очолив комісію Північ-Південь, яка займалась проблемами сталого міжнародного розвитку.

Одночасно у червні 1979 р. на перших прямих виборах до Європейського парламенту В.Брандт став європейським депутатом і виконував ці функції до літа 1983 р. Правда, він пропонував спочатку «розширити повноваження цих зборів, а лише потім визначати їхній склад загальним голосуванням» [2, с.349].

Широкого розголосу 1979 р. набула доповідь Брандта щодо тенденцій глобального розвитку «Північ-Південь: програма виживання». В цьому документі зазначалось, що стимулювання суттєвих змін у відносинах між розвинутими країнами Півночі та бідного Півдня є нагальною проблемою. У зазначеній доповіді критикувались величезні військові витрати, пророблялись питання, пов'язані з міжнародним розподілом енергетичних ресурсів та формування справедливого режиму торгівлі, особливо увага приділялась інтересам країн, що розвиваються, але належать до так званого «Третього світу» (першим світом відповідно до цієї класифікації визнаються капіталістичні, а другим світом тогочасні соціалістичні країни). Вже після об'єднання Німеччини ці проблеми опинились у центрі уваги проблематики глобалізації, якою продовжив займатись Гельмут Шмідт.

«Восени 1982 р. після відставки Гельмута Шмідта з посади бундесканцлера, — як згадував В.Брандт, — той деякий час вважав, що все могло скластись по-іншому, якби він одночасно був лідером СДПН [2, с.344]. Проте в період 1974-1982 рр., коли німецьких соціал-демократів продовжував очолювати В.Брандт, він особисто не конкурував зі Г.Шмідтом з приводу контролю за важелями державної влади. Він більше переймався проблемами продовження в нових політичних умовах курсу нової східної політики.

Зокрема, в роки канцлерства Г.Коля інтенсивним став діалог між СДПН та СЄПН з актуальних питань європейської безпеки [5, с.44]. Це було тим більш важливо, що за результатами виборів другого складу Європейського парламенту 11 червня 1984 р. МЗС СРСР висловив протест з огляду на те, що участь мешканців Західного Берліну в цих виборах розглядалась як брутальне порушення угоди про статус Західного Берліну від 3 вересня 1971 р. [1, с.280]. Натомість вплив Брандта на збереження контактних зв'язків із керівниками НДР та СРСР сприяло недопущенню зсування ситуації до поглиблення небезпечної конфронтації між Сходом та Заходом.

Лідер НДР Е.Хонеккер впродовж 1985-1986 рр. мав низку переговорів із чільними керівниками західнонімецьких соціал-демократів В.Брандтом, Г.Шмідтом, О.Лафонтеном.

В свою чергу В.Брандт в 1985 р. ініціював пропозицію про створення в Центральній Європі зони вільної від хімічної зброї. В 1986 р. за ініціативи Соціалістичного Інтернаціоналу були запропоновані «Принципи створення без'ядерного коридору в Центральній Європі». В 1987 р. В.Брандт ініціював прийняття меморандуму «Суперечка ідеологій і спільна безпека». В 1988 р. він запропонував країнам учасникам Наради з безпеки та співробітництва в Європі прийняти пропозицію про створення в Центральній Європі зони довіри та безпеки [11, с.143]. Але такі контакти з опозиційними силами ФРН, звичайно, не могли докорінно змінити конфронтаційний курс, обраний керівництвом правоцентристської коаліції [18, с.413].

Після виборів до німецького бундестагу 1987 р. В.Брандт згадував у своїх мемуарах, що він «відчув, як довіра до нього в соціал-демократичному середовищі зменшується». Тому 23 березня 1987 р. він повідомив правління СДПН про намір піти у відставку з посади голови німецьких соціал-демократів [2, с.374-375]. Формальні проводи В.Брандта відбулися на боннському з'їзді СДПН у червні 1987 р., але він залишився почесним головою партії. Це стало свідченням оцінки значення його діяльності на чолі партії, адже саме в період розгортання його політичної біографії СДПН з вузько класової партії дійсно перетворилась на народну партію. У берлінській програмі СДПН, яка була прийнята 20 грудня 1989 р. під ідейним впливом В.Брандта згадувалось, що соціал-демократи пропонували створити Сполучені Штати Європи ще в Гейдельберзькій програмі 1925 р. [25, с.299].

Впродовж 1989 р. В.Брандт став символом радикальних змін на Сході Німеччини. Його моральний авторитет став стимулом до критики курсу Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Після падіння Берлінського муру 9 листопада 1989 р., що стало особисто для В.Брандта емоційно насиченою подією, адже він доклав багато зусиль для координації допомоги по відновленню місцевих організацій соціал-демократичної партії на Сході Німеччини. Врешті 27 вересня 1990 р. об'єднались у одній партії вперше з 1932 р. соціал-демократи Сходу та Заходу Німеччини [8, с.88].

3 жовтня 1990 р. Віллі Брандт був почесним гостем на урочистій церемонії, яка була присвячена об'єднанню Німеччини. У зазначеному контексті актуальним було питання реалізації Європейської соціальної хартії у нових федеральних землях. Зокрема, В.Брандт наголошував, що збереження національної специфіки у вигляді соціального ринкового господарства ФРН не повинно надавати додаткових переваг конкурентам ФРН на спільному європейському ринку [25, с.302]. Водночас він досить критично ставився до ідеї європейської інтеграції двох швидкостей, адже це могло закріпити існування багатой Західної Європи, та бідної Східної Європи.

Врешті діяльність В.Брандта сприяла поетапному подоланню розколу Європи. Впродовж складного перехідного періоду розвитку Європейського Економічного Співтовариства шістьох країн членів до ЄЕС дев'ятьох країн членів В.Брандт забезпечив німецько-французьке лідерство в процесі досягнення реальних успіхів європейської інтеграції. Однак він не встиг докласти зусиль для підведення під цей процес опори у вигляді політичної інтеграції.

В.Брандт привітав рішення 20 червня 1991 р. німецького бундестагу щодо перенесення столиці з Бонна до Берліну. Саме Берлінська республіка, на його думку, мала стати серцем об'єднаної Європи. Адже «спільний європейський дім встоїть, якщо зможе забезпечити як внутрішній, так і зовнішній мир» [2, с.9]. Водночас В.Брандт підкреслював, що європейська інтеграція в історичній перспективі не повинна нівелювати мозаїчність соціокультурної різноманітності народів Європи. На його думку, «майбутня об'єднана Європи не має бути викрашена в один колір» [2, с.514]. Це побажання, на нашу думку, можна вважати політичним заповітом батька нової східноєвропейської політики всім наступним поколінням європейських політичних лідерів, адже Історія не знає останнього слова. Помер Віллі Брандт від раку легенів 8 жовтня 1992 року о 16 годині 35 хвилин. Проте цінність його спадку, який лишився в історії європейської інтеграції внаслідок діяльності В.Брандта, зростатиме і впродовж ХХІ століття.

1. Барановський В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. — М., 1986.

2. Брандт Вилли. Воспоминания. — М., 1991.

3. Киссинджер Г. Дипломатия. — М. — 1997.

4. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.

5. СДПГ: концепция совместной безопасности. Под ред. Т.И. Дудниковой. — М. — 1989.

6. Шарль де Голль. Мемуары надежды. — М. — 2000.

7. Amerongen Otto Wolf. Der Weg nach Osten. Vierzig Jahre Brückenbau für die deutsche Wirtschaft. — München. — 1992.

8. Annalena Staudte-Lauber. SPD. Stichwort. — München. — 1993.

9. Andreas Vogtmeier. Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der Sozialdemokratischen Ost-und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung. — Bonn. — 1996.

10. Benno Zündorf. Die Ostverträge. Die Verträge von Moskau, Warschau, Prag, das Berlin-Abkommen und die Verträge mit der DDR. — München. — 1979.

11. Brigitte Seebacher. Willy Brandt. — München. — 2004.
12. Peter Bender. Die Neue Ostpolitik und Ihre Folgen. Von Mauerbau bis zur Vereinigung. — München. — 1996.
13. Willy Brandt. Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975. — Hamburg. — 1976.
14. Willy Brandt. Die Entschpanung unzerstörbar machen. Band 9. Der Berliner Ausgabe im Auftrag des Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung. — Bonn. — 2003.
15. Egon Bahr. Sicherheit für und vor Deutschland. Vom Wandel durch Annäherung zur europäischen Sicherheitsgemeinschaft. — München. — 1991.
16. Egon Bahr. Zu meiner Zeit. — München. — 1996.
17. Herman Weber. DDR. Grundriss der Geschichte 1945-1990. — Hannover. — 1991.
18. Karl Rudolf Korte. Deutschlandspolitik in Helmut Kohl Kanzlerschaft. Regierungsstil und Entscheidungen. 1982-1989. // Geschichte der deutschen Einheit in vier Bänden. — Band 1. — Berlin. — 1998.
19. Klaus Hildebrand. Von Erhard zur Großen Koalition 1963-1969. — Stuttgart. — 1984.
20. Klaus Schönhoven. Wendejahre. Die Sozialdemokratie in der Zeit der Großen Koalition. 1966-1969. — Bonn. — 2004.
21. Kurt Sontheimer. So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik. — München. — 1999.
22. Matthias Küntzel. Bonn und die Bombe. Deutsche Atomwaffenpolitik von Adenauer bis Brandt. — Frankfurt-am-Maine. — 1992.
23. Susanne Miller. Die SPD vor und nach Godesberg. — Bonn. — 1974.
24. Peter Bender. Neue Ostpolitik. Vom Mauerbau bis zum Moskauer Vertrag. — München. — 1986.
25. Peter Merseburger. Willy Brandt 1913-1992. Visioner und Realist. — Stuttgart. — 2002.
26. Willy Brandt. Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975. — Hamburg. — 1976.
27. George McGhee. At the Creation of Germany. From Adenauer to Brandt. An Ambassadors Account. — New Haven. — 1990.

ВІД РОЗРЯДКИ ДО ЗАКІНЧЕННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» В ЄВРОПІ

Гельмут Шмідт

Гельмут Шмідт народився напередодні першого після закінчення Першої світової війни Різдва 23 грудня 1918 р. у Гамбурзі у родині вчительки [17, с.7]. За спогадами колишнього французького президента, а в 2000-2003 рр. голови Європейського Конституційного конвенту Валері Жискар Д'Естена, який донині лишається близьким другом Г.Шмідта, його батько народився від позашлюбного зв'язку гамбурзького банкіра єврейського походження з невідомою дівчиною. Тому в роки націонал-соціалістичної диктатури батько Г.Шмідта жив у тривожному передчутті розкриття цієї таємниці, про яку стало відомо лише на початку 80-х рр. Жискар зі згоди самого Шмідта оприлюднив цей факт у своїх мемуарах [3, с.126]. Дитинство Гельмута Шмідта припало на роки Веймарської республіки, яку назвали «демократією без демократів» [12, с.44]. Родині Шмідтів в умовах спочатку гіперінфляції, а потім тривалої політичної нестабільності жилось важко. Коли Гельмуту Шмідту виповнилось 15 років до влади в Німеччині прийшов А.Гітлер. Однак юнак, який мешкав в Гамбурзі, відомому своїми революційними традиціями та лівими симпатіями, дистанціювався від активної політики. Проте, навіть, якщо ви не займаєтесь політикою, політики все одно займаються тим, аби споганити ваше життя. У цьому сенсі 30-ті рр. ХХ ст. були для Г.Шмідта школою не лише свого усвідомлення, а й поступового політичного вибору. Врешті з початком 1 вересня 1939 р. Другої світової війни 21 річний Гельмут Шмідт був мобілізований до вермахту.

Врешті у грудні 1941 р. як солдат вермахту Г.Шмідт стояв під Москвою. Про свій військовий досвід він часто розповідав своєму французькому колезі В.Жискар д'Естену. Останній під час свого візиту в Москву у жовтні 1975 р. згадував, як «десь у цих краях Гельмут Шмідт в грудні 1941 р. під час німецького наступу спостерігав спалахи від бомбувань Москви над чорними стовбурами дерев та засніженими полями» [3, с.31].

Другу світову війну Г.Шмідт закінчив із офіцерським військовим званням. У 1946 р. він повернувся до Гамбургу, пройшовши процедуру денацифікації, став членом соціал-демократичної партії Німеччини [17, с.96].

Впродовж 1946-1949 рр. Гельмут Шмідт закінчував освіту, зокрема, активно вивчав англійську мову та суспільні науки. У 1947-1948 рр. він був обраний федеральним головою Соціалістичного німецького союзу студентів. Після здобуття освіти у 1949-1953 рр. Г.Шмідт працював у структурах міської влади Гамбурга. Місцева соціал-демократична організація користувалась повагою у всій партії.

Будучи її активним членом у 1953-1962 рр. Гельмут Шмідт обирався депутатом бундестагу. Він цікавився не лише різними аспектами внутрішньої політики, а й актуальними міжнародними проблемами, зокрема, й європейської інтеграції. У бундестазі цієї каденції Г.Шмідт став добре інформованим та фаховим експертом з оборонних питань. Зокрема, у вересні 1955 р. Г.Шмідт сприйняв прагматичний крок Аденауера, який встановив дипломатичні відносини з СРСР [8, с.24].

Водночас він був серйозно занепокоєний відмовою де Голля приєднатись до запропонованої США доктрини «багатосторонніх ядерних сил» НАТО. Натомість де Голль розпорядився розвивати автономні французькі ядерні сили, які мали зміцнити вплив Франції в Європі, та значення єдиної Європи в глобальному стратегічному балансі між США та СРСР. Загалом після повстань у Польщі та Угорщині в 1956 р. Європа, за словами французького аналітика Р.Арона, перейшла «від одностороннього залякування до рівноваги страху» [1, с.427].

Тим часом у березні 1957 р. Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства поставив завдання погодження економічної політики країн-учасниць та утворення валютного комітету. Вже тоді валютна інтеграція розглядалась Гельмутом Шмідтом як можливий спосіб захисту європейських валют від коливань американського долара [13, с.95].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Г.Шмідт увійшов до створеного Ж.Монне «Комітету дій за Сполучені Штати Європи» [14, с.78]. Він також палко вітав німецько-французьке зближення. Проте мрія де Голля про Європу

від Атлантики до Уралу видавалася Г.Шмідту простим пропагандистським блефом [8, с.123].

Так само, тобто як політичну гру, сприйняв Г.Шмідт пропозицію НДР, яка пролунала у липні 1957 р., щодо створення конфедерації з ФРН. У березні 1958 р. німецькі соціал-демократи рішуче відкинули рішення К.Аденауера про озброєння бундесверу ядерною зброєю [8, с.129]. 13 серпня 1961 р. Г.Шмідт висловив солідарність бургомістру Західного Берліну В.Брандту у зв'язку з побудовою Берлінського муру [6, с.115].

Впродовж 1962-1965 рр. Гельмут Шмідт, залишивши лави депутата бундестагу, був правлячим сенатором (тобто прем'єр-міністром) федеральної землі Гамбург. Проте він в цей час займався не лише проблемами міського господарства. Велику увагу Шмідт приділяв і міжнародним проблемам. Зокрема, помітне місце в еволюції його геостратегічних поглядів посідає Карибська криза жовтня 1962 р. У контексті її уроків для країн Західної Європи він розглядав підписання 22 січня 1963 р. союзного договору між Францією та ФРН [10, с.83].

Тим часом у липні 1961 р. Ірландія, в листопаді 1962 р. Греція, а у вересні 1963 р. Туреччина висловили побажання приєднатись до Європейського Економічного Співтовариства. Німецькі соціал-демократи обережно поставились до цієї перспективи, яка мала розширити коло більш-менш однорідно економічно розвинутих країн Західної Європи за рахунок «бідних родичів», які не всі навіть належали до західноєвропейської цивілізації. Проте допоки СДПН була в опозиції це питання було прерогативою уряду. Це ж стосувалось і проблематики «німецько-німецьких» відносин.

В червні 1964 р. СРСР та НДР уклали Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Здавалась, що післявоєнний статус-кво встановився надовго. Тим паче, що й США в цей час все глибше втягувались у в'єтнамську війну. Критика цього курсу піднімала авторитет німецьких соціал-демократів.

Врешті на виборах 1965 р. Гельмут Шмідт знову був обраний до бундестагу. Зазначимо, що на думку Г.Шмідта, підписана того ж року угода про об'єднання виконавчих органів ЄЕС, ЄОВС та Євроатому була суттєвим кроком до зміцнення структур європейської інтеграції [14, с.84].

Тим часом у березні 1966 р. Гельмут Шмідт на чолі СДПН знову переміг на виборах у Гамбурзі. Цим виборці віддячили йому за помітну роль, яку Г.Шмідт відіграв під час подолання наслідків катастрофічної повені, яку попереднього року зазнав Гамбург. Цей інформаційний привід зробив Гельмута Шмідта відомою політичною фігурою на загальнонаціональному західнонімецькому рівні.

Водночас, звертаючись до проблем європейської інтеграції, він досить обережно поставився до січневого 1966 р. люксембурзького компромісу, який ввів право національного вето в ЄЕС [13, с.93]. Цей період також позначився суттєвими зрушеннями на внутрішньополітичній арені ФРН.

Отже, у грудні 1966 р., коли В.Брандт став віце-канцлером у кабінеті міністрів «великої коаліції», Гельмут Шмідт у січні 1967 р. став головою фракції СДПН у бундестазі, яку очолював до осені 1969 року [17, с.119]. Політична позиція Г.Шмідта забезпечувала сталу підтримку партією діяльності «великої коаліції».

Зокрема, у листопаді 1968 р. в розпалі молодіжного антивоєнного руху, викликаного війною США проти В'єтнаму, Г.Шмідт вітав пропозицію Великої Британії створити європейську групу НАТО [9, с.182]. Врешті 21 жовтня 1969 р. Віллі Брандт став бундесканцлером.

Такий курс був сприйнятий і трансатлантичними структурами, які після перемоги соціал-демократів на виборах саме в особі Г.Шмідта вбачали надійного кандидата на посаду міністра оборони ФРН. Врешті впродовж 1969-1972 рр. він виконував функції міністра оборони в уряді канцлера Віллі Брандта, одночасно будучи у 1968-1984 рр. заступником голови Соціал-демократичної партії Німеччини [7, с.47].

В свою чергу Г.Шмідт в уряді соціально-ліберальної коаліції набув поваги як авторитетний експерт з питань європейської та світової безпеки. Як міністр оборони в період 22 жовтня 1969 р. по 7 липня 1972 р. Гельмут Шмідт проявив себе як послідовний прихильник консолідації європейської групи країн НАТО [7, с.59]. У червні 1970 р. Франція повернулася до військово-політичних структур Західноєвропейського союзу, який вона ігнорувала за часів де Голля. Водночас Г.Шмідт підтримував ідею міцного трансатлантичного мосту між Європою та США.

Такою ж прагматичною була позиція Г.Шмідта з питання розширення ЄЕС. Він привітав підписання 22 січня 1972 р. Данією, Ірландією, Великою Британією та Норвегією угод про вступ до ЄЕС. Водночас розчаруванням для Шмідта стало рішення Норвегії, яка на референдумі відкинула ідею приєднання до об'єднаної Європи. Однією з причин цього було ускладнення економічного становища в Західній Європі внаслідок перших симптомів енергетичної кризи. Врешті девальвація французького франку, який зазнавав тиску з часу молодіжних бунтів 1968 р., спонукала до перших кроків у створенні європейської монетарної системи. В свою чергу Г.Шмідт на новому щаблі своєї політичної кар'єри докладав зусилля для вирішення цієї задачі.

З 7 липня 1972 р. до 15 травня 1974 р. Гельмут Шмідт був міністром економіки та фінансів ФРН в уряді канцлера В.Брандта [7, с.88]. На цій посаді йому довелося реалізовувати перший план трансформації Спільного ринку в екобномічний і валютний союз, який був стимульований фінансовою кризою 1971-1973 рр. та нафтовою кризою.

Слід зазначити, що ще 15 серпня 1971 р. під тиском витрат на в'єтнамську війну президент США Р.Ніксон оголосив про відмову від золотого стандарту долара. А 10 квітня 1972 р. в Базелі зібрались керівники Центральних банків країн ЄЕС. Вони прийняли рішення з 24 квітня 1972 р. запровадити так звану «валютну змію», функціональним завданням якої було підтримання взаємної стабільності курсів європейських валют. 23 червня 1972 р. британський фунт стерлінгів та ірландський фунт залишили «змійку». 13 лютого 1973 р. долар зазнав другої девальвації. У європейській валютній змійі залишились лише ФРН, Данія та країни Бенілюксу. Її подальше існування втратило сенс [5, с.151]. А у березні 1973 р. США ввели «плаваючий» курс долара, що поклало кінець історії існування Бреттон-Вудської системи валютного регулювання, яка була започаткована 1944 р.

За умов європейської та глобальної фінансової нестабільності Г.Шмідт з застереженнями підтримував вступ Великої Британії до Європейських Співтовариств. Однак, як зазначає Жискара, «європеїзм» по-британському полягає в участі у спільних справах лише в тій мірі, наскільки це відповідає, або хоча б не суперечить інтересам Великої Британії [3, с.117]. Натомість одним із плодів діяльності Г.Шмідта як міністра економіки та фінансів ФРН стало те, що в 1974 р. відбулось вирівнювання митних тарифів старих та нових країн членів ЄЕС.

7 травня 1974 р. внаслідок шпигунського скандалу навколо агента східнонімецьких спеціальних служб в оточенні бундесканцлера сталась вимушена відставка В.Брандта. У своїх спогадах колишній шеф розвідки НДР Маркус Вольф наголошує, що підрив авторитету соціал-демократів не відповідав інтересам НДР [16, с.412]. Але атмосфери довіри, яка була в період розквіту політики розрядки в Європі у «німецько-німецьких» відносинах вже не було. Цю ситуацію і довелося виправляти Гельмуту Шмідту вже на посаді федерального канцлера.

Отже, 16 травня 1974 р. Гельмут Шмідт очолив уряд ФРН, залишивши соціал-демократичне партійне кермо в руках В.Брандта. Слід зазначити, що послідовний «атлантист» Г.Шмідт досить скептично ставився до честолюбних планів В.Брандта в сфері політики розрядки міжнародної напруженості [9, с.137]. Хоча він і розумів, що без активної східної політики першої половини 70-х рр. XX ст., неможливими були би ні ключний Акт Гельсінкі, ні розрядка в Європі. Енергійний прагматичний

Г.Шмідт репрезентував правоцентристське крило німецької соціал-демократії, яке послідовно підтримувало нарощування економічної могутності та міжнародного впливу ФРН особливо в західноєвропейському центрі сили.

Тим часом у сусідній Франції 19 травня 1974 р. 48-річний Валері Жискар д'Естен у другому турі виборів переміг 42-річного Ж.Ширака і став президентом Франції. Жискар згадує, що «Шмідт та я одночасно прийшли до влади...Він залишався при владі впродовж всього мого президентства. На зустрічах та по телефону ми розмовляли зі Шмідтом англійською мовою. Це давало переваги, оскільки ми обходились без перекладача, вели прямий діалог. 31 травня 1974 р. Шмідт вперше відвідав президента Франції» [3, с.99].

Разом із Гельмутом Шмідтом вони створили потужний тандем, який просував вперед процес європейської інтеграції. Французький президент згадує, що «як би безкінечно довго не тривали вечірні засідання під час європейських зустрічей на вищому рівні, а бувало, що ми засиджувались до двох годин ночі, Гельмут Шмідт міг з невгасаючою енергією переконувати датського або ірландського колегу у власній правоті, вхопившись за них, як бульдог; я про себе очікував, коли настане пауза, аби ми могли закрити засідання» [3, с.42].

Водночас Гельмут Шмідт «ніколи не плутовався в деталях і в його роздумах все набувало власне значення. Він володів даром бачити речі в їхньому справжньому світлі, і це стосувалось як питань нашого континенту, так і проблем світового масштабу» [3, с.94].

В свою чергу канцлер Гельмут Шмідт взяв участь у створеній за ініціативи Г.Кіссінджера (який до речі народився в баварському містечку Фюрт) «Тристоронній комісії», яка була покликана регулювати глобальні протиріччя між ЄЕС, США та Японією. Скептицизм та тверезий розрахунок реальної політики стали стрижнем зовнішньополітичного курсу Г.Шмідта.

В 70-ті рр. ХХ ст. він разом із Г.Кіссінджером був класичним прихильником політичного мислення на основі врахування балансу сил. Цю позицію Г.Шмідта тоді підтримував і французький президент Жискар д'Естен, який зазначав, що «якщо ми будемо будувати єдину Європу на основі підвищеної недовіри до США, то деякі пасажери нашого європейського потягу можуть зіскочити на ходу» [3, с.107].

Зокрема, 16 липня 1974 р. Г.Шмідт підтримав заяву ЄЕС щодо дотримання територіальної цілісності та незалежності Кіпру. Він виступав за пошук європейської моделі врегулювання кіпрської проблеми.

Тим часом 7 жовтня 1974 р. в Конституцію НДР було внесено доповнення, яке визначало, що народ вже почав будувати «розвинуте соціалі-

стичне суспільство» на засадах належності до «німецької соціалістичної нації». Було відкрито дипломатичні представництва двох німецьких держав відповідно ФРН в Берліні, та НДР в Бонні. Уряд канцлера Г.Шмідта проводив послідовну політику щодо СРСР. Починаючи з 1974 р. СРСР зайняв місце в першій десятці головних зовнішньоекономічних партнерів ФРН.

Натомість на Іберійському півострові у квітні 1974 р. сталась демократична революція в Португалії. У листопаді 1975 р. сформувався демократичний політичний режим. 20 листопада 1975 р. помер іспанський диктатор Франко. Було відновлено монархію Бурбонів. Постала проблема розширення кола демократичних країн Європи.

Проте основою європейського дипломатичного курсу Г.Шмідта лишилось німецько-французьке співробітництво. Зокрема, Жискара згадує, що «ми з Гельмутом взяли за правило зустрічатись перед усіма великими міжнародними нарадами. Ми вважали за потрібне попередньо розробляти спільну позицію Франції і Західної Німеччини. Якщо питання, яке розглядалось мало не ключове значення, ми воліли зберегти свободу дій. Але якщо питання мало фундаментальне значення, ми намагались розробити погоджений підхід. Ми не бажали допустити такого становища, коли потенційні розбіжності між нашими країнами вирішувались би третьою стороною» [3, с.103].

Врешті 9-10 грудня 1974 р. на паризькому самміті ЄЕС за активної участі Г.Шмідта розглядалися питання подолання економічної рецесії та боротьби з високим рівнем інфляції, а також було прийнято рішення вивчити питання щодо доцільності створення Європейського Союзу. В.Жискара д'Естен згадує, що він ще до зустрічі переконав Гельмута Шмідта «у доцільності встановлення на майбутнє твердого графіка подібних зустрічей; особисто я пропонував проводити їх раз на квартал», крім того, Г.Шмідт «більше висловлював мені підтримку, ніж давав поради, підтримав мою пропозицію про створення Європейської Ради». «Я бажав домогтись, аби глав урядів західноєвропейських держав збирались регулярно. Як тільки їхні засідання стануть регулярними, сама широта повноважень, якими наділені глави держав, зміцнить організацію і почнеться формування європейської виконавчої влади. Тоді би політичне співробітництво стало природним продовженням переговорів. Пізніше, коли Європейська Рада міцно ствердиться, можна буде подумати про надання єдиній Європі більш чіткої структури» [3, с.94].

Згадуючи про цю історичну паризьку зустріч, президент Франції зазначає, що наприклад, італійський прем'єр-міністр Альдо Моро «забезпечив Італії постійну участь в європейському об'єднанні і тим самим

призупинив утворення «директорії великих держав», де головували б німці, англійці та французи» [3, с.95].

Доповідь з цього питання 29 грудня 1975 р. представив тодішній бельгійський прем'єр-міністр Л.Тіндеманс. Вона запропонувала створити європейську наднаціональну виконавчу владу і двопалатний європейський парламент із законодавчими повноваженнями. Щодо суті доповіді не було прийнято конкретних рішень. Настав період посилення європейського песимізму щодо перспектив інтеграції.

Г.Шмідт вітав просування ЄЕС на міжнародну арену. Він продовжив курс В.Брандта, спрямований на укладання двосторонніх передусім економічних угод між ЄЕС та країнами соціалістичного табору. Однак він відкидав можливість офіційного визнання на рівні ЄЕС структури «соціалістичної інтеграції» у вигляді Ради Економічної Взаємодопомоги. У квітні 1975 р. під час засідання Європейської Ради в Дубліні було створено робочу групу зі взаємодії між ЄЕС та Асоціацією співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Водночас у липні 1975 р. Федеральний конституційний суд відхилив опротестування федеральної землі Баварія на східні договори, які перекреслили правову належність Німеччині земель по Одру та Нейсе. На думку канцлера Г.Шмідта це був вагомий крок до створення сприятливої атмосфери для участі ФРН в заключній нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі, яка стала апогеєм періоду розрядки.

На Гельсінській нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі, яка відбувалась 30 липня — 1 серпня 1975 р. Гельмут Шмідт мав тривалу бесіду з лідером НДР Е.Хонеккером. Перспективи «німецько-німецьких» відносин тепер залежали від успішності реалізації Гельсінських домовленостей. Г.Шмідт як бундесканцлер поставив підпис під документом, який передбачав дотримання принципів рівноправ'я, територіальної цілісності, непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи. Особливий розділ був присвячений правам людини, які стали черговою темою ідеологічного протистояння між СРСР та Заходом.

Зокрема, Заключний акт Гельсінки передбачав принципи рівності держав, не вживання погроз силою, непорушність існуючих кордонів, невтручання у внутрішні справи, розвиток економічного, наукового та технічного співробітництва, захист основних прав та свобод людини. Г.Шмідт лобював ідею включення до компромісної домовленості питань захисту прав людини, свободи слова, вільного пересування людей. НДР наполягала на повазі до громадянства НДР, визнанні міжнародно-правового статусу кордону між двома німецькими державами включно з кордоном по фарватеру на річці Ельба.

Проте було збережено бюро з розслідувань порушень прав людини в НДР.

Паралельно Гельмут Шмідт докладав великих зусиль для консолідації західного союзу. Зокрема, 15-17 листопада 1975 р. він взяв участь у першому засіданні «великої сімки» (з 1976 р., коли до щорічних зустрічей лідерів ФРН, Франції, США, Великої Британії, Італії та Японії приєдналась Канада) провідних індустріальних країн світу, яка відбулась у французькому містечку Рамбуйє. Саме Г.Шмідт висунув на передій план реалізацію економічних інтересів ФРН в Європейському Співтоваристві. Він наполягав на тому, що посилити міжнародне значення ЄЕС можна лише за рахунок більш ефективної економічної політики. Г.Шмідт закликав французів більше уваги приділяти міжурядовому співробітництву і розширенню ЄЕС, ніж питанням поглиблення наднаціональної інтеграції [19, с.184].

Отже, Г.Шмідт переконував своїх західноєвропейських партнерів, що в умовах жорсткої економічної кризи, яка була стимульована енергетичним ембарго з боку арабського світу, для надання імпульсу розвитку європейської економіки немає альтернативи подальшому розгортанню інтеграційних процесів. Зокрема, вирішення зазначених завдань мало концентруватись на започаткуванні нових сфер спільного регулювання. У 1975 р. було досягнуто домовленості про формування європейської регіональної політики.

Однак подолання економічних проблем було пов'язано із посилення ліберальних уявлень про економічне життя. А це підривало ідеологічне домінування соціал-демократичних ідей.

Водночас впродовж канцлерства Г.Шмідта СРСР займав чільне місце в десятці найважливіших торговельних партнерів ФРН. Лідер опозиційних християнських демократів Г.Коль в цей час визнавав, що «східні договори», укладені, незважаючи на шалений спротив ХДС-ХСС, набули міжнародно-правової сили і стали обов'язковими для будь-якого уряду Федеративної Республіки [18, с.119].

Слід зазначити, що суттєвою складовою європейської інтеграційної політики федерального канцлера Г.Шмідта була інтенсифікація відносин із соціалістичними країнами Східної Європи. Зокрема, в січні 1975 р. було підписано договір між ФРН та Чехословаччиною щодо розвитку всіх напрямків співробітництва. В травні 1975 р. аналогічний договір був укладений з Болгарією. У червні 1976 р. в Бонні укладено низку угод між ФРН та Польщею. Відбувались регулярні західнонімецько-польські переговори. Стабільними лишались відносини Західної Німеччини з Угорщиною, Румунією, Югославією. Водночас загальна заборгованість країн Східної Європи Заходу вже на той час сягнула 40 млрд. дол. [2, с.705].

Зазначимо також, що нова східна політика приносила помітні дивіденди. Завдяки цьому курсу обсяг торгівлі ФРН з країнами східного блоку в роки енергетичної кризи зріс з 3,72 млрд. ДМ в 1972 р. до 15,24 млрд. ДМ в 1982 р. [9, с.62].

Отже, Г.Шмідт загалом продовжив курс розрядки, яка, зокрема, сприяла появі так званого «єврокомунізму», тобто політичної та теоретичної програми комуністичних партій Італії, Франції, Іспанії, які, починаючи з 1975 р. прийняли ідею плюралістичної моделі соціалізму. «Єврокомуністи» відстоювали ідею багатопартійності, демократичних виборів, заперечували диктатуру пролетаріату, виступали за співробітництво з усіма демократичними політичними силами, включно з партією «зелених».

Канцлер Г.Шмідт також сприяв знаходженню компромісу в питанні недопущення виходу Великої Британії з ЄЕС. На думку європейських партнерів вихід Британії створить більше проблем, ніж поступки Лондону. У лютому 1975 р. Ломейська конвенція надала статус асоційованого членства двадцять одній колишній британській колонії, що дозволило вирішити проблему преференційної торгівлі Великої Британії з країнами Британської Співдружності Націй. 5 червня 1975 р. більшість британських громадян на референдумі висловились за продовження збереження статусу члена ЄЕС [5, с.185].

Проте від цього європейська інтеграційна політика Великої Британії не стала більш конструктивною. Зокрема, з приходом до влади 1979 р. М.Тетчер Британія почала вимагати скорочення свого внеску до бюджету ЄЕС, що вимагало від Німеччини по-суті перетворитись на основного донора ЄЕС. Лише після Фолклендської війни у лютому 1982 р. М.Тетчер задовольнилась компенсацією у розмірі 850 млн. ЕКЮ [5, с.187]. На обрії вже з'являлась чергова проблема, яка була пов'язана із забезпеченням розширення ЄЕС.

12 червня 1975 р. заявку на вступ подала Греція, 28 березня 1977 р. аналогічний крок зробила Іспанія, а 27 липня 1977 р. з проханням про вступ до Європейських Співтовариств виступила Португалія. Г.Шмідт підтримував реалізацію найважливіших економічних аспектів європейської інтеграції, які були пов'язані з посиленням координації бюджетної, кредитної, валютної політики з метою підготовки сприятливої ситуації для поступової уніфікації податкової політики з метою створення конкурентноспроможного спільного господарського західноєвропейського комплексу.

Уряд Німеччини вважав, що затримання обговорення заяви про вступ до ЄЕС Греції може негативно позначитись на її подальшому членстві в НАТО.

Водночас була відхилена пропозиція про вступ Туреччини, оскільки вона не досягла належного рівня економічного розвитку. Натомість Шмідт запропонував, аби Греція після свого вступу в ЄЕС відмовилась від права вето на вступ Туреччини до Єдиної Європи.

Тим часом 4-7 травня 1978 р. з візитом у ФРН знаходився Генеральний секретар КПРС Л.Брежнєв. Обидві сторони констатували, що розрядка напруження необхідна, можлива і корисна. Москва та Бонн погодились розпочати переговори щодо скорочення кількості збройних сил в Центральній Європі. Зокрема, було укладено угоду про довготривале економічне співробітництво, розраховане на 25 років. Крім того, у липні 1978 р. було погоджено питання тіснішої фінансової співпраці, який передбачав створення європейської валютної змійки в тунелі на основі співвідношення кошика європейських валют до американського долара.

Врешті 13 березня 1979 р. без участі Великої Британії була створена європейська валютна система. Іншим вагомим європейським проектом, якому сприяв канцлер Г.Шмідт стало проведення активної передвиборчої кампанії німецьких соціал-демократів на перших прямих виборах до Європейського парламенту в червні 1979 р.

Водночас Г.Шмідт наголошував, що заради географічного розширення ЄЕС не слід приносити в жертву реальні досягнення європейської інтеграції. На його думку всі кандидати на вступ мали відповідати критеріям членства в ЄЕС. Наприклад, вступ середземноморських країн мав відновити рівновагу, тимчасово порушену вступом країн Північної Європи. Для нових країн членів встановлювались чіткі строки досягнення економічного і політичного зближення зі старими членами ЄЕС.

Таким чином, 28 березня 1979 р. було підписано Договір про вступ Греції до ЄЕС. Договором передбачалось, що Греція стане членом ЄЕС 1 січня 1981 року. Встановлювався п'ятирічний перехідний період на поступове наближення грецьких цін на сільськогосподарську політику до цін ЄЕС. Західна Німеччина, завдяки позиції Г.Шмідта, домоглась семирічного перехідного періоду на пересування грецької робочої сили. Вирішення спірних питань відкладалось на час після вступу до ЄЕС.

Однак у квітні 1976 р. Г.Шмідт на зустрічі Європейської Ради розкритикував високу планку європейської інтеграції, яка встановлювалась відповідно до положень доповіді Л.Тіндеменса. Не отримали підтримки конкретні пропозиції. Це, на нашу думку, стало причиною проявів європейського склерозу, тобто застою в розвитку ЄС. Однак поряд із «застоем» в формуванні Спільного ринку, спостерігався певний прогрес в

інших аспектах європейської інтеграції. Наприклад, завдяки дипломатичній майстерності Г.Шмідта у 1976 р. Франція погодилась посилити співробітництво у стандартизації виробництва озброєнь. В свою чергу канцлер ФРН Г.Шмідт у зв'язку з вимогою голлістів домагатися більшої незалежності Європи від США в міжнародних справах наголошував, що «моя країна завжди віддасть пріоритет співробітництву з США, навіть за рахунок європейської єдності» [7, с.190].

Проте внутрішньополітичні позиції канцлера лишались твердими. Це підтвердив результат виборів, які відбулись 15 грудня 1976 р. Врешті новообраний бундестаг переобрав Г.Шмідта на посаду бундесканцлера. І впродовж своєї другої канцлерської каденції він велику увагу приділяв питанням європейської інтеграції.

Так у липні 1977 р. Гельмут Шмідт підтримав демократизацію в Іспанії. Німеччина вітала заявку Мадрида на вступ до ЄЕС. Водночас він з розумінням поставився до британської позиції щодо того, що розширення ЄЕС на Іберійський півострів має відбуватись не за рахунок збільшення внесків розвинутих країн ЄЕС до бюджету, а шляхом реформування механізму управління та скорочення бюджетних витрат на спільну сільськогосподарську політику, проти чого рішуче заперечувала Франція.

Разом із Жискар Д'Естеном 7 липня 1978 р. Гельмут Шмідт відіграв важливу роль у формуванні європейського валютного механізму, який прискорив економічні складові європейської інтеграції. Центральні банки західноєвропейських країн повинні були здійснювати координування валютних інтервенцій на фінансовому ринку. У 1979 р. внаслідок ісламської революції в Ірані стався другий нафтовий шок. Національні інтереси Німеччини не домінували, а доповнювали західноєвропейські інтереси.

З метою підтримання свободи торгівлі в рамках Спільного ринку та захисту інтересів фермерів країн ЄС було запроваджено спліну сільськогосподарську політику. Зокрема, Г.Шмідт погодився, аби Європейська Комісія встановлювала закупівельні ціни на зерно. Зернові дешевші не отримали доступу до ринку ЄС. Спільна сільськогосподарська політика ґрунтується на стабільності грошової одиниці, спільній структурі ринку, спільного ветеринарного законодавства в межах ЄС, а також на підтримання стабільності ринків в умовах коливання цін на світовому сільськогосподарському ринку за допомоги державного втручання, введення митних обмежень на експорт та імпорт.

Зазначимо, що стабільність тогочасної європейської розрахункової одиниці ЕКЮ, яка почала використовуватись у розрахунках бюджету ЄЕС з 1 січня 1979 р., забезпечувалась за рахунок середнього арифме-

тичного співвідношення провідних європейських валют. Слід зазначити, що в 1978 р. у ФРН було зосереджено 23% населення Європейського Економічного Співтовариства, яке виробляло 31% валового національного продукту, 35% промислового виробництва [4, с.36].

Водночас тодішній президент Франції Валері Жискар д'Естен зазначав, що «ми не зможемо забезпечити функціонування єдиної європейської валюти доти, доки тягар підтримання фіксованих меж коливань буде лежати на найслабших валютах, тоді, як потужніші валюти будуть гарцювати попереду, не турбуючись про те, чи встигають за ними інші учасники кортежу» [3, с.112].

Натомість канцлер Г.Шмідт вважав, що досягнення монетарної стабілізації є наслідком довгострокового зближення основних макроекономічних показників країн партнерів по Європейському Економічному Співтовариству. Тобто слабкі валюти мали підтримуватись, а сильні валюти стримуватись у зростанні своєї вартості. Тому Бундесбанку відмовлявся підтримувати валюти, які переживали складнощі, якщо національні уряди не здійснювали аналогічної монетарної політики. Саме макроекономічні досягнення мали забезпечити підвищення конкурентної спроможності ЄЕС на світовій арені.

Серед ключових проблем було подолання структурної кризи традиційних галузей промисловості. У цьому сенсі національними урядами була обрана тактика протекціоналізму, яка також позначилась на уповільненні темпу розвитку наднаціональних механізмів економічного регулювання в ЄЕС.

У березні 1979 р. відповідно до пропозиції бундесканцлера Г.Шмідта та президента Франції В.Жискар-д'Естена була запроваджена Європейська валютна система. Нарешті 13 березня 1979 р. європейські центральні банки досягли домовленості про умови функціонування Європейської валютної системи. Основу її роботи було визначено механізм спільного коливання валютних курсів. Причому були визначені межі відхилень валютних курсів від погоджено, або «центрального» курсу. Його втілювала європейська розрахункова валютна одиниця ЕКЮ. Вартість ЕКЮ визначалась на основі «корзини» валют, яка формувалась у відповідності до обсягу національних валових продуктів країн ЄЕС. В рамках системи було створено Європейський фонд валютного співробітництва.

Відповідно до нового валютного регулювання вартість європейської грошової одиниці встановлювалась на основі співвідношення кошику європейських валют до американського долара. У листопаді 1979 р. британський прем'єр-міністр М.Тетчер вимагала зменшення британського внеску до бюджету ЄЕС.

У грудні 1979 р. радянські війська були введені на територію Афганістану. «Західна Європа не могла погодитись на вічний статус-кво, обумовлений втратою Східної Європи» [1, с.448]. В свою чергу в середині грудня 1979 р. Г.Шмідт сприяв прийняттю «подвійного рішення» НАТО.

Зокрема, пропонувалось впродовж наступних чотирьох років вести переговори з СРСР, але якщо вони не дадуть позитивного результату, то в Європі мали бути розміщені американські ракети середньої дальності. Причому більша частина найсучасніших на той час ракет середньої дальності «Першінг-2» передбачалось розмістити на території ФРН. В цей час особливо гостро проявились суттєві протиріччя щодо розміщення американських ракет у позиціях Г.Шмідта та В.Брандта.

У відносинах з СРСР наприкінці періоду розрядки міжнародного напруження Г.Шмідт намагався посередничати, що засвідчує його візит 30 червня 1980 р. до Москви. Проте спортсмени ФРН не взяли участь у Московській олімпіаді 1980 р. Він також намагався не допустити, аби загострення міжнародного становища в Європі поховало конструктивний клімат у «німецько-німецьких» відносинах. Це відповідало передвиборчих інтересам.

Тим часом на виборах до бундестагу 5 жовтня 1980 р. німецькі соціал-демократи знову зробили ставку на особистість Г.Шмідта. Незважаючи на його достатню популярність есдеки в цілому втратили симпатії виборців. Адже набирала сили тенденції до неоліберальної політики. Ліві соціал-демократи вимагали продовження політики розрядки. Проте Г.Шмідт поки що зміг зберегти коаліцію з вільними демократами. 5 листопада 1980 р. він знову став канцлером.

Однак найбільш активні представники колишньої «позапарламентської опозиції» кінця 60-х рр. ХХ ст., які об'єднались в опозиційну партію зелених, починаючи з листопаду 1980 р. (Крефельдський заклик), висували вимогу відмови від розміщення на території ФРН нових американських ракет. Зелені закликали до роззброєння з метою створення в Європі «зони, вільної від зброї», висловлювались за суттєве скорочення бундесверу [17, с.158].

Символом кризи періоду розрядки міжнародного напруження стали проблеми з проведенням восени 1980 р. мадридської зустрічі в рамках загальноєвропейського процесу. Захід з огляду на афганські події наполягав на неподільності розрядки в Європі та світі загалом. СРСР відкидав втручання заходу в свої внутрішні справи.

Тим часом уряд Г.Шмідта 16 квітня 1982 р. підписав угоду з США, яка давала дозвіл на ширше використання західнонімецької території в американських військових інтересах [15, с.214]. На мюнхенському з'їзді есдеків Гельмут Шмідт заявив, що залишить посаду канцлера, якщо пар-

тія не підтримає пропозицію стосовно розміщення на території ФРН американських ракет середньої дальності. Все більшої популярності на лівому політичному флангу набувала партія зелених [20, с.212]. Таким чином, процес розрядки міжнародної напруженості, який впродовж 70-х рр. XX ст. змінив політичний клімат у Європі від конфронтації до мирного співіснування, більшість західного політичного істеблішменту почала розглядати передусім як вулицю з одnobічним рухом. Того ж 1979 р. Г.Шмідт вітав рішення про прямі вибори депутатів Європейського парламенту. Вони відбулись 7 та 10 червня 1979 р. Посилились позиції християнських демократів країн членів ЄЕС. Соціалісти мали більше протиріч щодо поглядів на роль ЄЕС і його інститутів на цьому етапі європейської інтеграції та в перспективі. Тим часом 21 травня 1981 р. Валері Жискар д'Естен передав повноваження президента Франції Франсуа Міттерану. Жискар, говорячи про свою співпрацю з Г.Шмідтом, зазначав, що «ця дружба житиме так довго, як ми — в певній формі переживе нас, оскільки нам випав жереб слугувати справі, яка була вищою за нас» [3, с.128].

У грудні 1981 р. федеральний канцлер Г.Шмідт здійснив робочий візит до НДР. Під час переговорів з Е.Хонеккером наголошувалось, що погіршення відносин між СРСР та США не повинно сказатись на німецько-німецькому співробітництві. Правда, східнонімецьке керівництво все ж ставило ці відносини у залежність від визнання Бонном суверенітету та територіальної цілісності НДР. Критикувалась західнонімецька позиція щодо розміщення у ФРН американських ракет середньої дальності. Навесні 1982 р. довіру до політичного істеблішменту ФРН підірвала справа концерну Фліка. Він належить до найбільш впливових бізнес-структур, які шукали політичного прикриття різних економічних махінацій. На самому початку політичного скандалу Г.Шмідт 17 лютого 1982 р. витримав вотум недовіри при голосуванні в бундестазі. Але від того стратегічні позиції СДПН не покращились. Відмова західноєвропейських промислових кіл від політичної підтримки Гельмута Шмідта не в останню чергу була пов'язана із великим розмахом дій позапарламентської опозиції у форматі антивоєнних протестів [13, с.310]. Проте 17 вересня 1982 р. міністри соціально-ліберальної коаліції від Вільної демократичної партії на чолі з Г.-Д.Геншером залишили свої посади. Вже 1 жовтня 1982 р. внаслідок переходу вільних демократів на бік ХДС-ХСС новим федеральним канцлером став Гельмут Коль. Проте загалом саме Г.Шмідт підготував сприятливі передумови для зміни міжнародного амплуа ФРН. А завершив цю зміну вже канцлер Г.Коль. З метою закріплення політичної перемоги 6 березня 1983 р. ХДС провела дострокові парламентські

вибори, які соціал-демократи програли і до 1998 р. опинились у опозиції. У 1987 р. 69 річний Гельмут Шмідт склав з себе повноваження депутата німецького бундестагу. Однак це не означало, що він повністю відійшов від політики.

У період 1989-1990 р. Г.Шмідт досить активно залучився до реалізації процесу об'єднання Німеччини. Він вважав, що на остаточне подолання менталітету «двох націй» знадобиться зміна одного-двох поколінь. Цей час знадобиться для адаптації всіх суспільних структур до шоку відмирання багатьох ілюзій, які були властиві, як Заходу, так і Сходу [11, с.18]. Зазначимо, що Г.Шмідт підтримав боротьбу Г.Коля за розташування Європейського центрального банку не в такому фінансових центрах, як Париж, Амстердам, чи Лондон, а саме у Франкфурті-на-Майні [11, с.205]. Гельмут Шмідт також вважав, що голова Європейської Комісії Ж.Делор, «розумний політик і кваліфікований економіст» зможе створити сприятливі передумови для розв'язання найбільш складних проблем в історії розвитку європейської інтеграції [14, с.99]. На думку Г.Шмідта, зокрема, пріоритетними завданнями було: посилення парламентського контролю за європейською бюрократією, організація механізмів військово-політичної взаємодії між ЄС і ЗЕС, погодження принципів та практики спільної міграційної політики, забезпечення умов для вступу до ЄС нових країн з Центральної Європи, створення монетарного союзу, який зробить неминучим формування спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу [11, с.219]. Водночас після розпаду в 1991 р. СРСР Г.Шмідт радив західним елітам ставитись до Росії як до рівноправного партнера Європи [12, с.250]. Зазначимо, що під час бомбардувань Югославії силами НАТО навесні 1999 р. Гельмут Шмідт звертав увагу на суттєву різницю між європейською «м'якою» силою, яка орієнтується на досягнення мети за допомогою врахування інтересів всіх партнерів та їхньої добровільної участі у певних акціях. Саме на цих засадах, починаючи з 50-х рр. ХХ ст., вибудовувався Європейський Союз. І завдяки цьому ЄС став демократичним домом для народів країн членів.

Звичайно, країнам слід вчитись на власних помилках, проте світове співтовариство повинно мати право та волю, аби у випадках систематичних порушень прав людини національними державами втручатись для покращення становища. Однак ліки при цьому не повинні бути гіршими за саму хворобу. Слід сказати, що на початку 90-х рр. ХХ ст. Гельмут Шмідт очолював редакційну раду популярного німецького щотижневика «Die Zeit». Своєю публіцистичною діяльністю, на нашу думку, він продовжив сприяти просуванню європейської інтеграційної ідеї. У грудні 2004 р. в ФРН широко відзначили 85 річчя з дня народ-

ження Гельмута Шмідта. Він продовжує бути почесним головою впливової Ради колишніх глав держав та урядів. Останнім часом велику увагу Гельмут Шмідт приділяє питанням адаптації процесу європейської інтеграції до імперативів жорсткої конкуренції доби глобалізації. На думку Г.Шмідта, «глобалізація нічого не варта, якщо вона не працює вдома» [14, с.88]. Розуміючи, що ринкова економіка є ефективною лише за умов стабільної ліберальної демократії, Г.Шмідт закликає до пошуку оптимального балансу між солідарністю та особистою соціальною відповідальністю. Оцінюючи прийняття нової Конституції ЄС, Гельмут Шмідт говорить про те, що наднаціональні інститути, такі як Європейський Союз, набувають легітимність і повноваження за посередництва національних держав, які до них входять. Причому правова основа діяльності ЄС має бути конкретною, цільовою, мати дієві механізми виконання прийнятих рішень [14, с.118]. Отже, Гельмут Шмідт і на 92 році життя лишається одним із найбільш впливових європейських політиків, до його думки прислухаються представники нового покоління політиків, яким вирішувати долю європейської інтеграції в XXI столітті.

-
1. Арон Р. Мир і війна між націями. — К. — 2000.
 2. Жан-Батіст Дюррозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.
 3. Жискар д'Естен. Власть и жизнь. Пер. с фр. — М. — 1990.
 4. Павлов Н. Германия на пути в третье тысячелетие. — М. — 2001.
 5. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.
 6. Gregor Schölgel. Willi Brandt. Die Biographie. — Berlin. — 2001.
 7. Martin Soell. Helmut Schmidt. Band 1. Vernunft und Leidenschaft. — München. — 2003.
 8. Helga Haftendorn. Sicherheit und Stabilität. Aussenbeziehungen der Bundesrepublik zwischen Ölkrise und NATO-Doppelbeschluss. — München. — 1986.
 9. Franc Fischer. Im deutschen Interesse. Die Ostpolitik der SPD von 1969 bis 1989. — Berlin. — 2001.
 10. Helmut Schmidt. Jahrhundertwende. Berlin. — 1998.
 11. Helmut Schmidt. Die Selbstbehauptung Europas. Perspektiven für 21. Jahrhundert. — 2000.
 12. Helmut Schmidt. Menschen und Mächte. — Berlin. — 1987.
 13. Helmut Schmidt. Handeln für Deutschland. — Berlin. — 1993.

14. Helmut Schmidt. Globalisierung. Politische, ökonomische und kulturelle Herausforderungen. — München. — 1998.
15. Helmut Schmidt. Die Mächte der Zukunft. — München. — 2004.
16. Marcus Wolf. Spionagechef im geheimen Krieg. Erinnerungen. — München. — 1997.
17. Michael Schwelien. Helmut Schmidt. Ein Leben für den Frieden. — Hamburg. — 2003.
18. Werner Maser. Helmut Kohl. Der deutsche Kanzler. Biographie. — Berlin. — 1990.
19. Wilhelm Grewe. Rückblenden 1951-1976. Aufzeichnungen eines Augenzeugen deutscher Außenpolitik von Adenauer bis Schmidt. — Frankfurt-am-Maine. — 1979.
20. Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels. Europa von A bis Z. Taschenbuch der europäischen Integration. — Berlin. — 2000.

НАРОДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Жак Делор

З ім'ям Жака Делора зв'язано прискорення й поглиблення західно-європейської інтеграції з другої половини 80-х років ХХ ст. І народження Європейського Союзу.

Жак Делор народився 20 липня 1925 р. у Парижі в заможній французькій родині, яка належала до вищого прошарку середнього класу. Проте події 1929 р., які започаткували тривалу економічну депресію в капіталістичному західному світі, суттєво обмежили родинні статки. Водночас у 1930-ті рр. у батьків вистачило коштів, аби дати сину пристойну освіту. Сам Жак цікавився двома речами. На теоретичному рівні математикою, а на практичному економікою [9, с.25]. На час капітуляції Франції в червні 1940 р. 15-ти річний юнак тільки закінчив гімназію. Час нацистської окупації рідного Парижу був одним із найсумніших у житті Ж.Делора [9, с.37]. Проте в інтелектуальному розвитку його особистості цей період був помітною віхою. Жак продовжував наполегливо оволодівати математичною теорією та бухгалтерською практикою, яка на думку його батька за будь-якого політичного режиму могла дати шматок хліба [9, с.41]. Врешті у 1943 р. Ж.Делор став бакалавром з математики. У серпні 1944 р. союзницькі війська на чолі з де Голлем нарешті звільнили Париж. Настав час четвертої Французької республіки.

З жовтня 1944 р. Жак Делор перейшов на роботу до Французького національного банку, де загалом сімнадцять років виконував функції спочатку клерка в бухгалтерії, а потім високо фахового консультанта.

Паралельно він закінчив у Вищій школі адміністрування економічний факультет, поєднавши теорію навчання з практикою роботи в національному банку.

Крім того, впродовж 50-х рр. ХХ ст. Делор викладав економічний аналіз у Сорбонні. У своїх спогадах Делор зазначає, що він позитивно сприйняв оцінку де Голля, який вважав, що об'єднана Європа в умовах «холодної війни» має перетворитись на третю світову потугу і коли-небудь відіграти роль арбітра в радянсько-американських відносинах [9, с.142].

В 1962 р. Жак Делор в якості економічного консультанту увійшов до апарату французького уряду. В цей час він був переконаним голлістом в питаннях участі Франції в процесі європейської інтеграції [9, с.144].

Водночас Делор розумів, що в міждержавному співробітництві не може бути «альтруїстів», які б, поступались власними національними інтересами заради майбутнього федеративної Європи. Тому він дійшов висновку, що ефективність європейської інтеграційної політики залежить від ступеня її відповідності традиційним національним інтересам європейських країн. Саме це може бути своєрідним пряником, який стимулював би народження єдиної Європи. В свою чергу роль «батога» відіграла так звана «радянська загроза». Делор, посилаючись на точку зору Жана Монне, погоджувався з тим, що чим більшим ставало коло питань, які національні держави погоджувались вирішувати на європейському рівні, тим міцнішими виявлялись спільні інтеграційні інститути [14, с.27]. Врешті такий підхід мав забезпечити появу «функціональної інтеграції», яка перетворила б національні економічні системи на єдиний господарський комплекс [12, с.29]. Слід зазначити, що впродовж другого терміну президентства де Голля політичні погляди Делора, незважаючи на його «буржуазну» професію, поступово ставали все більш лівими, але звичайно, можна зазначити, що його погляди ніколи не були лівішими за серце.

У 1967 р. спостерігалася інституційна криза Європейського Економічного Співтовариства. Делор за своїми «експертними обов'язками» вивчав європейський досвід подолання енергетичної, валютної та інших структурних криз [14, с.117]. Це дало йому цінний досвід врегулювання складних питань у взаємодії з представниками інших національних бюрократичних систем.

Помітне місце в еволюції політичної позиції Ж.Делора посідають революційні події у Франції 1968 р. Він дійшов висновку, що розвитку справедливого гуманістичного суспільства сприятимуть не троцькістські експерименти по встановленню прямої демократії, а наполеглива повсякденна праця, спрямована на реформаторське удосконалення негативних рис капіталістичної системи економіки [8, с.144]. Причому свої погляди Ж.Делор намагався реалізувати у практиці своєї урядової консультативної роботи.

У 1968-1972 рр. він був позапартійним радником з фінансових питань у Кабінеті Міністрів Жоржа Помпіду [9, с.157]. На цій посаді Делор доклав плідних зусиль до утворення європейської валютної системи. Одnocześnie він набув важливого досвіду, пов'язаного з необхідністю посилення позицій Європи на міжнародній арені.

2 листопада 1974 р. 49-річний Ж.Делор став членом Французької соціалістичної партії, яку очолив його особистий друг Франсуа Міттеран. Французькі соціалісти перебували тоді в опозиції до правоцентристських урядів і французьких комуністів. Водночас авторитет Делора як фінансового аналітика лишався у владних коридорах досить високим. У другій половині 70-х рр. ХХ ст. він давав поради французьким урядовим структурам з питань функціонування європейської валютної системи.

У 1979 р. були прийняті рішення про поступове інституційне формування валютного співробітництва. У тому ж році Делор увійшов до комісії з економічних питань Європейського парламенту [4, с.14]. Делор займався розробкою середньо термінової кон'юнктурної політики ЄЕС, продовжуючи працювати радником у міністерстві фінансів Франції. Він показав себе як аналітик, спроможний висувати нові стратегічні завдання і ефективний менеджер, який був володів мистецтвом контролю виконання розроблених програм.

Після перемоги на президентських виборах 21 травня 1981 р. Ф.Міттерана Жак Делор був призначений на посаду міністра економіки та фінансів Франції, яку він займав до 1984 року [9, с.179]. Саме на цій посаді Делор став мішенню для французьких комуністів, які звинувачували його у відмові від масштабної ренаціоналізації французької економіки. Комуністи вважали, що Делору був лівим як редис, тобто лише згори червоний, а всередині «білий» ліберал. Однак це не зовсім так. На нашу думку, Делор все ж лишався переконаним соціалістом. На користь цього свідчить, наприклад, Меморандум французького уряду від 8 жовтня 1981 р., який містив поняття спільного європейського соціального простору. Крім того, боротьба з хронічним безробіттям проголошувалась одним із основних пріоритетів Європейського Співтовариства. Проти будучи економістом реалістом, починаючи з березня 1983 р. на міністерській посаді Делор реалізовував жорстку економічну політику у Франції, яка поклала край соціалістичним експериментам.

Аналізуючи участь Франції в процесі європейської інтеграції за часів президента Ф.Міттерана, Ж.Делор висунув теорію «концентричних кіл» у процесі розвитку європейської інтеграції. Її вплив можна прослідкувати і в ідеї формування «ширшої Європи» та надання країнам, які не є членами ЄС, але мають з ним спільні кордони статусу «особливих сусідів».

Врешті вихід процесу європейської інтеграції зі стану «застою» пов'язаний із діяльністю на чолі Європейської Комісії Ж.Делора. Саме він запропонував політичні засоби для посилення європейського інтеграційного оптимізму. У 1985 р. Делор висунув концепцію створення спільного європейського ринку до 1992 р. Саме на час його перебування на цій посаді голови Європейської Комісії Європейські Співтовариства рішуче вийшли з досить тривалого періоду «європейського склерозу», тобто уповільнення розвитку процесу європейської інтеграції, яке спостерігалось наприкінці 70-х та на початку 80-х рр. ХХ століття [7, с.95].

Жак Делор у короткий термін зміг досягти компромісу з Великою Британією, яка наполягала на перегляді розміру свого внеску до бюджету ЄЕС, врегулював проблеми реалізації та фінансування спільної сільськогосподарської політики ЄЕС, провів реструктуризацію інституційних та наповнення регіональних фондів ЄЕС. Паралельно він докладав титанічних зусиль до подальшого поглиблення всіх аспектів європейської інтеграції, завдяки чому було започатковано справжній ажіотаж навколо черги країн, бажаних вступити до ЄЕС [13, с.57]. Ретроспективно розглянемо його основні досягнення на цьому шляху.

7 січня 1985 р. голова Європейської комісії Жак Делор оголосив «Білу книгу» — план прискорення європейської інтеграції. По-суті було запропоновано «пакет Делора», який окреслив можливості подальшого коопераційного єднання європейських народів. До речі, саме за ініціативи Делора на міланському самміті 1985 р. було вирішено відзначати офіційне свято — День Європи, який був визначений на 9 травня, тобто на день проголошення 1950 р. Декларації Роберта Шумана [4, с.88].

Водночас на міланській зустрічі Європейської Ради німецький канцлер Г.Коль прохолодно поставився до пропозиції Ж.Делора щодо розширення повноважень Європейської Комісії, яка мала перетворитись на мотор європейської інтеграції, охоронця її результатів та чесного маклера в погодженні різних національних інтересів [4, с.9].

У Білій книзі Європейської комісії, яка з'явилась в червні 1985 р., наголошувалось, що Європа опинилась на перехресті. Або вона з усією рішучістю піде вперед, або скотиться до посередності. Або ми просунемо далі економічну інтеграцію, або капітулюємо перед величчю задач внаслідок відсутності політичної волі. Вибір є вирішальним [13, с.28].

«Спільнота на сьогодні знову в русі, що його Жан Монне приймає як свій власний. Насправді, — наголошував Ж.Делор, — цей рух черпає сили в економічній меті — побудові «великого внутрішнього ринку» в 1992 р., але аж ніяк не обмежується цією метою. Обрії його куди ширші, вони окреслюють справжній європейський економічний простір, у якому повна свобода циркуляції осіб, товарів, послуг і капіталів поєднується з

іншими рушійними силами європейської системи: зменшенням регіональної нерівності, врахуванням соціальних питань для узгодження; активною співпрацею у валютній сфері задля найбільшої стабільності і зростання, поєднанням зусиль у дослідженні розвитку, пошуку нових стосунків з природою і середовищем» [2, с.817]. Це була дійсно масштабна програма стратегічного розвитку європейської інтеграції, удосконалення передусім її якості.

На думку Ж.Делора лише за умов забезпечення спільності дій Європейське співтовариство зможе суттєво зміцнити свої економічні та військові світові позиції. Альтернативою цьому може бути лише відносний занепад всієї європейської цивілізації. Вже досить швидко ідеї з «плану Делору» почали втілюватись на практиці.

14 червня 1985 р. у прикордонному люксембурзькому селищі Шенген Люксембург, Бельгія, Нідерланди, Франція та Німеччина підписали однойменну угоду щодо вільного пересування громадян своїх країн через спільні кордони. Після ратифікації 26 березня 1995 р. Шенгенські угоди набули чинності. Звичайно залишалися мовні, освітні, професійні бар'єри. Але, незважаючи на це, Європейська комісія на чолі з Ж.Делором наполегливо проводила політику економічного й соціального згуртування Європи. Реалізовувалась програма фінансування зближення рівнів розвитку різних європейських регіонів. Водночас Делор відстоював пропозицію переоцінки суто кейнсіанських моделей економіки попиту та поступового переходу до неоліберальної економіки пропозиції [13, с.77]. Зазначений курс незабаром сприяв відновленню цивілізаційної єдності Європи.

Ж.Делор наголошував, що має виникнути єдина Європа, яка буде спроможна дати відповіді на конкурентні виклики ХХІ століття в галузях економіки, політики, новітніх технологій. А також буде здатна звільнитись від американського технологічного контролю. Цьому, зокрема, мав сприяти підтриманий Ж.Делором 17 липня 1985 р. план науково-технічного співробітництва західноєвропейських країн «Єврика» [4, с.9].

Тим часом перші плоди став давати курс Делора на розширення Спільного ринку. Вже 1 січня 1986 р. членами ЄС стали Іспанія та Португалія. Делор домігся компромісу у питанні фінансування цього процесу. Європейська Комісія пропонувала зменшити ціни та квоти виробництва сільськогосподарської політики. Це сталось, навіть незважаючи на те, що Франція була незадоволена пропозицією квотування виробництва сільськогосподарської політики. У лютому 1988 р. Європейська Рада прийняла план Делора, який передбачав, що буде одночасно зменшено верхню межу виробництва сільськогосподарської продукції та встановлювались гарантовані ціни [4, с.17].

Слід зазначити, що стабілізація європейських валют, яка спостерігалась з 1983 р., давала підстави сподіватись на реальні перспективи будівництва Європейської валютної системи. Саме це мало сприяти ефективному функціонуванню єдиного європейського ринку, було повинне стимулювати внутрішню конкуренцію, забезпечувати збереження високого рівня соціального захисту європейців, створювати нові можливості для інвестування, економічного зростання й зайнятості. Також передбачалось, що єдина європейська валюта зможе стати другою глобальною світовою валютою після долара. Водночас висловлювалось застереження, що введення єдиної валюти ліквідує роль курсових коливань національної валюти як барометра економічної політики і макроекономічної кон'юнктури країн-членів Європейського Співтовариства [3, с.304].

Безумовно вагомою політичною заслугою Ж.Делора є активізація процесу європейської інтеграції. 17 лютого 1986 р. на засіданні Європейської ради в Люксембурзі було підписано Єдиний європейський акт. Правда, зазначений документ не підписали представники Греції, Данії, Італії. Після референдуму в Данії 28 лютого 1986 р. в Гаазі ці країни підписали Єдиний європейський акт.

Впродовж наступних трьох років Жак Делор доклав багато зусиль для погодження позицій всіх зацікавлених сторін. В окремих країнах знадобились національні референдуми для легалізації положень Єдиного європейського акту. До січня 1987 р. 11 країн Європейського Економічного Співтовариства, крім Ірландії, ратифікували Єдиний європейський акт, який набув чинності 1 липня 1987 р.

Делор сприяв досягненню політичної злагоди щодо прийняття Єдиного європейського акту. Зазначений документ складався з чотирьох частин. До нього додавались спеціальні заяви урядів країн членів та органів ЄЕС, які були зроблені під час міжурядової конференції країн членів з обговорення умов договору. Перша частина Єдиного європейського акту закріпила зв'язок між функціонуванням Європейських співтовариств та механізмом європейського політичного співробітництва. Саме визначення єдиного акту підкреслювало, що діяльність Європейських Співтовариств тепер безпосередньо пов'язувалась з механізмом європейського політичного співробітництва, яке до цього розвивалось відносно самостійно.

Наголошувалось, що їх органічне поєднання слугує довготривалій меті створення Європейського Союзу. Важливо, що за підтримки Ж.Делора було закріплено положення про Європейську раду, яка реально працювала з 1975 р., але положення про яку не було в Римському договорі 1957 р. Це було суттєвим кроком вперед до створення не просто політичного альянсу, а проведення погодженої економічної, валютно-фінансової, гуманітарної політики, спільної зовнішньої та оборонної політики. Тим

самим європейська економічна інтеграції та європейське політичне співробітництво були поєднані в одному магістральному процесі, складові якого підсилювали та стимулювали один одного.

План передбачав створення до 1 січня 1993 р. єдиного внутрішнього ринку без кордонів, тобто завершення формування спільного ринку, усунення всіх перешкод щодо вільного переміщення товарів, людей, послуг та капіталів в рамках ЄЕС. Більшість важливих політичних, економічних, фінансових та соціальних питань мали вирішуватись на європейському рівні, проте з застосуванням принципу субсидіарності. Відповідно до зазначеного принципу втручання європейських інституцій у прийняття конкретних рішень є виправданим лише там і тоді, де і коли наднаціональна діяльність буде більш ефективною, ніж діяльність національних органів влади.

В другу частину Єдиного європейського акту були включені положення, які стосуються порядку прийняття рішень в Європейському об'єднанні вугілля і сталі, Європейському Економічному Співтоваристві, Євроатомі. Встановлювалась процедура співробітництва Ради ЄС з Європейським парламентом та Європейською комісією. Фіксувались нові правила проходження поправок до рішень. Головний зміст змін стосувався відходу від принципу злагоди в процесі розробки європейського законодавства. Розширювались функції Європейської Комісії. Ставилась задача створення до кінця 1992 р. єдиного внутрішнього ринку, особливо обумовлювались засоби досягнення цієї мети. Причому в цьому процесі коло питань, які треба було вирішувати кваліфікованою більшістю, суттєво розширялось, сфера застосування національного вето звужувалась.

Окремо та детально оговорювалось, що Європейські Співтовариства форсуватимуть співробітництво в науково-технічній сфері з метою підвищення конкурентної спроможності європейських корпорацій. Передбачалось створення спільних дослідницьких центрів та університетів, підвищення географічної мобільності наукових кадрів в середині Європейського Співтовариства. Крім того, до сфери компетенції ЄЕС віднині включалась політика з охорони навколишнього середовища.

У третій частині Єдиного європейського акту мова йшла про розвиток співробітництва в галузі зовнішньої політики, чого також не було передбачено Римським договором 1957 р. Зокрема, чітко була сформульована та поставлена мета розробки та проведення спільної зовнішньої політики країн ЄЕС. З цією метою передбачались механізми регулярних консультацій на рівні міністрів закордонних справ не менше чотирьох разів на рік [8, с.84-86].

Також фіксувалась процедура інституційного забезпечення політичного співробітництва. Його керівництво мала здійснювати на ротаційній основі країна, яка впродовж шести місяців головує в структурах

Європейських Співтовариств. Причому в механізм політичного співробітництва включались Європейський парламент, Європейська Комісія, та спеціально створений Секретаріат з місцем перебування в «столиці» Європи Брюсселі. Окремо було оговорено намір координувати підхід до політичних та економічних проблем гарантування безпеки.

Нарешті четверта частина Єдиного європейського акту складалась з положень щодо застосування його статей та порядку набуття його чинності. Жак Делор вважав важливим, що Єдиний європейський акт не просто поставив нові завдання європейської інтеграції, а й визначив засоби для їх розв'язання.

За ініціатииви Жака Делору 1986 р. Європейська Рада ухвалила еталон прапору Європейського Союзу: сине поле з дванадцятьма золотими зірками у центрі, розміщеними по колу символізує союз народів Європи. Було вирішено, що кількість зірок лишатиметься незмінною, адже число 12 символізує досконалість і єднання [8, с.99].

В тому ж 1986 р. відповідно до плану Ж.Делора Європейська Комісія затвердила заходи з забезпечення вільного руху капіталів, реалізація яких розпочалась з 1 березня 1987 р. а повне скасування контролю за рухом капіталів було здійснено 1 липня 1990 р., правда, для Греції, Ірландії, Іспанії та Португалії це було зроблено 1992 р. Збільшення ступеня уніфікації валютної системи сприяла стабілізації валютних курсів.

У 1987 р. Європейський Суд прийняв історичне рішення, яке підтримав Ж.Делор. Конкретно мова йшла про заявку Марокко розпочати переговори про вступ до ЄС. Врешті цьому королівству було відмовлено під приводом того, що членом Європейських Співтовариств може бути кожна європейська країна. Однак європейською визнавалась лише така країна, яка має хоч частину своєї території в Європі [6, с.303]. Однак цей аргумент не спрацював у грудні 2004 р., коли 25 країн членів ЄС прийняли рішення розпочати 3 жовтня 2005 р. переговори про вступ Туреччини до ЄС, адже Анкара все ж контролює частину території в Європі. Проте, на думку Ж.Делора, Туреччина не відповідає копенгагенським критеріям членства в ЄС, зокрема, щодо наявності політично стабільних інститутів, які гарантують функціонально ефективну демократію, існування конкурентноспроможної ринкової економіки, спроможної дотримуватись обов'язків членства в ЄС [Frankfurter Allgemeine Zeitung — 1 Dezember 2004].

Отже, впродовж першої каденції на посаді голови Європейської Комісії Делор показав себе як висококласний фахівець, спробний не лише ставити, а й вирішувати складні проблеми європейської інтеграції.

У 1988 р. Ж.Делор за загального консенсусу країн членів ЄЕС був переобраний на посаду голови Європейської комісії. Говорячи про загальноєвропейські заходи в різних сферах взаємодії, він наголошував,

що в них «абсолютно немає прагнення до уніфікації. За великим рахунком, за кожною країною залишається право наслідувати свою історію, свою традиції, звичаї, специфічні особливості. Наша Європа буде об'єднана лише при збереженні її різноманітності» [3, с.21]. Водночас Єдиний європейський акт передбачав низку заходів, щодо пом'якшення регіональних диспропорцій, збільшення коштів Регіонального та Соціального фондів.

13 лютого 1988 р. були прийняті пропозиції Ж.Делора щодо подвоєння структурних фондів Європейських Співтовариств та визначення стратегічного курсу на введення спільної грошової одиниці. Голова Європейської Комісії забезпечував підвищення ефективності координації економічної політики країн членів. Це давало можливість підвищувати ефективність соціальної політики. В травні 1988 р. Європейська комісія підготувала рекомендації щодо лібералізації європейського ринку телекомунікацій. Адже досконала конкуренція мала стати фундаментом єдиного ринку. Тому Делор запропонував зберегти право для національних антимонопольних комітетів безпосередньо оскаржувати рішення Європейської Комісії в Суді ЄЕС. Суд Європейських Співтовариств був створений за рішенням Європейської Ради 24 жовтня 1988 р. причому в сферу його компетенції підпадали міжнародні угоди, які уклались ЄС.

За підтримки Ж.Делора в червні 1988 р. сесія Європейської Ради погодила угоду про взаємне визнання університетських дипломатів, починаючи з 1991 р., причому спочатку реалізація цієї домовленості мала здійснюватись без попередньої гармонізації розбіжностей, які існували між країнами членами в професійній діяльності після закінчення навчання. Це став важливий крок до створення єдиного ринку праці.

Водночас формування єдиного європейського ринку праці, на думку Ж.Делора, мало супроводжуватись набуттям нової якості соціальних аспектів інтеграції. З цією метою голова Європейської комісії відстоював ідею укладання Європейської соціальної хартії. Звичайно, він підкреслював, що єдина Європа має відмовитись від ідеї соціальної зрівнялівки. Він був проти «соціального демпінгу», тобто переведення робочих місць у країни з дешевою робочою силою.

Саме в цей час британський прем'єр-міністр М.Тетчер звинуватила «брюссельського бюрократа» Ж.Делора в обмеженні національного суверенітету та нав'язування марксистського духу класової боротьби [13, с.111]. Насправді Європейська соціальна хартія всього лише пропонувала забезпечити якомога більший рівень зайнятості в Європі і на цій основі неухильне підвищення соціальних стандартів життя для широких соціальних верств. Вони мали створити надійну соціальну базу підтримки процесу європейської інтеграції. Правда, Ж.Делор визнавав, що

гармонізація відповідно до найвищого соціального стандарту в ЄС, який мала ФРН, вимагала би величезних дотацій на підтримку депресивних європейських регіонів.

Водночас суттєве прискорення процесу європейської інтеграції, на думку Ж.Делора, мало змінити статус Європейських Співтовариств, як «не ідентифікованого політичного об'єкту» [5, с.15].

17 січня 1989 р. Ж.Делор виступив з промовою в Страсбургу перед Європейським парламентом щодо перспективи створення Європейського Союзу. Зокрема, Делор наголошував, що «як може успіх інтеграції 12 країн погоджуватись з відстороненням тих, які як і ми мають право називати себе європейцями?» [4, с.28]. Водночас Делор не збирався приносити в жертву розширенню Європейських Співтовариств поглиблення європейської інтеграції.

Отже, «Пакет Делора — II» мав передбачати, що «Співтовариство це не лише великий ринок, воно є економічним і соціальним простором без кордонів, воно має стати політичним союзом з спільною зовнішньою та оборонною політикою» [Медведев, с.29]. Крім того, Ж.Делор пропонував створити Європейський валютний інститут та Європейський центральний банк. Поки що банки західноєвропейських країн отримали право виконувати банківські операції та надавати банківські послуги по всій території Європейських Співтовариств. На підготовчому етапі пропонувалось лібералізувати рух капіталу країнами Спільного ринку, на перехідному етапі пропонувалось гармонізувати валютну політику країн ЄС, на третьому етапі встановлення стабільних обмінних курсів валют. У червні 1989 р. на засіданні Європейської Ради в Мадриді було прийнято рішення про те, що 1 липня 1990 р. буде засновано Європейську валютну систему. Так за сприяння Ж.Делора було зроблено перший рішучий крок до спільної європейської грошової одиниці.

На його думку найкращою відповіддю країн Західної Європи на революційні події, які восени 1989 р. відбулись у колишніх соціалістичних країнах Східної Європи, мало стати прискорення європейського інтеграційного процесу у форматі розбудови Спільного ринку, забезпечення параметрів соціального виміру та прав людини, реалізація проекту економічного та валютного союзу, прогрес у галузі спільної зовнішньої політики та просування до політичного союзу. Лише за цих умов динамізм європейської інтеграції зможе стимулювати радикальні політичні та економічні зміни в решті країн Європи [3, с.339].

9 грудня 1989 р. Європейська Рада прийняла Хартію основних соціальних прав трудящих. Ж.Делор, аргументуючи потребу її прийняття наголошував на потребі збереження в об'єднаній Європі високих стандартів соціального ринкового господарства [6, с.199]. Зазначену хартію не під-

тримала лише Велика Британія. Зазначимо, що Ж.Делор досить скептично ставився до перспективи прискороного вступу до ЄС постсоціалістичних країн Центральної Європи. З метою їхньої підготовки до цього процесу він запропонував запровадити статус виконавця угод про асоційоване членство. На реалізацію цих програм він відводив 15-20 років. 1 травня 2004 р. зі вступом до ЄС колишніх соціалістичних країн та навіть радянських республік Прибалтики з'ясувалось, що вони вклались у термін 15 років.

Делор зміг подолати так званий «європейський інтеграційний склероз», коли проводились зустрічі експертів, про їх результати доповідалось на зустрічі глав держав, які наголошували на потребі проведення нових зустрічей [11. с.182].

На засіданні Європейської Ради 9-10 грудня 1991 р. у нідерландському місті Маастрихт за посередництва Ж.Делора були врегульовані спірні питання. 7 лютого 1992 р. у Маастрихті було підписано Договір про створення Європейського Союзу. Зазначений договір удосконалив механізм прийняття рішень та поширив кількість випадків голосування кваліфікованою більшістю. Європейський парламент був поставлений на перше місце серед інститутів ЄС. Країни члени ЄС були зобов'язані утримуватись від дій, які суперечать цілям Європейського Союзу та зобов'язувались сприяти підвищенню ефективності діяльності ЄС на міжнародній арені. проте національне право вето в питаннях зовнішньої політики було збережено. До преамбули Маастрихтського договору не потрапило положення щодо федеративної мети європейської інтеграції. Не було врегульовано питання функціонування політичного співробітництва в європейському наднаціональному форматі. Тому Ж.Делор домігся, аби в заключному розділі Маастрихтського договору було положення про проведення в 1996 р. нової міжурядової конференції, яка мала продовжити удосконалення європейських інтеграційних структур та механізмів.

17 листопада 1990 р. Ж.Делор був присутній на процедурі підписанні «Паризької хартії для нової Європи». Європейське Співтовариство стало важливим компонентом складної інституційної загальноєвропейської структури безпеки. На його думку, посилення координації зовнішньополітичної діяльності країн Європейського Співтовариства може сприяти зміцненню спільних позицій на міжнародній арені.

У грудні 1990 р. Делор підтримав прийняття рішення ЄЕС про надання ЄСРР великої матеріальної допомоги, сума якої склала близько 20 млрд. дол. [10, с.116]. Ці гроші були варті закінчення «холодної війни» в Європі.

Символом нової історичної епохи стали дії європейських нейтральних країн, коли 1 липня 1991 р. Швеція подала заявку на вступ до ЄС. У серпні 1991 р. до ЄС попросилась Австрія. 18 березня 1992 р. це зробила Фінляндія.

Саме Ж.Делор запропонував у відносинах між національними та наднаціональними органами європейської влади використати принцип субсидіарності, який передбачає, що у випадках, коли в питаннях, на які не поширюються виняткові повноваження ЄС, цілі не можуть бути досягнуті відповідними діями держав-членів, то в інтересах справи використовується спільна політика ЄС.

Проте амбіційність маастрихтської стратегії європейської інтеграції полягала в обранні курсу на одночасний якісний та кількісний розвиток інтеграції, тобто одночасне розширення та удосконалення суті європейської інтеграції [1, с.119].

Під час переговорів навколо підготовки Маастрихтського договору позначилась серйозна суперечність між прихильниками затвердження «федеративної сутності» ЄС та послідовними прихильниками збереження національного суверенітету. Речником останньої позиції був британський прем'єр-міністр Дж.Мейджор. За цих обставин президент Європейської Комісії Жак Делор висунув ідею запровадження принципу субсидіарності, яка мала стати «школою федерального підходу» до європейської інтеграції. «Як політичний принцип, субсидіарність є більше методом кооперації, аніж критерієм відокремлення і прагне реалізувати рівновагу між потребами, можливостями й відповідальністю різних рівнів прийняття рішень»[5, с.104].

Незважаючи на різну ступінь готовності країн членів ЄС передати більшу частину національного суверенітету на рівень наднаціональних органів влади, все ж зусилля Ж.Делора гарантували досягнення принципової домовленості про створення політичної складової співробітництва в рамках Європейського Союзу. Було досягнуто домовленість про перегляд функцій інститутів ЄС, розширення сфери їх діяльності, підвищення ефективності розробки політики ЄС, удосконалення порядку прийняття рішень, поступовий перехід до координації національних зовнішньополітичних курсів, метою чого можуть стати військові аспекти забезпечення безпеки. Причому ефективний механізм прийняття рішень лишився визначальним фактором життєвої спроможності ЄС.

Звичайно, Ж.Делор сподівався на формування владних структур ЄС, які відповідали б повноваженням, котрі традиційно властиві владним органам національних держав. На його думку, Європейська Рада, яка складається з глав держав ЄС, мала стати центром всієї інституційної системи Європейського Союзу. Демократизація системи прийняття рішень в ЄС мала бути пов'язана з розширенням сфери компетенції Європейського парламенту.

Завдяки діяльності Делора була консолідована і закріплена правова основа інтеграційної політики Європейських Співтовариств, отримала подальший розвиток його інституційна структура. У квітні 1992 р.

Ж.Делор оприлюднив доповідь «Наслідки розширення», в якій висловив попередження, що «вступ нових членів збільшить різномірність та гетерогенність Співтовариства. При цьому розширення не має бути здійснено за рахунок поглиблення інтеграції» [3, с.273]. 12 грудня 1992 р. було ухвалено графік переговорів про вступ до ЄС Австрії, Швеції, Фінляндії і Норвегії. Правда, остання 1972 р. вже один раз відмовилась від вступу. Швейцарія відмовилась від переговорів щодо вступу до ЄС.

2 червня 1992 р. на референдумі в Данії було відкинута ратифікацію Маастрихтського договору. Європейській Комісії разом із датським урядом довелося додатково пояснювати окремі аспекти маастрихтського договору, які стосуються болючих для національного суверенітету проблем, таких як запровадження єдиної валюти та спільної зовнішньої та оборонної політики. Врешті на повторному референдумі в червні 1993 р. більшість громадян Данії все ж проголосувала за ратифікацію Маастрихтського договору. Суттєву роль у забезпеченні роз'яснення положень Маастрихтського договору як таких, що не суперечать датській ідентичності, відіграв особисто Жак Делор [14, с.92].

Водночас Ж.Делор на підтримку створення єдиного економічного простору мобілізував професійні спілки та підприємців. Посилення співробітництва на рівні конкретних фірм підштовхувало Європейське Співтовариство до поглиблення міждержавної взаємодії. Адже кооперація на рівні фірм мала посилюватись в умовах реального функціонування спільного внутрішнього ринку. Саме реалізація положень Маастрихтського договору мала забезпечити передумови для суттєвого прогресу на кожному з рівнів інтеграції.

У тому ж 1992 р. Жак Делор став лауреатом нагороди Карла Великого за особливі заслуги в розвитку європейської інтеграції.

Перший етап будівництва Європейської валютної системи був ускладнений фінансовою кризою 1992-1993 р. У жовтні 1993 р. Делор наголосив на незмінності курсу на формування стабільної Європейської валютної системи.

До 1 січня 1993 р. набули чинності 255 директив, тобто 83% передбачені планом імплементації зазначеної домовленості [10, с.82]. Ж.Делор запропонував переговори між спільним ринком та країнами Європейської асоціації вільної торгівлі, що прискорило вступ до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії. Зазначимо, що в історії ще до цього часу ще не було випадку мирної передачі державою суттєвих складових свого суверенітету в таких масштабах на рівень наднаціональних органів влади [10, с.84].

Створення Спільного ринку ЄС можна порівняти хіба що з подоланням феодалної роздробленості, яка була властива Європі в середні віки.

У червні 1993 р. на засіданні Європейської Ради в Копенгагені за ініціативи Ж.Делора були визначені основні параметри відносин ЄС з країнами кандидатами на вступ. Так звані «копенгагенські критерії» передбачають адекватність країн кандидатів вимогам політичних, економічних та функціональних (членських) критеріїв членства в ЄС.

Зокрема, зазначалось, що «асоційовані члени повинні бути в змозі взяти на себе обов'язки країн-членів, виконавши всі економічні та політичні вимоги». Тож до знаменитих «копенгагенських критеріїв» членства в ЄС належать: стабільність інститутів демократії, верховенство демократії у захисті прав людини та національних меншин; наявність функціонуючої ринкової економіки, можливість витримати конкуренцію та інші складові участі в ЄС, можливість прийняття всіх зобов'язань членства, включаючи дотримання умов політичного, економічного та валютного союзів. Країни кандидати мають усвідомлювати, що шоківі реформи вони проводять для себе, а не для ЄС. 1 листопада 1993 р. із набуттям чинності Маастрихтського договору було започатковано функціонування Європейського Союзу [7, с.18-19].

10 лютого 1994 р. Європейський парламент виступив на користь прийняття єдиної конституції ЄС. Деякі радикальні проекти пропонували впровадження інституту президента як вищого виконавчого органу ЄС. Однак тодішні реалії змусили відмовитись від реалізації радикальних пропозицій прихильників федералістської ідеї [3, с.281]. Принаймні слід було позбутись «дефіциту демократії» в політичному житті керівних наднаціональних структур ЄС. Лише через більш як десять років 29 жовтня 2004 р. Ж.Делор був присутній у Римі, де було підписано першу Конституцію ЄС 25 країн членів. Зазначимо, що аби це сталось Делор за часів своєї активної політичної діяльності багато зробив на посаді голови Європейської Комісії [13, с.11].

16 червня 1994 р. у Люксембурзі Ж.Делор від імені Європейської Комісії поставив підпис під Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами. У зазначеному історичному документі наголошувалось на важливості постійного політичного діалогу між Україною та єдиною Європою, створювались правові передумови для розвитку взаємовигідної торгівлі та підвищення інвестиційної активності, що врешті мало створити сприятливі умови для більш гармонічних економічних відносин між Україною та ЄС.

Зазначена Угода визначала основні напрямки економічного, соціального, фінансового, науково-технічного, культурного співробітництва сторін. ЄС зобов'язувався для зміцнення в Україні стабільної демократичної системи й завершення її переходу до ринкової економіки. Тож у цьому сенсі ми маємо підстави вважати його одним із тих політиків, які стояли

біля початку складного та тернистого шляху нашої країни до єдиної демократичної мирної Європи.

24 червня 1994 р. на Корфу за участю Ж.Делора була підписана Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами та Російською Федерацією. Тим самим створювалось ширше зовнішнє коло партнерів ЄС. І в цьому теж полягає заслуга Ж.Делора в історії європейської інтеграції.

Водночас 25 червня 1994 р. були підписані Угоди про вступ до ЄС Австрії, Фінляндії, Швеції та Норвегії. Проте 28 листопада 1994 р. народ Норвегії на референдумі з економічних міркувань одноосібного використання нафтогазових ресурсів Північного моря висловився від вступу до ЄС. Але ця прикрість, звичайно не завадила 1 січня 1995 р. Жаку Делору привітати народи Австрії, Швеції, Фінляндії зі вступом до Європейського Союзу. Тож прийнявши ЄС у складі 12 країн членів на початку своєї брусельської кар'єри як голови Європейської Комісії, на її закінченні Ж.Делор лишив єдину Європу у складі вже 15 країн членів.

Виступаючи 17 січня 1995 р. перед Європейським парламентом, голова Європейської комісії Жак Делор пропонував наступну модель європейської федерації. Заради зменшення витрат на користь країн з менш розвинутою економікою проект передбачав утворення навколо консолідованого «ядра» Європейського Співтовариства різних зон співробітництва з глибиною інтеграції, що послідовно зменшувалася [Копійка, с.47]. Наприкінці 1995 р. Жак Делор залишив посаду голови Європейської Комісії.

Напередодні грудневого 2000 р. самміті ЄС у Ніцці колишній голова Європейської Комісії Ж.Делор наголошував, що інституційна реформа є обов'язковою умовою розширення ЄС, але вона не може зводитися до розв'язання лише трьох «технічних» питань, пов'язаних з визначенням чисельності і складу Європейської Комісії, балансування позицій при визначенні принципу головування в ЄС, перегляд принципу застосування права національного вето та розширення прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів. Вона має стосуватися глибокого перегляду самої філософії європейського будівництва [3, с.290].

Адже внаслідок розширення ЄС з 15 країн членів принаймні до 27 країн членів збільшиться питома кількість «малих» (з точки зору політичної коректності малих відповідно до критерії площі території та чисельності населення) країн. Внаслідок цього міжурядовий підхід до європейської інтеграції, який ґрунтувався на дотриманні принципу одностайності у прийнятті рішень, стає неефективним. Тому розширеному ЄС слід відмовитись від механізмів прийняття рішень, які діяли для Європейської Спільноти з часів її заснування, коли вона нараховувала всього шість країн.

23 березня 2002 р. з початком роботи європейського Конституційного Конвенту Ж.Делор зазначав, що в цьому документі обов'язково має бути зафіксований принцип багатьох швидкостей інтеграції, адже повна функціональна інтеграція, яка могла бути прийнятна для 15 країн членів ЄС, в майбутньому не може бути реалістичною метою для 30 держав членів ЄС [6, с.381].

Зазначимо, що 84-річний Жак Делор продовжує слідкувати за перипетіями розгортання процесу європейської інтеграції. Зокрема, коментуючи роботу європейського конституційного конвенту, він наголошував, що на його думку «ключовим питанням лишається проблема відносин між Європейською Комісією та національними урядами. Адже в умовах європейської економічної рецесії ці відносини не мають перетворитись на родинну сварку. Тому спільні цілі мають бути максимально реалістичними» [Wirtschaftswoche. — №4 1. — 2.10.2003. — S. 42]. На його думку, існує реальна небезпека того, що таке інтенсивне розширення ЄС не сприятиме якісному об'єднанню Європи [1, с.424].

-
1. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М. — 2003.
 2. Жан-Батист Дюрозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.
 3. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.
 4. Медведев Л.А., Синдеев А.А. История западноевропейской интеграции (40–90-е гг. XX века). — Тверь. — 1999.
 5. Сандро Гоці. Урядування в об'єднаній Європі. — К. — 2003.
 6. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция — М. — 2003.
 7. Andrew McMullen. European Commissioners 1952-1995. — London — 1997.
 8. Erik Holm. The European Anarchy. Europe's Hard Road into High Politics. — Copenhagen. — 2001.
 9. Jacques Delors. Memories. — Paris. — 2003.
 10. John Gillingham. European Integration. Super state or New Market Economy. 1950-2003. — Cambridge — 2003.
 11. Wistrich Ernest. The United States of Europe. — London — 1994.
 12. Helen Drake. Political Leadership and European Integration: The Case of Jacques Delors. // West European Politics. — London. — 1995. — P.140-160.
 13. George Ross. Inside the Delors Cabinet. // Journal of Common Market. — №32. — 1994. — P.499-525.
 14. George Ross. Jacques Delors and European Integration. — Cambridge. — 1995.

НАДІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Михайло Горбачов

Народився останній Генеральний секретар ЦК КПРС, перший і останній президент СРСР Михайло Сергійович Горбачов 2 березня 1931 р. у селі Привільному Червоногвардійського району Ставропольського краю в селянській родині. Так напередодні голодомору народилась людина, яка вписала помітну главу в історію СРСР, Росії, Європи та всього світу. Адже сталінський СРСР був одним із найбільш серйозних стимулів для розгортання європейської інтеграції. А демонтаж радянської імперії, стимульований діяльністю останнього Генерального секретаря КПРС, став потужним імпульсом до демократичних змін у Східній Європі та прискорення процесу об'єднання європейського континенту.

Раннє дитинство М.С. Горбачова пройшло в родині діда, який посідав помітне місце в місцевій колгоспній ієрархії [24, с.18]. Саме від діда йому досталась харизма тяги до публічної політичної діяльності. Згадуючи про молоді роки, М.Горбачов завжди наголошує на важких випробуваннях часів Великої Вітчизняної війни. На Ставропіллі деякий час родина навіть жила під окупацією [11, с.44].

Після Перемоги дитинство Горбачова закінчилось. У 1946 р. він почав трудову діяльність механізатором. Наступного року, коли Михайлу Горбачову виповнилось 16 років, за великий намот зерна на комбайні він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, що стало першим кроком по шаблям підйому на ієрархічній драбині радянської еліти [19, с.27]. У 1950 р. після закінчення середньої школи зі срібною медаллю М.Горбачов вступив на юридичний факультет Московського державного

університету імені М.В.Ломоносова. Він брав активну участь у діяльності комсомольської організації університету, і завдяки цьому в 1952 р. став членом сталінської КПРС [21, с.85].

5 березня 1953 р. зі смертю Сталіна розпочався процес ідеологічних пошуків. На юридичному факультеті МГУ одним із друзів Горбачова був майбутній ідеолог «празької весни» чех З.Млинарж [25, с.38]. Врешті у 1955 р. М.Горбачов закінчив юридичний факультет Московського державного університету. За розподілом повернувся на батьківщину, де став працювати заступником керівника відділу агітації і пропаганди, першим секретарем Ставропольського міського комітету комсомолу.

Наступний етап його ідеологічної еволюції настав 25 лютого 1956 р., коли була оголошена доповідь М.Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки». Цей історичний документ був повністю опублікований лише 1989 р. вже за Генерального секретаря КПРС М.Горбачова. На думку колишнього голови Комітету державної безпеки СРСР В.Крючкова, «в стратегічному плані обраний курс (на десталінізацію) був єдино вірним, без нього неможливим був здоровий розвиток суспільства. Тактично ми зробили серйозну помилку, коли зробили цей крок без серйозного пропагандистського забезпечення» [18, с.34].

Врешті ефективно ідеї можна перемогти лише іншими ідеями. У березні 1957 р. Римський договір започаткував розвиток Європейського економічного співтовариства. Тоді європейська інтеграція радянським керівництвом оцінювалась ще в ленінських традиціях. «Сполучені Штати Європи, — писав у 1915 р. вождь пролетаріату, — можливі передусім як угода європейських капіталістів щодо того, як спільними зусиллями знищувати соціалізм в Європі». Тому «Сполучені Штати Європи за капіталізму або неможливі, або реакційні» [Ленин В.И. О лозунге Соединенных Штатов Европы // Полное собрание сочинений. — Т. 26. — М. — 1972. — с.352-353].

Тим часом у червні 1957 р. М.Хрущов довів до політичного банкрутства «антипартійну групу Молотова, Маленкова, Кагановича та приєднаного до них Шепілова». В цей бурхливий час хрущовських реформ М.Горбачов робив партійну кар'єру, коливаючись разом із курсом партії [21, с.99].

У грудні 1962 р. М.Горбачов подолав черговий кар'єрний щабель і перейшов на роботу в партійні органи. В той час за хрущовських реформ партійні органи були розділені на промислові і сільські. Партійна кар'єра М.Горбачова почалася з посади завідуючого відділу організаційно-партійної роботи Ставропольського територіально-виробничого сільсько-

господарського управління краєвого комітету КПРС [24, с.88]. Інтереси молодого партійця на історичному етапі, звичайно, були далекими від осмислення проблем європейської інтеграції.

До речі, у 60-ті рр. ХХ ст. М.Хрущов пропонував розвивати економічне співробітництво між Радою Економічної Взаємодопомоги та Європейським Економічним Співтовариством. Проте СРСР заперечував проти присутності представників ЄЕС на міжнародних конференціях у якості спостерігачів [15, с.15]. Тоді Радянський Союз ще сподівався, що «імперіалістичні суперечності» розвалить Спільний ринок.

Проте 14 жовтня 1964 р. М.Хрущов, так і не дочекавшись цього, був звільнений з усіх посад. До влади прийшов 57-річний Л.Брежнєв. Нове керівництво скасувало рішення 1962 р. про обов'язкову ротацію партійних керівників всіх рівнів. Проте кадрові зміни у верхах не стали перешкодою для політичної діяльності Горбачова, адже саме за періоду «розвинутого соціалізму» він робив вищу партійну кар'єру [22, с.128].

3 вересня 1966 р. М.Горбачов був обраний першим секретарем Ставропольського міського комітету партії. Наступного 1967 р. Ю.Андропов очолив КДБ СРСР і зайнявся пошуком молодих перспективних кадрів, які рано чи пізно мали замінити кремлівську «герусію» старців. Водночас 1967 р. Горбачов отримав другу вищу освіту, заочно закінчивши Ставропольський сільськогосподарський інститут за спеціальністю агроном-економіст. І вже у серпні 1968 р., коли душили експеримент з соціалізмом із людським обличчям в Чехословаччині, 37-річний М.Горбачов був обраний другим секретарем Ставропольського крайкому КПРС [19, с.117]. Йому знадобилось небагато часу, аби у квітні 1970 р. зайняти важливу номенклатурну посаду і стати першим секретарем Ставропольського крайового комітету КПРС.

З 1971 р. так би мовити «за посадою» М.Горбачов став членом ЦК КПРС. З того часу він особисто отримав доступ до перекладів документів комуністичних партій західноєвропейських країн, в яких посилювалась ідейна течія «європейського комунізму», яка сприяла переродженню ліворадикального політичного середовища на Заході, ствердженню тут неоліберальних ідей та зміні ідейних поглядів радянської номенклатури. В 1972 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв заявив, що СРСР розглядає питання визнання європейської інтеграції як «об'єктивної реальності» [5, с.212].

У 1973 р. радянське керівництво вітало пропозицію В.Брандта налагодити офіційні зв'язки між Європейським Економічним Співтовариством та Радою Економічної Взаємодопомоги. У лютому 1976 р. такі переговори офіційно розпочались, проте до 1981 р. вони перебували у глухому куті [22, с.109]. Слід зазначити, що кризові явища також в цей

час охопили радянське сільське господарство. Старці з політбюро вирішили підключити до вирішення проблем молоді кадри. Так у листопаді 1978 р. М.Горбачов став секретарем ЦК КПРС із питань агропромислового комплексу. Цю посаду він з відносним успіхом займав до березня 1985 р. У грудні 1979 р. Горбачов став кандидатом у члени політбюро. Він розробляв «Продовольчу програму», яка так і не була виконана [21, с.111].

Тим часом настав заключний етап історії СРСР. 27 грудня 1979 р. радянські війська були введені в Афганістан. 14 січня 1980 р. Генеральна Асамблея ООН 104 голосами (проти 18) засудила цю агресію. Це поклато край політиці розрядки міжнародної напруженості. У відповідь на це ЄЕС у 1980 р. запровадив деякі економічні санкції проти СРСР. З огляду на це Кремль негативно оцінював європейські інтеграційні процеси та не погоджувався на обмін дипломатичними представництвами.

Врешті у жовтні 1980 р. М.Горбачов став членом політбюро ЦК КПРС. З того часу цей наймолодший член найвищого органу партійного керівництва СРСР, демонструючи дива макіавеллізму, проводив цілком лояльний курс щодо старців на радянському владному Олімпі. Жодних натяків на схильність до дисидентства, звичайно, й бути не могло.

24 травня 1982 р. політбюро ЦК КПРС затвердило «Продовольчу програму» [22, с.127]. Проте значно більше коштів виділялось на ведення афганської війни. Паралельно зменшувались радянські прибутки від експорту природних ресурсів. В свою чергу президент США Р.Рейган оголосив «хрестовий похід» проти радянської «імперії зла». У червні 1982 р. США дотиснули західноєвропейські країни з метою домогтися того, щоб вони запровадили ембарго на постачання до СРСР обладнання, призначення для будівництва газопроводу Уренгой — Ужгород — Європа.

8 листопада 1982 р. помер Генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнев. Конфронтація із Заходом все більше у негативному плані позначалась на стані радянської економіки. Колишній шеф радянської зовнішньої розвідки В.Крючков зазначає, що «вся розвідувальна інформація, яка добувалась у НАТО, свідчалась про підготовку до війни» [18, с.122]. Насправді психологічна війна проти СРСР вже входила у стадію вирішального наступу Заходу та його цінностей. Кадрова чехарда на Кремлівському Олімпі лише ще більше делегітимізувала радянську політичну систему [22, с.139].

9 лютого 1984 р. помер Генеральний секретар ЦК КПРС Ю.Андропов, який намагався поставити СРСР на шлях реформ за Ден Сяопіном, тобто з суворим політичним контролем із одночасним ринковим експериментом в економіці. Китайський варіант перебудови було відкинуто.

Проте, як зазначає колишній шеф КДБ Г.Крючков, — «жодної чіткої програми перебудови не існувало навіть у проекті» [18, с.241]. Тим часом у грудні 1984 р. секретар ЦК КПРС М.Горбачов відвідав Лондон, де мав першу особисту зустріч з британським прем'єр-міністром М.Тетчер. Вона зазначила, що «Горбачов один з перших російських лідерів, який мислить як західний політик» [16, с.499]. Як наголошував колишній радник М.Горбачова Г.Шахназаров, «люди роблять великі революції, реформи і перебудови, а ті, в свою чергу, «роблять» великих людей, надаючи їм бажаний або неочікуваний шанс вийти з тіні на авансцену» [27, с.276].

11 березня 1985 р. 54-річний М. Горбачов був обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС — «тому, що такою була воля офіційно не визнаної, але існуючої громадської думки» [27, с.292]. По суті, так було покладено край тоталітаризму як ототожненню суспільства з державою. Вже 25 травня 1985 р. політбюро ЦК КПРС затвердило постанову про «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на період 1986-1990 рр.» Водночас вважалось, що непоступливість заважає розвитку взаємовигідних відносин зі США.

У травні 1985 р. М.Горбачов, виступаючи на партійно-господарському активі в Ленінграді, висунув гасло «прискорення соціально-економічного розвитку» [22, с.116]. Тоді ж під час переговорів з італійським прем'єр-міністром Б.Краксі М.Горбачов заявив, що СРСР визнає Європейські Співтовариства в якості наднаціональної політичної одиниці. 29 травня 1985 р. в інтерв'ю газеті «Правда» генсек висловився за розвиток торговельно-договірної бази відносин між ЄЕС та РЕВ [5, с.214]. На тому етапі ще були ілюзії відносин на рівних у «спільному європейському домі» від Атлантики до Владивостоку. Натомість партнерство стало фактично асиметричним. Хоча цей факт прикривався риторикою «взаємозалежності між державами з різними суспільними системами» [14, с.261].

Тривало оновлення вищого номенклатурного кадрового ядра. Вже 2 липня 1985 р. Б.Єльцин обраний секретарем ЦК КПРС. Так власними руками М.Горбачов створив собі найбільш серйозного внутрішньополітичного опонента [7, с.11].

Перед спробою вирішення внутрішніх проблем слід було створити більш сприятливий міжнародний клімат. Ключовим у цьому сенсі було налагодження нормальних відносин зі США. Вже 20 листопада 1985 р. у Женеві відбулась перша зустріч М.Горбачова та Р.Рейгана. Обидва лідери сподобались один одному своїм прагматизмом [13, с.118]. Водночас тоді на зорі «перебудови», звичайно, ще й не було мови про демонтаж соціалістичного табору в Східній Європі. Навпаки, 27 грудня 1985 р. сесія

Ради Економічної Взаємодопомоги прийняла програму комплексного розвитку до 2000 року. А 15 січня 1986 р. був висунутий черговий пропагандистський горбачовський прожект — план ліквідації ядерної зброї в світі до 2000 р. (взагалі це стала магічна цифра для нього) [21, с.184]. Слід було підтверджувати готовність до змін конкретними кроками. Їх було зроблено 25 лютого 1986 р. на ХХVII з'їзді КПРС, де пролунало критичне слово «застій» [19, с.194].

У вересні 1986 р. за підсумками стокгольмської зустрічі НБСЄ СРСР вперше погодився на інспекції на місці як форми моніторингу за процесом роззброєння. Наступальна позиція Заходу щодо захисту прав людини давала свої плоди. Тоді ж СРСР підписав Договір про заходи довіри та перевірки військової діяльності від Атлантики до Уралу з інспекціями сухопутних та військово-повітряних сил.

В свою чергу для ЄЕС настає якісно новий етап інтеграції, пов'язаний з планом створення до 1992 р. спільного ринку товарів, послуг, капіталів. Це додавало радянському лідеру аргументів у захисті ідеї збереження СРСР, економіка якого мала ступінь кооперативних зв'язків вищий за ЄЕС. З'явилось пропагандистське кліше щодо «спільного загальноєвропейського дому». А в форматі євроцентристського уявлення про розвиток всесвітньої історії почали гучно лунати заклики до повернення на шлях світової цивілізації, з якого СРСР зійшов, реалізуючи соціалістичний експеримент.

Серйозно підірвала систему радянського соціалізму 26 квітня 1986 р. чорнобильська катастрофа, яка відкрила шлях гласності. «Мирний атом» дійшов до кожної квартири у «спільному європейському домі». З того часу з кожним роком перебудови могутність СРСР слабшала.

Незабаром 11-12 жовтня 1986 р. в ісландській столиці Рейк'явік відбулась друга зустріч М.Горбачова та Р.Рейгана. Зокрема, радянський лідер запропонував «нульовий варіант» по ракетах середньої дальності в Європі, які опинились на території ФРН, НДР та ЧССР під час реалізації програми «доозброєння» НАТО та адекватної відповіді Ю.Андропова [18, с.116].

З метою покращення іміджу на Заході М.Горбачов у грудні 1986 р. наказав повернути із горьківського заслання академіка А.Д. Сахарова. Тоді ж 17-18 грудня 1986 р. відбулись перші міжнаціональні заворушення в казахській столиці Алма-Аті.

Проте сам термін «перебудова» став застосовуватись лише після січневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС, який був присвячений кадровим питанням. До важелів влади прийшли прихильники курсу реформ. В цей час була опублікована на багатьох європейських мовах книга Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього

світу». В свою чергу західні керівники звертали увагу М.Горбачова на той факт, що демократичні реформи в СРСР ніколи не відбудуться, якщо Кремль не відмовиться від силового контролю за країнами соціалістичного табору.

Врешті зміни почались у зв'язку із запровадженням «нового політичного мислення» на міжнародній арені, коли у лютому 1987 р. СРСР запропонував виділити проблему ракет малої та середньої дальності в Європі з решти складного блоку питань скорочення стратегічних наступальних озброєнь і створення американської системи протиракетної оборони та укласти по зазначеним ракетах окрему угоду [10, с.116].

Влітку 1987 р. у форматі реалізації ідеї М.Горбачова про побудову «спільного європейського дому» було підписано угоду про співробітництво між Радою Економічної Взаємодопомоги та Європейським Економічним Співтовариством [22, с.213]. Однак помітних зрушень у внутрішній політиці, а умовах, коли величезні ресурси йшли на подолання наслідків чорнобильської катастрофи, не було.

Тож у жовтні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС тодішній лідер московських комуністів Б.Єльцин піддав м'якій критиці темп перебудови [7, с.85]. Вносились зміни до управління економікою, з'явилися перші кооперативи. Популярними ставали уявлення про шведську модель соціалізму. Але реформи не були продуманими, і вони не були доведені до логічного завершення, врешті не прогнозувались їхні можливі результати. Відмова від державної централізовано-планової економіки посилювали диспропорції у соціально-економічній сфері та дестабілізували економіку. Це стимулювало загострення міжнаціональних протиріч.

У серпні 1987 р. у Литві, Латвії, Естонії відбулись демонстрації з вимогою скасування Пакту Молотова — Ріббентропа. Республіки Прибалтики стали для горбачовської перебудови небезпечним революційним П'ємонтом.

Проте загалом на міжнародній арені, на думку радянського лідера, стверджувалась нова атмосфера [10, с.117]. Символом цього стало 8 грудня 1987 р., коли у Вашингтон Р.Рейган та М.Горбачов підписали Договір про ліквідацію ракет малої та середньої дальності в Європі.

Проте вже з 1988 р. М.Горбачов все менше міг контролювати процес реформ в СРСР та в країнах соціалістичного табору. Цьому сприяло оголошене нове політичне мислення, яке загальнолюдські інтереси оголосило вищими за класові [19, с.170]. Правда до останніх були чомусь прирівняні і національні інтереси СРСР як «імперії зла». Тобто М.Горбачов проігнорував, на нашу думку, слушне зауваження «гуру» американської зовнішньої політики Г.Кіссінджера, який зазначає,

що «зовнішня політика, яка не враховує реального співвідношення сил і сподівається на здогадки відносно чужих намірів, будується на піску» [17, с.270]. Врешті із зовнішньою політикою останніх років СРСР це і сталося.

15 травня 1988 р. розпочалось виведення радянських військ з Афганістану. Того ж року було створено міжвідомчу комісію для підготовки переговорів між СРСР та Європейськими Співтовариствами [14, с.264]. У червні 1988 р. XIX партійна конференція прийняла резолюцію «Про гласність». Паралельно відбувався процес створення народних фронтів, ініціативних груп на підтримку перебудови.

Концентруючи в свою руках все більше влади, 5 жовтня 1988 р. М.Горбачов став головою Президії Верховної Ради СРСР. Він закликав до повновладдя рад та створення соціалістичної правової держави, однак реальних механізмів задля цього не створювалось, навпаки гасло «дозволено все, що не заборонено законом» буквально підірвало залишки радянського правового порядку [19, с.124].

Проте багатьом все ще здавалось, що практичних обрисів набуває концепція М.Горбачова щодо розбудови «спільного європейського дому», коли 25 червня 1988 р. у Люксембурзі було підписано Декларацію про встановлення офіційних відносин між ЄС і Радою Економічної Взаємодопомоги. Однак на ділі ці «особливі» відносини більше сприяли трансформації радянської зони впливу в Східній Європі та поглибленню кризи «соціалістичного табору».

У Нью-Йорку 7 грудня 1988 р. М.Горбачов виступив на сесії Генеральної Асамблеї ООН, пропагуючи чергові ініціативи в форматі «нового політичного мислення». Проте 8 грудня 1988 р. стався катастрофічний землетрус у Вірменії, яка внаслідок протистояння навколо Нагірного Карабаху була піддана економічній блокаді з боку Азербайджану. По мірі наростання міжнаціональних суперечностей в середині СРСР, Москва вже не могла оживити співробітництво в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

18 січня 1989 р. в Москві М.Горбачов прийняв групу західних політиків. Колишній президент Франції В.Жискар д'Естен поцікавився реакцією Кремля на те, що «якщо деякі східноєвропейські країни, зберігаючи узи безпеки з СРСР, побажають стати асоційованими членами ЄЕС?» На це М.Горбачов відповів: «я брутально відступив би від принципів відносин з нашими друзями, якби втягнувся в обговорення цього питання. Це була б «імперська позиція» [13, с.101].

Тим часом 15 лютого 1989 р. СРСР завершив виведення військ з Афганістану, втручання в справи якого Горбачов назвав «історичною помилкою». Процес розпаду імперії набув незворотного прискорення.

Протягом березня 1989 р. активізувалась діяльність народних рухів «за перебудову» в прибалтійських республіках. 26 березня 1989 р. вперше на альтернативній основі відбулись вибори до Верховної Ради СРСР [22, с.275]. Відчувалась потреба, відмовившись від головної болі у Східній Європі, зосередитись на збереження СРСР. Так колишній керівник КДБ СРСР В.Крючков свідчить, що соратник М.Горбачов А.Яковлев, «перебуваючи в НДР в 1987-1988 рр., у бесідах із радянськими представниками зондував ґрунт щодо можливості об'єднання Німеччини» [18, с.239]. Під час червневого 1989 р. візиту до Бонну М.Горбачов визнав, що кожна країна має право на вільне визначення свого соціального устрою. Демократичні зміни в країнах соціалістичного табору делегітимізували радянську владу та поставили її перед питанням щодо сенсу існування. На XIX Всесоюзній партійній конференції КПРС (28 червня — 1 липня 1988) було прийнято рішення про перехід реальної влади від компартії до Рад. Але це привело до фактичної втрати керованості країною, адже Ради не мали менеджерського досвіду та ефективних адміністративних важелів впливу.

У травні 1989 р. Горбачов заявив про одностороннє виведення 500 радянських тактичних ядерних боеголовок із країн Східної Європи. У червні 1989 р. внаслідок домовленостей за «круглим столом» між польськими комуністами та професійною спільнотою «Солідарність» відбулись напівдемократичні вибори до Сейму Польщі.

Водночас у травні — червні 1989 р. на Першому з'їзді народних депутатів СРСР між Горбачовим та Єльциним загострилась боротьба за лідерство в реформаторському процесі [7, с.121]. Зокрема, загострення міжнародних стосунків змусило у вересні 1989 р. на пленумі ЦК КПРС, присвяченому міжнародним відносинам, рекомендувати укласти новий федеративний союзний договір, в якому пропонувалось передбачити механізм виходу республік з Союзу. В цей час Горбачов позбувся старої номенклатурної гвардії. «Горбачов, — зазначає Дж.Буш-старший, — в принципі не був зацікавлений у проведенні політичних реформ заради них самих, але бачив в них засіб боротьби з тими силами в партії, які блокували економічні зміни» [6, с.24]. Тодішній президент США наголошує, що «Горбачов був дуже популярним у Європі, де існувала певна ейфорія» щодо його особистості [6, с.20].

Революційні процеси посилювались по всій Центральній Європі. 7 жовтня 1989 р. Угорська соціалістична робітничая партія була перейменована в Угорську соціалістичну партію. Того ж дня 7 жовтня 1989 р. М.Горбачов взяв участь у святкуванні 40-річчя НДР. Він фактично санкціонував зміну керівництва Соціалістичної єдиної партії Німеччини, сподіваючись на демократизацію політичної системи НДР [28, с.151].

Поступово відбувалась еволюція поглядів самого Генерального секретаря ЦК КПРС, який, здавалось, принаймні ідеологічно наближався до цінностей європейської соціал-демократії [1, с.22-23]. В зв'язку з цим колишній шеф КДБ В.Крючков зазначає, що «друзі в соціалістичних країнах розраховували на нашу моральну, політичну підтримку, але її не отримували» [18, с.295]. А вже «після переведення в 1989 р. торговельних розрахунків з колишніми соціалістичними країнами на доларову основу почалась стрімка руйнація економічних відносин в соціалістичній співдружності в цілому» [18, с.374].

1 листопада 1989 р. М.Горбачов прийняв у Кремлі нового лідера НДР Е.Кренца. Останній повідомив йому про гасла, які лунатимуть на мітингу 4 листопада і підштовхуватимуть до «перебудови» в кольорах НДР. М.Горбачов поділився досвідом радянського перебудови. Зокрема, він зазначав, що «виникли сепаратистські, націоналістичні, антисоціалістичні рухи, на бік яких стали кримінальні елементи. Партія не вирішить проблем, якщо не буде співпрацювати з цими силами» [29, с.218]. Проте ситуація все більше виходила з-під контролю.

9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. Для радянського керівництва це була «очікувана несподіванка» [29, с.219]. Наступного дня в телеграмі М.Горбачову Е.Кренц доповідав, що за ніч Західний Берлін відвідали 60 тис. східнонімецьких громадян, 45 тис. з яких повернулись. «З 6-ї ранку відновлюється візовий режим». Того ж дня М.Горбачов у посланні Г.Колю закликав «не допустити ускладнення та дестабілізації ситуації» [29, с.240]. Проте повернути назад хід історії вже було неможливо.

10 листопада 1989 р. пішов у відставку комуністичний лідер Болгарії Т.Живков. 13 листопада 1989 р. лідером НДР став «східнонімецький Горбачов» Ханс Модров. 24 листопада 1989 р. пішло у відставку все керівництво чехословацької компартії. А 26 листопада 1989 р. на виборах до парламенту Угорщини перемогли антикомуністичні сили. 2-3 грудня 1989 р. на Мальті Горбачов та Буш поховали доктрину Брежнєва. На думку Б.Скоукрофта, «Горбачов не розумів становища в Східній Європі, штучності характеру соціалістичних режимів у країнах цього регіону. Він намагався виростити там «маленьких Горбачових», які користувались би загальнонародною підтримкою» [6, с.47]. Але це було неможливо.

25 грудня 1989 р. було страчено комуністичного диктатора Румунії Н.Чаушеску. Водночас у КДБ СРСР було ліквідовано П'яте управління, яке займалось «ідеологічними диверсіями» [21, с.257]. Загострення ідеологічної кризи наклалося на кризу економічну та політичну. У форматі «нового політичного мислення» відбулась повна відмова від ра-

дянських «імперських інтересів». Після народних революцій 1989 р. Європа опинилась у становищі, яке було їй властиве у 1919 р. внаслідок закінчення Першої світової війни. М.Горбачов поступово почав схилитись до ідеї європейської конфедерації, яка мала доповнювати конфедерацію, котра повинна була виникнути на місці колишнього СРСР [11, с.245]. Проте стара гвардія вимагала встановлення порядку. 20 січня 1990 р. радянські війська були введені до Баку, але міжетнічні зіткнення не припинились.

Одночасно СРСР у 1990 р. розпочав виведення військ з країн Східної Європи. Чим більш критичною ставала політична та економічна ситуація всередині СРСР, тим на більші поступки Заходу у надії на підтримку та економічну допомогу йшов М.Горбачов. Внаслідок цього на Заході спостерігалась «горбімания», а в СРСР його авторитет стрімко зменшувався.

7 лютого 1990 р. було скасовано шосту статтю Конституції СРСР 1977 р. щодо керівної ролі комуністичної партії. Внутрішньополітичний хаос, відсутність діючого законодавства, спроба поєднати залишки «командної економіки» з ринком остаточно підірвали внутрішньополітичний кредит довіри радянського народу до М.Горбачова. Фактично йшла громадянська війна малої інтенсивності.

Аби зміцнити крісло, яке хиталось під ним, 15 березня 1990 р. 3'їзд народних депутатів СРСР обрав (1329 голосів — «за» — 495 — «проти») М.Горбачова президентом Радянського Союзу. Це стало символом створення гібриду «президентсько-радянської» державної системи. Прогресуючий параліч влади на всіх рівнях став тотальним. Аби врятувати становища слід було досягти зовнішнього успіху.

6 березня 1990 р. М.Горбачов на зустрічі з новим лідером НДР Х.Модровим наголошував на неприйнятності включення майбутньої єдиної Німеччини до НАТО, яка б аргументація на користь цього рішення не висувалась [2, с.117]. Проте черговий удар по фундаменту СРСР 11 березня 1990 р. зробила Литва, яка першою прийняла декларацію незалежності. 30 березня 1990 р. естонський парламент проголосив незалежність республіки. 4 травня 1990 р. проголосила незалежність Латвія. Вже 1 травня 1990 р. перші заклики до відставки М.Горбачова стали лунаати в Москві все гучніше.

У червні 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла рішення про перехід до регульованої ринкової економіки. М.Горбачов намагався зайняти центристську позицію, проводячи маневри між партійними консерваторами та демократичними радикалами, тому у вирішенні внутрішньополітичних проблем почав проявляти непослідовність та некритичне ставлення до власних дій [23, с.44].

Водночас 8 червня 1990 р. було переглянуто статут Організації Варшавського договору. За цих обставин радянське керівництво було серйозно стурбоване проблемою пов'язання процесу об'єднання Німеччини з загальноєвропейським процесом. У цьому сенсі ключовою була проблема визначення зміненого військово-політичного статусу Німеччини відповідно до формування європейських структур колективної безпеки. М.Горбачов навіть пропонував, аби Німеччина як Франція входила би лише до політичних структур НАТО. Тим самим вона нібито поєднувала би ОВД та НАТО, послаблюючи суто військові аспекти діяльності цих блоків [2, с.118].

Паралельно 12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів РСФРР з подачі Б.Єльцина прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії. Через два тижня на Європейській Раді, яка відбувалась у Дубліні, ЄЕС, наголосивши на потребі сприяння успіху демократичних політичних та економічних реформ, започаткованих М.Горбачовим, погодилось розробити програму надання кредитів заради забезпечення структурних змін в СРСР. Однак ці кредити втікали в руки корупціонерів як вода в пісок.

Слід зазначити, що взагалі баланс інтересів у зовнішній політиці віддзеркалює складне кількісне та якісне співвідношення між сукупністю різних факторів. Компроміси відображали конкретне співвідношення сил на міжнародній арені та позиції Горбачова в СРСР. Канцлер Г.Коль, спираючись на політичну та економічну міць Німеччини в Європі, застосовуючи адекватну дипломатичну тактику, досяг стратегічної мети німецької зовнішньої політики. Натомість СРСР утримувати величезну армію вже не міг. Союз був ослаблений дезінтеграційними процесами з боку колишніх радянських республік, де одночасно відбувались демократичні та національні революції. Це набижало вимушену капітуляцію СРСР внаслідок поразки в «холодній війні» [22, с.270].

2 липня 1990 р. почався останній «легітимний» XXVIII з'їзд КПРС. З партії вийшов Б.Єльцин. Крісло під самим Генеральним секретарем серйозно колихалось, проте в номенклатури не вистачило політичної волі до радикальної «контрреволюції».

Незабаром послаблений внутрішньополітичними баталіями Горбачов 15 липня 1990 р. після переговорів з Г.Колем погодився на членство ФРН в НАТО за умови надання СРСР гарантій військової безпеки та економічної допомоги. Врешті 12 вересня 1990 р. в Москві було підписано Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, який 4 березня 1991 р. був ратифікований Верховною Радою СРСР. Фактично можна вважати, що М.Горбачов в той час погодився з концепцією Ф.Міттерана, який про-

понував «розпорошити» вплив об'єднаної Німеччини за рахунок якісного поглиблення не лише економічних, а й політичних складових європейської інтеграції [22, с.255].

Зміни почались й у радянській Україні. 2-17 жовтня 1990 р. відбувалось голодування студентів в Києві на Майдані. Горбачов в цей час був з візитом у Франції, де 19 листопада 1990 р. була прийнята Паризька хартія НБСЄ для єдиної Європи. Того ж дня підписано Договір про скорочення звичайних видів збройних сил у Європі. Символом поразки в «холодній війні» став той факт, що дві третини скорочень припадали на Організацію Варшавського договору, тобто за великим рахунком на СРСР.

Президент Франції Ф.Міттеран, оцінюючи роль М.Горбачова казав, що «вперше в історії ми є свідками докорінної трансформації європейського пейзажу, яка не є наслідком війни» [22, с.284]. Висловлювалось бажання замінити стабільність, яка впродовж 40 років була в Європі з обмеженою свободою на свободу в умовах стабільності. Наголошувалось, що демократії ніколи не воюють одна з одною. Проте незабаром з'ясувалось, що безпека на жаль є неподільною лише на папері.

У листопаді 1990 р. М.Горбачов став Лауреатом Нобелівської премії миру. Того ж місяця Верховна Рада СРСР надала президенту СРСР надзвичайні повноваження. Проте центр незворотно втрачав важелі впливу на республіки, які розпочали «парад суверенітетів». 21 грудня 1990 р. відбулась відставка Е.Шеварднадзе з посади міністра закордонних справ СРСР. 26 грудня 1990 сталась відставка уряду М.Рижкова [21, с.299].

У січні 1991 р. на зміну уряду М.Рижкова прийшов уряд В.Павлова. 10 січня 1991 р. М.Горбачов звернувся до Верховної Ради Литовської Радянської Соціалістичної Республіки з пропозицією не виходити зі складу СРСР без дотримання конституційної процедури, яку ще слід було зробити. 12-13 січня 1991 р. стались криваві події у Вільнюсі. Після цього колишні соціалістичні країни Східної Європи переконались у збереженні реальної загрози повернення радянського керівництва до проведення імперської політики. У січні 1991 р. у Вишеграді Угорщина, Польща та Чехословаччина створили «Вишеградський блок», який поставив собі за мету скорішого укладення угод про асоціацію з ЄС.

Тим часом 17 березня 1991 р. 76,4% з тих, хто прийняв участь у все-союзному референдумі проголосували за збереження оновленого союзу, під яким незрозуміло що розумілось [22, с.300]. Водночас квітневий 1991 р. пленум ЦК КПРС не прийняв заяву М.Горбачова про відставку. Одні партійці критикували його за те, що не руйнував імперію, інші що почав реформувати Союз. «Значить я на правильному шляху», — думав М.Гор-

бачов [10, с.215]. Проте цінова реформа збільшила рівень соціальної напруги в країні. І покращення становища радянські люди вже не очкували, навіть після того, як 23 квітня 1991 р. почався новоогарьовського процес. Проте СРСР подібно «гігантському танкеру, який йде на рифи, стрімко рухався в бік дезінтеграції» [26, с.512].

12 червня 1991 р. Б.Єльцин був обраний першим президентом Росії. «Метою Горбачова як реформатора, — зазначав Г.Шахназаров, — був демонтаж тоталітарної системи. Метою Єльцина як революціонера було її руйнація» [27, с.382]. Демонструючи неспроможність ефективного керівництва Союзом, М.Горбачов втрачав популярність серед переважної більшості населення країни. Чим більше повноважень у своїх руках концентрував президент СРСР, тим меншою реальною владою він володів.

Зокрема, Статут Ради Економічної Взаємодопомоги, який був затверджений 13 квітня 1960 р., в положенні про членство визнавав, що «кожна країна член може вийти з Ради, повідомивши про це депозитарія зазначеного статуту. Це повідомлення набуває силу через шість місяців після його отримання» [20, с.347]. Стаття 11 Варшавського договору передбачала, що «... в разі створення в Європі системи колективної безпеки і укладення з цією метою загальноєвропейського договору про колективну безпеку, зазначений договір втрачає свою силу з дня набуття чинності загальноєвропейського договору» [20, с.13].

28 червня 1991 р. офіційно припинила своє існування Рада Економічної Взаємодопомоги [22, с.325]. 1 липня 1991 р. в Празі на нараді політичного консультативного комітету держав-учасниць Організації Варшавського договору було підписано протокол про припинення дії Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу від 14 травня 1955 року. Це стали основні дати, які завершили історію «холодної війни» в її структурному оформленні та започаткували історичну епоху формування нової Європи.

В.Крючков із сумом згадує обговорення на засіданні Ради Безпеки СРСР позиції, яку Горбачов мав зайняти на нараді «великої сімки» в Лондоні, де президент СРСР перебував 17 липня 1991 року. Зокрема, прем'єр-міністр В.Павлов пропонував передусім розвивати торговельно-економічні відносини з європейськими країнами. Адже на відміну від американців «в політичних підходах європейських країн менше кон'юнктурних міркувань». Натомість «Горбачов бачив ключ до вирішення всіх наших проблем у розвитку радянсько-американських відносин» [18, с.351]. Горбачов просить у Заходу 100 млрд. доларів, в той час, коли втеча капіталу з СРСР як своєрідна форма контрибуції за поразку в «холодній війні» набула астрономічних розмірів.

Розстановка сил у світі різко змінилась не на користь СРСР. 25 липня 1991 р. відбувся останній пленум ЦК КПРС за участі Генерального секретаря М.Горбачова, який намагався зміцнити соціал-демократичну орієнтацію партії. Фактично він легалізував устремління тієї частини бюрократичної номенклатури, яка давно мріяла приватизувати загальнонародну власність і остаточно демонтувати соціалістичну систему радянського зразка.

Тим часом Європейський Союз 2 серпня 1991 р. затвердив програму технічної допомоги СРСР, яка після його розпаду вже реалізовувалась як переглянута програма ТАСІС для нових незалежних країн.

19-21 серпня 1991 р. внаслідок заколоту «ГКЧП» було зірвано підписання нового союзного договору [8, с.12]. Керівники заколоту проявили нерішучість, непослідовність у своїх діях і програли інформаційну війну. Водночас немає доказів того, чи готовий Горбачов був діяти руками заколотників. Ці три дні лишаються інтригуючою таємницею. Дійсно, всі спеціальні служби світу не могли зробити з СРСР того, що з ним зробила його ж еліта [18, с.116].

Президент СРСР М.Горбачов після путчу визнав незалежність Литви, Латвії, Естонії. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України приймає Акт проголошення незалежності України. В цей же день М.Горбачов заявив про розпуск ЦК КПРС. Він вважав, що має бути створена соціал-демократична партія, яка діятиме в умовах багатопартійності. Комітет більшовицької платформи в КПРС на чолі з Н.Андреєвою виключив його з КПРС «за зраду справі Леніна і Жовтневої революції, за зраду міжнародному робітничому і комуністичному руху» [19, с.320].

Паралельно з розпадом СРСР тривав кривавий розпад Югославії. Вже 7 жовтня 1991 р. М.Горбачов закликав югославське керівництво припинити братовбивчу війну. Проте роль СРСР в цьому була зіграна, адже 4 листопада 1991 р. припинено діяльність МЗС СРСР. Було фактично припинено фінансування союзних владних структур. Аби прибрати президента СРСР довелось ліквідувати саму державу. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум щодо незалежності України. Правда, і після цього Горбачов ще сподівався на збереження своєї політичної кар'єри в оновленому союзі [9, с.23].

8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі президентом Росії Б.Єльциним, президентом України Л.Кравчуком та головою Верховної Ради Білорусі С.Шушкевичем було підписано заяву про припинення існування СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. до СНД приєдналися загалом 11 колишніх республік.

Після цього, 25 грудня 1991 р. М.Горбачов пішов у відставку [12, с.139]. Проте не можна піти від наслідків своїх власних дій. Росій-

ський політолог О.Панарін, аналізуючи досвід реформ Горбачова та китайського реформатора Ден Сяопіна, зазначав, що «у Дена домінувала цивілізаційна ідентичність, а у Горбачова превалювала прогресистська ідентичність, орієнтована на світле майбутнє, яке не знає просторових обмежень і кордонів» [23, с.87].

Останній голова Комітету державної безпеки СРСР В.Крючков у своїх мемуарах наголошує, що «М.Горбачов, виступаючи на семінарі в Американському університеті в Туреччині прямо заявив: «Метою мого життя було знищити комунізм, нетерпиму диктатуру над людьми» (газета «Советская Россия» від 19.08.2000 г.)» [18, с.5-6]. Звичайно, ті люди, які адаптувались до цієї реальності та отримали з неї ціннісний зиск, позитивно оцінюватимуть плоди політичної діяльності М.С.Горбачова.

Врешті горбачовську перебудову робило його оточення, яке належить до покоління шестидесятників, яке мужніло за хрущовських реформ, зупинених на етапі підриву соціалістичних цінностей. Сам Горбачов визнає, що поворот у його світогляді стався після поїздки у 1969 р. в Чехословаччину [4, с.269]. Він зазначає, що «вірю в честь людини, у свободу та прогрес як основоположні цінності людського буття» [4, с.9].

«Перебудова, — згадує М.Горбачов, — це прорив до свободи та спроба поєднати соціалістичні цінності з демократією» [4, с.11]. Так людина, вірна соціалістичній ідеї, започаткувала початок краху соціалізму. З огляду на ці оцінки діяльності колишнього президента СРСР, його колишній референт В.Печенев стверджує, що «влада є тією єдиною ідеєю, що керує його поведінкою, яка зміцнює усе, що здається суперечить одне одному в його діях, дає змогу вловити в них внутрішню тверду логіку і ясний смисл: від позицій і поглядів «застійних» часів до реалістичного повороту на початку «перебудови», від ініціювання широких демократичних процесів у тоталітарній державі до кривавих подій у Баку, Тбілісі, Вільнюсі» [24, с.95].

Починаючи приблизно з 1988 р. політична діяльність М.Горбачова була пов'язана з намаганнями практичної реалізації ідеї конвергенції, тобто поступового зближення «реального» соціалізму та капіталізму. СРСР в умовах жорсткого протистояння із Заходом відгородився від нього «залізною завісою», яка пройшла територією Центральної Європи. Тому зникнення соціалістичного табору розглядалось як крок до будівництва Спільного європейського дому. Непростим завданням Горбачова було примирити радянське суспільство, насамперед, військових з об'єднанням Німеччини. Г.Коль визнає, що без Горбачова мирна революція в НДР була би неможливою [4, с.252].

Людина, суспільство, отримавши свободу, не відразу стають вільними. Горбачов не приніс у жертву свободу заради збереження соці-

лізму. Він дав свободу Східній Європі та покінчив із СРСР. Це головне для західних оцінок його діяльності. Але події, які розгортаються у Косово 1999 р., 11 вересня 2001 р. у США, а потім у Іраку та Афганістані довели, що падіння Берлінського муру врешті не привело до зникнення міжнародних конфліктів світового масштабу. Навпаки, багато хто з аналітиків наголошує, що глобальна війна зі світовим тероризмом може тривати принаймні стільки ж часу, що й «холодна війна».

У 1990 р. М.С.Горбачов став лауреатом Нобелівської премії миру. Це символізувало деідеологізація міжнародних відносин СРСР, що перетворилась на капітуляцію радянського керівництва. Адже принаймні до 1986 р. політичне, економічне та військове протистояння СРСР західному світу лишалось головним принципом радянського зовнішньої політики. Натомість нове політичне мислення визнавало мирне співіснування не специфічною формою класової боротьби, а єдиним універсальним принципом міжнародних відносин, альтернативою якому проголошувалось знищення людської цивілізації у ракетно-ядерній війні. Горбачов пропонував створити глобальну систему міжнародної безпеки у суперечливому, але цілісному світі. Головний акцент було зроблено на пріоритеті загальнолюдських інтересів над класовими, що означало фактичну відмову від геополітичних інтересів СРСР взагалі.

На думку академіка Г.Арбатова, з «холодною війною» «було покінчено не внаслідок жорсткості та посилення тиску Рейгана, а завдяки мудрості та гнучкості Горбачова та його політики» [4, с.72]. Саме Горбачов врешті поховав стереотип американської пропаганди, що СРСР має сприйнятись лише як «імперія зла».

Врешті не стала реальністю Європа, формування якої було передбачено листопадовою 1990 р. паризької хартії Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Росія опинилась за дверима «спільного європейського дому». Горбачов радикально змінив долю всього світу. І з огляду на цю обставину до кінця цього світу в історії триватиме ціннісний суд над його діяльністю.

Проте і після відставки життя триває. Літом 1992 р. був створений Фонд Горбачова. 18 вересня 1992 р. він закликав французів на референдумі проголосувати за ратифікацію Маастрихтського договору. Врешті за це проголосували 51,05% французів.

9 листопада 1992 р. М.Горбачов став почесним громадянином Берліну. Він намагався посередничати 3-4 жовтня 1993 р. під час конфлікту Б.Єльцина з системою рад. Проте марно. 23 лютого 1994 р. Державна Дума проголосувала за політичну амністію учасникам ГКЧП. Єльцин у «Записках президента» звинуватив Горбачова в тому, що він знав і готував цей «заколот» [7, с.319].

18 квітня 1994 р. «Горбачов фонд» провів конференцію до 100 річчя з дня народження Хрущова. Було доведено, що перебудова фактично стала продовженням запланованих реформ, проте врешті привело до несподіваного результату, який виявився смертним вироком для СРСР.

16 червня 1996 р. М.Горбачов намагався повернутись у велику політику, але на президентських виборах назбирав всього близько 1% голосів російських виборців [22, с.306]. Електорат визнав, що він зробив багато помилок, які мали стратегічний вплив. На думку М.Горбачова, «драма перебудови в тому, що її заговорили, замордували та зірвали ті, хто більше думав про себе, а не про країну» [4, с.12].

Зокрема, цей вплив стосується і сучасних аспектів європейської інтеграції. Наприклад, 2 жовтня 2004 р. було підписано Амстердамський договір, який закріпив положення про гласність, під якою розумівся відкритий доступ громадян і суспільних об'єднань до законодавчої документації європейських інститутів, що мало скоротити дистанцію між ними та громадянами європейських країн [30, с.286].

У квітні 1999 р. в розпал бомбардувань Югославії силами НАТО лауреат Нобелівської премії миру М.Горбачов пропонував посередничати між Заходом та С.Мілошевичем [10, с.198]. Проте 13-15 травня 1999 р. він як свідок не з'явився на думській процедурі імпічменту щодо Б.Єльцина. Незабаром Горбачов зазнав серйозної особистої трагедії. 20 вересня 1999 р. в Мюнстері померла його дружина Раїса Горбачова. Після цього політичну активність він розглядав як своєрідний спосіб виходу з депресії. Зокрема, 9 листопада 1999 р. Горбачов, Коль, Буш були присутні на святкуванні з нагоди десятиріччя падіння Берлінського муру.

11 березня 2000 р. в десяту річницю свого обрання на посаду президента СРСР М.Горбачов провів установчий з'їзд «Російської соціал-демократичної (об'єднаної) партії». Він докладав зусилля для організації впливової соціал-демократичної партії в Росії [1, с.44]. 7 травня 2000 р. В.Путін запросив Горбачова на свою інавгурацію. Проте російські ліберали звернули увагу на те, що у Горбачова в центрі уваги все ж перебувала людина, у другого російського президента — держава.

2 березня 2001 р. відсвяткували 70-річчя М.Горбачова. В інтерв'ю напередодні святкування 70-річчя М.Горбачов наголошував, що він «немає настрою підводити підсумки, є бажання ще щось зробити» [4, с.8]. У привітанні Дж.Буша-старшого наголошувалось, що «історія повинна бути щедрою та доброю до Вас, віддаючи данину всьому, що Ви зробили, аби цей світ став менш конфліктним та більш надійним для ваших та наших нащадків» [4, с.112].

Колишній міністр закордонних справ ФРН Г-Д. Геншер згадує, як «під час церемонії вручення М.Горбачову премії імені Карла Великого на початку червня 2000 р. американський президент Б.Клінтон продемонстрував, що він почув пересторогу Горбачова від спроб ізоляції Росії при будівництві європейського дому» [4, с.138].

У червні 2002 р. іспанський принц Філіп у Мадриді вручив М.Горбачову премію Карла У як «видатному державному діячеві, який зробив великий внесок у європейське будівництво і дав змогу здійснити позитивні політичні зміни в Росії та Східній Європі» [Голос України — 4 червня 2002].

На початку 2003 р. Фонд Горбачова видав книгу «Грани глобалізації. Трудные вопросы современного развития». Презентуючи зазначену книгу, М.Горбачов наголошував, що «Америці потрібна перебудова. Повага цілісності світу має стати частиною американської політики, аби не відбулось деформації американської свідомості». «Прораховуючи національні інтереси, слід віддавати собі звіт в тому, що перед тобою партнер, який можливо має ще гостріші проблеми». Глобалізація активізувала інтеграційні процеси. Деїдеологізація та глобальний гуманізм. Глобальні проблеми можуть вирішуватись лише спільно [16, с.9-11].

Михайло Горбачов підкреслював, що «я відчуваю, що досяг того рівня, коли можу багато глобальних процесів оцінювати неупереджено. Тому й займаюся глобальними проблемами». На його думку демократизація міжнародних відносин можлива за умови перемоги нового політичного мислення та глобальної перебудови. «Заради цього й живу» [3, с.4]. Правда інколи ім'я Горбачова без його згоди досі використовується для продажу товарів, наприклад, будівельних матеріалів у США та вермішелі в Японії. Довелось зареєструвати торговельні марки «Горбачов» та «Горбі» [Сегодня — 28 октября 2003].

Напередодні масштабного розширення Європейського Союзу британська газета ділових кіл «Financial Times» опублікувала статтю М.Горбачова «Чи потрібно об'єднаний Європі інтегрувати Росію», в якій автор полемізував із Дж. Соросом з приводу пояснення процесу розширення ЄС як намагання демократичних країн Європи забезпечити свою безпеку від нестабільності Росії [Financial Times. — 30 April 2004].

Тим часом 22 травня 2004 р., виступаючи на пленумі Соціал-демократичної партії Росії, М.Горбачов заявив, що він «втратив довіру в політичному та людському плані до співголови партії Костянтина Титова (губернатора Самарської області)» і тому складає з себе повноваження лідера СДПР, які він мав з кінця 2001 р. Соратники казали, що по суті

М.Горбачов був лише фігурою прикриття, яка забезпечувала авторитет у зарубіжних соціал-демократичних колах. Реально батько «перебудови» на внутрішньопартійне життя не впливав [Независимая газета — 24 мая 2004]. Колишній прес-секретар Президента СРСР А.Грачев слушно наголошує, що «від політичної, як і від звичайної смерті, не застрахований ніхто і прийти вона може до політика у найбільш неприйнятний час, коли він її не лише не чекає, а й вважає цей прихід невинуватим та несправедливим» [4, с.155].

М.Горбачов не приховував своєї стурбованості авторитарними тенденціями, які стали особливо помітними під час другого президентського терміну В.Путіна [Независимая газета — 27 сентября 2004]. Він наголошував, що «помаранчева революція» в Україні, яка розгорталась після другого туру президентських виборів 21 листопада 2004 р., покликана зруйнувати ще одну розподільну лінію в Європі. Натомість колишній британський прем'єр-міністр М.Тетчер висловлювала стурбованість та закликала демократичні країни Заходу не допустити проходження територією поділеної України нової «залізної завіси» [Financial Times — 30 November 2004]. М.Горбачов разом із В.Путіним брав участь у російсько-німецьких політичних консультаціях «Загроза нової стіни в Україні» [День — 23 грудня 2004].

Реформатору важко зберегти про себе добру пам'ять в історії. У 1992 р. колишній американський президент Р.Ніксон щодо ролі Горбачова, здається, слушно зазначив, що «він був занадто близький до вчорашньої тиранії та сьогоднішнього хаосу, аби далі очолювати реформи. У сучасному вимірі він зробив перші критичні кроки шляхом мирних змін, а народ пройде свою частину шляху без нього» [31, с.68]. Ще більш об'єктивну оцінку дав колишній радник М.Горбачова А.Черняєв: «не будучи «великою людиною» за набором особистих якостей, він зробив велику справу» [25, с.50].

Проте, на нашу думку, частина всесвітньої історії, започаткована діяльністю М.Горбачова, ще не закінчилась, кожне нове покоління оцінюватиме його по своєму. Він змінив країну та долю кожного громадянина на просторі від Атлантики до Владивостоку. Тому як політик, що вирішальним чином вплинув на перебіг історії, він і надалі лишатиметься об'єктом зміни різних історичних інтерпретацій.

Отже роль М.С.Горбачова у відновленні цілісності Європи є надзвичайно важливою і лише тривала історична дистанція відкриє перспективу більш об'єктивної оцінки його діяльності. Принаймні, на нашу думку, за масштабом радикальних змін, які були стимульовані діяльністю останнього Генерального секретаря ЦК КПРС та першого й останнього президента СРСР, є всі підстави вважати найбільшим ре-

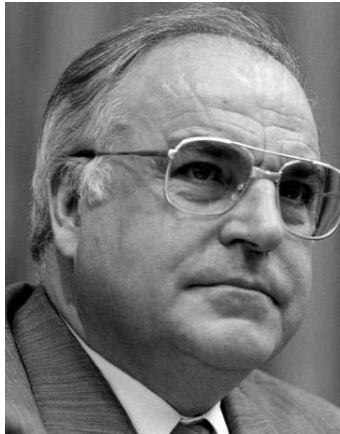
волюціонером ХХ ст. не відомого бороданя Че Гевару, а Михайла Горбачова. Правда, ці ж аргументи дають не менше підстав ліворадикальному руху вважати колишнього радянського лідера найбільшим «контрреволюціонером», який здійснив мондіалістський переворот, що відкрив нинішню сторінку історії процесу глобалізації.

-
1. Беседы М. Горбачева и Вилли Брандта. Из архива М. Горбачева. // Свободная мысль. — 1992. — №7.
 2. Болдин В.И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М.С. Горбачева. — М., 1995.
 3. Бондаренко В. М.Горбачов — життя після життя // Дзеркало тижня — 2004. — №16.
 4. «Многая лета...». Михаилу Горбачеву — 70. / В.Толстых. — М. — 2001.
 5. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М. — 2003.
 6. Буш Дж, Скоукрофт Б. Мир стал другим. / Пер. с англ. — М. — 2004.
 7. Горбачев — Ельцин: 1500 дней политического противостояния. / Сост. Л.Н. Доброхотов. — М. — 1992.
 8. Горбачев М.С. Августовский путч: причины и следствия. — М., 1991.
 9. Горбачев М.С. Декабрь-91: моя позиция. — М., 1992.
 10. Горбачев М.С. Годы трудных решений. 1985-1992. Избранное. — М. — 1993.
 11. Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем. — М. — 1998.
 12. Грачев А.С. Горбачев: психологический портрет человека, лидера, политика. — М. — 2001.
 13. Запись из фонда Горбачева // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — №2.
 14. Зуев В.Н. Горбачевская перестройка в отношениях с ЕС // История европейской интеграции (1945-1994). — М. — 1995.
 15. Ильин Ю.Д. История и право Европейского Союза. — Х. — 1998.
 16. Каждому нужна своя перестройка. Беседа с М.С. Горбачевым. // Политические исследования. — 2003. — №2.
 17. Киссинджер Г. Дипломатия. — М. — 1997.
 18. Крючков В.А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. Воспоминания. — М. — 2001.
 19. Лигачев Е.К. Загадка Горбачева. — Новосибирск — 1992.
 20. Организация Варшавского договора. Документы и материалы. 1955-1985. — М. — 1986.
 21. Рыжков Н.И. Перестройка: история предательства. — М. — 1992.

22. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1985-2001: От Горбачева к Путину. — М. — 2001.
23. Панарин А.С. «Вторая Европа» или «Третий Рим». — М. — 1996.
24. Печенев В. Горбачев: к вершинам власти. — М., 1991.
25. Черняев А.С. Феномен Горбачева в контексте лидерства // Международная жизнь. — 1993. — №7.
26. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. 1914-1991. — М. — 2003.
27. Шахназаров Г. С вождями и без них. — М. — 2001.
28. Hans Modrow. Die Perestroika. Wie Ich Sie sehe. Personliche Erinnerungen und Analysen eines Jahrzehnts, das die Welt veränderte. — Berlin. — 1998.
29. Daniel Küchenmeister. Honecker-Gorbatschow-Vieraugengespräche. — Berlin. — 1993.
30. Gerd-Rüdiger Stephan. «Vorwärts immer, rückwärts nimmer». Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR 1988-1989. — Berlin. — 1994.
31. Richard Nixon. Seize the Moment. America's Challenge in a one-superpower World. — New York. — 1992.

КАНЦЛЕР НІМЕЦЬКОЇ ЄДНОСТІ ОБ'ЄДНУЄ ЄВРОПУ

Гельмут Коль

Роль об'єднаної Німеччини у розвитку європейської інтеграції та міжнародних відносин у світі зростає з кожним роком. Справжнім «двигуном» цього об'єднання, людиною, що взвалила на свої плечі основний тягар цього прориву довжиною в рік, був федеральний канцлер ФРН Гельмут Коль.

Гельмут Коль народився 3 квітня 1930 р. у місті Людвігсхафен на Рейні у німецькій родині, яка належала до провінційного середнього класу [25, с.10]. З приходом нацистів до влади в січня 1933 р. родина Колів не відзначалась особливою симпатією до нової влади, проте й до активного опору ніхто з членів сім'ї не належав [23, с.13]. Родина демонструвала звичайну лояльність до влади, яка формально була легітимною. Маленький Гельмут у 1936-1940 рр. навчався в народній школі. Його біограф В.Мазер, говорячи про покоління, чие дитинство припало на часи гітлерівської диктатури, звернув увагу на шанс «милості пізнього народження», наданого долею Г.Колю [34, с.20]. Адже старше покоління сповна випробувало на собі всі жахи фронту. Натомість у 1940-1944 р. Гельмут відвідував Вищу реальну школу міста Людвігсхафена.

Проте слід визнати, що визначальним у політичній діяльності Гельмута Коля став саме юнацький повсякденний досвід Другої світової війни. У 1944 р. на східному фронті загинув старший брат Вальтер [23, с.15]. З кожним днем війни життя ставало все більш нестерпним. Вступаючи до юнацького віку, Гельмут все більше уваги приділяв досвіду спілкування з католицькою Церквою [9, с.18]. Патріотизм і віра в Бога стали для нього опорами в житті. Причому не лише для Коля особисто. Наприклад, вже у червні 1944 р. під час зустрічі французького

генерала де Голля з Папою Пієм XII Святий Престол наголошував, що врятувати Європу від тоталітарних режимів різної ідеологічної орієнтації може лише союз між католицькими країнами Німеччиною, Францією, Італією, Іспанією, Бельгією, Португалією [9, с.25].

Тим часом у грудні 1944 р. 14 річний Гельмут Коль був мобілізований до фольксштурму своєрідного народного ополчення [23, с.19]. Його військовий досвід закінчився 7 травня 1945 р., коли пройшовши через пости союзницьких військ Гельмут нарешті без зброї добрався до дому. Країна зазнала поразки, але 15 річному юнаку слід було замислюватись над своїм майбутнім у Німеччині. Можна сказати, що в цей час він побачив своє місце в Німеччині, і залишив місце для Німеччині у своєму серці [25, с.21]. Завдяки цьому він досить швидко вийшов зі стану депресії, яка була викликана поразкою нації.

З серпня по листопад 1945 р. Коль почав вивчати економіку в рідному місті. Проте вже в 1946-1950 рр. він знову повернувся до навчання у Вищій реальній школі Людвігсхафена. Загалом його політичну кар'єру можна вважати класичною для політичної системи новонародженої Федеративної Республіки Німеччина. Водночас з ім'ям Г.Коля пов'язані вікові «рекорди» проходження різних щаблів кар'єрної ієрархії впродовж всієї політичної біографії [34, с.67].

У грудні 1946 р. Гельмут Коль отримав членський квиток Християнсько-демократичної партії за номером 00246 [23, с.39]. У 1947 р. Г.Коль став активним партійним функціонером молодіжного крила ХДС в місті Людвігсхафені. Він вітав початок процесу консолідації різних західнонімецьких федеральних земель. На думку Г.Коля, однією з причин радянської блокади Західного Берліну, крім небажання запроваджувати західнонімецьку марку, було і сподівання Сталіна не допустити, аби Західний Берлін став столицею «сепаратної» німецької державності [23, с.99].

14 серпня 1949 р. 19-річний Гельмут Коль вперше брав участь у передвиборчій кампанії ХДС. У вересні 1951 р., в західнонімецькому місті Бад-Емсі було створено Міжнародний союз молодих християнських демократів, Гельмут Коль був учасником цього форуму [23, с.105]. Він відчув особливу відповідальність свого покоління за повернення Європи до мирного та заможного життя. Гарантувати такий стан речей міг лише вступ ФРН до західних військових та політичних структур. На думку Г.Коля, після того, як 17 червня 1953 р. радянські танки придушили народне повстання в НДР, вступ ФРН до НАТО став неминучим [19, с.45].

За часів піку політичної могутності бундесканцлера К.Аденауера у 1954-1961 р. Гельмут Коль продовжував очолювати молодіжний християнсько-демократичний союз землі Рейнланд-Пфальц [31, с.44]. У 1955-1966 р. одночасно він був членом земельної ради ХДС.

Паралельно Гельмут Коль продовжив успішно вивчати суспільні науки в університеті Франкфурті-на-Майні (1950-1951) та Гейдельберзі (1951-1958). У 1956-1958 рр. Гельмут Коль був науковим співробітником Інституту Альфреда Вебера при університеті Гейдельбергу [34, с.75].

У 1958 р. Гельмут Коль з великим оптимізмом ставився до перспектив створеного Європейського Економічного Союзу. Його включення до середовища європейської еліти було забезпечено конкретною участю в кооперації між різними європейськими корпораціями, коли у 1959-1969 рр. він був референтом хімічного об'єкту «БАСФ» [25, с.101].

Успішно розвивалась і політична кар'єра Г.Коля. Впродовж 1959-1963 рр. він був депутатом ландтагу своєї рідної землі Рейнланд-Пфальц. У 1960 р. Гельмут Коль одружився з молодшою за нього на три роки Ханнелорою Реннер. У 1952-1960 рр. вона працювала перекладачкою з французької та англійської мов на хімічному концерні «БАСФ». Вони часто вдвох виїздили на переговори з партнерами концерну із країн членів Європейського Економічного Співтовариства, так що і приватне життя Коля можна умовно вважати наслідком європейського інтеграційного процесу [25, с.115].

13 серпня 1961 р. з побудовою Берлінського муру, на думку Г.Коля, було зафіксовано статус-кво в Європі часів «холодної війни» [23, с.213]. Цю політичну реальність йому було важко прийняти. Однак логіка партійної кар'єри вимагала, з одного боку, дотримуватись політичного курсу, який пропонували партійні боси, а з іншого, тримати двері відкритими для майбутніх шансів політичного розвитку.

У травні 1963 р. Гельмут Коль став головою фракції ХДС в ландтазі Рейнланд-Пфальцу. Проте за нового бундесканцлера Л.Ерхарда політична кар'єра молодого християнсько-демократичного діяча, якому симпатизував сам Конрад Аденауер, на федеральному рівні тимчасово призупинилась [9, с.104]. Лише у 1964 р. Г.Коль став членом федерального правління християнських демократів. Статус Коля в християнсько-демократичній партії змінився лише з приходом до влади «великої коаліції».

У 1966 р. Г.Коль нарешті вийшов на федеральний політичний рівень, ставши депутатом бундестагу від ХДС. Він досить критично поставився до «великої коаліції» на чолі з бундесканцлером К.Кізіngerом. Г.Коль не сприйняв повороту боннського уряду до нової східної політики, натомість він виступав за розвиток регіональних зв'язків в середині Європейського Економічного Співтовариства [8, с.108]. Г.Коль був глибоко переконаний, що проблему єдності Німеччини має вирішити вже його покоління.

Водночас впродовж 1966-1973 рр. Г.Коль продовжував очолювати земельну організацію ХДС у землі Рейнланд-Пфальц. Коли у березні 1966 р. 90-річний К.Аденауер залишив посаду голови ХДС, його наступником

вже тоді претендував стати Г.Коль, який очолював уряд землі Рейнланд-Пфальц. Проте він програв політичну боротьбу своєму основному конкуренту Р.Барцелю, який за своїми плечима мав солдатський досвід війни [23, с.201]. Проте «запасний» аеродром для продовження партійної кар'єри Гельмута Коля лишився на земельному рівні. У травні 1969 р., коли сусідню Францію потрясли молодіжні бунти, 39-річний Г.Коль став прем'єр-міністром землі Рейнланд-Пфальц. Одночасно він став заступником голови фракції ХДС у бундестазі [25, с.135].

Впродовж 1969-1976 р. Г.Коль продовжував досить успішно виконувати функції прем'єр-міністра землі Рейнланд-Пфальц. Завдяки цьому, незважаючи на запеклу конкуренцію, він знову став членом президії ХДС. У 1969 р. Коль захистив дисертацію на тему, яку знав із власного досвіду суспільної діяльності, «Політичний розвиток у Пфальці та возз'єднання партій після 1945 р.» [34, с.68]. На його думку, саме добре знання історії є необхідною навичкою для політичного діяча.

У березні 1971 р. сорокаоднорічний християнський демократ Гельмут Коль в третій раз переміг на виборах до ландтагу землі Рейнланд-Пфальц. Він рішуче критикував нову східну політику Віллі Брандта, що загалом відповідало партійному курсу християнських демократів, але Гельмут Коль ще не мав достатньої політичної ваги, аби очолити партію на федеральному рівні [25, с.148].

На історичному засіданні бундестагу 27 квітня 1972 р. правоцентристська опозиція не змогла відправити у відставку соціально-ліберальну коаліцію на чолі з канцлером В.Брандтом. Водночас лідер ХДС Р.Барцель програв соціал-демократам боротьбу навколо ратифікації східних договорів і дострокові парламентські вибори були неминучими.

Напередодні цієї події християнські демократи вирішили омолодити керівництво партії. Водночас, на нашу думку, саме жорстка позиція християнських демократів щодо східних договорів стимулювала В.Брандта надіслати радянському керівництву до московського договору 1970 р. спеціального листа з питання німецької єдності. Причому це сталось, незважаючи на те, що радянський міністр закордонних справ А.Громико дивувався, «чому в Бонні не визнають остаточного слова історії з приводу німецького питання» [8, с.20]. Але не зважаючи на принципову позицію правлячої коаліції опозиціонер Г.Коль критикував тодішнього канцлера В.Брандта за те, що лідер соціал-демократів допускав можливість того, що «німецьке питання вирішуватимуть наступні покоління» [23, с.121]. Завдяки такій жорсткій політичній позиції Гельмут Коль суттєво зміцнив свої позиції в консервативному середовищі християнських демократів ФРН.

Врешті 12 червня 1973 р. прем'єр-міністр землі Рейнланд-Пфальц Г.Коль зробив вирішальний крок по шаблям партійної кар'єри та нарешті

очолив Християнсько-демократичну партію (ХДС). Він наголосив на пріоритетах християнських демократів, які пов'язувались із традиційними ліберальними цінностями, такими як збільшення особистої свободи, пріоритету приватної власності [23, с.215]. У вересні 1974 р. Гельмут Коль, перебуваючи в Китаї, назвав себе політичним «онуком Аденауера» [34, с.110]. Слід зазначити, що саме за часу лідерства Г.Коля ХДС стала дійсно народною партією, яка спирається на широкі соціальні верстви суспільства.

Зокрема, у червні 1975 р. на XXII з'їзді ХДС за безпосередньої участі Г.Коля була прийнята Мангеймська програмна декларація ХДС. Партія підтвердила свою зацікавленість у зміцненні структур соціального ринкового господарства. Натомість соціально-ліберальна коаліція Г.Шмідта критикувалась за політичний курс, спрямований на демонтаж соціальних гарантій. Незважаючи на те, що між Християнсько-демократичним союзом та «дочірнім» ультра консервативним баварським Християнсько-соціальним союзом точилась запекла фракційна боротьба за лідерство в опозиції, проте тоді ж кандидатура Г.Коля вперше була висунута на посаду канцлера. На виборах у жовтні 1976 р. ХДС здобула 48,6% голосів західнонімецьких виборців, але цього виявилось недостатньо для перемоги над соціально-ліберальною коаліцією [25, с.145].

У 1976 р. внаслідок після виборчого «розбору» щодо визначення винних за поразку загострилась особиста суперечка між Кодем та Штраусом щодо особи кандидата на посаду федерального канцлера. Внаслідок цього лідер ХДС вирішив 15 грудня 1976 р. скласти повноваження прем'єр-міністра землі Рейнланд-Пфальц і зосередитись виключно на політичній роботі на федеральному рівні. Того ж дня Гельмут Коль переїхав до Бонна, де очолив фракцію християнських демократів у бундестазі [25, с.150].

За активної підтримки Г.Коля у червні 1976 р. двадцять західноєвропейських християнсько-демократичних партій об'єднались у Європейський демократичний союз, який очолив бельгієць Лео Тіндемандс (1922-1999) [9, с.113]. Зазначена наднаціональна партійна коаліція вдало виступила 10 червня 1979 р. на перших прямих виборах до Європейського парламенту.

Проте на федеральному політичному рівні тривала конкурентна боротьба за лідерство на чолі опозиції між Г.Кодем та лідером ХСС Ф.-Й.Штраусом. Останній був більшим яструбом, екстремізм якого лише поляризував громадську думку та зміцнив позиції соціал-демократів. Зокрема, у 1977 р. Ф.-Й.Штраус, роблячи ставку на згортання процесу розрядки міжнародної напруженості, навіть закликав німців готуватись до третьої світової війни. Врешті у лютому 1978 р. фракція ХДС-ХСС висловила за розміщення американської нейтронної зброї в ФРН.

У червні 1979 р. під головуванням Г.Коля відбувався ХХУІІ з'їзд ХДС, який висунув передвиборче гасло: «Німці, обирайте вільну Європу — голосуйте проти Європи соціалістичної!» [34, с.168].

Проте, з тактичних міркувань у 1980 р. Г.Коль поступився правом балотуватись на посаду федерального канцлера консервативному лідеру баварського Християнсько-соціального союзу Францу-Йозефу Штраусу, який закликав покласти край процесу розрядки, що веде до безнадійного майбутнього. Однак справжніх шансів у Ф.-Й.Штрауса перемогти Г.Шмідта не було.

Тим часом 9 березня 1981 р. на мангеймському з'їзді ХДС Гельмут Коль був знову переобраний на посаду лідера партії. Він наголошував, що подвійне рішення НАТО має забезпечити німецьку солідарність з трансатлантичними цінностями [23, с.290]. Однак ця перспектива на фоні наростання масштабів руху прихильників миру в ФРН здавалась не гарантованою. Тим паче, що навіть у Франції 21 травня 1981 р. на президентських виборах переміг соціаліст Ф.Міттеран (1916-1996). Натомість у ФРН, навпаки, намітилась чітка тенденція до розпаду соціально-ліберальної коаліції, яку консерватори підозрювало у неспроможності проводити жорсткий курс щодо питання війни та миру. Молодший коаліційний партнер соціал-демократів, очолювана Г.-Д.Геншером вільна демократична партія, заради продовження свого перебування при владі на федеральному рівні перейшла з однієї партійної коаліції до іншої [23, с.354].

Отже, 1 жовтня 1982 р. внаслідок відставки Г.Шмідта 52-річний Гельмут Коль став бундесканцлером. Зміну влади в Бонні мали підтвердити нові вибори до бундестагу. Врешті 6 березня 1983 р. перемогу святкувала правоцентристська коаліція ХДС-ХСС — Вільні демократи. Відразу канцлеру Колю довелось пройти випробування на готовність демократичного протистояння з рухом прихильників миру, який очолювала партія зелених. Напруження наростало і взагалі в Європі. Це стало особливо помітно після того, як 24 листопада 1983 р. радянський керівник Ю.Андропов прийняв рішення про розміщення радянських ракет середньої дальності «СС-20» на території НДР та ЧССР [30, с.140].

У відповідь зі згоди Г.Коля в грудні 1983 р. на території ФРН були розміщені американські ракети середньої дальності «Першінг-2». Водночас Г.Коль за підтримки французького президента Ф.Міттерана виступав за прискорений вихід процесу європейської інтеграції зі стану застою та уповільненого розвитку [19, с.212].

Ще у січні 1983 р. Франція запропонувала створити в Європі спільний промисловий та науково-технічний простір. Бонн рішуче підтримав цю інноваційну ідею Парижу.

Натомість намітилось чергове конфліктне питання у стосунках з Великою Британією, яка була проти збільшення бюджетних видатків ЄЕС у зв'язку з підготовкою до вступу іберійських країн — Іспанії та Португалії. Врешті компроміс було досягнуто у червні 1984 р., коли Ф.Міттеран погодився збільшити розмір французького внеску до бюджету ЄЕС. Стимулом послужило застереження іспанського прем'єр-міністра Ф.Гонсалеса, який зазначав, що членство Мадрида в НАТО залежить від ступеня позитивності рішення щодо вступу до ЄЕС [10, с.74].

У галузі оборони у червні 1983 р. Г.Коль у співпраці з французьким президентом Ф.Міттераном провів рішення про прийняття Штутгартської декларації Європейської Ради, яка виявила спільне бажання перетворити Європейське Співтовариство у Європейський Союз, сфера компетенції якого мала поширюватись на найважливіші політичні та економічні аспекти проблем безпеки [18, с.99].

Тим часом Генеральний секретар ЦК КПРС Ю.Андропов зазначав, що з розміщення американських ядерних ракет середньої дальності на території ФРН німці дивитимуться один на одного через частокіл ракет [19, с.134]. Проте навіть за цих складних умов «німецько-німецькі» відносини не були повністю перервані, вони лише перемістились на рівень міжпартійних, громадських та інших контактів. Наприклад, у червні 1983 р. Баварський земельний банк надав НДР кредит у 1 млрд. німецьких марок [6, с.97]. Паралельно ФРН скуповувала векселя по борговим зобов'язанням НДР і поступово перетворилась на головного кредитора «форпосту соціалізму в Європі».

Водночас уряд Г.Коля вже на початку 80-х рр. ХХ ст. перетворив «німецько-німецьку» торгівлю на різновид внутрішньодержавної торгівлі, що поступово ставило керівництво НДР у позицію, коли вони були змушені починати здавати жорсткі політичні позиції [16, с.48]. Одночасно щодо НДР було обрано правильний політичний курс. Мільйони молодих східних німців відвідували Західну Німеччину. В свою чергу економіка Східної Німеччини опинилась на гачку кредитів з ФРН. Рано чи пізно це мало привести до підриву суверенітету НДР.

У передчутті цього історичного моменту Г.Коль докладав зусиль до зміцнення німецько-американських відносин. Правда, символіка цього партнерства не завжди обиралась вдало, наприклад, у рік 40-річчя закінчення Другої світової війни у травні 1985 р. Г.Коль разом із президентом США Р.Рейганом відвідав кладовище есесівців у Бітбургу. Це викликало шквал невдоволення навіть союзників по НАТО. Лише у липні 1985 р. Г.Коль, підтримавши початок реалізації ініційованої президентом Франції Ф.Міттераном багатоцільової програми науково-технічного співробітництва «Єврика», створив нові інформаційні приводу для оцінок своєї діяльності.

Врешті 28-29 червня 1985 р. на міланському самміті ЄЕС було прийнято рішення про прийом до Європейських Співтовариств 1 січня 1986 р. Іспанії та Португалії. Слід зазначити, що в правоцентристських колах ФРН домінувала думка посилення наднаціональних механізмів регулювання в рамках ЄЕС сприятиме порушенню принципу вільної конкуренції. Тобто Бонн був не в захваті від можливого примушування зменшити високі німецькі соціальні стандарти заради вирівнювання європейських стандартів життя. Цим були стурбовані німецькі професійні спілки. Вони вважали, що керівництво країни не повинно погоджуватись на зменшення стандартів соціальної безпеки заради просування вперед процесу європейської інтеграції [31, с.126].

Крім того, 2-3 грудня 1985 р. на засіданні Європейської Ради в Люксембургу Г.Коль та французький президент Ф.Міттеран доклали максимум політичних зусиль, аби переконати партнерів започаткувати процес створення до 1993 р. справжнього європейського Спільного ринку [24, с.12]. Слід зазначити, що Г.Коль впродовж всього часу свого перебування на посаді канцлера послідовно підтримував тактику поглиблення процесу європейської інтеграції перед розширення ЄЕС. Саме так сталося і напередодні 1 січня 1986 р., коли Португалія та Іспанія нарешті стали членами ЄЕС.

Слід зазначити, що помітним водорозділом у радянсько-західнонімецьких відносинах стала чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Спочатку Г.Коль називав заяви М.Горбачова щодо наслідків катастрофи «геббельсівською пропагандою». Незабаром по мірі зміцнення в СРСР політики гласності посилювалось взаєморозуміння між обома сторонами.

У вересні 1986 р. на стокгольмській нараді НБСЕ ФРН погодилась на проведення інспекцій та запрошення іноземних спостерігачів на військові навчання. Міри довіри мали супроводжуватись адекватними засобами контролю [6, с.113].

Тим часом у січні 1987 р. за результатами чергових виборів до бундестагу правляча правоцентристська коаліція знову перемогла. Напередодні цих виборів Г.Коль знову дозволив собі порівняти М.Горбачова з Й.Геббельсом, а НДР з концентраційним табором [25, с.214]. Правда, вже у вересні 1987 р. Генеральний секретар СЄПН Е.Хонеккер здійснив свій перший і останній офіційний державний візит до ФРН. Сторони погодились розвивати всі аспекти міждержавного співробітництва. Коль та Хонеккер погодились з тим, що з німецької землі більше ніколи не має починатись війна.

Проте загалом передвиборча кампанія у ФРН в січні 1987 р. відбувалась під гаслом «вільна об'єднана Німеччина у вільній єдиній Європі» [34, с.234]. Проте найбільше проблем для реалізації ідеї європейської ін-

теграції в цей час продовжувала створювати Велика Британія. Зокрема, у червні 1987 р. М.Тетчер вимагала від Г.Коля погодитись на перегляд британського внеску до бюджету ЄЕС [9, с.112].

Зазначимо, що 14 квітня 1987 р. Туреччина подала офіційну заявку на вступ до Європейських Співтовариств. Однак, спільними зусиллями всіх тодішніх європейських лідерів 14 грудня 1989 р. Європейська Комісія відмовилась розпочати переговори з Туреччиною [4, с.325]. Тоді Європа була стурбована проблемою відновлення власної єдності зі своєю східною частиною. Тож за канцлера Г.Коля в грудні 1995 р. ЄС лише уклав угоду про зону вільної торгівлі з Туреччиною. І це канцлер німецької єдності вважав максимумом у відносинах ЄС з цією великою ісламською країною.

12 червня 1987 р., виступаючи в Західному Берліні Р.Рейган закликав М.Горбачова зруйнувати Берлінський мур [25, 335]. У серпні 1987 р. Г.Коль погодився на знищення розміщених на території ФРН американських ракет середньої дальності «Першинг-1А». Це дало підстави боннському керівництву у відносинах з СРСР перейти на позиції поміркованості, продуманості, відмови від зайвої ідеологізації.

У першому півріччі 1988 р. ФРН головувала в структурах ЄЕС. Саме в цей час, завдяки зусиллям канцлера Г.Коля були прийняті рішення, пов'язані з лібералізацією руху капіталів, взаємне визнання дипломів європейських університетів, тощо. Ці вагомні рішення на користь розгортання європейської інтеграції сприяли суттєвому прискоренню формування Європейського Союзу. Позиції ФРН посилювались завдяки тривалі економічному підйому. Німеччина знову відіграла провідну роль у формуванні спільного господарського комплексу ЄС. В свою чергу це додавало боннському уряду впевненості в процесі майбутнього економічного забезпечення об'єднання Німеччини.

Тим часом 12 травня 1988 р. надійний спаринг-партнер Г.Коля, який довів свою прихильність франко-німецькому тандему в процесі інтенсифікації європейської інтеграції Ф.Міттеран був обраний на другий президентський термін. Зазначимо, що канцлер Г.Коль, на відміну від тодішнього британського прем'єр-міністра М.Тетчер, підтримував ідею широкого соціального діалогу в рамках європейської соціальної політики.

У вересні 1988 р. було підписано Європейську хартію основних соціальних прав. Потреба її прийняття обумовлювалась необхідністю наповнення соціальним змістом проекту створення спільного європейського ринку. Цей прорив у розвитку європейського інтеграційного процесу було досягнуто завдяки прийнятому у лютому 1986 р. Єдиного Європейського Акту. Соціальний вимір спільного ринку мав забезпечу-

вати поступове зближення умов праці, регулювання ринку праці, спільного визначення тарифів [16, с.18]. З прийняттям Єдиного європейського акту уряд М.Тетчер нарешті була вимушена визнати, що право ЄС не є міражем, який легко можна ігнорувати.

Ще у січні 1989 р. східнонімецький лідер Е.Хонеккер наголошував, що Берлінський мур як «антифашистський захисний вал стоятиме доти, доки зберігатимуться причини, які спричинили до його появи» [20, с.19]. Але, незважаючи на несприятливі обставини, відносини з НДР Г.Коль зміг перетворити на самостійну величину, обмеживши вплив у цьому питанні як СРСР, так і США. На його думку, швидке вирішення німецького питання стало найважливішою передумовою надійного забезпечення європейської безпеки [32, с.111].

Тим часом агонія східнонімецького режиму невмолимо наближалась. У травні 1989 р. відбулась фальсифікація муніципальних виборів у НДР. Х.Модров у своїх мемуарах пише, що лише внутрішніх борг НДР за період 1970-1990 рр. зріс з 12 млрд. марок до 220 млрд. марок [20, с.32]. Вже у червні 1989 р. Г.Коль домігся від радянського керівника М.Горбачова визнання права кожного народу на вільний самостійний вибір свого державного устрою.

Водночас угорське керівництво прийняло рішення про відкриття кордону з Австрією для тисяч емігрантів з НДР. 19 серпня 1989 р. Пан європейський союз та угорський союз молодих демократів провели «пан'європейський пікнік».

5 вересня 1989 р. Коль була зроблена операція на простаті. Поправивши здоров'я він з новою енергією взявся за розв'язання німецького питання, яке стало ключовим для майбутнього всієї Європи.

На хвилі народних протестів у НДР Гельмут Коль спромігся поєднати прагнення до єдності Німеччини з європейськими інтеграційними потребами. На засіданні Європейської Ради у грудні 1989 р. Г.Коль домагався від західноєвропейських союзників згоди на прискорене об'єднання Німеччини. Франція бажала розтворити об'єднану Німеччину в інтегрованій Європі. Врешті Коль погодився за погодження на відновлення німецької єдності поглиблювати європейську інтеграцію.

Г.Коль віддав повагу позиції СДПН ФРН щодо прискорення кінця НДР. Він згадує, що голова фракції СДПН у бундестазі К.Фойгт на початку вересня 1989 р. провів переговори з угорськими соціалістами щодо відкриття кордону з Австрією для громадян НДР [21, с.72]. Паралельно канцлер ФРН докладав зусиль до зміцнення німецько-французького взаєморозуміння та співпраці. Символом цього стало 2 жовтня 1989 р., коли у німецькому місті Мюльхайм почав функціонувати німецько-французький європейський корпус.

Водночас вже 3 листопада 1989 р. під тиском народних виступів пішли у відставку «стовпи» режиму НДР — шеф секретної служби Е.Мільке, провідний ідеолог К.Хаген. Підвищення громадської активності в НДР особливо контрастувало з пасивністю партійно-державного апарату. 9 листопада 1989 р. під тиском волі німців до свободи впав берлінський мур. В цей день Г.Коль був з візитом у Польщі, що також мало свою символіку для майбутнього Європи [21, с.143].

14 листопада 1989 р. уряд НДР очолив Х.Модров. Проте на фоні суттєвого погіршення соціально-економічного становища акції протесту тривали по всій території Східної Німеччини. Гельмут Коль максимально ефективно використав нову політичну ситуацію. Вже 18 листопада 1989 р. він заявив Ф.Міттерану та М.Тетчер, що «неможливо ігнорувати волю німецького народу до єдності» [12, с.133].

На засіданні бундестагу 28 листопада 1989 р. Г.Коль виголосив історичну програму досягнення національної єдності, яка складалась з десяти пунктів. Зокрема, канцлер пропонував через вирішення конкретних економічних задач зістикувати різні економічні системи під одним політичним дахом і завдяки цьому перейти до федеративного державного устрою єдиної Німеччини.

Крім того, бундесканцлер наголошував, що ЄС не закінчується на Ельбі, а «майбутня архітектура Німеччини мусить відповідати майбутній архітектурі Європи». Тому ФРН виступає за розвиток більш тісного співробітництва між ЄС та країнами Центральної і Східної Європи. Були і реверанси щодо дипломатичного курсу М.Горбачова, які були пов'язані з ілюзіями радянського керівника щодо будівництва «спільного європейського дому», в якому буде місце для СРСР, посилення процесу переговорів у форматі Ради з безпеки та співробітництва в Європі, продовженні процесу роззброєння [34, с.357].

В той час для американського президента Дж.Буша старшого, радянського президента М.Горбачова, французького президента Ф.Міттерана, британського прем'єр-міністра М.Тетчер бундесканцлер Гельмут Коль дійсно перетворився на найважливішу людину в Європі [32, с.562].

Наміри ФРН щодо підтримки руху до єднання нації співпали з волею більшості східних німців та поклали край історії НДР. На думку Г.Коля поворотним моментом до єдності стала його зустріч 19 грудня 1989 р. у Дрездені з Х.Модровим [21, с.191]. Саме тоді барометр суспільних настроїв східних німців схилився на користь прискореного досягнення національної єдності. На виборах до Народної палати НДР, які відбувались 18 березня 1990 р., кожен громадянин відчув, що від його голосу залежить майбутнє не лише Німеччини, а й всієї Європи. Це була й особиста перемога канцлера Г.Коля.

Вже 4 січня 1990 р. під час чергової зустрічі з французьким президентом Ф.Міттераном Коль погодився вирішувати питання німецької єдності в «пакеті» з поглибленням європейської інтеграції. У залучені потужної Німеччини до наднаціональних структур союзники вбачали додаткові надійні гарантії збереженню миру та стабільності в Європі.

Тим часом останній уряд НДР був сформований на широкій коаліційній основі. На чолі уряду був християнський демократ Л. де Мез'єр. В урядовій декларації 12 квітня 1990 р. була поставлена мета досягти об'єднання Німеччина так швидко, як це можливо, та так добре, як необхідно [20, с.180].

В свою чергу британська дипломатія на чолі з Маргарет Тетчер намагалась зберегти баланс сил у Європі та не допустити переваги прихильників наднаціональних структур, якими видавались французи та німці. Проте у вирішальний момент Г.Коль максимально вдало використав «фактор Горбачова», який, маючи серйозні внутрішньополітичні проблеми в СРСР, був готовий до широкого компромісу.

28 квітня 1990 р. Г.Коль у Дубліні на засіданні Європейської Ради домігся від європейських союзників підтримки процесу прискорення об'єднання Німеччини. Ціною за це стала згода на поглиблення європейської інтеграції. Канцлер Г.Коль постійно повторював слова Томаса Манна про те, що його ідеалом є не «онімечена Європа, а європейська Німеччина» [5, с.258].

Канцлер Г.Коль зміг переконати своїх західноєвропейських колег у тому, що досягнення німецької національної єдності зміцнює стабільність у Центрі Європи, що було особливо важливо з огляду на початок чергової балканської війни. На думку французького президента Ф.Міттерана, об'єднана Німеччина, яка буде максимально інтегрована до єдиної Європи не лише не становитиме загрози, а й працюватиме на посилення позицій Європи в світі. Водночас Г.Коль наголошував, що він виступає за «перетворення Європи на потужну спільноту, у якій люди можуть жити мирно і вільно» [32, с.8].

Врешті 18 травня 1990 р. було підписано Договір про створення валютного, економічного і соціального союзу НДР і ФРН. Гельмут Коль особисто сприяв набуттю 1 липня 1990 р. чинності Договору про валютний та економічний союз НДР та ФРН. З того часу процес об'єднання Німеччини вже став незворотнім. На території Східної Німеччини була введена західнонімецька марка.

10-11 липня 1990 р. Коль провів у Кемп-Девіді переговори з президентом США Дж. Бушем старшим. Останній погодився дати зелене світло процесу об'єднання Німеччини за умов визнання непорушності польського кордону по лінії Одер-Нейсе та за умови безумовного збереження статусу об'єднаної Німеччини як члена НАТО.

Незабаром після кавказьких переговорів М.Горбачова та Г.Коля 16 липня 1990 р. було подолано останні зовнішньополітичні перешкоди щодо об'єднання Німеччини. СРСР погодився на членство суверенної об'єднаної Німеччини в НАТО [6, с.118].

Отже, 3 жовтня 1990 р. Німеччина офіційно стала єдиною. У своїх спогадах Г.Коль слушно наголошує, що «розпад СРСР ще раз довів, до якої міри виправданими були швидкі дії під час відновлення німецької єдності» [21, с.408]. В свою чергу Європейська Спільнота 3 жовтня 1990 р. прийняла Декларацію, в якій зазначалось, що вирішення німецького питання в рамках співтовариства надає необхідний імпульс для створення економічного та політичного союзу ЄС.

Водночас оскільки приєднання нових федеральних земель відбувалося без тривалого перехідного періоду ЄЕС запровадив деякі винятки для східнонімецького сільського господарства, рибальства, металургії, суднобудування, захисту довкілля [3, с.253]. Також зазначимо, що оскільки об'єднання Німеччини було здійснено на основі 23 статті Конституції ФРН, її зміст було замінено на положення про те, що «ФРН будує об'єднану Європу з демократичною, соціальною, федеративною структурою, заснованою на принципах правової держави» [6, с.140].

Вже після об'єднання Німеччини Г. Коль підписав низку нових східних договорів. 9 листопада 1990 р. Г.Коль та М.Горбачов підписали Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво. Союз з Росією потрібен для забезпечення за Німеччиною пріоритетних позицій у Європі. Водночас 14 листопада 1990 р. у Варшаві був підписаний договір між Польщею та ФРН про непорушність кордону по Одеру-Нейсе. А 17 червня 1991 р. в Бонні Г.Коль та тодішній польський прем'єр-міністр Я.Білецький підписали Договір про дружбу і добросусідство. Тим самим визнавалось, що в перспективі і цей «спірний» кордон у Європі зникне внаслідок успіху процесу європейської інтеграції. Європа, завдяки зусиллям Г.Коля, вступила у вирішальну фазу нової системи міждержавних відносин.

На перших виборах до бундестагу об'єднаної Німеччини, які відбулись 2 грудня 1990 р., історичну перемогу знову здобули християнські демократи на чолі з Г.Колем. Після цього були поставлені нові завдання, а саме повністю змінити соціально-економічний та політичний устрій колишньої НДР, завершити процес внутрішнього зближення Західної та Східної Німеччини, домогтися вирішальних успіхів у справ розширення та поглиблення європейської інтеграції і на цій основі визначити нове місце об'єднаної Німеччини на міжнародній арені [16, с.18]. Незабаром з'ясувалось, що навіть за щорічного зростання німецької економіки на 7% новим східним федеральним землям знадобиться не чотири, як обіцяв Коль, а принаймні 15 років, аби догнати середньо розвинуті західноєвропейські країни.

Тим часом 17 січня 1991 р. розпочалась військова стадія операції зі звільнення Кувейту, який 2 серпня 1990 р. був захоплений іракським диктатором С.Хуссейном. 28 лютого 1991 р. були припинені активні військові дії. Впродовж всього цього часу ФРН проявила себе як надійний союзник США. Проте постала проблема вироблення спільного курсу Європи в питаннях війни і миру [18, с.99].

Крім того, в питанні розвитку європейської інтеграції для Г.Коля було принципово важливо, аби було створено не лише ЄС, а й почав ефективно функціонувати Спільний ринок. 31 грудня 1992 р. тоді 12 країн ЄС створили спільний ринок з 345 млн. споживачів. Це дало потужний поштовх реалізації ідеї плану створення валютного союзу. Було дозволено вільне пересування капіталу між країнами ЄС, більш інтенсивно відбувалось погодження економічної політики країн партнерів і здійснювалось співробітництво між центральними банками. Г.Коль послідовно відстоював ідею розміщення Європейського центрального банку саме у Франкфурті-на-Майні [24, с.37].

Водночас небезпечним запереченням цінностей європейської інтеграції став розпад колишньої Югославії. 25 червня 1991 р. Словенія проголосила свою незалежність. 23 грудня 1991 р. Німеччина визнала незалежність Словенії та Хорватії. На очах всього світового товариства у розвинутій європейській країні почалась війна, яка увібрала до свого кривавого шабашу характерні риси війн різного типу: від громадянської, міжконфесійної до зіткнення трьох цивілізацій православної, католицької та ісламської. 15 січня 1992 р. під тиском ФРН Європейське Співтовариство визнало незалежність Хорватії та Словенії. 21 лютого 1992 р. Рада Безпеки ООН прийняла рішення про направлення миротворців до охопленою війною Югославії. ФРН прийняла сотні тисяч біженців із колишніх югославських республік. Проте війська бундесверу, завдяки політичним зусиллям Г.Коля, залучились до миротворчої операції НАТО в колишній Югославії лише 1995 року. Однак на фоні трагічного розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія Гельмут Коль наголошував, що лише успішна європейська інтеграція є відповіддю на питання щодо перспектив війни, чи миру в Європі [21, с.86].

З огляду на це вагомим досягнення уряду Г.Коля стало підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу, який дав потужний імпульс створенню економічного та політичного союзу. 12 жовтня 1993 р. Конституційний суд ФРН прийняв рішення, що Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу відповідає положенням Конституції ФРН [13, с.47]. 1 листопада 1993 р. із набуттям чинності Маастрихтського договору народився Європейський Союз.

Досить часто в літературі внесок Коля у визначення місця Німеччини в процесі європейської інтеграції, на нашу думку досить слушно, порівнюється з заслугами канцлера Аденауера [30, с.204]. Однак, велику темну пляму на цю репутацію, на нашу думку, накладає досить радикальна позиція Коля у балканській політиці ФРН. Відкритим лишається питання, навіщо було сприяти руйнуванню стабільної багатонаціональної європейської держави Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, яку можна було за наслідками демократичних реформ значно швидше цілком залучити до процесу європейської інтеграції?

Натомість не без згоди Г.Коля була обрана тактика «дроблення» югославської федерації на національні держави, які в перспективі могли бути залучені до єдиної Європи. Тобто спочатку за сприяння США, які роздмухуючи конфлікт на Балканах вирішували власні проблеми, пов'язані з послаблення ЄС як свого економічного конкурента, посилення ролі НАТО під американським домінуванням, створили собі складності, а потім почали їх спільними зусиллями долати. Принаймні досі зрозумілої відповіді Коля на ці питання історія не отримала.

Європейська спільнота наголошувала, що передумовою визнання незалежності всіх колишніх югославських республік має стати підтвердження цього політичного курсу на референдумах. 1 березня 1992 р. понад 62% головним чином боснійських мусульман висловились за незалежність Боснії та Герцеговини. Розпочався черговий акт балканської трагедії. Причому ні ФРН, ні ЄС в цілому не мали ні додаткових ресурсів, ні на початковому етапі достатньої політичної волі для врегулювання кризи.

Перетворення Балкан на «гарячу точку» в серці Європи, яка могла поховати сам процес зміцнення Європейського Союзу, спонукало процес визначення спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Так під час зустрічі Г.Коля та Ф.Міттерана в Ла-Рошелі 21-22 квітня 1992 р. було досягнуто домовленість про утворення німецько-французького військового корпусу чисельністю 35 тис. військових. Причому до цього підрозділу мали приєднатись інші країни: британсько-голландська частина для проведення операцій з використанням амфібій, а також багатонаціональна дивізія північноєвропейських країн [3, с.316].

22 травня 1992 р. Франція та ФРН створили Європейський корпус, який мав стати праобразом єдиної європейської армії. А вже 19 червня 1992 р. Петерберзька декларація Західноєвропейського союзу відкрила шлях до залучення ЗЕС до миротворчих операцій під прапором ООН. 11 січня 1994 р. в Брюсселі була прийнята програма НАТО «Партнерство заради миру».

Водночас за політичної волі Г.Коля з 1990 р. до 1994 р. кількість бундесверу було скорочено з 600 тис. до 370 тис. чоловік [8, с.21]. Нарешті

12 липня 1994 р. Конституційний суд ФРН прийняв історичне рішення, яке дозволило використовувати сили бундесверу в миротворчих операціях за межами зони відповідальності Північноатлантичного альянсу.

Опозиція досить гостро критикувала правоцентристську коаліцію за невиконання обіцянок, які давались напередодні об'єднання Німеччини. Однак виборці відчували, що титанічні зміни були започатковані. Причому уряд Г.Коль одночасно вирішував декілька проблем, пов'язаних не лише з внутрішньополітичними проблемами, а й з прискоренням процесу європейської інтеграції. Крім величезних інвестицій у модернізацію нових східних федеральних земель Німеччини, ФРН також активно інкорпоровалась до економік Польщі, Чехії, Угорщини. Коль рішуче підтримав інтеграцію цих країн до НАТО та ЄС.

Тим часом вибори 16 жовтня 1994 р. залишили при владі правоцентристську коаліцію на чолі з Г.Колем, який 15 листопада 1994 р. вчетверте був обраний на посаду федерального канцлера. У другому півріччі 1994 р. ФРН головувала в структурах ЄС. Саме на цьому історичному етапі постало питання підготовки ЄС до масштабного розширення на Схід. Г.Коль був прихильником початку переговорів про вступ до ЄС насамперед із невеликою групою найбільш «просунутих» у сфері реформ країн-кандидатів. Водночас бундестаг прийняв рішення про участь бундесверу в міжнародних миротворчих операціях за межами зони відповідальності НАТО, але у відповідності з мандатом ООН.

На цьому етапі ХДС наполягала на необхідності утворення «міцного ядра» принаймні у складі п'яти країн — Німеччини, Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Причому основу самого «ядра» мали скласти ФРН та Франція. Цей локомотив європейської інтеграції мав стати прикладом співробітництва та інтеграційним орієнтиром для інших країн. Тобто фактично мова йшла про модель різних швидкостей європейської інтеграції. Г.Коль наполягав на потребі одночасного вирішення питання поглиблення європейської інтеграції, передусім щодо створення монетарного та політичного союзу, та підготовки європейських структур до поступового розширення ЄС на Схід за рахунок прийому країн Центральної Європи.

Говорячи в цей час про пріоритети німецької політики щодо європейської інтеграції, Г.Коль наголошував, що «ми не хочемо і не будемо обіцяти того, чого не можемо виконати» [15, с.2]. Канцлер наголошував на потребі створення умов для подолання рецесії європейської економіки, скорочення рівня безробіття шляхом координації зусиль на рівні ЄС, досягнення прогресу в просуванні до спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, підведення законодавчої бази під створення Європолу, скорочення надмірного бюрократичного апарату, наближення установ ЄС до повсякденних потреб громадян.

Г.Коль постійно наголошував, що «зміцнення і продовження справи європейської інтеграції і пов'язаних з нею процесів не є другорядною проблемою. Цим ми забезпечуємо мир і свободу майбутнім поколінням» [15, с.3]. Об'єднана Німеччина як лідер європейського інтеграційного процесу в середині 90-х рр. ХХ ст. була поставлена перед імперативною вимогою адаптації власних макроекономічних показників до вимог підготовки монетарного союзу. Адже загалом введення спільної грошової одиниці мало посилити координацію економічної політики, полегшити тягар безробіття, посилити внутрішньополітичну європейську інтеграцію [19, с.119].

Уряд Г.Коля також почав вирішувати ці питання з найскладнішої проблеми боротьби з безробіттям. Наприклад, наприкінці лютого 1996 р. рівень безробіття досяг рекордного з 1949 р. показника 4,27 млн. чоловік [Frankfurter Allgemeine Zeitung. — 1996. — 7 März]. Адже кожний новий безробітний ставав тягарем для соціальної держави.

Одночасно Г.Коль продовжував наполегливо підтримувати політичний курс, спрямований на збереження німецько-французького лідерства в процесі європейської інтеграції. Традиційний принцип французької політики «поглиблення перед розширенням» у нових геополітичних умовах набув для Франції ще більшого значення. Адже в результаті об'єднання Німеччини та реальної перспективи вступу до ЄС країн Центральної Європи Франція не бажала втрачати політичне лідерство на континенті. Проте Коль не бажав допустити невідповідного прискореного розширення ЄС на схід, коли ще не було збалансовано наслідки об'єднання Німеччини.

1 січня 1995 р. Австрія, Швеція, Фінляндія стали членами ЄС. Це вже було друге розширення Європейських Співтовариств, яке Г.Коль безпосередньо підтримав. Тоді ж було введено в дію непопулярне рішення про введення 7,5% податку солідарності з заробітної плати, аби прискорити підйом рівня життя на Сході Німеччини. Коль не бажав, аби складний внутрішньополітичний процес зближення двох частин країни після об'єднання, переріс у неспроможність ФРН ефективно виконувати свої міжнародні зобов'язання. Водночас стало зрозуміло, що скорочення внеску Німеччини до бюджету ЄС не слід очікувати раніше 2006 р. Наприклад, в 1998 р. частка ФРН у бюджеті НАТО складала 22,8%, а в бюджеті Західноєвропейського союзу 28,5% [6, с.280].

У квітні 1995 р. набули чинності Шенгенські договори. Внаслідок цього було посилено паспортний контроль на зовнішніх кордонах ЄС. 15-16 грудня 1995 р. на мадридському самміті ЄС за активної участі Г.Коля було прийнято рішення про введення з 1 січня 1999 р. спільної європейської грошової одиниці євро.

Крім того, увага Коля на європейському та світовому напрямку дипломатії ФРН була прикута до проблеми залучення бундесверу до миротворчих операцій. Так 6 грудня 1995 р. бундестаг схвалив рішення про участь 4 тис. військовослужбовців бундесверу в операції ООН на території Боснії та Герцеговині з метою імплементації Дейтонської мирної угоди. Проте впродовж всієї балканської кризи, яка часом здавалось перекреслює самі цінності, які були покладені в підмурок процесу європейської інтеграції, Г.Коль мав неодноразово переконатись у тому, що у дипломатичній практиці невідповідність національних інтересів країн учасниць ЄС часто робить неможливою реалізацію спільної зовнішньої та оборонної політики навіть за умов погодження основних принципів її реалізації.

29 березня 1996 р. канцлер Г.Коль у Турині взяв участь у відкритті міжурядової конференції на порядку денному якої були питання удосконалення деяких механізмів управління ЄС, котрі були запроваджені відповідно до положень Маастрихтського договору. Відкриття конференції співпало з «яловичою кризою». В Британії корови захворіли на губчатую енцефалопатію. Г.Коль знайшов спільну мову з британським прем'єр-міністром Дж.Мейджором, який наполягав на компенсаціях британським фермерам за понесені збитки з каси спільної сільськогосподарської політики ЄС. Так «яловичий компроміс» відкрив шлях до просування вперед процесу європейської інтеграції. Г.Коль наполягав на досягненні загальноєвропейського консенсусу в питанні спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, виступив за розширення повноважень Європейського парламенту, який завдяки цьому мав перетворити європейську політику на внутрішню політику для всіх її суб'єктів. Вже на самій міжурядовій конференції пропонувалось приймати рішення кваліфікованою більшістю голосів.

Пропонувалось удосконалити концепцію європейського громадянства та культурного виміру інтеграції, визначення та проведення послідовної зовнішньої політики ЄС, підвищення ефективності його зовнішньополітичних акцій. Німеччина була за реформування інститутів з урахуванням нових потреб, які мали розв'язуватись завдяки розробці гнучкіших механізмів управління. Не виключався й перехід до процедури прийняття рішень більшістю голосів, тобто обмежити право національного вето.

Канцлер Г.Коль також домігся посилення ролі європейської групи НАТО. У червні 1996 р. на берлінському самміті НАТО було прийнято рішення про обмежену самостійну роль Західноєвропейського союзу у проведенні військових миротворчих операцій на Балканах. У червні 1996 р. на флорентійському самміті ЄС було погоджено умови Пакту валютної та економічної стабільності, яка мала гарантувати введення спільної гро-

шової одиниці євро, котра повинна була стати символом європейської інтеграції. Стабільна політика є найкращою соціальною політикою. Європа більша за євро.

У червні 1996 р. соціологічні опитування в ФРН свідчили, що 70% опитаних висловлювались проти запровадження спільної грошової одиниці ЄС [3, с.306]. Проте німецька марка для більшості громадян продовжувала лишатись символом національної єдності та національного суверенітету. Німці побоювались втратити німецьку марку як символ післявоєнного економічного диву. Ця позиція громадськості була важливою, адже Німеччина загалом фінансувала до 63% бюджетних фондів Європейського Союзу. Це давало аргументи Г.Колью, посиляючись на складності з досягненням конвергенції між Заходом та Сходом Європи, заперечувати наявність «німецького егоїзму» в процесі розвитку ЄС.

У жовтні 1996 р. Гельмут Коль перевищив рекорд перебування на посаді федерального канцлера, який раніше належав Конраду Аденауеру. Його навіть назвали «Імператором Європи» [14, с.44]. Однак Г.Коль заперечував намір створити Сполучені Штати Європи. Натомість він наполягав на тому, аби не заперечувалась можливість розгортання тенденцій у цьому напрямку в майбутньому.

В цей час Німеччина вважала, що Італія, Іспанія, Португалія та Греція не готові до членства в Монетарному союзі за економічними критеріями, водночас Бонн відкидав побоювання найбідніших країн ЄС тим, що розширення Європейського Союзу на Схід скоротить обсяг допомоги їм. Водночас Німеччина та Франція наполягали, аби рішення з питань спільної внутрішньої та правої політики приймались кваліфікованою більшістю.

Врешті у грудні 1996 р. на сесії Європейської Ради в Дубліні було затверджено «Пакт стабільності й розвитку», який мав гарантувати стабільність нової спільної валюти. У разі дефіциту національного бюджету у розмірі 3% пропонувалось запроваджувати автоматичні санкції щодо країни порушника. Водночас Коль та Міттеран підписали спільну німецько-французьку концепцію безпеки і оборони. Проблему формування Монетарного союзу ЄС Г.Коль зробив передвиборчою темою, сподіваючись, що соціал-демократи як проєвропейська партія не буде відкидати цей проект.

На зустрічі з представниками християнсько-демократичних партій Європи Коль зазначив, що докладе максимум зусиль, аби з 1 січня 2002 р. в гаманцях європейців було євро. Коль вимагав ясної відповіді щодо можливості участі Великої Британії в Монетарному союзі ЄС. Канцлер сигналізував, що ФРН проти надмірної централізації виконавчої влади в ЄС. Проте фунт стерлінгів виявився важливішим [33, с.19].

Тим часом у свій 67 день народження 3 квітня 1997 р. Г.Коль зробив офіційну заяву про намір висунути свою кандидатуру на виборах у вересні 1998 р. Коль мав всі підстави зазначити, що «те, що я обіцяю, те й роблю» [26, с.118].

Зокрема, так було і на міжнародній арені. Завдяки зусиллям Коля 27 травня 1997 р. в Парижі було підписано «Основний акт про відносини, співробітництво і безпеку» між НАТО і Росією. Тим самим Г.Коль та французький президент Ж.Ширак намагались уникнути нового розподілу Європи. Однак Росія залишилась при власній думці, що ні ОБСЄ, ні розширений НАТО не є монополістами у пошуку відповідей на всі питання європейської безпеки.

У червні 1997 р. Європейська Комісія прийняла програму «Agenda 2000» (Порядок денний 2000 р.), яка визначила завдання наднаціональних структур ЄС та національних урядів країн членів ЄС, котрі постали на початку нового тисячоліття. Г.Коль погодився з основними пріоритетами цієї програми. Помітним внеском до процесу розбудови спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС у жовтні 1997 р. стало рішення Коля про фінансування німецької частки в реалізації спільного європейського проекту в галузі озброєнь розробки та початку серійного виробництва винищувача «Єврофайтер» [18, с.192].

Останнє рішення відразу наразилось на гостру критику опозиції. Адже скорочення соціально-економічних розбіжностей між різними регіонами відбувалось повільно. Причому однаково цей процес відбувався, як в об'єднаній Німеччині, так і в єдиній Європі. Всупереч усім зусиллям інститутів ЄС і національних урядів розрив у розвитку між регіонами Європи залишався набагато глибшим, ніж між країнами-членами. У районах, де показник добробуту не перевищує 75% від середнього по ЄС, проживала четверта частина населення Європейського Союзу, тоді як в аналогічних районах США лише 2-3% населення [3, с.299].

Врешті за наслідками роботи міжурядової конференції 2 жовтня 1997 р. було підписано «Амстердамський договір про зміну Договору про Європейський Союз, договорів, які заснували Європейські Співтовариства та пов'язаних з ним актів» [7, с.11]. Зокрема, вперше наголошувалось, що застосовуватимуться санкції проти країн-учасниць у разі порушення базових принципів ЄС та фундаментальних принципів свободи й демократії.

Крім того, Амстердамський договір наголосив на значенні дотримання соціальних прав. Також посилювались положення про захист довкілля, охорону здоров'я, захист споживачів. Амстердамський договір визначив, що громадянство ЄС доповнює, а не замінює національне гро-

мадянство. Були розширені повноваження Європейського парламенту. Відтепер кожний новий голова Європейської Комісії мав затверджуватись Європейським парламентом [1, с.106].

Згідно з принципом субсидіарності зайнятість залишалася в ексклюзивній компетенції держав-членів, але Амстердамський договір відкрив шлях до більш ефективної координації національних політик у сфері розробки стратегії зайнятості, зокрема, сприяння становленню кваліфікованої підготовленої та пристосованої до конкуренції робочої сили [3, с.284]. Проте це не дало шансу Г.Коль наполовину скоротити рівень безробіття в Німеччині.

Г.Коль підтримав положення Амстердамського договору, які визначили основні принципи спільної зовнішньої політики ЄС. Вони передусім полягали у захисті спільних цінностей, фундаментальних інтересів, зміцнення інтегрованості ЄС. Посилення безпеки ЄС в усіх аспектах. Підтримка міжнародного співробітництва та миру. Змінювалась процедура прийняття рішень у питанні спільної зовнішньої та оборонної політики. Було погоджено, якщо держави-члени утримуються від голосування за певне рішення, вони не зобов'язані його виконувати, але при цьому погоджуються, що прийняте рішення стосується всього ЄС. З цією метою вводилась посада Верховного голови з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки [15, с.44]. Врешті Амстердамський договір інтегрував Шенгенські угоди у правову систему ЄС.

В процесі єднання Європи Г.Коль доклав багато дипломатичних зусиль для підготовки та підписання 16 грудня 1997 р. протоколів про вступ Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО. На думку Г.Коля, європейська інтеграція є відповіддю на питання війни чи миру в Європі. Німецький канцлер ще раз нагадав про це 10 лютого 1998 р., коли помер М.Шуман (народився 10 квітня 1911 р.). Того ж дня Г.Коль в зв'язку з цим висловив співчуття народам Європи.

А вже 31 березня 1998 р. розпочались переговори про вступ до ЄС з так званою «люксембурзькою групою» (тут було прийнято це рішення) країн кандидатів Угорщиною, Польщею, Словенією, Чехією, Естонією. Зазначимо, що Г.Коль вважав, що інша п'ятірка кандидатів Словаччина, Латвія, Литва, Кіпр і Мальта за економічними показниками ще не досягли рівня виконання копенгагенських критеріїв членства в ЄС.

Щодо косовської проблеми, то в 1997 р. Коль та Ширак запропонували надати цьому краю спеціальний міжнародний статус до остаточного вирішення питання незалежності. Після війни 1999 р. за таким сценарієм до 2005 р. ця проблема і вирішувалась. 31 березня 1998 р. Конституційний Суд ФРН прийняв історичне рішення про легітимність участі Федеративної Республіки Німеччини в Монетарному союзі ЄС. Не відкриті, а закриті кордони є загрозою для ефективного розвитку економіки.

1-2 травня 1998 р. на брюссельському самміті Європейської Ради було прийнято рішення щодо заключного етапу підготовки до введення спочатку в безготівковий обіг спільної європейської грошової одиниці, яку назвали євро. Причому керівництво Бундесбанку наполягало на створенні валютного союзу в ЄС лише за умов попередньої гармонізації основних економічних параметрів між країнами угруповання, які мають забезпечувати проведення стабільної антиінфляційної політики.

Водночас були побоювання, що отримання федеральним урядом на наднаціональному рівні додаткових важелів тиску на рішення Бундесбанку може обмежити його незалежність від виконавчої влади. Г.Коль та французький президент Ж.Ширак погодили кандидатуру В.Дуйсінберга на посаду першого голови Європейського центрального банку, який було вирішено розмістити у Франкфурті-на-Майні. Через вісім років його мав замінити француз Ж.-К.Тріше.

З'ясувалось, що макроекономічні критерії, дотримання яких є передумовою для членства в Монетарному союзі, виконали 11 з 15 країн членів ЄС, а саме Австрія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція. Відмовились приєднатись до зони євро Велика Британія, Данія, Швеція, а Греція виконала відповідні передумови лише 2000 р.

12 червня 1998 р. Г.Коль відсвяткував 25 річний ювілей перебування на чолі ХДС. Опоненти звинувачували Коля в тому, що після об'єднання Німеччини він надто різко переорієнтував ієрархію німецьких національних інтересів на користь об'єднаної та розширеної Європи. Зокрема, німецькі соціал-демократи наголошували, що історія не повинна грати проти майбутнього. Наприкінці червня 1998 р. Коль запізно намагався перевести передвиборчу кампанію на тему боротьби не персоналій, а партійних програм, тому він відмовився від телевізійних дебатів з Г.Шрьодером [22, с.198].

30 червня 1998 р. Г.Коль виступив на інавгурації Європейського центрального банку, який розташований у Франкфурті-на-Майні. Це був його справжній бенефіс як не лише канцлера, який об'єднав Німеччину, а й Європу. Євро розглядався як пілотний проект для інших економічних інтеграційних структур [33, с.18].

Тодішній турецький прем'єр-міністр М.Йилмаз, з огляду на негативну позицію ХДС-ХСС щодо подвійного громадянства для етнічних турків у Німеччині, закликав голосувати за соціал-демократів. Водночас Г.Коль не допустив, аби передвиборча кампанія в Німеччині розгорталась у антиєвропейських тонах з огляду на об'єктивне занепокоєння соціальними втратами в силу розширення ЄС та підготовки до введення спільної грошової одиниці.

Врешті 27 вересня 1998 р. Г.Коль програв вибори. 7 листопада 1998 р. він офіційно склав повноваження лідера Християнсько-демократичної партії. Слід звернути увагу на певні рекорди, наприклад, якщо Бісмарк в умовах імперії був рейхсканцлером 19 років, то Г.Коль в умовах демократичної політичної системи виконував функції бундесканцлером 16 років.

Однак всьому свій час. Г.Коль залишив посаду федерального канцлера, віддавши «у спадок» спільну європейську грошову одиницю євро, яка з 1 січня 1999 р. була введена у безготівковий обіг. Проте на тому етапі економічна рецесія перешкоджала ФРН у повній мірі виконувати роль катализатора створення спільного економічного простору в Європі.

24-25 жовтня 1998 р. на віденській зустрічі Європейської Ради відбулись урочисті проводи на заслужений відпочинок 68 річного Г.Коля. Г.Шрьодер офіційно вступив на посаду канцлера 27 жовтня 1998 р. Певним сюрпризом було рішення 33 річного сина Петера одружитись із своєю 30 річною турецькою подругою Еліф Сезен. 7 листопада 1998 р. Коль став почесним головою ХДС.

19 квітня 1999 р. Г.Коль був на першому урочистому засіданні бундестагу, яке відбувалось у реставрованому приміщенні колишнього рейхстагу. В інтерв'ю журналістам він наголошував, що без участі Росії на Балканах не може бути миру. На його думку, подальше розширення Європейського Союзу лишається головним питанням війни та миру в майбутньому. Адже уряди приходять й ідуть, але Європі необхідно зміцнювати партнерство між народами. Водночас майбутнє ЄС, на думку Г.Коля було за федеральною, децентралізованою, відкритою Європою [Wirtschaftswoche — 1999. — №18. — с.19].

Оцінюючи тривалий період перебування Г.Коля при владі, слід наголосити на важливих досягненнях європейської інтеграції цього періоду, які не в останню чергу стали і заслугами самого Г.Коля. Передусім він докладав максимуму зусиль для двох розширень ЄС та для реалізації проекту створення монетарного союзу ЄС як важливого фактору глобальної економіки.

В середині листопада 1999 р. популярний тижневик «Der Spiegel» оприлюднив інформацію про «чорну касу» ХДС за часів Г.Коля. Зокрема, мова йшла про продаж Саудівській Аравії бронетранспортерів «Фукс», а комісійні гроші за цю обладку осіли на таємному рахунку ХДС у Ліхтенштейні [14, с.23]. Захищаючись від звинувачень, Г.Коль заявив, що всі чорні рахунки були виключно партійними [22, с.218]. До речі у 2000 р. російський президент В.Путін так коментував політичний скандал навколо батька німецької єдності: «який лідер, такий і скандал. Насправді вони знеслились, їх добивають. У певній мірі помилки були

допущені і керівництвом ХДС. Від одного лідера, навіть такого потужного, як Коль, за шістнадцять років втомлюється будь-який народ, навіть такий стабільний як німці. Вони мали це вчасно зрозуміти» [2, с.177].

19 січня 2000 р. остаточно Г.Коль залишив керівництво ХДС, відмовившись назвати імена анонімних спонсорів партії. У березні 2000 р. він повернувся до каси партії 5,9 млн. німецьких марок [22, с.203]. Сам Г.Коль вбачав версію витоку скандалу з рахунками партії з витоками з досьє «Штазі» відповідної інформації. Правда з'ясується після 2010 р., коли з політичної арени поступово відходить покоління, для якого історія НДР не була лише абстрактною сторінкою з підручника історії.

Проте, незважаючи на всі перипетії долі, Коль лишається впливовим німецьким політиком, до слова якого прислухаються. Зокрема, у вересні 2000 р. Г.Коль засудив роль уряду Г.Шрьодера у запровадженні санкцій ЄС проти Австрії після перемоги в цій Альпійській Республіці право популістської «Партії Свободи» на чолі з Й.Хайдером [22, с.324]. Однак до політичних неприємностей Коля долались проблеми в особистому житті.

У червні 2001 р. покінчила життя смертельно хвора дружина Гельмута Коля Ханнелора Коль, з якою він прожив близько півстоліття. Однак доля все ще лишається прихильною до старого колишнього канцлера. На Різдво 2004 р. він відпочивав на Шрі-Ланці, де дивом уник наслідків катастрофічного цунамі.

Тим часом у процесі обговорення першої спільної Конституції ЄС Г.Коль підтримав ідею багато швидкісної європейської інтеграції. Ядро ЄС має право поглиблювати ступінь своєї інтеграції незалежно від інших членів ЄС. Натомість, Г.Коль висловлював сподівання, що британський прем'єр-міністр Т.Блер не скотиться до позиції М.Тетчер, яка бачила в ЄС максимум лише зону вільної торгівлі. Канцлер німецької єдності критикував точку зору щодо розподілу голосів держав в ЄС залежно від кількості населення. «У сенаті США кожен штат має два голоси, хоча Каліфорнія в чотири рази більша за Вермонт». Водночас Коль критикував відмову направити підрозділи бундесверу в Ірак. В Туреччині відсутня релігійна свобода, що перешкоджає її членству в ЄС. Тому у разі вступу Туреччини ЄС будуть скасовані плоди політичної інтеграції і ЄС перетвориться лише на зону вільної торгівлі [Financial Times — 22 January 2004].

Гельмут Коль погоджувався з тим, що політичної легітиматії наднаціональних рішень потрібна конституція Європейського Союзу. Він наголошував, що перша спільна Конституція ЄС не вирішила основних протиріччів інтеграції, які полягають у потребі розробки більш ефективних

механізмів погодження спільних та національних інтересів, подолання протиріч між ідеєю наднаціональної федерації та національними суверенітетами, між єдністю та різними швидкостями європейської інтеграції, між корпоративними та громадськими інтересами. Адже ефективна політика неможлива без європейського громадського суспільства. На його думку, після найбільшого в історії європейської інтеграції розширення Європейського Союзу першочерговим завданням є зміцнення політичних структур, які мають забезпечувати ефективне функціонування єдиної Європи. Ключовим завданням європейської інтеграції з точки зору Г.Коля лишається вирішення завдання формування спільної європейської ідентичності як світової потуги.

-
1. Европейский Союз: консолидированные договоры. — К. — 1999.
 2. От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным. — М. — 2000.
 3. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.
 4. Современные международные отношения. / Под ред. А.В. Торкунова. — М. — 2001.
 5. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. — М. — 2003.
 6. Alexander von Plato. Die Vereinigung Deutschlands. Ein Weltpolitische Machtspiel. — Berlin. — 2002.
 7. A. Duff. The Treaty of Amsterdam. Text and commentary. — London. — 1999.
 8. Wolfram Bickerich. Der Enkel. Analyse der Ära Kohl. — Düsseldorf. — 1995.
 9. Werner Maser. Helmut Kohl. Der deutsche Kanzler. Biographie. — Berlin. — 1990.
 10. Franz Borkenhagen. Europa braucht GASP. Gemeinsame Außen- und Sicherheitspolitik in und für Europa. — Bonn. — 1993.
 11. James Baker. The Politics of Diplomacy. Revolution, War & Peace, 1989-1992. — New York. — 1995.
 12. Deutsche Außenpolitik 1990-1991. Auf dem Weg zu einer europäischen Friedensordnung. — Bonn. — 1991.
 13. Das Maastricht — Urteil des Bundesverfassungsgericht // Europa-Archiv — 1993. — №22.
 14. Der Spiegel. — 1999. — №45.
 15. Deutschland. — 1994. — №4.
 16. Einheit in Frieden und Freiheit. Dokumente der Wiedervereinigung Deutschlands. — Braunschweig. — 1991.
 17. Joachim Bauer. Europa der Regionen. Aktuelle Dokumente zur Rolle und Zukunft der deutschen Länder im europäischen Integrationsprozeß. — Berlin. — 1991.

18. Jürgens Thomas. Die Gemeinsame Europäische Außen-und Sicherheitspolitik. — Köln. — 1994.
19. Rudi Dornbush. Euro Fantasies. // Foreign Affairs. — September/October 1996.
20. Hans Modrow. Ich wollte ein neues Deutschland. — Berlin. — 1998.
21. Helmut Kohl. Ich wollte Deutschlands Einheit. — Berlin. — 1996.
22. Helmut Kohl. Mein Tagebuch. 1998-2000. — Berlin. — 2000.
23. Helmut Kohl. Erinnerungen. 1930-1982. — München. — 2004.
24. Henry Krägenau, Wolfgang Wetter. Die Europäische Wirtschafts-und Währungsunion. Vom 25. Karl Hugo Pruys. Helmut Kohl. Die Biographie. — Berlin. — 1995.
26. Karl Rudolg Korte. Deutschlandspolitik in Helmut Kohl Kanzlerschaft. — Berlin. — 1998.
27. Klaus Naumann. Die Bundeswehr in einer Welt im Umbruch. — Berlin. — 1994.
28. Klaus Henning. Die deutschen Bundesländer und die Europäischen Union. Die Mitwirkung der Länder am EU-Integrationsprozeß seit dem Vertrag von Maastricht. — Vierow. — 1996.
29. Läufer Thomas. Europäische Union — Europäische Gemeinschaft. Die Vertragstexte von Maastricht. — Bonn. — 1995.
30. Padgett Stephen. Adenauer to Kohl: the development of the German chancellorship. — London: Hurst. — 1994.
31. Robert Hoffmann. Geschichte der deutschen Parteien von der Kaiserzeit bis zur Gegenwart. — München. — 1993.
32. Christian Hacke. Weltmacht wieder Willen. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. — Frankfurt-am-Maine. — 1993.
33. Thillo Sarrazin. Der Euro: Chance oder Abenteuer? — Bonn. — 1997.
34. Werner Maser. Helmut Kohl. Der deutsche Kanzler. Biographie. — Berlin. — 1990.

СИМВОЛ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Вацлав Гавел

*«Я дійшов висновку —
він може здатись надто драматичним,
але клянусь, я саме це маю на увазі, —
що краще взагалі не жити, ніж жити без честі».*

Вацлав Гавел

Вацлав Гавел по праву вважається одним з найвідоміших громадсько-політичних і державних діячів сучасності. З іменем цієї людини, яку називають моральним авторитетом, обличчям чеської нації, політичним довгожителем Європи, завдяки якому лідери світових держав рахуються з «маленькою» Чехією, пов'язана вся історія постсоціалістичного розвитку цієї країни в центрі європейського континенту. Драматург і філософ, колишній дисидент і правозахисник, останній чехословацький і перший чеський президент, він один із тих, хто став символом демократичних змін у Східній Європі кінця 80-х років минулого століття, які поклали початок поверненню країн регіону після майже півстолітнього тоталітарно-комуністичного панування до європейського співтовариства вільних народів і сприяли об'єднанню Європи.

Поєднання в одній особі письменника, політика і державного діяча — явище досить рідкісне у світовій практиці, тому не випадково всебічне вивчення політичної і творчої біографії В.Гавела розпочалося зразу ж після його приходу у високу політику під час «оксамитної революції» 1989 р. в Чехословаччині, куди він прийшов для багатьох несподівано, але з чистою совістю і чистими руками.

Народився Вацлав Гавел 6 жовтня 1936 р. в Празі в заможній родині підприємців, що володіла домами, землею, лісом, кіностудією, концертним залом і була тісно зв'язана не лише з промисловими та фінансовими колами міжвоєнної Чехословаччини, але й з культурним середовищем свого часу. Тому не дивно, що дитинство Вацлава було щасливим, хоча не все тоді здалося йому безхмарним: «Коли ми жили в заміському будинку і я ходив там до місцевої школи, я, на відміну від своїх однокласників і друзів, користувався різними перевагами і привілеями: був «панським синком» з багатой впливової родини... Все це, звичайно, створювало між мною і моїм безпосереднім оточенням... соціальний бар'єр, який я, маленька дитина, хоч це і дивно, дуже гостро відчував і важко сприймав, вважаючи це своїм нещастям: я соромився тих привілеїв, прагнув їх позбутися і хотів почуватися як усі» [4, с. 11].

В сім'ї Гавелів, як згадував з теплотою своє дитинство майбутній президент, панувала «атмосфера масариківського гуманізму». Вацлав захоплювався книжками Карела Чапека і Ярослава Гашека, знайомився з творами Франца Кафки і Томаша Масарика, який згодом став для нього безумовним авторитетом і прикладом служіння своєму народу. Гавелів часто відвідували відомі на той час діячі чеської культури і науки і спілкування з ними сприяло розвитку мистецьких здібностей у молодого Вацлава, стало одним із найсильніших вражень його дитинства.

У дев'ятирічному віці Вацлав поступив до елітної школи-інтернату у Подебрадах, де навчався неповних три роки — до 1948 р. Саме в цей рік він зазнав потрясіння, що вплинуло на все його подальше життя. Після так званого «Переможного Лютого» (прийняте в комуністичній пропаганді й історіографії найменування подій лютого 1948 р., коли в наслідку політичної кризи в Чехословаччині до влади вперше прийшов комуністичний уряд, аналог радянського «Великого Жовтня»), у батьків Вацлава відібрали практично все, що було зароблено ними завдяки їхнім здібностям і копіткій праці. З представників заможних верств, яких глибоко шанували в домюнхенському чехословацькому суспільстві, Гавели перетворилися на громадян, у яких за комуністичного режиму не було майбутнього (щоправда, вони уникли політичних процесів кінця 40 — початку 50-х років, які в першу чергу торкнулися чехословацької інтелігенції). На Вацлаві Гавелі на тривалий час поставили клеймо людини буржуазного походження, у зв'язку з чим він мав обмежені можливості здобути вищу освіту. Після закінчення основної школи його не прийняли до гімназії. Прийшлося протягом п'яти років працювати лаборантом в хімічній лабораторії Чеського вищого технічного училища в Празі і навчатися у вечірній гімназії.

Найбільше в цей час В.Гавел, маючи літературні здібності, цікавився мистецтвом, філософією, літературою, робить перші самостійні поетичні спроби. Після одержання атестата про закінчення вечірньої гімназії, у 1954 р. Вацлав спробував вступити до Академії мистецтва, проте в цей привілейований навчальний заклад молодь «буржуазного походження» не приймали. Щоб уникнути служіння в армії і мати можливість займатися мистецтвом, він у 1955 р. подав документи туди, куди приймали всіх — до вищого технічного училища, де він донедавна працював лаборантом. Але провчившись два роки він зрозумів помилковість свого вибору і залишив училище. Після повторної невдалої спроби вступити до Академії мистецтва, В.Гавелу все ж таки довелося піти в армію. З 1957 р. по 1959 р. він відбував дійсну строкову службу в Чеських Будейовицях військовим техніком 15-ї артилерійської дивізії. Саме на цей період припадають його перші драматургічні спроби. В армії разом з іншими здібними до мистецтва солдатами він організував самодіяльний театр, де ставилися його перші, переважно іронічного характеру п'єси.

Після завершення служби в армії і чергової невдалої спроби вступити до Академії мистецтв, Вацлав Гавел почав працювати у маленьких празьких театрах «АБС» і «На забрадлі» — спочатку робітником сцени, потім асистентом режисера, завідуючим літературною частиною, драматургом. Вже його перша п'єса — «Свято в саду», поставлена у 1963 р. в театрі «На забрадлі» режисером О.Крейчи, приносить автору успіх. В цей час молодий драматург зацікавився театром абсурда, в якому вбачав можливість в інакомовній формі говорити про важливі проблеми, що хвилювали глядачів. Він став одним з творців так званого «паралельного» мистецтва, яке намагалося бути вільним від ідеологічних штампів того часу. «Мені пощастило, що я став учасником загального процесу, співтворцем нової ери у нашому театрі», — зазначав Гавел у своїй відомій книзі «Заочний допит» [4, с. 53].

У 1964 р. Вацлав Гавел одружився з Ольгою Шпліхаловою — енергійною дівчиною, старшою за нього на три роки, яка працювала білетером у театрі «На забрадлі», походила з робітничої родини і з якою він познайомився ще перед службою в армії. Цей шлюб виявився щасливим — занадто сором'язливого Вацлава добре доповнювала впевнена в собі Ольга, яка протягом тридцяти двох років була вірним помічником і другом майбутнього президента.

У 1966 р. В.Гавелу вдалося заочно закінчити театральний факультет Академії мистецтва в Празі. Поступово В.Гавел набуває популярності і як публіцист, критик, редактор. Зокрема, він стає членом редколегії літературно-мистецького журналу «Тварж», який пізніше сам Гавел охарактеризував як «острівець свободи в океані чогось такого, що хоча і

вважало себе безмежно свободним, але все ж внутрішнє свободним не було». Навколо цього журналу гуртувалися молоді літератори, що зайняли неприйнятну для ортодоксальних письменників позицію й відкрито виступили проти конформістів, які склали більшість у Спілці письменників Чехословаччини. Керівництво Спілки, у свою чергу, звинувачувало сміливців у поширенні «небезпечного індивідуалізму» та запереченні соціалістичних принципів у мистецтві. На позачерговій конференції Спілки чехословацьких письменників у червні 1965 р. молоді реформатори палко обстоювали позицію журналу, а також виступили на захист заборонених письменників, що на той час для комуністичних ортодоксів було особливою кромолою. На конференції виступив і Вацлав Гавел, який рішуче обстоював надання письменникам справжньої свободи творчості: «Спілка письменників ніколи не має бути інституцією, яка дає директиви як писати або ставити перед літературою якісь художні завдання, — наголошував він. — Саме навпаки: вона мусить допомогти літературі стати справді кращою літературою; письменникам, щоб не втрачали власного обличчя; журналам, щоб були такими, якими хочуть бути, а отже — добрими часописами» [10, с. 43]. На думку біографів Гавела, активна публічна нонконформістська діяльність у цьому виданні, що незабаром вимушене було припинити своє існування, стала вирішальною для всієї подальшої його політичної діяльності і призвела політично заангажованого драматурга до дисиденства.

У той час п'єси Вацлава Гавела «Сповідання», «Важко зосередитися» та інші вже ставилися в театрах багатьох країн світу, зокрема в Австрії, Великій Британії, Фінляндії, Угорщині, Швеції, Швейцарії, США, ФРН, Югославії, Франції, Італії, Японії. На думку фахівців, після Карела Чапека твори жодного чеського драматурга не мали такої популярності у світі, як твори В.Гавела. В західній пресі з'являються його численні інтерв'ю, де йдеться не лише про мистецтво, а й про суспільно-політичну ситуацію в Чехословаччині, зловоденні проблеми тогочасного життя. Слово й думки Гавела отримували все більшу вагу й підтримку в середовищі чеської і словацької інтелігенції. Зокрема, його обирають керівником групи молодих літераторів, що пізніше стала організацією незалежних письменників, яка об'єднувала безпартійних художників слова. Звичайно це не могло не турбувати партійних функціонерів, які намагалися применшити значення творчості В.Гавела, не випускали автора за кордон на прем'єри його п'єс, міжнародні конференції тощо.

У червні 1967 р. відбувся з'їзд чехословацьких письменників, який став свого роду прелюдією до подій, що увійшли в історію як «Празька весна», активним учасником яких став Вацлав Гавел. Саме він запропонував на з'їзді конкретну програму щодо перетворення Спілки письмен-

ників у справді творче й незалежне від ідеологічних настанов Комуністичної патії Чехословаччини об'єднання. Зокрема, з високої трибуни письменницької організації країни пролунала різка критика керівної ролі комуністичної патії в мистецтві, що вважалося найсерйознішою критикою комуністичної ідеології в цілому. Позицію В.Гавела на з'їзді підтримали прогресивно мислячі літератори, члени КПЧ П.Когоут, Л.Вацулік, І.Кліма. Під час роботи з'їзду було оприлюднено уривок з відкритого листа О.Солженіцина з'їзду письменників СРСР з критикою радянської дійсності (1967 р.). Все це викликало обурення у партійних функціонерів, які після з'їзду вилучили з лав КПЧ Л.Вацуліка і І.Кліму, а П.Когоуту було винесено сурову догану.

Прагнення до свободи й справедливості стало однією з домінуючих рис характеру Вацлава Гавела і на повну силу проявилось в його подальшій творчості та політичній діяльності. З початком 1968 року він з головою поглиблюється у політичне життя, бере участь у багаточисельних зустрічах, зборах, мітингах. У березні 1968 р. в ЧССР створюється організація «Коло незалежних письменників», до якої увійшли понад 50 художників слова з 350 делегатів останнього з'їзду чехословацьких письменників. Очолював це об'єднання, що протистояло офіційному Союзу письменників, від самого початку і до його заборони в 1970 р. В.Гавел.

Незабаром створюється Клуб активних безпартійних (КАН), до якого увійшли не тільки письменники, а й вчені, викладачі тощо. Загальна кількість членів Клубу становила понад 5000 чоловік і він заявив про себе як серйозна політична сила, яка могла перетворитися на опозиційну партію. Одним з керівників об'єднання став Вацлав Гавел. В опублікованій 4 квітня 1968 р. у популярному серед чехословацької інтелігенції періодичному виданні «Літерарні листи» статті «На тему опозиції» він відкрито закликає до формування політичної опозиції, без якої, на його думку, є неможливим процес реформ. Зокрема, наголошуючи на необхідності відродження некомуністичних партій, В.Гавел підкреслив, що «про демократію можна серйозно говорити тільки тоді, коли народ має можливість вільно зробити вибір — хто має владарювати. Це передбачає існування хоча б двох суміжних альтернатив. Інакше кажучи, двох правоздатних рівноправних і незалежних одна від одної політичних сил, з яких обидві мають однакові шанси стати керівною силою в державі, якщо так вирішить народ» [17, с.4].

На початку серпня 1968 р. у пресі з'являється відомий реформістський маніфест «Дві тисячі слів», під яким підписалися найбільш відомі представники інтелектуального життя Чехословаччини. Через кілька днів після його опублікування з його авторами — Л.Вацуліком, В.Гавелом, П.Когоутом та іншими письменниками зустрілися керівники Комуні-

стичної партії Чехословаччини на чолі з А.Дубчеком, який обійняв посаду першого секретаря ЦК КПЧ на січневому 1968 р. пленумі ЦК і намагався всіляко сприяти здійсненню демократичних змін у чехословацькому суспільстві на основі прийнятої квітневим 1968 р. пленумом ЦК КПЧ «Програми дій». Під час цієї зустрічі Гавел мав можливість безпосередньо вести з ним дискусію. І хоча про 1968 рік Вацлав Гавел говорив, що він «не був в центрі подій. На чолі політичних подій стояли комуністи-реформатори, яким я не був, хоча серед них у мене на той час було багато друзів», але залишитися осторонь бурхливих подій «Празької весни» він не міг. Він здійснював активну реформістську роботу в Союзі письменників, багато мандрував по світу (в цей невеликий період він мав закордонний паспорт), де виступав з роз'ясненням необхідності та цілей демократичних реформ у своїй країні. У відкритому листі А.Дубчеку від 9 серпня 1968 р. В.Гавел підкреслив, що підписавши (під тиском радянського керівництва) московський протокол, тодішнє політичне керівництво Чехословаччини припустилося великої помилки. А в драматичні серпневі дні 1968 р., коли до ЧССР згідно рішення Москви були введені «союзницькі» війська держав Організації Варшавського Договору для «виконання інтернаціонального обов'язку — захисту соціалізму в братній країні», він перебував у містечку Ліберець, де бачив радянські танки, стихійні демонстрації проти окупації країни, писав політичні заяви, тексти листівок, які розклеювалися у всьому місті та проголошувалися місцевим радіо.

Після серпня 1968 р., коли представники творчої інтелігенції опинилися перед вибором: підкорення реальності, супротив їй або еміграція (принаймні внутрішня), — Вацлав Гавел обирає свій шлях. «Єдиний шлях до дійсного й дієвого політичного впливу, — пише він з приводу цієї дилеми у статті «Фальшива дилема» в останньому числі тижневика «Зітршек» за 1968 р., — це, навпаки, саме послідовне осмислення й вираження власних позицій, створення власної позитивної програми, що ґрунтується на власному поясненні дійсності в душі власних уподобань й інтересів. Програма підтримки уряду сама по собі настільки ж беззуба і негативна, як і виступ проти нього; позитивна політична програма завжди вимагає бути за щось, а точніше — за себе, ще точніше — за свої дійсні інтереси». Отже, Гавел-письменник робить для Гавела-політика висновок: «не втручатися в ... глобальні ідеологічні полеміки з центром, жертвуючи в таких полеміках конкретними речами, а боротися саме і тільки «за» конкретні речі» [9, с. 20-21]. Саме ці переконання визначили поведінку Гавела протягом наступних двох з лишнім десятиліть — від серпня 1968 до листопада 1989 років, коли такою конкретною справою для нього стала боротьба за права людини.

Після поразки «Празької весни», коли спроба побудови «соціалізму з людським обличчям» в Чехословаччині через військове втручання ззовні зазнала невдачі, країну залишило чимало діячів культури. Була така можливість і у Вацлава Гавела, коли наприкінці 1968 р. він отримав від фонду ім. Форда запрошення відвідати США, де міг би спокійно займатися літературною діяльністю та, спостерігаючи за своїми репресованими одноподумцями, ймовірно, і не повернутися до Чехословаччини. Однак Гавел відмовився від цієї вигідної пропозиції, мотивуючи своє рішення тим, що не може залишити країну в складний для неї період.

Прихід у квітні 1969 р. до керівництва КПЧ (а після хвороби президента ЧССР Л.Свободи — і до керівництва країною) Г.Гусака та його оточення — так званих «здорових сил» в комуністичній партії, привів не стільки до так званої «консолідації» чи «нормалізації», скільки до стагнації в Чехословаччині. Розпочалися широкомасштабна чистка в партії (з її лав було виключено півмільйони людей, що не змогли «пристосуватися» до нових порядків), а згодом нове керівництво країни перейшло до сурової практики репресій щодо інакомислячих, зокрема, їх ув'язнення, вигнання або заборону на професійну діяльність. Тисячі письменників, вчених, журналістів та інших представників інтелігенції вимушені були емігрувати, або стали вантажниками, кочегарами, мийниками вікон, конторськими службовцями тощо. Серед них був і Вацлав Гавел, який у 1969 р. вимушений був залишити театр, видання та інсценізація його творів були заборонені, за ним стежили, його телефонні розмови прослуховувалися. В.Гавел, зокрема, не потрапив до новоствореної у 1972 р. Спілки письменників Чехословаччини і став робітником-вантажником, хоча не полишив заняття літературною творчістю. Більшу частину часу він проводить на дачі в горах, де написав п'єси «Заколотники (1971) та «Жебрацька опера» (1972), а згодом, у 1975 р., такі відомі свої драматичні твори як «Аудієнція» і «Вернісаж» та невелику п'єсу «Проблема». Водночас, саме в ці часи стає все частіше чути його голос «правди проти брехні». Як письменник і громадянин В.Гавел займає нонконформістську позицію щодо подій, які відбувалися в Чехословаччині, говорив людям правду, діяв всупереч брехливим ідеологічним настановам комуністів. Все це врешті призвело його до дисиденства.

Вже у червні 1969 р. В.Гавел виступає з полум'яною промовою на з'їзді письменників, в якій порушує низку важливих тогочасних політичних питань. Зокрема, він звернув увагу на повернення на найвищі державні посади функціонерів старого гатунку, які неодноразово засвідчували свою неспроможність керувати країною і не мали підтримки серед населення, на введення жорсткої цензури, закриття багатьох журналів, приховування підконтрольними партії засобами масової інформа-

ції справжньої думки народу тощо. Йшлося також про порушення в країні прав людини, брудні кампанії в офіційній пресі проти представників реформаторських сил, поширення політичної демагогії й брехні. Така ситуація, на думку Гавела, сприяла виникненню в людей апатії, поглиблення почуття безсилля, поширення безпринципності та конформізму. А у серпні того ж року з нагоди річниці окупації Чехословаччини військами ОВД, В.Гавел у відкритому листі А.Дубчеку говорить про роль політичної еліти в розвитку суспільства і відповідальність політика перед народом у переломні періоди історії та закликає колишнього керівника чехословацьких комуністів дати публічну відповідну оцінку окупації 1968 р. «Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить зазнати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм в Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення» [4, с. 56], — писав Гавел.

Репресивні заходи 1970-1972 рр. в Чехословаччині призвели до згортання активності представників опозиції. Комуністичному керівництву вдалося на деякий час ліквідувати прояви опозиційного руху: більшість існуючих нелегальних політичних угруповань припинили своє існування.

Але у 1975 р. в Чехословаччині відбулася подія, яка змінила ситуацію: була розпущена популярна молодіжна рок-група «Плестік піпл», відбувся судовий процес над її членами і музикантів було відправлено за ґрати, хоча вони не вчинили нічого протизаконного. Цей випадок грубого порушення прав людини збігся у часі з підписанням у Гельсинки тодішнім президентом ЧССР Г.Гусаком відповідних міжнародних зобов'язань щодо їхнього дотримання. Вацлав Гавел та його друзі встали на публічний захист чеських музикантів і незабаром об'єдналися в групу, щоб рішуче протидіяти тоталітарному режиму і обороняти права чехословацьких громадян. Програмним документом цього правозахисного об'єднання, яке, однак, не було ні політичною партією, ні якоюсь підпільною організацією, стала так звана Хартія-77, одним із головних авторів якого був Гавел. У статті «Про сутність Хартії-77», яку підписали 242 діячів культури і науки Чехословаччини, В.Гавел зазначав: «Хартія була першим важливим суспільним виступом за епохи Гусака. В ній об'єдналися письменники і колишні політики, комуністи і некомуністи, католики і протестанти, інтелектуали і робітники, університетська професура і неконформістська молодь. Вони об'єдналися не на політичній основі, а з глибших причин. Скоріше людських, ніж політичних. Їхній спільний мотив був насамперед моральним» [4, с.61].

Вже в перший рік після оприлюднення цього документа (1977) кількість тих, що його підписали, збільшилась втричі (а на кінець 1989 р. Хартію підписали 1886 чоловік). Одним з головних речників щодо пред-

ставлення його в суспільстві та роз'яснення сутності й значення документа став Вацлав Гавел. У своїх численних виступах він наголошував, що Хартія виникла з намагання протидіяти аморальному тиску доби і була автентичною відповіддю громадянина на стан загальної деморалізації. «Це була спроба людини, яку принижують, підняти голову, говорити, коли примушують мовчати, виступати проти брехні, коли оббріхують, заперечити проти маніпулювання, коли маніпулюють. Це була спроба людини наповнити свої права, знову віднайти власну людську гідність та цілісність й оновити тим самим повагу до себе самої»[4, с. 61], — підкреслював Гавел.

Після публікації «Хартії-77» в Чехословаччині з новою силою розгорнулися політичні репресії, що, звичайно, не обійшли й одного з найвідоміших дисидентів країни — Вацлава Гавела. З 1977 по 1989 рр. він був чотири рази ув'язнений за активну політичну діяльність, спрямовану проти тоталітарного комуністичного режиму, або, як писав тоді центральний орган ЦК КПЧ газета «Руде право» — спочатку «за антигромадську», а потім — «підривну діяльність»: загалом Гавел пробув у в'язниці понад п'яти років. Втім, усі ці випробування на мужність та вірність своїм ідейно-політичним переконанням не зломали волю драматурга, який, зокрема, протягом відбуття покарання рішуче відхиляв численні офіційні й неофіційні пропозиції емігрувати [9, с. 24].

У 1978 р. В.Гавел став одним із засновників і керівників Комітету на захист незаконно переслідуваних — громадської організації, що боролася проти поліцейського свавілля, несправедливості суддів, зловживання владою тощо. Того самого року побачив світ один з кращих публіцистичних творів В.Гавела «Сила безсильних», де йшлося про природу диктатури, посттоталітарну систему і майбутнє комунізму, своєрідність ідеології та політичну боротьбу. Головна тема цього есе — роздуми автора над проблемою опозиції, джерела дисидентського руху, місце і роль дисидентів у тодішньому суспільстві. Гавел стверджує, що в «посттоталітарному суспільстві (так він називав суспільство «розвинутого соціалізму». — Авт.) влада бюрократії називається владою народу; ім'ям робітничого класу поневолюється він сам; повсюдне приниження людини видається за його остаточне звільнення; ізоляція від інформації називається її доступністю; урядове маніпулювання органами громадського контролю і урядове свавілля — дотриманням законності; придушення культури — її розвитком; поширення імперського впливу — за допомогою пригноблених; відсутність свободи слова — за вищу форму свободи; виборчий фарс — за вищу форму демократії; заборона вільної думки — за найпередовіше наукове світобачення; окупація — за братерську допомогу» [7, с. 20-21]. Якщо людина підтримує такий стан речей, то вона

«живе в брехні», а якщо починає займатися політичною діяльністю і включається у політичну боротьбу з існуючим режимом, то вона стає дисидентом, для якого найважливішим мотивом дій є природне бажання створювати і підтримувати «незалежне життя суспільства» як чіткий прояв «життя в правді», — підсумовується в есе. Звідсі і теорія «малих справ» В.Гавела, які є ні що інше, як міцні цеглинки великої майбутньої будови для вільного життя людства. У цей час драматург завершив п'єсу «Протест» (1978), що стала третьою з циклу одноактівок «Аудієнція» і «Вернісаж». Світове визнання здобула і книга «Листи Ользі», яка складається зі сповнених тепла і оптимізму листів В.Гавела з ув'язнення дружині (1979-1982 рр.), що наповненні глибоким філософським змістом.

Правдиве, але заборонене владою слово Вацлава Гавела йшло в народ у випусках «самвидава», що створював у Чехословаччині «паралельну культуру», ставши важливим форумом для альтернативного мислення в умовах неосталінського режиму Г.Гусака (приблизно 1/5 дорослого населення країни опосередковано з ним стикалася, а кожен двадцятий громадянин брав участь у створенні, розмноженні й поширенні самвидавничих публікацій), а також радіопередачах із за кордону, в книгах, що звозилися в країну туристами. А відтак — і в суспільну свідомість. І не випадково, чим частіше й злісніше офіційні засоби масової інформації Чехословаччини зображували В.Гавела агентом імперіалізму, злочинцем, що підриває основи соціалізму, тим більше зміцнювався його авторитет в країні: люди бачили в ньому захисника своїх прав, який чинить опір комуністичному режиму. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що, незважаючи на повне несприйняття устрою, який у тодішній Чехословаччині та інших країнах «соціалістичної співдружності» називався «реальним» або «розвинутим» соціалізмом», антисоціалістом у повому розумінні цього слова Гавел ніколи не був: він просто був переконаним, що відбулася девальвація цього поняття.

Розмірковування В.Гавела над майбутнім поневолених комуністичним режимом народів Східної Європи та комунізму загалом, сутністю політичної діяльності та зв'язком між політикою і мораллю тривали і у 80-ті роки ХХ ст. Про це свідчать і створена ним у 1984 р. п'єса «Largo desolato», що стала притчею про людську сутність, пошуки людиною самого себе, і написано у тому ж році есе «Політика і совість», де він зізнається, що є «прихильником «аполітичної політики». Тобто політики не як технології влади і маніпуляції нею для управління людьми, а політики як одного із засобів пошуку і здобуття сенсу в житті, як практичної моралі, як служіння правді, як органічно людяної турботи про ближніх. І хоча В.Гавел добре розумів, що «це, напевно, є засобом в сучасному світі надзвичайно непрактичним і дуже важко застосовуваним у повсякден-

ному житті», але підкреслював, що «мені не відома жодна краща альтернатива». Ці переконання Гавела дуже влучно характеризують його політичну діяльність, засновану на правді та моралі, прагненні робити політики «чистими руками» і жити за совістю. Ця ідея «моральної революції», наприклад, є головною у написаних ним у 1985 р. п'єсі «Спокуса» та есе «Спроба жити по правді», де автор говорить, що замість політичних партій бажав би бачити високоморальні особистості, здатних завоювати симпатії виборців власним авторитетом.

Отже, творчість Вацлава Гавела періоду 70-80-х років минулого століття була тісно пов'язана з його політичною діяльністю: у своїх драматичних та публіцистичних творах він нерідко змальовував абсурдність тоталітарної системи, викривав хибність комуністичної ідеології, виступав за права людини, писав, зокрема, протести, заяви, відкриті листи відомим у світі політикам, зміст яких є яскравим свідченням активної життєвої позиції письменника-дисидента.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в країнах Східної Європи завдяки діяльності дисидентів та комуністів-реформаторів і не в останню чергу під впливом «горбачовської перебудови» в СРСР, розпочалась епоха великих змін. Демократичні режими встановилися у Польщі, Угорщині, Східній Німеччині. Радикалізація опозиції в Чехословаччині, об'єднаної в неформальні групи й незалежні ініціативи, серед яких найбільшою стала група «Рух за громадянську свободу» на чолі з В.Гавелом, була помітна вже з січня 1989 р., коли мали місце демонстрації, щоб вшанувати пам'ять празького студента Яна Палаха, який спалив себе на знак протесту проти окупації країни військами Варшавського договору в 1968 р. Вацлава Гавела та десятки інших захисників громадянських прав влада кинула до в'язниці в надії придушити наростаючу опозицію. Цього разу його ув'язнення набуло широкого розголосу, звільнення ватажка дисидентів вимагали не тільки в Чехословаччині, а й далеко за її межами. Під тиском урядів західних країн незабаром Гавела випустили на свободу.

У червні 1989 р. В.Гавел та інші лідери опозиції підготували петицію під назвою «Декілька фраз», в якій було викладено вимогу чехословацькому керівництву негайної демократизації країни. Однак віддалений від народу, ортодоксальний режим Гусака — Якеша, що намагався «не помічати» серйозних змін в сусідніх країнах і не сприймав навіть горбачовських ідей гласності та перебудови, хоча і пообіцяв часткові економічні реформи, але відмовився вести переговори з опозиційними об'єднаннями. А 17 листопада 1989 р. чехословацький уряд з допомогою поліції жорстоко придушив студентську демонстрацію в пам'ять про загибель празького студента Яна Оплетала, вбитого нацистами під час студентських антифашистських зрушень п'ятдесят років тому. В цей день,

що вважається початком так званої «оксамитової революції» в Чехословаччині, понад п'ятсот молодих людей отримали серйозні травми. Ця жорстока реакція на мирну форму громадянського протесту стала іскрою, яка викликала спалах народного гніву. Хвилі антикомуністичних страйків і мітингів протесту прокотились по всій країні. Близько чверті мільйона чехословацьких громадян щодня виходили на вулиці, щоб засвідчити свою підтримку майбутнім демократичним змінам у суспільстві. Виявом зрілості громадянського суспільства в Чехословаччині стало утворення опозицією в перші дні після придушення студентської демонстрації двох альтернативних комуністичній партії політичних угруповань — «Громадянського форуму» в Чехії та «Громадськість проти насилля» в Словаччині. Головою першого з них став Вацлав Гавел — один з харизматичних лідерів «оксамитової революції» в Чехословаччині, який доклав великі зусилля, щоб не допустити кровопролиття та громадянського протистояння в суспільстві під час революції.

Позбавленому підтримки і навіть співчуття з боку Радянського Союзу комуністичному керівництву Чехословаччини, приведеному до влади після придушення «Празької весни» в ім'я брежнєвської доктрини «соціалістичного інтернаціоналізму», не залишалося нічого іншого, як увечері 24 листопада 1989 р. повним складом піти у відставку. Однак відбулися лише косметичні зміни у партійній еліті та уряді ЧССР, що викликало обурення у суспільстві. 26 листопада у своєму програмному документі Громадянський форум висунув вимоги щодо перебудови політичної та економічної системи Чехословаччини, розмежування влади, розвитку ринкової економіки, захисту навколишнього середовища і зміни зовнішньополітичного курсу, який б дозволить країні повернути почесне місце у Європі і світі. «Ми вимагаємо, — наголошувалося в документі, — докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути і механізми, які б забезпечили реальну участь громадян у суспільному житті і одночасно стали б дієвим бар'єром проти зловживання політичною і економічною владою. Всі існуючі і новостворені партії та інші політичні і громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах до всіх рівнів влади. Однак, це передбачає, що комуністична партія відмовляється від гарантованої конституцією провідної ролі в суспільстві, а також від монопольного контролю над засобами інформації. Їй ніщо не заважає зробити це вже завтра» [14, с. 231].

На наступний день, 27 листопада, в Чехословаччині відбувся загальний страйк на підтримку «оксамитової революції», який паралізував усю країну, продемонструвавши, що у комуністичного уряду нема іншого виходу, як прийняти вимоги опозиції. 29 листопада Федеральні Збори ЧССР

скасували статтю конституції про провідну роль комуністичної партії, а 10 грудня було сформовано Уряд національного порозуміння з некомуністичною більшістю. Тим часом, 4 грудня в Москві відбулася нарада керівників країн-учасниць Варшавського Договору, на якій СРСР та його союзники формально визнали, що вторгнення у Чехословаччину в серпні 1968 р. було незаконним. Спільна заява, прийнята в кінці наради, ознаменувала остаточну відмову від брежнєвських принципів і відкривала шлях до революційних перетворень у колишніх країнах-сателітах.

В ці переломні для країни дні саме Вацлав Гавел став загально визнаним національним лідером: нація повірила скромному ідеалістичному драматургу, колишньому політичному в'язню, якого історія висунула на передній край революційних зрушень. Уся Прага була в плакатах, які вимагали обрання Гавела президентом Чехословаччини. А сам кандидат на найвищу посаду в країні в інтерв'ю газеті «Руде право» таким чином охарактеризував основні принципи, якими він буде керуватися в разі обрання президентом: «Я не сповідаю ніякої ідеології, не схильний до будь якої доктрини, нікому заздалегідь готовому, розробленому ким-небудь іншим світогляду. Я не вважаю себе належним до тої чи іншої політичної течії. Я просто на боці правди проти брехні, на боці розуму проти безглуздя, на боці справедливості проти несправедливості, на боці порядку проти безпорядку» [9, с.28].

Історичний для країни 1989 рік завершився двома важливими подіями: 29 грудня президентом Чесько-Словацької Федеративної Республіки відкритим голосуванням у Федеральних Зборах було обрано засновника Громадянського форуму і архітектора «оксамитової революції» Вацлава Гавела, а за два дні до цієї знаменної події головою парламенту країни став один із головних натхненників «Празької весни» 1968 р. Александр Дубчек. Це відкрило шлях до здійснення кардинальних реформ в усіх сферах суспільно-політичного та економічного життя країни, проведення суттєвих змін в її зовнішній політиці.

Говорячи про необхідність цих реформ, новообраний чехословацький президент у своєму першому новорічному зверненні до народу підкреслив, що демократію необхідно будувати заново на соціальних засадах, зруйнованих корупцією, некомпетентністю і цинізмом. Вацлав Гавел говорив не тільки про економічний застій, а перш за все про втрату почуття людської довіри, солідарності та знецінення моральної структури суспільства як найтяжчі хвороби, які комунізм залишив у спадщину. Посилаючись на теоретичну і політичну спадщину докомуністичного демократичного експерименту у Чехословаччині у міжвоєнні роки, він висловив думку, що його країна може стати ідеальним місцем, щоб випробувати нову форму політики. При цьому Гавел посилався на ідеї свого

великого попередника Томаша Масарика стосовно політичного життя, заснованого на взаємній повазі і навіть любові, а не на дріб'язкових чварках і безкінечних сварках: «Масарик будував свою політику на моральних засадах. Давайте в цей новий час утвердимо у себе цю політичну концепцію. Давайте навчимося думати і навчимо інших, що політика повинна виражати бажання примножувати добробут суспільства, а не бажання створювати чи руйнувати суспільство. Навчимося і навчимо інших, що політика може бути більшою за мистецтво можливого, особливо, якщо мається на увазі мистецтво спекулювання, розрахунків, інтриг, таємних змов і доцільності. Ми повинні навчитись і навчити інших тому, що політика навіть може стати мистецтвом неможливого, а саме мистецтвом удосконалити себе і світ» [14, с.232-233].

Ця висока порада від драматурга-філософа, а тепер президента, визначила курс на трансформацію політики у всій Східній Європі на основі «відродження загальнолюдських цінностей — взаєморозуміння і величі душі». У своєму зверненні В.Гавел сформулював кінцеву мету моральної і політичної свободи поневолених народів Східної Європи: «Ви можете запитати, про якого роду республіку я мрію? Відповідаю: я мрію про незалежну, вільну і демократичну республіку, економічно «багату», але соціально справедливу, одним словом, про гуманну республіку, яка служить людям, сподіваючись, що люди служитимуть їй» [14, с. 234]. Згадуючи той переломний період в історії Східної Європи, відомий чеський політичний діяч, історик, колишній дисидент, згодом чеський дипломат, міністр закордонних справ Чеської Республіки у 1997-1998 рр. Я.Шедівий у своїй книзі спогадів «Чернінський палац у нульовому році» зазначав, що «Вацлав Гавел мав тоді величезний авторитет і популярність, можливо, у всіх політичних колах західних країн. Певно, від нього очікували, що він прийде з якимись ідеями — як по-новому організувати оту велику зону, яку Радянський Союз потроху і безрадісно починав залишати. Очікувалося, що Чехословаччина, можливо з Польщею і Угорщиною, буде рушійною силою у політичній, економічній і духовній трансформації цього величезного регіону, і в Гавелові вбачали символ не тільки опору проти колишньої диктатури, але насамперед нових і бажаних змін» [11, с. 152].

Дійсно, наявність у Чехословаччині такої харизматичної і одностайно визнаної фігури, як президент Вацлав Гавел, допомогла зберегти необхідний національний консенсус і розпочати амбіційну програму реформ. Разом з тим, Гавел добре розумів, що обрання його президентом — це лише початок нелегкого шляху до змін у чехословацькому суспільстві. Зокрема, досить сейозною проблемою для реформаторів була колишня комуністична «номенклатура», яка не хотіла миритися із втратою своїх позицій. Тому, створюючи команду однодумців, В.Гавел запросив до пре-

зидентської адміністрації людей, яким довіряв, з якими створював Хартію-77, тих, які пройшли з ним випробування переслідуванням й ув'язненням, нонконформістів з числа вчених, письменників, журналістів та інших представників інтелігенції, які послідовно виступали проти тоталітаризму. Дехто з державних діячів, зокрема країн колишнього СРСР, на початку 90-х років ХХ ст. зневажливо відгукувалися про «непрофесійну» команду Гавела і передбачали швидкий кінець їхньої діяльності на високих державних посадах, а самого чехословацького президента називали «романтиком від політики». Однак вони помилилися.

Можна тільки захоплюватися працездатністю і натхненням В.Гавела у перші місяці його президентства: за короткий час він здійснив не один десяток робочих подорожей країною, під час яких безпосередньо спілкувався з людьми, виступав на багатьох зібраннях, роз'яснюючи свою політику. Часом поведився не як Президент у традиційному розумінні: приходив на офіційні зустрічі у светрі й замість проголошення офіційних промов вів дружні бесіди.

Слід зазначити, що у новій для нього діяльності на найвищій державній посаді новообраний президент Чехословаччини не поспішав «рубати з плеча». В перші місяці після «оксамитової революції» вже за його президентства в чехословацькому уряді залишалися деякі члени комуністичної партії. В.Гавел несподівано для багатьох закликав громадян бути толерантними й терпимими, виступив проти помсти тим, хто був при владі протягом останніх десятиріч. Така його позиція багато в чому сприяла утвердженню громадянського миру і спокою в суспільстві, дала змогу здійснити практичні кроки щодо проведення реформ. Насамперед були ліквідовані різні безглузді обмеження, заборони й правила попереднього режиму. Скасована цензура, проведена деполітизація армії, правоохоронних органів, ліквідована система стеження за власними громадянами, зняті обмеження щодо створення політичних партій, спілок, товариств, що відбивали широку палітру поглядів та інтересів різних верств і груп населення. Чехословацькі громадяни отримали право вільного виїзду з країни і повернення на батьківщину. До того ж, з багатьма західноєвропейськими країнами вдалося домовитися про безвізовий порядок таких поїздок. Як наслідок, Чехословаччина досить швидко стала відкритим суспільством.

Цьому сприяла й активна зовнішньополітична діяльність країни, яка намагалась встановити добрі стосунки з усіма державами, насамперед зі своїми сусідами і Радянським Союзом. Перший рік президентства В.Гавела був насичений акціями, що допомогали встановити ці добрі відносини: візити до НДР, ФРН, Австрії, США, Англії, Франції, Ісландії, Канади, Польщі, Угорщини та СРСР, відновлення дипломатичних відно-

син з Ізраїлем і встановлення їх з Республікою Корея, визити до Праги М.Тетчер, Ф.Міттерана, Дж.Буша, папи римського, тибетського Далай-лами, численні висловлювання чехословацького президента на захист миру, демократії, прав і свобод людини. Все це, зміцнивши в суспільстві авторитет Гавела-правозахисника, доповнило його авторитетом державного діяча, готового на будь-якому рівні відстоювати інтереси своєї країни, її суверенітет, її право на власну позицію у міжнародних справах, здатного здійснювати ініціативну зовнішню політику. Зокрема, виступаючи в січні 1990 р. у польському сеймі, Вацлав Гавел заявив: «Ми маємо можливість перетворити Центральну Європу з головним чином історичного і духовного феномену в минулому на феномен політичний. Ми маємо шанс перетворити вінок європейських держав, до недавнього часу колонізованих Радянським Союзом... в якусь особливу формацію, котра буде наближатися до більш багатой Західної Європи не як бідний родич, а як дехто, хто теж дещо приносить» [9, с. 28-29].

Саме чехословацька дипломатія, яку при В.Гавелі очолив його давній друг й однодумець по Хартії-77 І. Дінстбір, доклала максимум зусиль до створення неформального об'єднання держав Східної Європи з метою спільного просування до Європейського співтовариства. У квітні 1990 р. в Братиславі на зустрічі найвищих керівників Угорщини, Чехословаччини і Польщі за участю міністрів закордонних справ Австрії, Італії, Югославії, Вацлав Гавел виступив із свого роду програмною промовою щодо майбутнього Європи та місця і ролі в ній держав Центральної Європи, яка багато в чому зумовила заснування 15 лютого 1991 р. міжнародного регіонального об'єднання — так звану Вишеградську групу в складі Польщі, Угорщини і Чехословаччини, багатостороннє співробітництво в рамках якої відіграло важливу роль в успішній реалізації цими країнами свого євроатлантичного і євроінтеграційного курсу.

Втім, головними досягненнями зовнішньої політики країни в перший рік президентства Гавела, безумовно, стали його візит у Москву у лютому 1990 р. і досягнення домовленості щодо виведення радянських військ, які «тимчасово» знаходилися в Чехословаччині з серпня 1968 року. Безкомпромісна позиція з цього питання нового президента і чехословацького уряду несподіванно для багатьох зустріла повне порозуміння у радянського керівництва. Було покладено край принизливому для обох сторін становищу, коли армія однієї з них по суті стала охороняти не стільки зовнішню безпеку іншої, скільки стабільність втрачаючої динаміку розвитку соціальної системи і позиції керівництва чужої країни, що втратило довіру у власного народу. Угода про виведення радянських військ з території Чехословаччини та її практична реалізація, чого цілих два десятиліття чекали чехи і словаки, а також підписана В.Гавелом і

М.Горбачовим Декларація про відносини між ЧСФР та СРСР, в якій радянська сторона висловила жаль з приводу введення радянських військ до сусідньої суверенної країни у 1968 р., ще більше зміцнили і міжнародний престиж Чехословаччини, і авторитет Вацлава Гавела серед громадян країни.

Визначною політичною подією початку президентства В.Гавела стали перші вільні вибори в Чехословаччині у червні 1990 р., в ході яких перемогли нові політичні сили, що з'явилися на гребні «оксамитової революції» — Громадянський форум і Громадськість проти насилля. А 5 липня 1990 р. Вацлава Гавела було переобрано президентом країни на дворічний термін.

Однак не тільки радісні моменти довелося пережити В.Гавелу у перші роки його президентства. Після ейфорії перемоги настали тяжкі будні перехідного періоду з інфляцією, підвищенням цін, зростанням кількості безробітних, що було наслідком 40-річного існування тоталітаризму. Неоднозначно було сприйнято в суспільстві і складний процес структурної перебудови всього господарського механізму, демонополізація і обвальна приватизація, і оголошення новим чехословацьким президентом з нагоди його обрання широкої амністії, в результаті якої на волю вийшли майже дві третини ув'язнених, в тому числі й небезпечні злочинці, і підписання ним прийнятого парламентом 4 червня 1991 р. Закону про люстрацію (заборона колишнім агентам таємної поліції та відповідальним працівникам компартії, що після 1948 р. брали активну участь у здійсненні «чисток» на підприємствах, у навчальних закладах тощо протягом п'яти років обіймати керівні посади в органах державної влади), і вибачення Гавела перед виселеними з Чехословаччини у 1945 р. на основі Потсдамських угод судетськими німцями. До того ж, загострилися міжособна боротьба в Громадському форумі і Громадськості проти насилля, а також міжнаціональна напруга, яку підігривали словацькі лідери критикою на чеську адресу за нібито схильність останніх до деспотизму, що в кінцевому підсумку привело до розпаду чехословацької федерації, якому не зміг протистояти В.Гавел, який зіткнувшись з неминучістю розпаду країни, у грудні 1992 р. пішов з посади президента, не чекаючи формального закінчення терміну своїх повноважень.

Звичайно, процес постсоціалістичної трансформації не міг відбуватися безболісно. У своїх тодішніх виступах, зокрема в традиційних щотижневих «Розмовах із Лан» — найпопулярніших у ті часи на чеському радіо передачах із замиської резиденції президента, Вацлав Гавел не приховував труднощів, роз'яснював складності переходу від тоталітаризму до демократії, від «реального соціалізму» до ринкової економіки, і люди

вірили йому. Підтвердженням цьому стало його обрання після розпаду ЧСФР чеським парламентом 21 січня 1993 р. президентом новоутвореної Чеської Республіки.

Вже в середині 90-х років економічні реформи, що прискорилися в Чеській Республіці завдяки політиці суворого ринкового прагматизму прем'єра В.Клауса — правої руки В.Гавела, дали реальні результати. У республіці почав формуватися профіцитний бюджет, рівень безробіття став одним з найнижчих серед усіх європейських країн і становив 3,5 %, інфляція не перевищувала 10% на рік. У 1995 р. чеська крона стала вільно конвертованою валютою. У тому ж році Чеська Республіка стала членом престижної Організації економічного співробітництва і розвитку. Тоді ж у західній пресі Чехію стали називати «економічним тигром в центрі Європи».

Втім, період 1996-1997 рр. став одним з найважчих для президента ЧР Вацлава Гавела. В січні 1996 р. пішла з життя надзвичайно дорога йому людина — дружина Ольга, згодом він серйозно захворів, а у грудні того ж самого року переніс важку операцію на легені. На початку 1997 р. В.Гавел вдруге одружується: його дружиною стала на багато молодша від нього актриса пражського театру «На Виноградах» Даша Вешкрнова, яка активно допомагала лікарям рятувати важкохворого президента. Це спішне, на думку багатьох чехів, повторне одруження неоднозначно було сприйнято в суспільстві, принаймні не додало популярності президентові.

До того ж, на цей період припадає загострення політичної кризи в чеському суспільстві. Зокрема, після виборів до Палати депутатів парламенту ЧР в середині 1996 р. політична ситуація в країні оцінювалася як патова, оскільки жодна з політичних партій або коаліцій не набрала парламентської більшості. Не покращилася ситуація і після виборів до Сенату наприкінці 1996 р., коли в Чехії було створено двохпалатну парламентську систему. В цей час, незважаючи на поганий стан здоров'я після тяжкої операції, В.Гавел проводить чисельні виснажливі зустрічі з вищими посадовими особами країни і політичними лідерами. Ці важливі для долі країни зустрічі стали продовженням його політичної діяльності, спрямованої на утвердження злагоди в чеському суспільстві, пошук і знаходження компромісних рішень у суперечках між впливовими політичними партіями, здійснення превентивних заходів з метою стабілізації політичної та соціально-економічної ситуації в країні. Зокрема, зустрічі Президента з Головою Палати депутатів, лідером найчисельнішої опозиційної партії ЧР соціал-демократом М.Земаном, Головою Сенату П.Пітгардом і главою Уряду, лідером Громадянської демократичної партії В.Клаусом на початку 1997 р. зняло громадське напруження, підвищило авторитет В.Гавела.

Високому авторитету президента ЧР сприяло й те, що він у своїй діяльності вмів використовувати притаманні йому письменницький талант й ораторське мистецтво. Гавел сам писав свої виступи та промови, які викликали схвальні відгуки як на батьківщині, так і всюди, де б він не виступав у світі. Адже чеський президент завжди намагався уникати офіційозу, казенних фраз, притаманних багатьом державним діячам, часто давав оцінки конкретним подіям з несподіваного ракурсу, торкався глобальних загальнолюдських та філософських питань сьогодення, що дуже імпонувало слухачам.

9 грудня 1997 р., за місяць до президентських виборів, Вацлав Гавел виступив з надзвичайно важливою промовою на спільному засіданні Сенату та Палати депутатів, в якій дав об'єктивну оцінку внутрішньополітичної та економічної ситуації в країні. Він відверто говорив, що після восьми років ринкових реформ економіка країни перебуває в безрадичному становищі, що багато людей занепокоєні станом чеського суспільства, що населення справедливо невдоволене зростанням цін, корупцією у вищих ешелонах влади, що чесним підприємцям важко досягти успіху, тоді як шахраї, що збагатіли, мають зелену вулицю, і що головною помилкою політичної еліти та Уряду була завищена оцінка результатів реформ. «Завдяки тому, що трансформаційні процеси в ЧР, починаючи з листопада 1989 р., відбувалися більш-менш постійно і не зазнали значних негативних політичних катаклізмів, Чеська Республіка справді в дечому просунулася далі, ніж деякі інші постсоціалістичні країни... Очевидно, це нам занадто «вдарило в голову», — підкреслив В.Гавел. Різкій критиці він піддав методи правління кабінету В.Клауса, який приділяв недостатню увагу до соціальної політики і, зокрема, як виявилось, довгі роки приховував розміри внутрішнього і зовнішнього державного боргу, які склали на той час відповідно 10 і 21,4 млрд доларів. Якщо до цього додати 4-х млрд-ний дефіцит зовнішньоторгового балансу й скорочення за останній рік ВВП ще на 3%, а рівня споживання — на 7%, то про яке «економічне чудо» може йти мова? — наголосив президент [10, с. 93-94].

Цей гостро критичний виступ, на думку політичних оглядачів, зіграв вирішальну роль у відставці наприкінці 1997 р. непопулярного тоді в народі уряду В.Клауса, після якої колишній незамінний соратник В.Гавела й «батько» чеських реформ пішов у жорстку опозицію. На тлі фінансово-економічної та нової політичної кризи, загострення суперечностей в правоцентристському крилі політичного спектра ЧР, насамперед в Громадянській демократичній партії, 20 січня 1998 р. на спільному засіданні Палати депутатів і Сенату відбулися вибори президента Чеської Республіки. З мінімальною перевагою в один голос, але все ж переміг Вацлав Гавел, що поклало початок виходу країни з парламентської кризи.

Обрання В.Гавела президентом на другий п'ятирічний термін було позитивно сприйнято як в Чеській Республіці, так і за кордоном. На думку нового прем'єр-міністра ЧР Й.Тошовського, його обрання сприяло стабілізації ситуації на чеській політичній сцені і стало позитивним сигналом для іноземних партнерів Чеської Республіки.

Дійсно, чимало дослідників життя і діяльності В.Гавела наголошують на тій великій увазі, яку приділяв президент Чеської Республіки, особливо після повторного обрання на цю високу посаду, зовнішній політиці. Її пріоритетами були розвиток дружніх відносин з сусідніми країнами, з державами «великої сімки» та якнайшвидше приєднання Чехії до загальноєвропейських і євроатлантичних політичних, економічних, військово-політичних та інших структур.

Серед цих пріоритетів слід особливо відзначити послідовний і досить швидко успішно реалізований курс Чеської Республіки щодо вступу до Організації Північно-Атлантичного Договору. У виступі 12 січня 1994 р. у Празі під час зустрічі президента США Б.Клінтона з президентами країн Центральної Європи В.Гавел зазначив, що Чеська Республіка прагне набути повноправного членства в НАТО, бо поділяє цінності, які захищає ця організація, прагне разом з нею відповідати за долю свободи і демократії на континенті. А вже через п'ять років, 26 лютого 1999 р. у Празі відбулося підписання протоколу щодо вступу Чеської Республіки до Північно-Атлантичного альянсу і 16 березня того ж року вона офіційно стала членом НАТО. У ювілейному номері видання «НАТО-ревію», присвяченому 50-й річниці Альянсу та його розширенню за рахунок трьох колишніх соціалістичних країн (Польщі, Чехії та Угорщини), подано промовисте висловлювання В.Гавела про те, що «членство в НАТО не зводиться тільки до захисту власної безпеки держави, оплаченого зобов'язанням допомогати іншій країні знов і знов, інакше кажучи, нашої готовності захищати інших в обмін на їхню готовність захищати нас. Це скоріше прояв певного духу: духу свободи, духу солідарності, духу бажання захищати колективно наше спільне культурне багатство, дух Альянсу» [2].

Не менш успішно було реалізовано одне з головних стратегічних завдань зовнішньої політики Чеської Республіки — набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Вступ до нього з перших місяців «оксамитової» революції 1989 р. розглядався чехословацьким, а згодом чеським державним й політичним керівництвом як важливий крок до «повернення країни в Європу». І це повернення відбулося багато в чому саме завдяки активній діяльності в цьому напрямку Президента Чехії, котрий належав до числа «єврооптимістів» і не уявляв собі подальшого розвитку без все більш тісного об'єднання європейських країн в рамках Європейського Союзу. Зокрема, питанню набуття членства Чеської Рес-

публіки в ЄС присвячено чимало доповідей і статей Вацлава Гавела. Найповніше, мабуть, його позицію щодо зазначеного питання викладено у виступі чеського президента в Європейському Парламенті у Страсбурзі в березні 1994 р. В.Гавел тоді наголосив, що вбачає в Європейському Союзі структуру, що здатна «встановити такий порядок, який був би заснований на вільному виборі всіх, їхньому взаємному порозумінні та спільному прагненні до миру і співпраці. Порядок справді стабільний і міцний, заснований не тільки на військових або політичних угодах, які будь-хто будь-коли може порушити або не дотримуватися, а на такій тісній співпраці європейських народів і громадян, яка б своєю суттю обмежувала виникнення нових конфліктів або взагалі їх унеможлиблювала» [10, с. 114].

Шлях Чехії до вступу в Євросоюз був, як відомо, непростим. У 1993 р. було підписано «Європейську угоду» між ЄС і ЧР, яка створила передумови для поступової інтеграції Чехії до Європейського Союзу. Проведення глибоких ринкових реформ і максимальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків дозволила уряду Чеської Республіки в січні 1996 р. подати офіційну заяву про прийняття до ЄС, а в березні 1998 р. розпочати переговори про вступ в Євросоюз [12, с. 56-57]. Разом з тим, в Чехії сильні були позиції і «евроскептиків» на чолі з колишнім головою уряду та другої за своїм впливом політичної сили — Громадянської демократичної партії В.Клаусом, який, зокрема, був прихильником концепції «Європи декількох швидкостей». З'явилися, зокрема після бомбардування силами НАТО Югославії у 1999 р., також представники нової ідеологічної течії — «нового консерватизму», які розглядали майбутнє входження країни в ЄС як втрату нею суверенітету і передачу важелів правління чеської економіки під контроль невеликої групи європейських бюрократів. Да і число прихильників Європейського Союзу серед простих громадян Чехії зростало дуже повільно [12, 191]. І все ж, проведений у червні 2003 р. національний референдум щодо вступу ЧР в ЄС засвідчив, що 77% тих громадян, які прийшли на голосування, підтримали приєднання країни до Євросоюзу [13]. Ставши 1 травня 2004 р. повноправним членом Європейського Союзу, Чеська Республіка виконала основне завдання своєї зовнішньої політики. І хоча це сталося вже за нового президента країни, яким у лютому 2003 р. у результаті тритурових виборів у чеському парламенті був обраний Вацлав Клаус, але саме Вацлав Гавел увійшов в історію як президент, повернувши країну у сім'ю єдиної демократичної Європи.

Не менш важливого значення Президент ЧР В.Гавел надавав розвиткові дружніх відносин із сусідніми країнами. Зокрема, серйозним випробуванням для нього, як вже зазначалося, стала так звана словацька проблема, яка мала не лише зовнішньополітичне, а насамперед важливе

внутрішньополітичне значення. Щоб запобігти розпаду Чехословаччини на дві незалежні держави, В.Гавел ініціював затвердження чехословацьким парламентом у квітні 1990 р. нової офіційної назви держави — Чеська і Словацька Федеративна Республіка, що свідчила про рівноправність двох суб'єктів федерації та підкреслювало можливість широкого самоврядування Словаччини. Децентралізація пішла ще швидше, коли федеральний уряд поступився багатьма своїми прерогативами на користь обох республік.

Втім, у грудні 1990 р. країна опинилася на грані конституційної кризи через словацьких депутатів, які погрожували проголосити верховенство словацьких законів над федеральними на протест проти парламентських спроб змінити проект доповнення до конституції. Виступаючи з цієї нагоди, В.Гавел засудив зростання націоналістичних настроїв і звернувся до Федеральних Зборів з проханням негайно прийняти закони про створення конституційного суду і розширення повноважень президента у випадках загрози національній безпеці. Тим самим Вацлав Гавел, який завжди виступав проти концентрації влади в єдиних руках, визнав, що є моменти, коли мораль і політика вступають у протиріччя. Він погодився, що етнічна неприязнь і ворожі почуття, включаючи й скажену ксенофобію, продовжують існувати й отруювати атмосферу в суспільстві і закликав «діяти без насильства і з терпінням, але рішуче і швидко» [14, с. 272-273].

Етнічна напруга, яка довго стримувалася, була лише початком нових політичних проблем. Незважаючи на активні зусилля Президента Чеської і Словацької Федеративної Республіки, який ініціював і виступав посередником у складному переговорному процесі між чеськими і словацькими політиками у 1991-1992 рр., уникнути розпаду країни не вдалося. Але саме завдяки В.Гавелу цей розпад увійшов в історію міжнародних відносин як «цивілізоване розлучення», адже чеська і словацька сторони толерантно домовилися про його умови, уклавши, зокрема понад тридцять міжурядових договорів й угод про справедливий розподіл пасивів і активів колишньої ЧСФР, валютного й золотого запасу та закордонного майна тощо [15, с. 310-311].

З 1 січня 1993 р. в Європі почали існувати дві нові незалежні держави, які дуже швидко налагодили між собою розгалужену систему добросусідських міждержавних відносин. Тісна співпраця Чеської Республіки з Словацькою Республікою, а також з Польщею і Угорщиною здійснюється в рамках Вишеградської групи і Угоди про вільну торгівлю в Центральній Європі (ЦЕФТА), до якої, крім зазначених вище країн, приєдналися також ряд інших держав регіону. Важливу роль в поглибленні регіонального співробітництва відіграють започатковані свого часу В.Гавелом неформальні зустрічі президентів країн Центральної Європи.

У зв'язку з цим слід зазначити, що Вацлав Гавел, будучи президентом, надавав великого значення розвитку добрих відносин з Україною, яку еднають з Чеською Республікою спільні цілі: побудова правової держави і демократичного суспільства, створення належних умов для ефективного функціонування ринкової економіки, всебічний розвиток міжнародних відносин з державами світу і налагодження зовнішньоекономічних зв'язків на якісно нових засадах, участь в європейському інтеграційному процесі й вступ до Європейського Союзу [12]. Про велику увагу, яку надавав В.Гавел розвитку чесько-українських відносин, свідчить, зокрема, державний візит чеського президента в Україну, який відбувся 30 червня — 2 липня 1997 р. Цей перший в історії міжнародних відносин візит Президента ЧР в Україну мав важливе значення для подальшого розвитку взаємин між двома країнами. В ході візиту було підписано вісім двосторонніх міждержавних та міжурядових угод про співробітництво в економічній, фінансовій, правоохоронній, соціальній, науковій сферах. За результатами візиту було також підписано Спільну Заяву між Президентом України і Президентом Чеської Республіки. До речі, В.Гавел першим з глав іноземних держав відвідав Чорнобильську АЕС.

В ході візиту Президент ЧР проголосив в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка доповідь з нагоди одержання ним докторського диплому цього провідного в Україні навчального закладу, яку оглядачі оцінили як програмну щодо розвитку двосторонніх відносин між нашими державами. Зокрема, В.Гавел з великою симпатією відгукнувся про Україну, наголосивши, що Україна — це «країна цілковито європейська не тільки географічно, але і всією своєю довгою історією і шкалою цінностей..., типом політичної культури..., волею до внутріполітичного діалогу і своїми намаганнями розвивати громадянське суспільство». Він підкреслив, що ні Сполучені Штати Америки, ні Російська Федерація і ніхто інший не повинні вирішувати, куди належить Україна, — це може вирішити сама тільки Україна. Вона є країною великою і незалежною, яка хоче, щоб всі її поважали і сама готова поважати всіх, «не маючи наміру будь-кому підкорятися, або, навпаки, будь-кого провокувати», — наголосив чеський президент, назвавши таку позицію зваженою і далекоглядною.

Водночас, у своєму виступі В.Гавел приділив особливу увагу подіям, пов'язаним з двома містами, які знаходяться на території сьогоднішньої України — Чорнобилем і Ялтою. Чорнобиль, на думку Президента ЧР, це великий виклик для всіх, у тому числі для політиків, які шукають нове світове впорядкування, це велика пересторога перед «зарозумілістю раціонального розуму та зарозумілістю соціальних інженерів, які вважають, що можна забезпечити вільніше і щасливіше життя людського роду виключно згори, тобто його науковим плануванням». А Ялта у виступі

Гавела мала дещо негативне звучання, адже саме в цьому місті свого часу відбувся перерозподіл післявоєнної Європи між великими державами. У зв'язку з цим Президент Чехії наголосив на необхідності «максимально можливої поваги міжнародного співтовариства до вільно і демократично виявленої волі окремих націй і держав, які повинні мати повне право самі вирішувати свою майбутню долю, свої міжнародні зв'язки, питання, куди хочуть належати, яку приналежність вони відчують» [11, с. 155-156].

Із сусідніх держав історично проблемними для Чехії вважалися відносини з Німеччиною. Це було зумовлено, зокрема, взаємними претензіями двох країн, пов'язаними з окупацією Чехії німцями під час Другої світової війни та виселенням судейських німців із західних районів Чехії до Німеччини після її закінчення. І знову саме Президент ЧР В.Гавел в дусі моральної політики ініціював проведення низки конференцій, дискусій, «круглих столів» з питань історії та майбутнього розвитку чесько-німецьких відносин. У багатьох з них він сам взяв участь разом з іншими відомими політичними і державними діячами. Чеською стороною було ініційовано укладення двосторонньої політичної Декларації між Чеською Республікою та Федеративною Республікою Німеччини про взаємні відносини та їхній майбутній розвиток, які підписали 21 січня 1997 р. у Празі чеський прем'єр-міністр В.Клаус та німецький канцлер Г.Коль. Завершенням цього важливого для усієї Європи процесу історичного примирення й зміцнення добросусідських відносин між двома державами стали виступи у березні того ж року відповідно президента Чехії В.Гавела у німецькому парламенті та Президента ФРН Р.Герцога у чеському. За вагомий внесок у налагодження добросусідських відносин між ЧР та ФРН Вацлав Гавел був відзначений премією Міжнародного інституту Схід-Захід для найвидатніших європейських політиків, яку у травні 1997 р. йому вручила Держсекретар США М.Олбрайт.

В.Гавел відзначений великою кількістю інших престижних відзнак у галузі політики та мистецтва, йому присвоєно почесний докторат багатьох відомих навчальних закладів світу, а у 2004 р. його було висунуто як домінанта на Нобелівську премію миру. Визнанням великої ролі Президента Чеської Республіки В.Гавела у побудові демократичного суспільства та у справі боротьби за права людини стало його запрошення на засідання 54-ї сесії Комісії ООН з прав людини, яке було присвячене 50-річчю Загальної Декларації прав людини. У своєму виступі з цієї нагоди 16 березня 1998 р. у Швейцарії він приділив значну увагу філософським роздумам над самою сутністю прав і свобод людини, наголосивши, зокрема, на тому, що права людини неможливо забезпечити повною мірою лише прийняттям декларацій, угод та інших міжнародних документів. На думку В.Гавела, права людини повною мірою можуть бути забезпе-

чені лише тоді, коли кожна людина усвідомить необхідність існування надійної системи забезпечення прав людини, високої духовності, поваги до особистості. Чеський президент поділився також своїми міркуваннями щодо актуальної і сьогодні для світового співтовариства проблеми реформування ООН, які позначені новаторством, сміливістю, нетрадиційністю і можуть становити інтерес при удосконаленні концепції реформування цієї універсальної міжнародної організації, а також практичній її реалізації [11, с. 153-154].

Напередодні президентських виборів в Чеській Республіці 2003 р. Вацлав Гавел переніс ще одну складну операцію, а після виборів у своєму останньому президентському виступі сказав: «Сьогодні, від всього серця, я хотів би подякувати всім вам, хто мені довіряв, симпатизував, підтримував. Розлучаюся з вами як президент. Залишаюся з вами, як ваш співвітчизник». І ці слова багато що значили, якщо згадати, що Гавел-письменник мав такий самий сильний вплив на співгромадян, як і Гавел-президент. Не випадково на знак поваги і вдячності президенту й видатному драматургу в Чеській Республіці традиційними стали загальнонаціональні читання творів Вацлава Гавела. А літом 2003 р. цей літературний захід набув міжнародного розмаху: політики й митці читали твори Гавела не лише в Чехії, а й у культурних представництвах країни за кордоном і навіть у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. Під час відкриття цього всесвітнього чотириденного літературного марафону в Празі, В.Гавел сказав, що якщо коли-небудь буде влаштовано ще один такий марафон з читання його творів, то на ньому, можливо, буде прочитано і ще не написаний твір. Але при цьому 67-ми річний письменник з притаманним йому юмором додав: «Я нічого не обіцяю. Адже в моєму віці людина має право вже нічого не писати» [5].

Сьогодні чехи сумують за своїм лідером, який протягом всіх років президентства був вірний собі — використовував у політиці поняття «совість і мораль» частіше, ніж «доцільність» або «цілеспрямованість», завжди був щирим, прагнув справедливості. Вацлав Гавел, на переконання співвітчизників, був і залишається «символом чеської самосвідомості та стимулом нації», «одним з найвидатніших представників чеського народу в новітній історії». Разом з тим, він залишається великим європейцем, для якого доля своєї країни неподільно пов'язана з долею й майбутнім усієї Європи, за яке він вболіває і сьогодні: «Об'єднана Європа має подати приклад решті світу щодо того, як дивитися в обличчя різним небезпекам і жахам, що захлюстують нас сьогодні. Справді, виконання такого завдання — яке тісно пов'язано з успіхом європейської інтеграції — стало б повноцінною реалізацією європейського почуття глобальної відповідальності» [3].

-
1. Вацлав Гавел: літературний портрет. — М., 1992.
 2. Вацлав Гавел. Президент Чеської Республіки // НАТО-ревю. — 1999.
 3. Вацлав Гавел. Уроки, які досі дає нам комунізм // День. — 2004. — 13 листопада.
 4. Гавел В. Заочний вопрос. — М., 1991.
 5. Гавел: «Маю право не писати» // Голос України. — 2003. — 10 червня.
 6. Гавел В. Сила бессильных: Пер. с чеш. — Минск, 1991.
 7. Гавел В. Трудно сосредоточиться. — М., 1990.
 8. Горбачевська І.М. Від Гавела до Клауса: епоха прагматизму // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Рівне, 2005. — Випуск 5. — С. 126-129.
 9. Дидусенко А.А. «Я просто на стороне правды против лжи...» // Политические портреты / Сост. Н.М. Маслова. — М., 1991. — С. 13-34.
 10. Зарицький О. Вацлав Гавел. Політичний портрет. — К., 2001.
 11. Зарицький О.М. Деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності президента Чеської Республіки Вацлава Гавела // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1998. — № 3. — С. 151-157.
 12. Корсак Р.В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр.: Монографія. — Ужгород, 2007.
 13. Крет Р.М. Процес включення Чеської Республіки до ЄС: критерії і системні параметри // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Рівне, 2005. — Випуск 4. — С. 187-192.
 14. Тисменяну, Владімір. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Пер. с англ. — К., 2003.
 15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 томах. — Т. 3: Трансформация 90-х годов. Ч.2. — М., 2002.
 16. Ярослав Шимов. История как публицистика и публицистика как история // Иностранная литература. — 2005. — № 3. — С. 259-269.
 17. Havel V. Na tema opozice // Literarni listy. — Pr., 1968. — Roc. 1. — С. 6.

ІДЕАЛ ЄВРОПИ ВІД БРЕСТУ ДО ВЛАДИВОСТОКУ

Ганс-Дітріх Геншер

Народився Ганс-Дітріх Геншер 21 березня 1927 р. у саксонському містечку Райдебург поблизу Халле в родині східнонімецького провінційного юриста. Дитячі роки Геншера пройшли на селянському дворі. В 1936 р., коли йому виповнилось дев'ять років Ганс-Дітріх втратив батька, здоров'я якого було підірвано ще в часи Першої світової війни. Як всі однокласники 10-14 років був зарахований до «Гітлерюгенду» [2, с.94]. Проте молодіжний досвід тоталітарної залежності, на нашу думку, позначився на формуванні його ліберальних політичних ідеалів.

В 1943 р. 16 річний Ганс-Дітріх Геншер ніс службу радиста у військах протиповітряної оборони. Це був час найбільш потужних бомбувань території рейху силами союзників по антигітлерівській коаліції. В 1944 р. Геншер після лікування від отриманого поранення був мобілізований на «трудовий фронт». У квітні — травні 1945 р. Геншер брав участь у складі 12-ї армії генерала Венка в боях під Берліном. 7 травня 1945 р. разом із залишками цієї армії він опинився в американському полоні [13, с.24]. незважаючи на те, що Саксонія опинилась в радянській зоні окупації Геншер повернувся до важкохворої матері, яка продовжувала мешкати в Халле. В 1946 р. Геншер вступив до Ліберально-демократичної партії Німеччини, яка мала свої структури і на Сході Німеччини [2, с.95].

Впродовж 1946-1949 рр. Геншер вивчав право в університетах Халле та Лейпцигу. Тим часом в його студентські роки відбувався процес роз-

колу Німеччини. Так 28 червня 1948 р. було проведено сепаратну грошову реформу в Західній Німеччині. 20 вересня 1949 р. було створено Федеративну Республіку Німеччини, а 7 жовтня 1949 р. було проголошено Німецьку Демократичну Республіку. Геншер разом із родиною опинився на території останньої.

Проте політична система НДР поки що лишалась багатопартійною, що давало надію на продовження боротьби за досягнення національної єдності. Однак поступово, але неухильно ситуація змінювалась у негативному напрямку. 8 лютого 1950 р. було створено міністерство державної безпеки НДР («штазі»), яке поступово перетворювалось на інструмент тоталітарної держави. Посилювався тиск на легальну опозицію. Особливо помітно це стало з часу проголошення курсу на будівництво соціалізму на німецькій землі [5, с.147].

У вересні 1950 р. НДР стала членом Ради Економічної Взаємодопомоги на чолі з СРСР та його сателітами. Водночас інтеграційні процеси на Заході Європи розгортались на ринкових засадах та принципах рівноправності її учасників [9, с.115]. 18 квітня 1951 р. було підписано Договір про утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі, до якого увійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Слідкуючи на цими подіями, Геншер навряд чи передбачав, що в історичній перспективі саме йому доведеться докласти зусилля, аби врешті подолати не лише розкол Німеччини, а й зробити незворотною тенденцію до об'єднання Європи.

Поки що у 1952 р. Геншер завершив вивчення економіки в університеті Лейпцигу [2, с.96]. У липні 1952 р. на Другій конференції Соціалістичної єдиної партії Німеччини було прийнято рішення про будівництво соціалізму у всіх сферах життя. Це стало останнім стимулом для рішення Геншера нарешті обрати свободу.

Двадцятип'ятирічний Ганс-Дітріх Геншер виїхав на постійне проживання до ФРН. Слід зазначити, що всього за період з січня 1951 р. до квітня 1953 р. з НДР до ФРН переселились 447 тис. німців [5, с.56]. Виступаючи з цього приводу 1 лютого 1953 р. з нагоди «зеленого тижня» в Західному Берліні канцлер К.Аденауер наголошував, що «всі люди, які перебігли до нас, є форпостами Заходу на Сході» [10, с.23]. Восени 1989 р. в інтерв'ю «Der Spiegel» Геншер наголошував, що «вважав себе німцем, який із НДР прибув до ФРН» [8, с.196].

З переїздом до Західної Німеччини восени 1952 р. він став членом Вільної демократичної партії ФРН. Як висококласний фахівець Геншер був залучений до роботи в апараті партії секретарем з організаційної роботи спочатку в парламентській фракції, а з 1962 р. в центральному апараті Вільних демократів [2, с.95].

Тим часом народне повстання 17 червня 1953 р. в НДР, навіть бру- тально придушене, все таки знову повернуло надію на досягнення національної єдності в історичній перспективі.

Паралельно з роботою у якості партійного функціонера Геншер про- довжував набувати освіту. У 1954 р. він склав іспити з правознавства у Гамбурзі та отримав ліцензію дипломованого юриста. Після цього три- валий час працював у прокуратурі міста Бремена [13, с.35]. На думку Ген- шера, залучення ФРН до процесу європейської інтеграції мало не лише покращити політичне реноме країни, а й дати конкретні економічні при- бутки [8, с.67].

Цей курс досить швидко почав приносити прибутки. Зокрема, завдяки німецько-французькому зближенню 1 січня 1957 р. Саар на основі 23-ї статті Конституції ФРН повернувся до складу Федерації. Через 33 роки Г.-Д.Геншер використав цей прецедент для аргументації процесу німецького об'єднання в 1990 році [11, с.47].

Але до цієї мети слід було пройти ще тривалий шлях. У жовтні 1961 р. Геншер у партійному середовищі вільних демократів переконував своїх колег у доцільності позитивної відповіді на запропонований К.Фуше перспективний стратегічний план створення політичної опори Європей- ського Союзу [8, с.68]. Важливим кроком на цьому шляху Геншер вва- жав підписання 22 січня 1963 р. німецько-французького договору, який передбачав поглиблення взаємодії між Бонном та Парижем в економічній та військово-політичній сферах [8, с.144].

З часу створення ЄЕС Геншер був впевнений, що краще мати реальну можливість впливати на спільне європейське майбутнє, ніж продовжу- вати триматись лише за контроль над національним минулим. Водночас його партійна кар'єра розвивалась досить стрімко. У 1962-1964 р. Ген- шер завідував фінансами партії німецьких вільних демократів.

Г.Д.Геншер став членом німецького бундестагу у 1965 р і був його де- путатом до жовтня 1998 року. Весь цей час він лишався палким при- хильником соціального лібералізму, відстоюючи вільне підприємництво, та виступаючи проти соціальної зрівнялівки. Оптимальною формою гар- монізації солідарності та особистою відповідальності він вважав систе- мою соціального ринкового господарства, яка після 1948 р. міцнішала в ФРН [12, с.99].

В тому ж 1965 р. нарешті було укладено договір про злиття викона- вчих органів трьох Співтовариств у єдину Європейську комісію, яка офіційно почала діяти з липня 1967 року. Саме цей орган майбутньої загальноєвропейської виконавчої влади, на думку Геншера, можна було вважати рушійною силою європейського інтеграційного процесу [8, с.112]. До речі, у фракції вільних демократів Геншер став спеціалі-

зуватись на зовнішньополітичних питаннях. Виконуючи ці функції, у січні 1966 р. він привітав знайдення компромісу з Францією, яка отримавши право вето на рішення ЄЕС, поклала край своїй політиці «вільного крісла» [9, с.58].

У вересні 1966 р. Геншер висловлював задоволення з приводу «появи в Європі нової свідомості, спрямованої на європейське єднання». Водночас він наполягав, що «велика Європа без захисту з боку США неможлива» [7, с.24]. Цікаво, що вже тоді Геншер виступав за не лише врахування радянського фактору у Варшавському договорі, а й за підтримання з боку ФРН інтересів центральноєвропейських країн [7, с.26]. Крім того, на його думку, «Західний Берлін має бути вписаний у систему договорів, які покликані зміцнювати європейську безпеку» [7, с.28]. Врешті нормалізація становища в Центральній Європі найкращим чином мала відповідати нагальним німецьким інтересам. Зі створенням «великої коаліції» між ХДС-ХСС та СДПН вільні демократи опинились у опозиції. Проте Геншер зміг вибудувати міст взаєморозуміння з В.Брандтом, завдяки якому Вільні демократи змогли залучитись до створення соціально-ліберальної коаліції.

Впродовж 1969-1974 рр. Геншер був міністром внутрішніх справ ФРН в уряді канцлера Віллі Брандта. За п'ять років роботи на цій посаді він проявив себе як ініціативний міністр, який організував боротьбу з лівим тероризмом, здійснював ефективний кризовий менеджмент [2, с.99].

Водночас однопартієць Геншера вільний демократ Вальтер Шеель, виконуючі в цей час функції міністра закордонних справ ФРН, доклав зусиль заради започаткування європейського політичного співробітництва. Зокрема, в 1969 р. ФРН підтримала ідею створення так званої «Європейської групи» НАТО, яка об'єднала західноєвропейських учасників альянсу за винятком Ісландії та Франції [9, с.117].

На внутрішньопартійному та коаліційному рівнях Геншер підтримав прийняття 27 жовтня 1970 р. міністрами закордонних справ країн ЄЕС «люксембурзької декларації», яка вперше зафіксувала задачу наповнення конкретним змістом європейського політичного співробітництва. Зазначені проблеми Геншер вже вирішував на посаді міністра закордонних справ ФРН у другій половині 70-х рр. ХХ ст.

Слід зазначити той факт, що саме Геншер 25 квітня 1974 р. повідомив В.Брандта, що співробітник його канцлерської адміністрації Гюнтер Гійом звинувачений у співробітництві зі східнонімецькою спеціальною службою [6, с.139]. З огляду на це, опоненти Геншера звинуватили його в участі у змові проти В.Брандта з метою його усунення з посади бундесканцлера. Однак подальші шанобливі відносини між Геншером та

Брандтом, на нашу думку виключають ймовірність таких мотивів дій Геншера, який за своїми службовими обов'язками контролював роботу контррозвідки.

Врешті 16 травня 1974 р. соціал-демократ Г.Шмідт очолив федеральний уряд, а Ганс-Дітріх Геншер став віце-канцлером та міністром закордонних справ ФРН у соціал-ліберальній коаліції другого видання. На першому етапі її діяльності голова вільних демократів Г.-Д.Геншер наполягав на послідовному проведенні політики доозброєння, наполягав на розміщенні на території ФРН американських ракет середнього радіусу дії. Водночас він користувався симпатією у широких прошарках німецького суспільства.

Символом стабільної спадковості політики ФРН в період, коли Геншер очолював західноєвропейську дипломатію стало набуття 19 липня 1974 р. чинності Договору між ФРН та Чехословаччиною, який підвів ризику у двосторонніх відносинах під підсумками другої світової війни. Принаймні так було до закінчення «холодної війни» в Європі та відкриття нових можливостей для об'єднання континенту.

Однак суттєве зміцнення економічних позицій ФРН в рамках «Спільного ринку» все ще не відповідало ступеню політичного впливу Західної Німеччини в Європі та світі. Геншер, розуміючи це, доклав вагомих дипломатичних зусиль для забезпечення вступу до ЄЕС в першій половині 70-х рр. Великої Британії, Данії, Ірландії, в 1981 р. Греції. Нового розмах інтеграційні зусилля набули в зв'язку з підготовкою ЄЕС до вступу Іспанії та Португалії. В рамках концепції «соціального лібералізму» своєї партії вільних демократів Геншер послідовно підтримував курс ЄЕС на розвиток «соціальної спільноти», тобто поширення на наднаціональний рівень досягнень соціального ринкового господарства [6, с.124].

Геншер доклав зусиль і для становлення в рамках західноєвропейського інтеграційного об'єднання тіснішого співробітництва між ФРН, Францією та Великою Британією. У лютому 1976 р. за підтримки Геншера було створено Групу європейських програм для координації військово-промислової політики західноєвропейських країн [9, с.246]. Докладались зусилля, аби уникати дублювання у розвитку військових систем. Саме це давало можливість посилити вплив ФРН на реалізацію стратегічного курсу щодо Європи, який в той час проводили Сполучені Штати Америки.

Саме в середині 70-х рр. XX ст. на заключному етапі періоду розрядки міжнародної напруженості у США виникло занепокоєння фактом налагодження реального механізму погодження спільної зовнішньополітичної позиції країн ЄЕС, причому з неконтрольованим американською дипло-

магією результатом. Тому, дотримуючись принципу американського лідерства в західному світі, державний секретар США Г.Кіссінджер вимагав, аби західні європейці погоджували свої позиції з Вашингтоном ще до прийняття спільного рішення, яке може бути неприйнятним для інтересів США [5, с.138]. Тож з огляду на ці вимоги, один із перших цінних дипломатичних досвідів Геншера був пов'язаний із врегулюванням цих проблем.

11 червня 1974 р. міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер та державний секретар США Г.Кіссінджер у замку Гімніх погодились, що кожний учасник європейського співтовариства на будь-якому етапі зовнішньополітичних консультацій може вимагати погоджень спільної позиції зі США. Консультації з Вашингтоном проводитиме країна, яка на той час головуватиме в ЄЕС, але лише якщо на це погодяться всі партнери. Інакше консультації мали відбуватись на двосторонній основі за межами формату європейського політичного співробітництва [1, с.204].

Водночас суттєве посилення зв'язку між енергетичними, валютними та військово-політичними проблемами спонукало Геншера до більш активної підтримки відразу двох тенденцій, як розвитку особливих західнонімецько-американських відносин, так і економічних проектів західноєвропейської інтеграції.

Врешті 1 жовтня 1974 році Геншер персонально очолив Вільну демократичну партію ФРН [6, с.158]. Він надав німецьким лібералам нову харизму, вивівши партію на третє місце на внутрішньополітичному олімпі ФРН після соціал-демократів та християнських демократів.

Геншер продовжував реалізацію прагматичного курсу розвитку діалогу та достатньо широкого економічного співробітництва з соціалістичними країнами Східної Європи, адже треба було визнати реальність, аби її послідовно змінювати. Як міністр закордонних справ ФРН Геншер взяв активну участь на всіх етапах переговорів, які готували Загальноєвропейську нараду в Гельсінкі. Зокрема, при обговоренні питання про право націй на самовизначення, оговорювалось, що Заключний акт 1975 р. не порушує німецьких правових позицій у питанні досягнення національної єдності [5, с.135].

На західноєвропейській арені впродовж 70-х рр. ХХ ст. Геншер погодив зі своїми колегами процедуру регулярного проведення неофіційних недільних зустрічей без дипломатичних формальностей та підготовленого порядку денного переговорів [6, с.216]. Також за ініціативи Геншера було підтримано пропозицію запровадження у зовнішньополітичних відомствах країн ЄЕС посад спеціальних координаторів, покликаних забезпечувати роботу консультативних механізмів, які задіявали європей-

ське політичне співробітництво. Всі разом ці «європейські кореспонденти» створили експертне середовище прихильників європейської інтеграції, в якому народжувались погоджені документи наступних доленосних європейських нарад [6, с.234].

Хоча німецька європейська політика формується безпосередньо бундесканцлером, як міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер був залучений до обговорення всіх планів розвитку європейської інтеграції [21, с.75]. Зокрема, 27 липня 1975 р. Геншер, виступаючи у бундестазі з доповіддю щодо підготовки Наради з безпеки та співробітництва в Європі, зазначав, що на зазначеному дипломатичному рауті здійснюється важливий процес поширення цінностей свободи та демократії, які є ключовими для Європейських Співтовариств, що відкриває шанси для зміцнення безпеки у розділеній Європі» [8, с.35].

Тим часом у січні 1976 р. нідерландський прем'єр-міністр Л.Тіндемманс зробив доповідь щодо перспектив розвитку Європейського Союзу. Зазначена доповідь пропонувала посилення ступеня інтеграції у політичній, військовій, економічній, валютній сферах та проведення ними спільної зовнішньої політики. Першим кроком до досягнення цієї мети мали стати прямі та загальні вибори до Європейського парламенту. Геншер погоджувався з тим, що таким чином, європейський парламент набував представницький характер, віддзеркалюючи волю європейських виборців [6, с.258]. Тому з виникненням наднаціонального європейського представницького органу мали суттєво розширитись законодавчі повноваження Європейського парламенту.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст., коли процес розрядки міжнародного напруження переживав суттєву кризу, Геншер закликав американських партнерів зважати, що геополітичні та стратегічні інтереси Європи та США, незважаючи на існування спільної проблеми часів «холодної війни», вимагають врахування нюансів інтересів у спільній стратегії НАТО. Західнонімецька дипломатія домоглась вагомого успіху, коли 17 липня 1976 р. між ФРН та США було підписано Спільну заяву з питань взаємної оборони [5, с.317]. Відповідно до положень цього документу, ФРН звільнялась від фінансових компенсацій в зв'язку з перебуванням на її території американських військ. Причому, якщо США удосконалювали сценарії можливого ведення військових дій, то ФРН використовувала військово-політичний чинник як фактор впливу на соціалістичні східноєвропейські країни [10, с.111]. Зокрема, Геншер високо оцінив плоди розрядки у німецько-німецьких відносинах. Якщо в 1969 р. 2,2 млн. західних німців побували в НДР, то до 1978 р. їхня кількість збільшилась до 8 млн. осіб [8, с. 61].

Виступаючи 29 вересня 1977 р. на 32 сесії Генеральної Асамблеї ООН Г.Д. Геншер зазначав, що настав час стати на шлях співробітництва у глобальному масштабі. Світ партнерства має ґрунтуватись на безпечному світі, який забезпечує розрядка напруженості між Сходом та Заходом [8, с.245]. З цією метою пропонувалось інтенсифікувати процес ядерного роззброєння, сприяння мирному вирішенню конфліктів. Водночас всі ці питання можуть вирішуватись лише за безумовного захисту прав людини у всьому світі [8, с.50]. В цей же час на європейському рівні Геншер висунув пропозицію запровадження традиції шестимісячного головування конкретної країни в європейських структурах, що мало забезпечити надійні механізми взаємодії та спадковості у проведенні європейської інтеграційної політики [12, с.237]. В 1977 р., коли територією ФРН прокотилась хвиля ультралівого тероризму, Геншер ініціював підписання Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом, яка набула особливої актуальності після терактів 11 вересня 2001 р.

Тим часом у 1979 р. за ініціативи Геншера європейські посольства в Ірані після антишахської революції успішно погоджували політику щодо нової ісламської республіки. Таким чином, він спромігся функціонально забезпечити суттєвий прогрес щодо участі ЄЕС у вирішенні ключових міжнародних проблем. Реальною практикою стали погодження спільних дипломатичних дій, прийняття спільних декларацій зовнішньополітичного змісту, а також регулярна практика багатосторонніх дипломатичних консультацій, поряд із залученням країн ЄЕС до розробки спільної позиції на ключових міжнародних конференціях [6, с.198].

Зміцнюючи трансатлантичну солідарність, Геншер лобіював прийняття 12 грудня 1979 р. брюссельського рішення НАТО про розміщення на території Західної Європи американських ракет середньої дальності. Причому на долю ФРН припала лівова частка цього європейського стратегічного доозброєння.

Водночас, балансуєчи негативне враження, яке на західнонімецьке громадянське суспільство зчинив цей войовничий крок, Геншер 20 травня 1980 р., виступаючи з нагоди 25 річчя Німецького товариства зовнішньої політики, закликав не допустити повернення до нового етапу холодної війни [6, с.318]. З метою запобігання цьому Геншер закликав до сприяння процесу НБСЄ. Водночас він лишався твердим прихильником пріоритетного розвитку Європейських Співтовариств та зміцнення Північноатлантичного альянсу [6, с.68]. Проте, незважаючи на дипломатичні зусилля, врятувати європейську розрядку не вдалось.

У цій складній міжнародній ситуації у жовтні 1981 р. на лондонській зустрічі глав держав ЄЕС Геншер зі своїми колегами міністрами закордонних справ погодив спільну доповідь щодо перспектив розвитку політичної складової європейської інтеграції [22, с.247].

Вже у листопаді 1981 р. міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер та його італійський колега Е.Коломбо представили проект Єдиного європейського акту. У цьому документі було чітко сформульовано політичну мету європейської інтеграції. Зокрема, пропонувалось перетворити Європейську Раду на основний інститут прийняття рішень в ЄЕС, суттєво розширити повноваження Європейського парламенту та Європейської Комісії, розширити коло проблем, рішення по яким можливо приймати кваліфікованою більшістю, тобто обмежити право застосування введеного 1966 р. права національного вето [5, с.119]. Також пропонувалось розширити практику консультацій з питань зовнішньої політики та безпеки. Передбачалось стимулювати створення інтегрованого європейського простору культури, науки та освіти. Як і слід було очікувати, британську опозицію викликала пропозиція визначення федеративної мети політичної інтеграції, заснування нових європейських структур, відповідальних за погодження зовнішньополітичних питань, та особливо затяті протести стосувались пропозиції щодо обмеження права вето [22, с.226].

29 січня 1982 р. виступаючи на Давоському форумі, Геншер наголошував, що європейсько-американський союз лишається головним гарантом миру [8, с.82]. Це було особливо важливо для європейської безпеки, що розрядка міжнародного напруження все більше заходила до глибокої кризи. Західна подвійна стратегія, на нашу думку, мала ефективно конкурувати з радянським принципом «мирного співіснування».

Зокрема, Геншер 16 квітня 1982 р. рекомендував канцлеру Г.Шмідту підписати урядову угоду з США щодо ширшого використання західнонімецької території у військових цілях, яка передбачала капітальний ремонт американських казарм та подальше використання західнонімецької території як стратегічного плацдарму для військ НАТО [23, с.93]. Однак така позиція правлячої коаліції спровокувала серйозні акції протесту західнонімецьких прихильників миру. Уряд в умовах демократії втрачав внутрішньополітичну легітимність.

1 жовтня 1982 р. Геншер, побоюючись, що втрата політичної ініціативи та впливу старшого коаліційного партнера соціал-демократів може коштувати занепаду вільних демократів, вчасно змінив коаліційну орієнтацію. Однак такий прагматичний політичний маневр навіть викликав досить серйозну внутрішньополітичну кризу в партійному середовищі вільних демократів [13, с.77].

Проте відмова від коаліції з соціал-демократами і укладання союзу з правоцентристами розглядалась у середовищі німецьких лібералів як данина імперативам більш прагматично орієнтованого часу [22, с.58]. На думку радянських дослідників, Геншер врівноважував зовнішньополітичні орієнтації Християнсько-демократичного союзу та більш консервативного Християнсько-соціального союзу [2, с.94]. Прихід до влади нової правлячої коаліції вимагав підтвердження її владного мандату на дострокових виборах.

За результатами виборів бундестагу, які відбулись 6 березня 1983 р. вільні демократи, здобувши 7% голосів в основному зберегли свій електорат, який дав лібералам «золоту акцію» у визначенні коаліційної політики [5, с.169]. Врешті Г.Коль знову став бундесканцлером, а Геншер віце-канцлером та міністром закордонних справ ФРН.

Після успіху на виборах християнсько-ліберальної коаліції Німеччина підтримала реалізацію «подвійного рішення» НАТО, тобто наполягала на проведенні переговорів з СРСР з позиції сили з одночасним розміщенням на німецькій землі американських ядерних ракет середньої дальності. Цей курс підтримував і міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер. Водночас він наголошував на потребі проведення перспективної політики формування «мирного європейського устрою» [9, с.162].

У першому півріччі 1983 р. ФРН головувала в структурах ЄЕС. В цей час Геншер доклав вагомих дипломатичних зусиль для формування планів, які мали в перспективі забезпечити перетворення ЄЕС на більш інтегроване угруповання. Зокрема, 2 лютого 1983 р., виступаючи в товаристві Паасиківі, Геншер наголошував, що доля Європи має вирішити національне питання. Безпека для всієї Європи має бути неподільною [8, с.109]. Завдяки докладеним зусиллям Геншера була затверджена Штутгартська «урочиста декларація про Європейський Союз» (червень 1983 р.), яка вперше офіційно віднесла до сфери компетенції Європейських Співтовариств проблематику забезпечення безпеки.

На думку Геншера слід було не допустити девальвації європейської інтеграційної ідеї за допомоги висунення нових політичних ініціатив в умовах уповільнення реалізації економічних аспектів європейського єднання. Водночас принципу наднаціональності продовжував протидіяти принцип звичайного міждержавного співробітництва на рівні реальної політичної практики. Сенс інтеграційних зусиль полягав у досягненні позитивного інтеграційного ефекту, коли співробітництво охоплює важливі сфери політичного життя, стає системним та регулярним, забезпечується за допомоги створення спеціальних координаційних механізмів і завдяки цьому перетворюється для країн учасниць процесу інтеграції на важливий аспект реалізації їх національних інтересів [22, с.311].

Геншер аргументовано доводив, що взаємопов'язаність економічних інтеграційних питань і проблем зовнішньополітичної взаємодії посилює міць зв'язків між західноєвропейськими країнами, які ведуть до взаємозалежності та стимулюють процес інтеграції в цілому. Зокрема, рекомендувалось частіше користуватись процедурою прийняття рішень більшістю голосів. Проте формула щодо посилення ролі Європейського парламенту була замінена на пропозицію поглиблення координації між Європейською Комісією, Радою Міністрів Європейських Співтовариств та Європейським парламентом [10, с.219]. Отже, затвердження Плану Геншера — Коломбо щодо пропозицій, які започатковували якісно новий етап європейської інтеграції, нарешті відкрили шлях до Єдиного Європейського Акту. Фактично текст декларації обмежився лише перерахуванням добрих намірів. Проте, як відомо, очі бояться, а руки роблять добру справу. Геншер закликав європейських партнерів не забувати робити неможливе, аби досягти максимально можливого рівня європейської інтеграції [6, с.286].

У березні 1984 р. було прийнято рішення про чергове збільшення власних коштів Європейських Співтовариств. За рахунок цього передбачалось фінансувати приєднання Іспанії та Португалії до ЄЕС, переговори з якими завершилися у жовтні 1984 р. Тоді ж було розроблено проект договору про Європейський Союз.

Проте слід було знайти вихід з бюджетної кризи, домовитись про реформу сільськогосподарської політики ЄС, інтенсифікувати науково-технічне співробітництво. Однак ці актуальні рішення не реалізовувались, зважаючи на збереження режиму прийняття рішень на засадах збереження права національного вето. Для Геншера дотримання прав людини і терпимість до іншої точки зору є невід'ємними рисами європейської цивілізації. Ці принципи він завжди твердо відстоював. Водночас він найбільш послідовно відстоював центристський політичний курс, який породжував до нього довіру як в середині ФРН, так і за кордоном.

Тим часом у 1984-1985 рр. Геншер обирався головою Ради НАТО. Він проявив себе як надійний прихильник розвитку євроатлантичних відносин у військово-політичній сфері [7, с.44]. Зайнятість багатьма справами негативно позначилась на стані здоров'я Геншера. Тому восени 1985 р. він передав кермо Вільною демократичною партію Мартіну Бангеману, зосередившись на своїх обов'язках міністра закордонних справ та віцеканцлера.

І слід зазначити, що з цими функціями Геншер продовжував впорюватись досить ефективно. Він сприяв досягненню угоди про поетапне скасування паспортного контролю між країнами ЄЕС. Зокрема, висту-

паючи 27 лютого 1985 р. в німецькому бундестазі, Геншер наголошував, що насамперед слід подолати образ ворога в свідомості народів поділеної Європи [8, с.116]. рішучим кроком у цьому напрямку мала стати прозорість національних кордонів. Слід зазначити, що конструктивний дипломатичний клімат Геншер створив на європейській арені. Цьому сприяли його плідні зв'язки з Ж.Делором.

27 лютого 1985 р. в люксембурзькому містечку Шенген була підписана угода між Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією та ФРН про скасування прикордонних формальностей при пересуванні їхніх громадян територією цих країн. 26 березня 1995 р. Шенгенські угоди набули чинності.

28-29 червня 1985 р. Г.-Д.Геншер взяв участь у засіданні Європейської Ради в Милані, на якому було погоджено зміст Білої книги Європейської комісії, котра визначила програму створення єдиного внутрішнього ринку країн ЄЕС. Він підтримав «пакет Делора», який передбачав проведення реформи бюджетного фінансування та створення структурних фондів. Скорочено було кількість конкретних завдань, реалізація яких була необхідна для реального створення єдиного ринку. Також були погоджені заходи з подолання фізичних, технічних та податкових перешкод. Наголошувалось, що метою створення єдиного внутрішнього ринку є не просто послаблення контрольних механізмів внутрішньо регіональних європейських зв'язків, а їхня повна ліквідація. Окремих погоджень потребували конкретні технічні норми та стандарти.

У грудні 1985 р. на міланській зустрічі глав держав ЄЕС міністри закордонних справ погодили проект договору про європейське співробітництво в галузі зовнішньої політики. Крім того, було погоджено, що обов'язковим результатом зовнішньополітичних консультацій мала стати спільна європейська позиція з кола питань, які розглядались. Однак те, що кожний з національних урядів розумів під спільною політикою, залежало передусім від їхніх власних інтересів.

Однак, незважаючи на це, 28 лютого 1986 р. було прийнято Єдиний європейський акт, який становить погоджений на основі консенсусу документ, котрий вносить правові зміни в договори про утворення Європейських співтовариств.

Почався якісно новий етап європейської інтеграції. Водночас з часу початку перебудови в СРСР виникли нові шанси для відродження політики розрядки міжнародної напруженості. 1 лютого 1987 р., виступаючи на Давоському економічному форумі, Геншер закликав М.Горбачова підтвердити свої обіцянки про нове політичне мислення практичними дипломатичними діями [7, с.140]. Сам він у зв'язку з цим

наголошував на неподільності європейської безпеки, адже «якщо Східна Європа почуває себе погано, Західна Європа теж не може процвітати» [4, с.323].

Водночас Геншер продовжував докладати чимало зусиль для активізації роботи німецько-французького локомотиву європейської інтеграції. Зокрема, було створено спільну комісію з питань безпеки та оборони. Вона була покликана забезпечувати зближення військово-політичних доктрин ФРН та Франції [1, с.114]. Така спільна позиція Бонну та Парижу дала підстави у жовтні 1984 р. прийняти рішення про вихід з латаргійного сну західноєвропейського союзу. Зокрема, було утворено три агентства: по контролю за озброєннями, з проблем безпеки й оборони, із питань співробітництва в галузі виробництва озброєнь. Першим випробуванням для спроможності здійснення спільних дій ЗЕС стало розмінування Перської затоки в 1987-1988 рр. після закінчення іраксько-іранської війни [4, с.314].

Проте на Г.-Д. Геншера як міністра закордонних справ ФРН особливо високе навантаження припало в період підготовки дипломатичних умов для забезпечення об'єднання Німеччини. Розв'язувати проблеми доводилось відразу за декількома напрямками. Вони стосувались «німецько-німецьких» відносин, німецько-радянських відносин, стосунків із західними союзниками ФРН та врегулювання інших міжнародних аспектів об'єднання. Цей процес Геншер розглядав як план для всієї Європи. Відкритість мала стати спільним європейським майбутнім [7, с.171].

Це було гасло, яке дійсно мало об'єднати поділену Європу. Саме це мало надати новий імпульс розвитку європейської інтеграції. 26 лютого 1988 р. Геншер запропонував меморандум про створення європейської валютної системи, яка мала привести до створення Монетарного союзу та запровадження спільної грошової одиниці [7, с.234].

28 березня 1988 р. виступаючи з нагоди присудження ступеня почесного доктору афінського «Пантеону вищих політичних наук», Геншер звернувся до проблеми духу Європи, який зміцнюється ідеями миру, свободи та захисту прав людини [9, с.21].

У жовтні 1988 р. ще за рік до падіння Берлінського муру Геншер наголошував, що «Європейське Співтовариство це ще не вся Європа, але воно має бути ядром майбутньої структури Європи». При цьому, на його думку, «німецько-німецький діалог має лишитись важливою складовою загального діалогу між Сходом та Заходом» [7, с.174]. Не слід домагатись односторонніх переваг у відносинах з іншими державами. На цьому етапі європейської інтеграції Геншер ратував за створення коопераційних структур європейської безпеки.

Виступаючи 29 січня 1989 р. на давоському економічному форумі, Геншер закликав до формування європейського громадянського суспільства. Причому права людини мали лишатися категоричним імперативом європейської демократії [7, с. 59]. Весь 1989 р. пройшов у країнах Центральної Європи саме під цим кутом зору.

У вересні 1989 р. посилювалось масове переселення громадян НДР на Захід. Геншер в цей час, виступаючи на Генеральній Асамблеї ООН рішуче підтримав «процес реформ, які відбуваються в Центральній і Східній Європі в інтересах всієї Європи і світу...Адже це процес усвідомлення спільних засад європейської культури і історії». Він одночасно зазначав, на потребі втілення «образу нової Європи від Атлантики до Уралу, того мирного устрою, який знайшов відображення в ідеї Горбачова про спільний європейський дім» [2, с.106].

9 листопада 1989 р. впав берлінський мур. В цей час на службових нарадах в МЗС Геншер наголошував на дотриманні «основних координат зовнішньої політики — надійне членство в західному союзі разом з Сполученими Штатами, активне членство в Європейському Співтоваристві, а також особливі стосунки з Францією» [2, с.99]. Водночас серед пріоритетів лишались і відносини з європейським сходом та СРСР. 11 листопада 1989 р. Геншер у розмові з міністром закордонних справ СРСР Е.Шеварднадзе запропонував продовжити діалог «щодо майбутнього Європи» та наголошував, що «Європейське Співтовариство має зберігати простір стабільності» [23, с.251].

28 листопада 1989 р., оволодіваючи в повному обсязі політичною ініціативою, канцлер Г.Коль висунув програму 10 пунктів, яка передбачала прискорення процесу об'єднання Німеччини та єднання Європи. Вже 4 грудня 1989 р. у Брюсселі на Раді НАТО президент США Дж. Буш старший вів мову про значення об'єднання Німеччини для Північноатлантичного альянсу. Геншер в свою чергу рішуче підтримував ідею входження об'єднаної Німеччини в НАТО. Наступного дня 5 грудня 1989 р. Геншер продовжив переговори в Москві. Сторони погодились інтенсифікувати переговори в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі. 9 грудня 1989 р. Європейська Рада визнала право німецького народу на самовизначення. Окрилений цим рішенням 17 грудня 1989 р. Геншер виступив в своєму рідному місті Халле. Тут він наголошував, що «німці не можуть об'єднатись без Європи, так само і Європа не зможе стати єдиною без об'єднаної Німеччини». Німецьке об'єднання є передумовою європейської стабільності. «Наше майбутнє в Європі сформував Т.Манн: «ми бажаємо європейської Німеччини, а не онімеченої Європи» [7, с.118].

Проте досягти цієї мети було непросто. Соціал-демократи НДР 14 січня 1990 р. проголосили свою передвиборчу програму, в якій наголошували, що об'єднання Німеччини має відбутись за згоди всіх сусідів. Через місяць один із лідерів східнонімецьких соціал-демократів М.Меккель та відомий західнонімецький соціал-демократ Е.Бар у спільній декларації зазначали, що майбутня Німеччина має бути нейтральною [9, с.516]. Г.-Д. Геншер у цьому питанні погоджувався з Г.Колем, що об'єднана Німеччина має лишатись членом НАТО.

В свою чергу 1 лютого 1990 р. останній прем'єр-міністр Німецької Демократичної Республіки Х.Модров висунув план «Німеччина єдина батьківщина» [11, с.77]. З метою погодження позиці 30 січня 1990 р. М.Горбачов провів переговори з Х.Модровим. Проте вже ні радянське, ні східнонімецьке керівництво вже не були спроможні запропонувати громадянам НДР прийнятну альтернативу «соціалізму в німецьких кольорах». Натомість 7 лютого 1990 р. бундесканцлер Г.Коль запропонував громадянам НДР ідею валютного союзу. У тандемі боннської дипломатії Г.-Д. Геншер продовжував будувати мости до Кремля. Вже 10-11 лютого 1990 р. Г.Коль провів переговори з М.Горбачовим у Москві. Геншер під час бесід зі своїм радянським колегою Е.Шеварднадзе наполегливо наголошував, що «східні німці такі само європейці, як і ми» [8, с.239]. Врешті Г.-Д.Геншер домогся згоди радянського керівництва зробити заяву стосовно того, що питання про німецьку єдність «мають вирішувати самі німці, самі вони визначатимуть вибір, в яких державних формах, в які терміни, якими темпами і на яких рівнях вони цю єдність будуть реалізовувати» [5, с.111].

Водночас слід було забезпечити умови, коли з цією програмою погодиться і Вашингтон. Так 24-25 лютого 1990 р. у Кемп-Девіді канцлер Г.Коль провів переговори з президентом Дж.Бушем старшим. Американців передусім цікавило питання збереження майбутньої об'єднаної Німеччини в статусі не нейтральної країни, а повноправного члена НАТО. Саме дотримання такого статус-кво, на думку американської еліти, мало гарантувати стабільність у Європі в час бурхливих змін, пов'язаних із крахом країн соціалістичного табору в Східній Європі. Геншер від імені майбутньої об'єднаної Німеччини гарантував дотримання всіх попередніх договорів, які були укладено щодо німецьких кордонів із сусідніми народами, які зазнали страждань за часів нацистської диктатури. Зокрема, Геншер одним із перших західнонімецьких політиків ствердно заявив, що «польський народ має право жити в безпечних кордонах» [7, с.163]. Водночас він твердо заявив, що Геншер переконував, що «німецький нейтралітет створить небезпеку та нестабільність в Центральній Європі» [7, с.261].

Наступний етап дипломатичних погоджень, якими систематично займався міністр закордонних справ ФРН Геншер, був пов'язаний із досягненням консенсусу щодо об'єднання Німеччини із її західноєвропейськими союзниками. Геншер наголошував, що «ми бажаємо продовження історії європейської Німеччини» [8, с.258].

Підтвердженням цієї геншерівської тези стало розгортання внутрішньополітичних процесів, які бурхливо відбувались на території Східної Німеччини. Вже 18 березня 1990 р. блок правоцентристських партій, який об'єднався в «Альянс за Німеччину» переміг на вільних виборах у НДР [17, с.140]. Внаслідок цього суттєво прискорився внутрішньополітичний процес об'єднання двох частин Німеччини.

З метою пояснення механізмів такого розвитку подій на міжнародній арені 23 березня 1990 р. Г.Коль та Г.-Д.Геншер взяли участь у засіданні Європейської Ради в Брюсселі. Західноєвропейські союзники Німеччини погодились, що досягнення національної німецької єдності не суперечить ідеї європейської інтеграції, навпаки, об'єднана Німеччина може відіграти роль каталізатора процесу якісного поглиблення європейського єднання та стати форпостом об'єднаної Європи на Сході континенту [23, с.144].

Незабаром настав вирішальний дипломатичний етап у процесі забезпечення об'єднання Німеччини. 5 травня 1990 р. в Бонні розпочались переговори у форматі два плюс чотири, тобто двох Німецьких держав — ФРН та НДР, а також чотирьох колишніх союзників по антигітлерівській коаліції СРСР, США, Великої Британії, Франції. Передусім слід було забезпечити баланс інтересів, аби об'єднання Німеччини не зруйнувало систему безпеки в Європі.

Геншер у промові з приводу свого бачення спільної архітектури безпеки для Європи зазначав, що «ми хочемо, завдяки солідарності та партнерству народів Європи домогтися перетворення Європи на частину солідарного та партнерського світу» [7, с.19]. «Для мене як ліберального політика, — наголошував Г.Д. Геншер, — головною лишається заповідь поваги етичних меж, які повинні визначати політичні дії. Безумовним фактором для мене є взаємозв'язок політики з правовими нормами та правовою державністю, готовність до врахування інтересів інших, до поваги та визнання політичних інакодумців і передусім — відмова від силової політики минулого й обов'язкового проведення політики, націленої в майбутнє» [2 с. 102]. Ці погляди були співзвучні з новим політичним мисленням радянського керівника М.Горбачова. Водночас Геншер був свідомий того, що від радянсько-американського консенсусу також багато залежить у процесі німецького єднання.

28 квітня 1990 р. у Дубліні відбулось чергове засідання Європейської Ради, яка вітала устремління народу Німеччини до єдності. Саме в цей час Г.-Д.Геншер погодився на прийняття правового документу, який забезпечить створення до кінця 90-х рр. XX ст. економічного та валютного союзу, просування до політичного союзу та «європейської оборони» на фундаменті Західноєвропейського союзу [17, с.156]. В свою чергу Геншер пропонував розширити повноваження Європейського парламенту. На його думку, мав реалізовуватись курс на прискорення та поглиблення європейської інтеграції, що є найбільш ефективною відповіддю на зовнішні виклики, котрі постали перед Європою. Досить гостро постало стратегічне питання: чи буде Європа в найближчому майбутньому суб'єктом чи об'єктом політики? Геншер вважав, що єдина Європа має перетворитись на потужний центр сили в сучасному світі. Найкращим чином це мала гарантувати співпраця з США в процесі налагодження спільного глобального лідерства.

А поки що 30 травня — 3 червня 1990 р. президент США Дж. Буш старший та його радянський колега М.Горбачов провели самміт у Вашингтоні. США дали запевнення, що об'єднання Німеччини не відбудеться, якщо ФРН не гарантує незмінність кордону по Одеру-Нейсе. В свою чергу Геншер висловлював впевненість, що процес німецького об'єднання «став на нинішній історично особливо відповідальній фазі вирішальним каталізатором та рушійною силою зближення Західної, Центральної і Східної Європи у напрямку все більш щільної системи інтеграції і співробітництва. Відповідальні політики керуються тим, що німецьке об'єднання не лише не створить в Європі нових складних проблем, а, навпаки, надасть розвитку процесів роззброєння, кооперації і безпеки, а також загальноєвропейським структурам нові, націлені в майбутнє імпульси» [2, с.102].

Другий раунд переговорів у форматі два плюс чотири, який відбувався впродовж червня 1990 р., показав, що СРСР поки що лишився на позиції, яка мала гарантувати неприєднання об'єднаної Німеччини до НАТО [23, с.127]. Суттєвим фактором, який впливав на трансформацію позицій учасників переговорів стала фактична реалізація сценарію об'єднання Німеччини, незважаючи на незавершеність врегулювання міжнародних аспектів цього процесу. Так вже 1 липня 1990 р. набув чинності Договір про валютний та фінансовий союз, тобто марка ФРН стала валютою на території НДР, яка втратила важливу складову національного суверенітету.

В цей час Г.-Д.Геншер наголошував, що «німецька та європейська єдність складають єдине ціле. Майбутнє єдиної Європи значною мірою визначатиметься загальноєвропейськими структурами». При чому під якісно

новим етапом європейської інтеграції у «новій Європі, — як зазначав Геншер, — буде створено спільний політичний, економічний і екологічний простір безпеки. В Європі будуть свобода, єдність у всьому її різноманітті, плюралізмі, творчому, рівноправному партнерстві» [2, с.101].

Обставини, які змінились, штовхали до зміни позиції і радянське керівництво, яке з огляду на наростання хаосу в СРСР та відносно незалежного розвитку процесу німецького об'єднання, вирішило на цьому процесі отримати хоч щось. 14-16 липня 1990 р. у північнокавказькому місті Архиз М.Горбачов погодився за додаткової західнонімецькі виплати з пропозицією Г.Коля дати зелене світло членству об'єднаної Німеччини в НАТО [6, 128].

17 липня 1990 р. в Парижі відбувався третій раунд переговорів у форматі «два плюс чотири». Було погоджено питання підтвердження польського західного кордону. Врешті 23 серпня 1990 р. Народна палата НДР прийняла рішення про возз'єднання з ФРН. Геншер вітав цей вагомий успіх у «німецько-німецьких відносинах», які дописували останні сторінки своєї історії доби «холодної війни». Символом цього стало те, що 30 серпня 1990 р. на переговорах з питань скорочення звичайних видів зброї в Європі міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер заявив про скорочення особового складу німецького бундесверу з 370 тис. до 300 тис. військовослужбовців [6, с.214]. Усвідомлюючи відповідальність проведення філігранної дипломатії, яка мала зосереджуватись на пріоритеті використання унікального історичного шансу покінчити з розколом нації, західнонімецька дипломатія усунулась від активної ролі, зокрема, під час кризи в Перській затоці у серпні 1990 — лютому 1991 років. ФРН обмежилась наданням виключно фінансової допомоги союзним державам. Водночас в процесі розпаду Югославії ФРН відразу зайняла активну позицію. Оскільки югославська криза вказала на невирішене питання чи готова Німеччина і в якій мірі грати провідну роль і разом з тим об'єднувати західноєвропейські країни у форматі проведення спільної зовнішньої політики?

Проте поки що найближчим історичним результатом дипломатичних зусиль Г.-Д.Геншера та інших німецьких політиків стало підписання 31 серпня 1990 р. договору про об'єднання. Вже 10 вересня 1990 р. Г.Коль та М.Горбачов погодили питання додаткової німецької фінансової допомоги СРСР. ФРН зобов'язалась виплатити СРСР до кінця 1994 р. лише на фінансування виведення радянських військ з Східної Німеччини 12 млрд. марок [5, с.124]. За результатом останнього раунду переговорів у форматі «два плюс чотири», які 11-12 вересня 1990 р. в Москві, Г.-Д. Геншер підписав Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини [10, с.238].

3 жовтня 1990 р. офіційно процес об'єднання Німеччини завершився. Відповідальність чотирьох союзних держав щодо окупаційного статусу Німеччини була скасована. Виступаючи з цього приводу, Г.-Д.Геншер наголошував, що «політика об'єднання Німеччини є гарним прикладом для всієї Європи» при чому «німецька доля стає невіддільною від долі Європи» [7, с.273]. З точки зору історії європейської інтеграції символічним, на нашу думку, стало рішення 31 жовтня 1990 р. конституційного суду ФРН, який зафіксував право громадян країн ЄС, які мешкають на території нових федеральних земель, віднині могли голосувати на муніципальних виборах. Зазначалось, що Європа радикально змінюється і європейці мають відповідати викликам часу.

Паралельно тримав процес врегулювання відносин з СРСР. Врешті 12 жовтня 1990 р. була підписана Угода про умови тимчасового перебування та виведення радянських військ з території Східної Німеччини. А 9-10 листопада 1990 р. відбувся візит М.Горбачова в ФРН. В свою чергу Г.-Д. Геншер, виступаючи 11 листопада 1990 р. на засіданні «Форуму Бертельсманна» підкреслював, що «об'єднання Німеччини відкрило двері до європейської свободи, співробітництва та мирного устрою», однак для забезпечення цього єдина Європа має обов'язково проводити «спільну зовнішню та оборонну політику» [8, с.21]. Причому «Європейське співтовариство, на думку Геншера, лишається ключовим елементом нового загальноєвропейського розвитку..., адже Німеччина історично, культурно та географічно має відігравати стимулюючу роль» [7, с.18]. З огляду на це, Геншер відстоював потребу посилення співробітництва в рамках ширшого простору Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ).

Внутрішньополітичне завершення процесу об'єднання Німеччини було пов'язано із проведенням 2 грудня 1990 р. перших демократичних вибори вже у новій Федеративній Республіці Німеччина. Вільні демократи Г.-Д.Геншера зберегли представництво не лише в бундестазі, незважаючи на скромний електоральний результат у нових федеральних землях, а й зафрахтували за собою місце в правлячій федеральній коаліції.

Висока напруга та особисте навантаження періоду 1989-1990 рр. негативно позначилась на стані здоров'я Геншера. Він переніс інфаркт [6, с.398]. Зберігши вплив на зовнішню політику ФРН, Геншер віднині був вимушений зважати на обмеження свого фізичного стану. Однак епоха радикальних геополітичних змін в Європі не давала розслаблятися. Особливо тривогу викликали події на Балканах, пов'язані із розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

27 червня 1991 р. відбувались сутички між прихильниками незалежності Словенії та підрозділами Югославської народної армії [3, с.41]. Реагуючи на це, міністр закордонних справ ФРН Г.-Д.Геншер зазначав, що в разі розростання масштабу збройних сутичок на території Словенії «міжнародне співтовариство більше не підтримуватиме єдності югославської федерації» [3, с.113]. Врешті через місяць останні підрозділи Югославської народної армії залишили територію Словенії. 5 липня 1991 р. Геншер на гаазькій зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС підтримав ідею введення ембарго на постачання зброї учасникам югославської трагедії [6, с.211]. Така активна зовнішньополітична позиція щойно об'єднаної Німеччини, на нашу думку, викликала певне занепокоєння у її європейських партнерів.

У відповідь на ці настрої у вересні 1991 р. на фоні розпаду СРСР Г.-Д.Геншер заявив, що ФРН візьме на себе всі права та обов'язки, які обумовлюються Статутом ООН, включно із заходами колективної безпеки, які мають забезпечуватись за участю німецького бундесверу [22, с.456]. Водночас на цьому етапі внутрішньополітична дискусія щодо готовності ФРН до нової глобальної відповідальності ще не була завершена, зокрема, Геншера турбувало те, що це стосувалось і питань участі у гуманітарних операціях, що поставило під сумнів попередню прогнозовану надійність зовнішньої політики ФРН у західному світі [17, с.124].

Внаслідок розпаду СРСР, на думку Геншера, слід було розробити спільну позицію єдиної Європи з цього ключового питання для майбутньої геополітичної структури Європи. Вже 17 грудня 1991 р. Європейське Співтовариство затвердило спільні принципи визнання нових незалежних держав, які були повинні поважати Статут ООН, виконувати міжнародні зобов'язання щодо захисту прав людини, поважати непорушність кордонів, які можуть змінюватись лише мирно, виконувати зобов'язання з роззброєння, вирішувати спірні проблеми винятково шляхом переговорів. Але звичайно гарантій того, що ці умови виконуватимуться після визнання незалежності, звичайно, не було. Розпад Югославії таку політику подвійних стандартів продемонстрував у всій реалістичній цинічності.

Геншер переконував своїх колег по ЄС в тому, що невизнання незалежності Хорватії та Словенії означатиме схвалення сербської агресії [3, с.342]. Проте їхнє визнання не зняло проблем, а навпаки збільшило їхню кількість та створило для Європи найбільш серйозний після 1945 року головний біль. Водночас політичні опоненти неодноразово критикували Геншера, який начебто надто швидко визнав незалежність Хорватії та Словенії, чим стимулював війну на Балканах. Але

з іншого боку, саме ці загрози підштовхнули європейських скептиків до обрання моделі прискореної європейської політичної інтеграції. Слід зазначити, що в своїх мемуарах Геншер також жалкує з цього приводу [6, с.419].

Бенефісом Ганса-Дітріха Геншера на посаді міністра закордонних справ ФРН стало підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу. ЄС фактично перетворювалось на конфедеративне об'єднання з елементами федерації на зразок проектів, які висували представники неофункціонального напрямку федералістської школи європейської інтеграції [10, с.310].

Важливою складовою цього договору Геншер вважає досягнення домовленості про проведення спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, що є рішучим кроком до створення європейського політичного союзу. Зокрема, Геншер підтримав ідею створення ефективних механізмів визначення основних орієнтирів спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, ухвалення спільних стратегій, реалізації спільних дій, посилення співпраці між ЄС та Західноєвропейським Союзом (ЗЄС) [6, с.329]. Геншер наголошує, що європейська інтеграція є не лише метою, а й засобом цивілізаційного єднання Європи, однак цей складний процес потребує поступовості та забезпечення адекватними механізмами реалізації. Адже будь-які спроби дій, які порушують послідовність вирішення конкретних завдань, можуть дискредитувати саму ідею інтеграції [14, с.199].

Геншер все свідоме життя працював по 14-16 годин на день. Такий графік роботи не міг не позначитись на стані його здоров'я. Геншер знову переніс інфаркт, опинився в лікарні. Далі працювати з повною самовіддачею він вже не міг.

18 травня 1992 р. Г.Д.Геншер поступився посадою голови МЗС ФРН своєму однопартійну К.Кінкелю, який продовжив реалізацію його дипломатичного курсу. Вже 19 червня 1992 р. на нараді у передмісті Бонну — Петерсберзі країни ЄС прийняли рішення про об'єднання зусиль у ЄС і ЗЄС у проведенні гуманітарних місій, передусім на Балканах, а також у реалізації операцій із встановлення миру [22, с.388]. В свою чергу Геншер на експертному рівні підтримував політичний курс об'єднаної Німеччини щодо активізації соціально-політичної трансформації країн Центральної Європи [13, с.234].

Проте суттєвий вплив на німецьку зовнішню політику Геншер зберіг через механізми консультацій на експертному рівні та через своїх колишніх співробітників, які залишились у зовнішньополітичному відомстві об'єднаної Німеччини. Наприклад, у 1963-1977 р. референтом Г.-Д. Геншера з питань зовнішньої політики був Гюнтер Ферхойген,

який у 1999-2004 рр. був комісаром Європейської комісії з питань розширення ЄС [19, с.2]. А в новому складі Європейської Комісії на чолі з Ж.Баррозо, яка 22 листопада 2004 р. офіційно приступила до виконання обов'язків, Г.Ферхойген став європейським комісаром з питань індустрії.

Дипломатичний спадок Геншера є вагомим, як у національній німецькій історії, так і в історії Європи. Вже 1 січня 1993 р. було створено Спільний європейський ринок для забезпечення безперешкодного руху людей, капіталів, товарів, послуг. Співтовариству вдалося врегулювати складні питання спільної сільськогосподарської політики, подвоїти структурні фонди, започаткувати програму подолання регіональних диспропорцій розвитку.

1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, який зафіксував створення Європейського Союзу, а разом з ним і початок якісно нового етапу у розвитку європейської інтеграції у напрямку розбудови єдиного політичного, економічного і валютного союзу країн з населенням близько 350 млн. чоловік. Оцінюючи цю історичну подію, Г.-Д. Геншер зазначав, що «об'єднана Європа дає нову історичну долю народам, що не лише започатковує новий етап глобального розвитку, а й стабілізує нову систему міжнародних відносин» [6, с.9].

Поступово припинялась активна політична біографія Г.-Д.Геншера. Так у вересні 1998 р. він вже за станом здоров'я не висував свою кандидатуру на виборах до німецького бундестагу. Проте Геншер продовжував слідкувати за актуальними перипетіями розгортання європейської інтеграції. Зокрема, він розглядав перспективу розширення Європейського Союзу за рахунок центральноєвропейських країн як важливий етап остаточного подолання ялтинського розподілу Європи періоду «холодної війни» [13, с.199]. Однак події 1999 р. навколо краю Косово, на думку Геншера, стали небезпечним викликом для європейської стабільності. Він вітав участь сил бундесверу в операції НАТО проти Сербії. Проте його турбувала відсутність чіткої та потужної спільної реакції Європейського Союзу на ці трагічні події. Однак розробляти цю політику вже були зобов'язані нові покоління політиків.

Водночас Геншер продовжує підтримати добрі стосунки з політиками свого покоління. Зокрема, вітаючи у березні 2001 р. колишнього радянського президента М.Горбачова з 70-річчям, Геншер наголошував, що він завдячує Горбачову за можливість знову жити на своїй батьківщині в Халле в умовах свободи та демократії [13, с.209].

У лютому 2002 р. колишній міністр закордонних справ ФРН, почесний голова вільної демократичної партії Г.-Д. Геншер відвідав Україну з нагоди вручення йому ордена Ярослава Мудрого II ступеня за суттєвий

внесок у становлення німецько-українських відносин на початковому етапі їх новітньої історії.

Зі свого рідного міста Геншер продовжує тримати руку на пульсі актуальних подій міжнародних відносин. Зокрема, за результатами прийняття першої спільної конституції ЄС він наголосив, що насправді народам Європи потрібна не супердержава ЄС, а суперпотуга Європи, яка буде спроможна витримати жорстку міжнародну конкуренцію [24, с.14]. Причому Г.-Д.Геншер розглядає європейську інтеграцію як найбільш ефективний спосіб адаптації національних держава до сучасних викликів процесу глобалізації. І таку позицію цього «гуру» європейського ліберального руху поділяє більшість європейських оптимістів.

1. Барановский В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. — М. — 1986.

2. Ганс-Дитрих Геншер и «геншеризм» // Политические портреты. / Сост. Н.М.Маслова. — М. — 1991.

3. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). — М. — 2001.

4. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.

5. Павлов Н. Германия на пути в третье тысячелетие. — М. — 2001.

6. Hans-Dietrich Genscher. Erinnerungen. — Berlin. — 1995.

7. Hans-Dietrich Genscher. Zukunftsverantwortung. Reden. — Berlin. — 1990.

8. Hans-Dietrich Genscher. Unterwegs zur Einheit. Reden und Dokumente aus bewegter Zeit. — Berlin. — 1991.

9. Helga Haftendorn. Sicherheit und Stabilität. Außenbeziehungen der Bundesrepublik zwischen Ölkrise und NATO-Doppelbeschuß. — München. — 1986.

10. Jürgen Bellers. Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. — Münster. — 1990.

11. Gerd-Rüdiger Stephan. «Vorwärts immer, rückwärts nimmer». Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR. 1988-1989. — Berlin. — 1994.

12. Jost Dülfer. Europa im Ost-West Konflikt. 1945-1991. — München. — 2004.

13. Fritz Goergen. Skandal FDP. — Köln. — 2004.

14. Lothar Rühl. Deutschland als europäische Macht. Nationale Interessen und internationale Verantwortung. — Bonn. — 1996.

15. Mattias Zimmer. Nationales Interesse und Staatsräson. Zur Deutschlandpolitik der Regierung Kohl. 1982-1989. — München. — 1992.

16. Stephan Bierling. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen. Akteure. Entscheidungen. — München. — 1999.

17. Stephen Szabo. The Diplomacy of German Unification. — New York. — 1992.
18. Werner Weidenfeld, Peter M. Wagner, Elke Bruck. Aussenpolitik für die deutsche Einheit. Die Entscheidungsjahre 1989-1990. Geschichte der deutschen Einheit. — Band 4. — Stuttgart. — 1998.
19. Die Zeit. — №18 — 2004.
20. Werner Weidenfeld. New Ostpolitik-strategies for a United Europe. — Washington. — 1995.
21. Wolf Dieter Eberwein, Karl Kaiser. Deutschlands neue Außenpolitik. — München. — 1998.
22. Timothy Garton Ash. Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. — München. — 1993.
23. Frank Pfetsch. Die Europäische Union. Eine Einführung. Geschichte, Institutionen, Prozesse. — Stuttgart. — 1997.
24. Die Zeit. — 2004. — №44.

ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Іоанн Павло II (Кароль Войтила)

Імператор Костянтин визнав християнство державною релігією, окресливши тим самим географічні межі Європи. Карл Великий став батьком європейської ідеї. Однак в Європі вже народжувались нації, які ще треба було християнізувати, аби єдність Європи стала дійсною. Причому весь цей час у духовному просторі, навіть незважаючи на розкол християнства, Європа відчувала свою цілісність. Проте справжнім випробуванням для цієї єдності стала Перша світова війна. Однак в історії завжди хтось виграє, а хтось програє. За підсумками Першої світової війни серед переможців опинилась Польща. 3 листопада 1918 р. було проголошено Польську Республіку. За два роки в цій країні з'явилась людина, яка поряд з іншими батьками європейської інтеграції посідає особливе місце в історії Європи.

Отже, 18 травня 1920 р. у Вадовіце неподалеку від Кракова в родині поручика Війська Польського Кароля Войтили-старшого та Емілії Качаровської народився син — Кароль Юзеф Войтила, якого 20 травня охрестили. Ймовірно, що друге ім'я Кароль отримав саме на честь Юзефа Пілсудського. Оскільки мати Кароля Войтили-молодшого Емілія Качаровська народилася на Холмщині, популярною є версія про її етнічне українське походження. Однак все життя вона мала польську та католицьку ідентичність [12, с.20].

В Європі в цей час долали наслідки Першої світової війни та боролись із страшною епідемією грипу. Якраз в цей час Червона Армія прошупувала штиком Європу. Проте Пілсудський поклав край експансії світової революції. За Ризьким договором 18 березня 1921 р. кордон Польщі був проведений приблизно за 250 км на схід від польських етнічних кордонів.

Проте нова республіка не вгамувала конфлікт з національними меншинами. В Речі Посполитій мешкали близько млн. литовців, стільки ж німців, півтора мільйона білорусів, близько 3 млн. євреїв, 4 млн. українців. Досить гострими були незгоди між легіонерами, тобто прибічниками Пілсудського та націонал-демократами. Проведена в 1925 р. аграрна реформа знищила насамперед великі німецькі землеволодіння. Врешті у травні 1926 р. Ю.Пілсудський повернувся до влади, ставши на чолі режиму автократичного «санації».

15 вересня 1926 р. Кароль Войтила поступив в перший клас місцевої початкової школи. На той час вже померли його мати, старший брат та молодша сестра. Тож у родині Войтил залишилися старший та молодший Каролі [12, с.20]. По мірі навчання Кароля Войтили-молодшого у гімназії хмари збирались над Європою. У 1934 р. Польщею було укладено пакт про ненапад з Гітлером. У 1935 р. в Варшаві було прийнято авторитарну конституцію, яка встановила режим керованої демократії. Проте в цей час гострі політичні проблеми мало турбували майбутнього Папу Римського.

Натомість К.Войтила зацікавлено займався постановками в аматорському театрі [7, с.27]. Ця діяльність відіграла велику роль в його становленні як особистості і духівника. Адже правдиве слово може змінити хід історії. Влітку 1937 р. Кароль пройшов обов'язків курс військової підготовки в національному кадетському таборі. 3 травня 1938 р. повнолітній Кароль Войтила прийняв таїнство конфірмації [7, с.44]. Восени 1938 р. він збирався поступати до краківського Ягеллонського університету, який є одним із найстаріших центрів європейської освіти. Над головним залом університету було гасло: «Розум попереду сили». Войтила як студент університету звільнявся б від військового призову. Однак поворотною у долі Кароля Войтили можна вважати зустріч у квітні 1938 р. у Вадовіцькій гімназії з краковським архієпископом Адамом Сапегою, який вирішальним чином вплинув на обрання шляху до духовної семінарії [12, с.20].

Тим часом у квітні 1939 р. Гітлер денонсував німецько-польський пакт про ненапад. У червні 1939 р. для майбутнього Папи Римського успішно завершився перший рік навчання в університеті. Однак всі плани перекреслила дата 1 вересня 1939 р., коли нацистська Німеччина напала на Польщу. В зв'язку з цим К.Войтила погоджувався з думкою, що історія має духовну основу, тому політична катастрофа Польщі викликана ігноруванням національних цінностей, тож і відродження польської незалежності вимагає відродження зазначених суспільних цінностей [6, с.53]. Водночас він заперечував вузькість суто націоналістичного погляду на світ.

6 вересня 1939 р. Кароль Войтила долучився до руху опору за допомоги культури. Лише робоча картка давала можливість легально лишитись у Кракові. Кожний чоловік від 14 до 60 років за новими порядками

мав працювати. Люди брались за будь-яку роботу, аби уникнути депортації в нацистську Німеччину. У вересні 1940 р. він почав працювати каменотесом на шахті Закжуевек.

18 лютого 1941 р. сталась особиста трагедія помер батько Кароль Войтила — старший. Кароль молодший відчув себе самотнім, водночас він набув досвід персоніфікованого звернення до Бога. Адже Божа допомога віруючій людині завжди знаходиться лише на відставні щирої молитви [11, с.77].

У жовтні 1941 р. Кароль Войтила почав працювати на хімічному заводі компанії «Солвай». Досвід важкої фізичної роботи надав йому певну впевненість у вірності обраної спрямованості соціальної доктрини католицької церкви [6, с.69]. Врешті вирішальним поштовхом до обрання життя священика для К.Войтили стало переслідування окупаційними властями польського духовенства [6, с.87]. Вихід він бачив у опорі через культуру. Формою цього опору стали підпільні театральні постановки. Сама театральна дія сприймалась як релігійний ритуал. Учасники спектаклів переконувались, що слово спроможне змінити заснований на силі світ, якщо тільки слово віддзеркалює точні факти, говорене ясно, чесно і досить енергійно [6, с.97]. Отже, доля священика здавалась для Кароля Войтили найбільш адекватним способом протистояння приниженню людської гідності.

Восени 1942 р. він почав відвідувати підпільну семінарію. Тут його переслідували мрії про справедливий світовий устрій, відродження європейської спільноти. Однак повсякденне життя за умов іноземної окупації було особливо небезпечним. 29 лютого 1944 р. його на вулиці збила німецька вантажівка. Те, що він вижив здалось для Кароля підтвердженням правильності обрання долі священика [6, с.106].

У січні 1945 р. німецькі окупанти залишили Краків. Влітку 1946 р. К.Войтила успішно склав іспити з Священного Писання, догматичного богослов'я, теології моралі, церковного канону та катехізису. А вже 1 листопада 1946 р. Кароль Войтила був висвячений у духовний сан. Він урочисто прийняв celibat та зобов'язався щоденно молитись за католицьким требником [6, с.118]. Через два тижня він відбув в Рим для продовження вивчення теології. Звичайно, К.Войтила був справжнім слов'янином і краківчанином, але він був і істинним європейцем, який живе в серці Європи.

У живій інтелектуальній атмосфері визрівали засади нової теології, яка обговорювалась на Другому Ватиканському соборі. Влітку 1947 р. він відвідав Францію, Бельгію, Нідерланди. Під час подорожі К.Войтила побачив наростання розриву між Європою кафедральних соборів і тією Європою, яка швидко втрачала віру в християнство. Здавалось, що в Європі християнство йде в минуле. На його думку, цей розрив можна було ліквідувати, збільшивши кількість мирян, які звертаються до Євангелія [1, с.126].

По мірі розгортання «холодної війни» у червні 1948 р. 28-річний Кароль Войтила отримав свій перший докторський ступінь. Почалось його життя священика в Польській Народній Республіці. Молодий священик, намагаючись протиставити марксизму християнський гуманізм, працював по шістнадцять годин на день. Зокрема, він удосконалив практику роботи з молоддю перед її підготовкою до шлюбу. Тож не дивно, що в католицькій Польщі була найбільша народжуваність в тодішній Європі. Жертви та героїзм духовенства за часів нацистської окупації надали Церві вагомий суспільний авторитет.

Водночас «пересунувши» Польщу на Захід на карті Європи, Сталін створив найбільш польську і найбільш католицьку польську державу за всю національну історію [1, с.138]. Натомість К.Войтила з біллю в серці сприйняв реальність поділу Європи на два табори. Він не сприймав намагання СРСР утримувати силою свій контроль над частиною Східної Європи.

Навіть на думку де Голля, «завдяки Ялті, у радянського блоку виникне устремління до подальшої експансії» [10, с.183]. У випадку подібної агресії західні держави європейського континенту не змогли б зчинити достатньо серйозний спротив. Для цього очевидно не було достатньо організації європейської оборони [10, с.183].

В квітні 1950 р. Церква уклала своєрідний конкордат з комуністичною польською владою, яка визнала верховенство Папи у веденні церковних справ, дозволила існування орденів монахів, навіть зберегла єдиний на той час у Східній Європі Католицький університет у Любліні. Правда, 1 вересня 1951 р. почалась академічна відпустка Войтили, який готував другу докторську дисертацію з богослов'я.

Проте слід зазначити, що Конституція ПНР 1952 р. проголосила відокремлення держави від церкви. Суттєво посилювався тиск світської влади на духовну владу. Держава намагалась навіть призначати та звільняти духівників. В жовтні 1953 р. він почав читати лекції з соціальної етики в Ягеллонському університеті. У 1953-1956 р. під арештом перебував Примас кардинал Вишинський. Комуністична влада Польщі не терпіла конкуренції церкви у контролі за духовним індивідуальним та суспільним життям. Однак, молодий католицький священик Кароль Войтила, нехтував обмеженнями та йшов до повсякденного життя пастви.

Врешті у січні 1954 р. факультет теології Ягеллонського університету присудив Каролу Войтилі другий докторський ступінь. Незабаром він отримав призначення на кафедру філософії Люблінського католицького університету. В цей кризовий період для християнської духовності К.Войтила у протистоянні з офіційною ідеологією намагався долучити якомога більше молоді до свідомого життя сучасного католика. Церква

ставала територією свободи. Кароль Войтила ставив за метою своєї пасторської діяльності збереження європейського гуманізму, аби надалі уникнути після християнського поганства.

В 1957-1959 р. в період формування Європейського економічного співтовариства К.Войтила публікує серію статей, присвячених питанням християнської етики. Він вів католицьку думку на зустріч з сучасною філософією. Шукав спільну мову в дискусії про мораль. Адже моральний вибір формує людську особистість. Войтила відкидав насильницькі соціальні зміни, наполягаючи на тому, що справжні соціальні перетворення можливі лише за допомоги реалізації ідеї християнської свободи, як основи католицької соціальної етики. Він рішуче стає на бік демократії як сучасної державної системи, що максимально віддзеркалює основні інтереси людської особистості. У книзі своїх спогадів «Вставайте та підемо!» Іоанн Павло II висвітлив період свого єпископату в Польщі в 1958-1978 рр. [1, с.144]. Зокрема, він довів, що устремління до діалогу, заклики до релігійної свободи, співвідносять з безкомпромісним захистом католицького вчення.

4 липня 1958 р. Папа Пій XII призначив 38-річного Кароля Войтилу єпископом помічником голови Краківської єпархії. Він не закликав до революції на вулиці, але його діяльність сприяла формуванню нового покоління поляків, спроможних боротись за демократизацію Польщі і за повернення своєї країни до демократичної Європи.

Тим часом 25 січня 1959 р. новий Папа Іоанн XXIII оголосив про намір скликати Другий Ватиканський собор, який на його думку мав посилити християнську віру, вдихнувши в неї нову життєву енергію [2, с.12]. Особливо цього потребувала Західна Європа, де християнство, починаючи з часів Римської імперії набирали духовної сили. Проблема об'єднання християн розглядалась не на суто світському, а духовному рівні, який наближається разом з кінцевим пунктом історії, коли Бог буде всім і у всьому. Тому лише християнство може допомогти людям за допомоги християнської любові та доброти позбутись постійного незадоволення сучасністю. «Любов, яка пізнається через свободу, і свобода, спрямована до пізнання істини — ось, на думку К.Войтили, сутність християнського гуманізму» [1, с.443].

Влітку 1959 р. підготовча група Собору розіслала всім католицьким єпископам послання з проханням висловити свої побажання щодо порядку денного Собору. 30 грудня 1959 р. Войтила, вирішуючи завдання налагодження діалогу між Церквою та сучасністю, надіслав комісії з підготовки цього заходу есе про кризу гуманізму, яка є втіленням кризи всієї сучасної цивілізації. Пропонувалось покращити сучасність за допомоги співчуття. Європа мала дати відповідь на проблему задоволення людських устремлінь до свободи з одночасним створенням цивілізації, заснованої на справедливості та мирі.

11 жовтня 1962 р. розпочалась робота Другого Ватиканського собору, який став помітним етапом у еволюції позиції Кароля Войтили. Він був одним із найбільш активних учасників чотирьох сесій (або періодів) роботи Другого Ватиканського собору і навіть входить у робочу групу, яка займалась редагуванням проектів офіційних документів для чергових засідань цього форуму [6, с.233]. Зазначений релігійний захід підтвердив його думку щодо важливості єкуменічного руху в середовищі християнських церков [11, с.38]. Наголошувалось на Вселенському дусі католицької Церкви. Водночас Войтила підтримував домагання єпископів зі східноєвропейських країн, які наполягали на фіксації положень про безумовне визнання релігійної свободи, що мало допомогти їм у боротьбі проти комуністичних режимів.

У червні 1963 р. новим Папою став Павло VI, який 30 грудня 1963 р. призначив Кароля Войтилу архієпископом Краківським. З цього часу впродовж всього 1964 р. він брав активну участь у роботі секції Другого Ватиканського собору. Незабаром 8 березня 1964 р. Войтила був висвячений у сан архієпископа.

7 грудня 1964 р. за день до офіційного закриття Другого Ватиканського собору Папа Павло VI та Константинопольський патріарх Афінагор оголосили про скасування взаємної анафеми 1054 р. як про перший крок до відновлення духовної єдності західної та східної християнських церков [2, с.148]. За рішенням Собору латинь замінили живі європейські мови.

«На момент закінчення Собору, — зазначає біограф Іоанна Павла II Джордж Вейгел, — молодий польський єпископ, три роки тому прибув до Риму як невідомий капітулярний вікарій Краківського архієпископська Войтила став одним із найбільш відомих церковних діячів світу» [1, с.238].

18 листопада 1965 р. за ініціативи К.Войтили Польська і Німецька Церкви обсяглись посланнями про примирення. Ця духовна подія стала важливим етапом у подоланні духовного розколу Європи. Була вироблена справжня християнська формула прощення: «Ми прощаємо і просимо вибачення у вас». Звичайно, на той час не всі передусім поляки зрозуміли благодетельність прощення. Справжній смисл цієї події, на нашу думку, відкрився майже через чверть століття, коли в 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур і Європа отримала додатковий імпульс до об'єднання. З того часу не переривався плідний діалог польських та німецьких єпископів. Войтила встановив зв'язки з баварським духівником Йозефом Ратцингером, які відіграли вагомую роль в 1978 р. Зазначимо, що у квітні 2005 р. саме Йозеф Ратцингер був обраний конклавом наступником Іоанна Павла II та став Папою Бенедиктом XVI.

Тим часом у 1966 р. Польща урочисто відсвяткувала 1000-ліття християнства. Ця непересічна подія дала потужний імпульс наростанню опо-

зиційних настроїв у суспільстві. Войтила за допомогою Промислу Божого сприяв посиленню культурного опору диктатурі. Він наполегливо здійснював євангелізацію різних польських населених пунктів. Справжнім проявом європейської солідарності стало будівництво костюлу в місті Нова Гута. Зокрема, австрійські католики з єпархії Санкт-Польтен подарували модель Сонячної системи, розроблену Коперніком, один із каменів собору був доставлений з Луни американськими астронавтами, дзвіниці для костюлу надіслали голландці [1, с.291]. Нові собори ставали місцем боротьби за душу та права людини.

28 червня 1967 р. Папа Павло VI надав Каролю Войтилі шапку кардинала. У лютому 1968 р. він благословляє меморандум краківського духовництва «Основна доктрина Церкви про принципи шлюбного життя». Тим часом набирала сили сексуальна революція в Європі, яка зруйнували вікові цінності та норми моралі, вимагала від Церкви перегляду питань етики статевих відносин. Вважалося, що подолання маніхейської ересі, яка засуджувала статеві відносини взагалі із одночасним збереженням кращих традицій християнської сексуальної етики. Проти дегуманізації статевих відносин. Всупереч головному гаслу сексуальної революції штучна контрацепція звільняє лише чоловіка, даючи йому можливість зверхньо дивитись на жінку [1, с.323]. Войтила, мабуть завдяки своєму целібату, був переконаний, що секс є духовний акт не тіл, а особистостей. Водночас звертала на себе увагу майже повна тотожність позиції католицької церкви з ісламом у питанні заборони протизаплідних засобів. Врешті Войтила і далі розвивав ідеї з питань теології шлюбу, сексології та подолання стресів після абортів, а також проблем християнського виховання дітей. У цьому сенсі сімейне життя мало сприйматись як одна із форм християнського служіння, яка може допомогти Європі подолати демографічну кризу.

В той час, як католицькі ієрархи країн Західної Європи жалкували з приводу пасивності молоді у церковному служінні, саме залучення молоді до Церкви було найславнішою сторінкою служіння Кароля Войтили в Польщі. Люди поступово знаходили в собі сили не брехати самим собі та розкривати нещирість офіційної влади, яку Вацлав Гавел назвав «культурою брехні».

У цьому плані ключовим став розвиток діалогу між Церквою та польською інтелігенцією. Саме у цій комунікації народжувався дисидентський «Комітет захисту робітників», який очолив виключений 1964 р. з Польської об'єднаної робітничої партії Яцек Куронь. Сотні мирян за ініціативи Войтили збирались разом, аби обговорити зміст церковних документів.

Особливу увагу кардинал К.Войтила приділяв польським історикам. Так поступово створювались соціальні умови, за яких можна було поширювати незалежну думку про стан суспільства, в якому живеш. Тим самим

було створено важливу ланку опору за допомоги культури варварству тоталітарної системи. Поступово народжувались структури громадянського суспільства, які допомагали долати інформаційну ізоляцію. Відбувався перегляд фундаментальних постулатів антропології та етики, які стосувались бачення самої людської сутності. На думку К.Войтили марксистське розуміння суті людини є «антропологічною помилкою», оскільки людина створена за Божім задумом [1, с.439]. Адже справжній розвиток є завжди становленням особистості, а не лише матеріального достатку.

Включення Кароля Войтили в 1967 р. в колегію кардиналів, які вважаються священиками Римської єпархії, передбачало активне залучення до міжнародних справ католицької церкви. Він удосконалював свою майстерність вести мову про християнство з сучасним світом у формі діалогу.

Тим часом у 1968 р. війська соціалістичного табору придушили рух до свободи в Чехословаччині. В 1970 р. відбулись трагічні події, пов'язані з розстрілом страйкуючих робочих на судноверфі в Гданську. Опасались, що розташовані на території Польщі радянські війська вийдуть з казарм.

Слід зазначити, що К.Войтила ніколи не вірив у популярну в дисидентських колах теорію конвергенції, яка стверджувала, що дві частини розділеної в Ялті в 1945 р. Європи поступово самі собою возз'єднаються. «Для нього Ялтинська угода була катастрофою, наслідки якої необхідно ліквідувати якомога швидше» [1, с.364]. По-суті К.Войтила закликав Ватикан мислити не лише категоріями століть, а й конкретними сучасними проблемами.

Натомість тодішня офіційна «східна політика» Ватикану в умовах розрядки міжнародної напруги в Європі зосереджувалась на спробі латентної підготовки сприятливих умов для реформ в країнах соціалістичного табору. Визнаючи принцип невтручання до внутрішніх справ, Ватикан пропонував докладати зусилля заради поступової лібералізації соціалістичних режимів [4, с.28]. Натомість К.Войтила не сприймав намагання дистанціювати Ватикан від конфронтаційного курсу заходу щодо СРСР та його сателітів. Він рішуче наполягав на посиленні підтримки так званих катакомбних церков на Сході Європи. Адже слід було зберігати та розширяти сфери ефективного духовного опору.

Водночас Святий престол визнав у 1972 р. західні кордони Польщі і утворив єпархії на нових територіях [3, с.700]. Цьому також, зокрема, сприяло приєднання Ватикану 1975 р. до Гельсінського заключного акту Ради з безпеки та співробітництва в Європі.

Помітні зрушення відбувались і в практиці обрання нового Папи Римського. Зокрема, в 1970 р. колегія кардиналів прийняла рішення, що кардинали, які досягли 90-річного віку позбавляються права голосу при обранні нового Папи. Наприкінці 70-х рр. ХХ ст., незважаючи на репутацію Кароля Войтили як поважного духовного та інтелектуального лідера

католицизму, більшість його колег вважала, що 58-річного польського кардинала Папою не оберуть. Проте більшість кліру розуміла, що Церква потребувала Папу, спроможного вести діалог, сильну особистість, яка символізувала б відкритість католицизму всьому світу, водночас Папу спроможного визначати чіткі пріоритети в сфері теології та пастирської діяльності в умовах серйозної духовної кризи західного світу. Поступово більшість конклаву схилилась до думки, що з такою титанічною проблемою вперше за останні 455 років мав би справитись Папа не італієць.

6 серпня 1978 р. помер Папа Павло VI. Вже 26 серпня 1978 р. колегія кардиналів обрала Папу Іоанна Павла I, однак 29 вересня 1978 р. помер і він. Обрання новим Папою західно європейця виключала внаслідок того, що після Другого Ватиканського собору місцеві католицькі єпархії були розколоти на декілька фракцій. Тому, обравши представника однієї, можна було посваритись з іншими [1, с.387]. Войтила теж був європейцем, але з «іншої Європи», розташованої за «залізною завісою». Він був визнаним експертом з питань комунізму, який становив серйозну загрозу Церкві у «третьому світі».

Езотерики вважають, що повинно було справдитись пророцтво поета Юліуша Словацького (1809-1849), який написав поему про «Папу-слов'янина», який стане «братом для всього людства» [6, с.54].

Отже, Промисел Божий 16 жовтня 1978 р. у восьмому турі голосування спричинив до того, що конклав обрав Кароля Войтилу Папою. Частина європейських єпископів була переконана, що саме він може допомогти подолати менталітет розділу Європи. Кароль Войтила в зв'язку з цим мав стати символом єдності європейської католицької Церкви. Кардинали-африканці бачили у Войтилі не креатуру Курії, а пристрасного проповідника, готового захищати правдивість рішень Другого Ватиканського собору. Кароль Войтила взяв собі духовне ім'я Іоанн Павло II [6, с.393].

Інавгурація Іоанна Павла II, який за рахунком був 264-м єпископом Риму, відбулась 22 жовтня 1978 р. Вже тоді лунали пророцтва, що Господь дав йому честь ввести церкву в третє тисячоліття від Різдва Христового. Мова істини, а не мова сили — ось головний інструмент впливу Церкви. Іоанн Павло II закликав: «Не бійтесь, Перед силою порятунку Христа відкрийте кордони держав, економічні й політичні системи, широкі межі культури, цивілізації і розвитку». Він закликав вірних Церкви допомогти йому стати достойним слугою для них, пам'ятаючи, що майбутнє завжди знаходиться в Божих руках [6, с.406]. Бог відповідає за перебіг історії. І цей факт дає право Церкві відігравати в історії особливу роль [5, с.118]. Навіть комуністичні власті у Варшаві були вимушені визнати обрання Кароля Войтили Папою великою перемогою польського народу.

Тим часом КДБ СРСР створив спеціальну групу, яка зайнялась аналізом наслідків обрання поляка Папою. Вже 20 листопада 1978 р. Іоанн Павло II прийняв кардинала Української Греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Новий Папа вважав, що Польща була віссю зовнішньої частини радянської імперії, а Україна віссю внутрішньої імперії, створеної Леніним та Сталіним на уламках царської Росії. Тим часом обговорювались питання підготовки до святкування в 1988 р. 1000-ліття хрещення Київської Русі [6, с.402].

Врешті комісія ЦК КПРС зробила слушний висновок, що обрання К.Войтили дозволить Ватикану посилити тиск на країни Варшавського договору в питанні захисту релігійної свободи. Розроблялись контрзаходи щодо ворожої кампанії із захисту прав людини. Відмова Іоанна Павла II визнати легітимність ялтинського устрою Європи стала прямим викликом гегемонії Радянського Союзу. Це було тим більш небезпечно, що Іоанн Павло II переконливо демонстрував високе мистецтво ефективної особистісної дипломатії, яка ґрунтувалась на безумовному засудженні будь-яких форм насилля. 2 червня 1979 р. Іоанн Павло II прибув із першим папоським візитом до Польської Народної Республіки.

Це дійсно було найфантастичніше паломництво в історії сучасної Європи. Іоанн Павло II переконливо довів, що Польща є не комуністичною, а католицькою країною, яка перебуває під владою комуністів. Папа довів, що комуністичний режим є злочинним за своєю внутрішньою суттю. Все більше поляків переконувались в тому, що «не може бути справедливої Європи без незалежної Польщі, нанесеної на її карту». Папа був впевнений, що лише на основі поваги прав конкретної особи та цілих націй може бути побудовано міцний мир у Європі [6, с.450]. Не випадково лідер профспілки «Солідарність» Лех Валенса зазначав, що без Іоанна Павла II крах комунізму відбувся би «пізніше і набагато більшою кров'ю» [12, с.20].

Папа наголошував, що будь-який міждержавний союз, до якого вступає Польща, має базуватись на принципах «добровільного співробітництва». Він рішуче закликав повернути польському народу його справжню історію та католицьку культуру. Під час цього першого візиту Папи мільйони поляків переконались у своїй спроможності до самоорганізації всупереч пануючому в тогочасній Польщі комуністичному режиму. Іоанн Павло II наголошував, що можна вести мову про «Західну Європу» та про «Східну Європу», але не треба розділяти їх залізною завісою. Адже, незважаючи на різні традиції, які існують у двох регіонах Європи, тут і там живуть одні і ті само Християне. І саме ця «духовна генеалогія» робить Європу Європою [6, с.475].

Розглядаючи Європу як культурну єдність, Іоанн Павло II неодноразово порівнював її з організмом, який дихає обома легенями — східним

і західним, причому під «Сходом» і «Заходом» він розумів два прояви однієї культури, а не два політично ворожі табори [6, с.543]. На думку Понтифіка, якщо єдиним критерієм істини курсу зовнішньої політики є лише національні інтереси, причому саме поняття інтересів позбавляється морального змісту, дипломатія перестає бути чесною. Саме це має допомогти покінчити з розколом між західним та східним християнством, адже часу залишилось дуже мало, а складних проблем занадто багато, аби втрачати енергію християн на розв'язання старих протиріч.

Звичайно, таке заперечення післявоєнного поділу Європи створювала духовну атмосферу, яка відкривала перспективу нового етапу європейської інтеграції. Через 448 днів після візиту Іоанна Павла II, який започаткував справжню моральну революцію, колишній безробітний електрик Лех Валенса очолив рух соціально-політичного опору, який врешті покінчив із комунізмом у Польщі.

Проте, звичайно, рідна Польща не була єдиним предметом турбот Папи Римського. Йому боліло серце за будь-яке братовбивство.

29 вересня 1979 р. Папа Римський відвідав вражену громадянським релігійним конфліктом між католиками та протестантами Ірландію. Він наголошував, що релігійна війна суперечить ідеалам як католицтва, так і протестантизму. Адже будь-яке насилля автоматично знищує справедливість [5, с.191].

До середини 90-х рр. XX ст., коли нарешті з'явилися політичні передумови для залагодження конфлікту в Ольстері, Іоанн Павло II майже щоденно молився за мир у Північній Ірландії. Тим часом наголошувалось, що паломництво Папи до Туреччини розглядалось як «хрестовий похід» про «братерських мусульманських держав». Так Іоанн Павло II започаткував свою складну місію налагодження діалогу з іншими світовими релігіями.

Водночас 14-31 серпня 1980 р. внаслідок страйку на судноверфі в Гданську з'явилась незалежна профспілка «Солідарність». У розпалі страйку Іоанн Павло II, посилаючись на рішення Другого Ватиканського собору, який проголосив вправо робітників на організацію своїх професійних союзів, та вимагав від польської католицької церкви надання допомоги учасникам протесту. Помітну роль у цьому процесі відіграв Т.Мазовецький, який через дев'ять років очолив перший не комуністичний уряд Польщі з 1947 р.

Папа Римський продовжував кидати виклик тоталітаризму та закидати йому систематичне порушення прав людини. 1 вересня 1980 р. Іоанн Павло II направив на адресу учасників мадридської Наради з безпеки та співробітництва в Європі послання, в якому закликав до затвердження пріоритету релігійної свободи серед всіх інших свобод в Європі. Це був

ще один виклик Ялтинській системі та тим цінностям, які виправдували її в очах СРСР. Лідер НДР Е.Хонеккер надіслав радянському керівництву послання, в якому наголошував на потребі здійснення невідкладних заходів, поки соціалістична Польща ще остаточно не втрачена [2, с.177].

Тоді по Варшаві вже гуляв анекдот: туристичне агентство запрошує терміново відвідати Радянський Союз, поки він не «відвідав» Польщу. За цих тривожних очікувань 16 грудня 1980 р. Іоанна Павло II надіслав лист Генеральному секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву з вимогою не порушувати національного суверенітету Польщі. У цьому документі, зокрема, зазначалось наступне: «Від імені Європи та всього світу я висловлює своє занепокоєння напругою, яка за останні місяці виникла навколо подій у Польщі...ліквідація причин, які привели до напруги, ...надзвичайно важливі для зміцнення розрядки в Європі та всьому світі». Іоанн Павло II закликав радянське керівництво «неухильно дотримуватись основних принципів гельсінського Заключного акту, який проголосив чіткі критерії врегулювання стосунків між державами, і особливо таких важливих принципів, як повага національного суверенітету, і невтручання у внутрішні справи держав, які підписали цей документ» [7, с.22]. Однак СРСР, втрутившись за рік до цих подій у афганську авантюру, вже не мав достатніх сил для силового підтримання своєї сфери впливу в Східній Європі.

Вже 2 грудня 1980 р. в Римі було зібрано Синод єпископів Української Греко-Католицької Церкви у вигнанні прийняв резолюцію, яка скасувала рішення Львівського Собору 1946 р. про інкорпорацію УГКЦ до Руської Православної Церкви. Це рішення і чверть століття потому РПЦ розглядається як прояв «прозелітизму» Іоанна Павла II, що перешкоджає його запрошенню відвідати вже Росію.

31 грудня 1980 р. Іоанн Павло II оголосив перших євангелістів слов'янських народів святих Кирила (826-869) і Мефодія (815-885) покровителями Європи, поряд із святим Бенедиктом, визнаним засновником західних монахів [7, с.24]. У січні 1981 р. Ватикан відвідав лідер професійної спілки «Солідарність» Лех Валенса.

Проте над Папою Римським збирались хмари ворожнечі. Врешті 13 травня 1981 р. двадцятитрирічний турок Алі Агджа на площі Святого Петра здійснив замах на Іоанна Павла II за допомоги два пострілів із дев'ятиміліметрового напівавтоматичного пістолету системи «браунінг». Водночас Папа вірив у свій порятунок. Адже свою історичну місію він ще виконав не до кінця. І Боже Провидіння врятувало Папу.

Тим часом 22 липня 1981 р. італійський суд визнав Алі Агджу, незважаючи на те, що Іоанн Павло II його пробачив, винним та приговорив до пожиттєвого ув'язнення. Хоча досі триває суперечка чи є турки європейцями, але Іоанн Павло II переконливо демонструє повну відсутність

у своїй свідомості стереотипів ксенофобії та расизму. Тому, на нашу думку, немає жодних підстав вважати, що критична позиція Іоанна Павла II щодо початку 3 жовтня 2005 р. переговорів про вступ Туреччини до ЄС обумовлюються інцидентом з Агджою. Може сам Аллах бажає вступу Туреччини в християнський союз держав?

Отже, вже 14 серпня 1981 р. Понтифік повернувся з лікарні до Ватикану. Одночасно тривав складний процес врегулювання глибокої соціально-політичної кризи в Польщі. 18 жовтня 1981 р. генерал Войцех Ярузельський став Першим секретарем ЦК ПОРП. Внаслідок продовження загострення становища 13 грудня 1981 р. в Польщі було введено надзвичайний стан. Це, мабуть, дійсно було зроблено, аби Польща лишалась Польщею. Адам Міхнік порівняв введення надзвичайного стану з ситуацію, коли в Польщі виник «не соціалізм з людським обличчям», а «комунізм з вибитими зубами» [7, с.206]. В свою чергу Іоанн Павло II заради того, аби комунізм опинився на задвірках історії пожвавив свої контакти з США.

7 червня 1982 р. у Ватикані президент США Р.Рейган зустрівся з Іоанном Павлом II. Обидва співбесідники обговорили заходи з метою розвалу комунізму, які мали спиратись на пропаганду християнської основи європейської культурної єдності та ліквідацію історичних наслідків ялтинського розколу Європи. Іоанн Павло II та Р.Рейган догматично вірили, що комунізм становить передусім моральне зло. Причому Понтифік у полемічному запалі відкинув «фальшивий мир тоталітарних режимів» [7, с.65]. З огляду на це, Папа навіть відкинув пацифістське уявлення про те, що навіть поганий мир кращий за «добру» війну. Тож Ватикан офіційно не засудив розміщення в Європі американських ракет середнього радіусу дії. Ватикан не надав достатньо серйозної моральної підтримки руху за заборону ядерної зброї. Церква, намагаючись бути над політикою, але не поза нею, ледь не перетворилась на партійну структуру [7, с.75]. Хоча як завжди переможців судить лише Божий Закон.

Тим часом 16-23 червня 1983 р. Іоанн Павло II відвідав Польщу з другим тріумфальним пасторським візитом. Вже 21 липня 1983 р. генерал В.Ярузельський офіційно скасував у Польщі військовий стан, а 5 жовтня 1983 р. Леху Валенсі було присуджено Нобелівську премію миру.

У 1983 р. Іоанн Павло II, відзначаючи 500-річчя з дня народження Мартіна Лютера, закликав європейських протестантів продовжити діалог з католиками в дусі покаяння і готовності вчитись слухати один одного.

Незабаром 10 січня 1984 р. Ватикан відновив дипломатичні відносини з Сполученими Штатами Америки. Доти американські президенти не поспішали налагоджувати тісні стосунки з центром світового католицизму, небажаючи наштовхнутись на нападки з боку американських про-

тестантів [7, с.129]. Тепер Ватикан перетворився на важливого союзника в боротьбі проти «імперії зла».

В 1985 р., виступаючи з нагоди 1100 річчя народження Кирила і Мефодія, в енцикліці «Про слов'янських апостолів» Іоанн Павло II звернув увагу на їхній «видатний внесок у формування спільних християнських коренів Європи» [1, с.47]. Водночас висловлювалась критика Іоанна Павла II за те, що спостерігався занепад католицької церкви в Західній Європі, тобто тій частині католицької Церкви, яка була ініціатором проведення Другого Ватиканського собору [7, с.146].

Критикуючи комунізм та капіталізм за недостатню увагу до проблем бідних, Ватикан водночас вступив в союз з капіталізмом заради ліквідації комунізму. Практично ніхто на Заході не закликає молодь брати на себе вантаж жертв, тобто не долається гріховна тяга до гедонізму представників «золотого мільярду» глобалізованого людства.

Тим часом намітились суттєві складності у відносинах між Ватиканом та англіканською церквою, частина якої виступала за літургійну, але не організаційну єдність з католицькою церквою. Загострилися протиріччя, зокрема, в питанні можливості висвячування жінок у священники.

Покращенню іміджу Ватикану мав сприяти проведений 27 жовтня 1986 р. світовий день молитов за мир. 5 червня 1987 р. Понтифік направив апостольське послання єпископам Литви з нагоди шестисотріччя навернення в католицьке християнство. Ці святкування стали катализатором народного опору, який незабаром очолив литовський рух «Саюдіс».

8-14 червня 1987 р. Іоанн Павло II знову здійснив пасторську поїздку в Польщу, де комуністична влада втрачала залишки авторитету та легітимності. А 3 грудня 1987 р. в Рим прибув Вселенський Патріарх Константинопольський Дімітріос I. Була поставлена задача відновлення повної єдності між католицькою та православною церквою.

Демонструючи волю до єкуменізму, Іоанн Павло II 14 лютого 1988 р. направив послання українським католикам, привітавши їх з тисячоліттям християнства в Україні та висловивши солідарність з переслідуваними греко-католиками. У червні 1988 р. під час святкування 1000-ліття хрещення Київської Русі Іоанн Павло II рішуче заявив про пріоритетність реалізації ідей релігійної свободи та єкуменізму [5, с.211].

11 жовтня 1988 р. Папа Іоанн Павло II звернувся до Європейського парламенту в Страсбурзі. Понтифік у своїй яскравій промові наголосив, що настав час, коли «Європа має досягнути своїх справжніх розмірів, які визначила для неї географія та історія». Причому саме християнство стало «вірою, яка так глибоко позначилась на історії всіх народів Європи, грецьких і латинських, германських і слов'янських». Європа має «прийняти за більш інтенсивні пошуки своєї душі», шукаючи свою єдність

у різноманітності, яка означає «рівне право для всіх збагачувати інших своїми особливостями» [7, с.283].

Тим часом 11 січня 1989 р. в Угорщині була дозволена діяльність опозиційних політичних партій. У лютому 1989 р. Іоанн Павло II прийняв у Ватикані правозахисника з СРСР Андрія Сахарова, який стимулював його активну участь у радянському політичному житті доби горбачовської перебудови [7, с.204].

Водночас у лютому-квітні 1989 р. польська католицька церква відіграла важливу роль у процесі роботи «круглого столу», яка врешті привела до частково вільних виборів у Польщі 4 червня 1989 р., які позбавили комуністів монополії на владу. Завдяки цьому 12 вересня 1989 р. Т.Мазовецький став першим післявоєнним не комуністичним прем'єр-міністром Польщі. Розпочався обвал радянської імперії. Вже 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. 24 листопада 1989 р. чеська католицька церква рішуче підтримала «оксамитову революцію». На фоні цих тектонічних зрушень 1 грудня 1989 р. у Ватикані Іоанн Павло II сам на сам повів переговори з Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим, який «високо оцінив роль Ватикану в реалізації загальноєвропейського процесу» [7, с.272]. 1 березня 1990 р. Ватикан офіційно встановив дипломатичні відносини з СРСР. Отже, революції 1989 р. реалізували частину мрії Іоанна Павла II про єдину християнську Європу.

У січні 1990 р. розпочались дипломатичні консультації між католицькою та Руською Православною Церквою в Москві, але вони не привели до подолання протиріччя у питанні визнання відродження Української Греко-Католицької Церкви. 13 квітня 1991 р. Іоанн Павло II заснував три нові апостольські адміністрації на території Радянського Союзу включно з Росією і Казахстаном.

Тим часом 9 грудня 1990 р. Лех Валенса був обраний президентом Польської Республіки. Іоанн Павло II особисто благословив його на остаточний демонтаж залишків соціалізму на польській землі.

Водночас 15 січня 1991 р. Іоанн Павло II закликав президента США Дж.Буша старшого та іракського диктатора Саддама Хусейна вирішити кризу навколо захоплення Кувейту за столом переговорів. Однак виявилось, що духовний авторитет Іоанна Павла II є не всесильним, особливо, якщо він не звучить в унісон з інтересами сильних світу цього.

1 травня 1991 р. Понтифік видав енцикліку «Сотий рік», присвячену сторіччю публікації енцикліки Папи Лева XIII «*Rerum Novarum*». В цьому церковному документі Іоанн Павло II також розглянув причини і значення Революцій 1989 р. і водночас заглядав у майбутнє, розглядаючи нові фактори, які мали вплинути на соціальну доктрину католицької церкви на межі XXI століття.

Серед безпосередніх соціальних причин революційних подій у Східній Європі Понтифік називав порушення прав робітників системою, яка нібито керувала від їхнього імені. Спротив в ім'я солідарності робітників «відкрив новий зміст і принципи соціальної доктрини», яка вела до опору «засобами мирного протесту, з використанням лише зброї істини і справедливості». Врешті це, на думку Іоанна Павла II спростувало марксистське кредо щодо «вирішення соціальних конфліктів шляхом їх загострення з наступною насильницькою конфронтацією».

Натомість ялтинський поділ Європи був подоланий ненасильницьким устремлінням людей, які знайшли «ефективні шляхи, аби свідчити про істину» замість нової війни [7, с.326]. Ватикан своєю новою соціальною доктриною намагався стверджувати вільне і добродійне суспільство.

1-9 червня 1991 р. Понтифік побував з четвертим «переможним» папсторським візитом у свої рідній Польщі. Водночас влітку 1991 р. Іоанн Павло II провів синод єпископів країн Європи. Він наголошував, що крім формування національних культур, евангелізація Європи сприяла появі транснаціональної гуманістичної культури, яка в єдності з римським правом створила спільноту під назвою «європейська цивілізація». Однак, на його думку, «гуманістична культура Європи почала змінюватись декілька сотень років тому, коли культура, заснована на вірі в Господа, почала замінюватись на культуру, вибудовану навколо суб'єктивної людської свідомості» [7, с.371]. Кошмар європейської історії XX ст. створив сприятливі умови для проповідування Євангелія. Саме завдяки цьому релігія і церква показали себе найбільш ефективними засобами звільнення людини від системи тоталітарної залежності.

Наприкінці 1991 р. Ватикан вітав зникнення «імперії зла», якою на його думку був Радянський Союз. Однак мирна місія католицької церкви зазнала повного фіаско на Балканах під час розпаду Югославії.

13 січня 1992 р. Ватикан визнав незалежність католических Хорватії та Словенії, яку вони в односторонньому порядку проголосили 25 червня 1991 року. Православні серби побачили в цьому «змову» проти себе. Незабаром в Боснії почалась запекла міжконфесійна війна між католиками, православними та мусульманами. Папа вітав «гуманітарну інтервенцію», правда з НАТО він в це поняття вкладав неоднаковий смисл. Розпад Югославії, який втягнув її в кривавий хаос, і неспроможність європейських еліт дати відповідь на цей виклик знову поставили гостре питання суті проекту спільного європейського християнського дому. 15 липня 1992 р. Понтифік був підданий операції з видалення пухлини.

Після одужання 25 квітня 1993 р. Іоанн Павло II побував в мусульманській Албанії, де за часів диктатури взагалі була заборонена релігійна діяльність. 4-10 вересня 1993 р. Іоанн Павло II наніс папсторський візит до

країн Прибалтики — Литви, Латвії та Естонії. Цей візит зроби країни Прибалтики ще ближчими до Європи.

Водночас вік все частіше став перешкоджати Папі виконувати свої обов'язки. 28 квітня 1994 р. Іоанна Павло II зламав гомілку, однак після оздоровлення він був переповнений ентузіазму щодо продовження своєї пасторської місії. Проте в зв'язку з проблемами гарантування безпеки 7 вересня 1994 р. було відкладено папське паломництво в зруйноване громадянською війною Сараєво. Негативну позицію щодо запланованої місії Папи також зайняла Сербська православна церква.

Натомість 10-11 вересня 1994 р. Іоанн Павло II здійснив успішний візит в Загреб з нагоди святкування 900 річчя місцевого архієпископства. Впродовж 1995 р. Ватикан видав 15 закликів до встановлення миру на території Боснії та Герцеговини [7, с.502]. Однак, Ватикан знову таки промовчав у серпні 1995 р., коли хорватська армія провела збройну етнічну чистку сербського населення Країни, що досі є серйозною перешкодою на переговорах про вступ Хорватії до ЄС. Врешті відносна спроможність Ватикану спочатку не роздмухувати, а потім подолати релігійну ворожнечу на Балканах виявилась лише дрібним епізодом, порівняно з наступним глобальним зіткненням Заходу на чолі з США із мусульманським світом.

У вересні 1994 р. на конференції з питань народонаселення, яка відбувалась в Каїрі, Іоанн Павло II з питання права жінок на аборти вступив у гостру конфронтацію з демократичною адміністрацією президента США Б.Клінтона. Така «ортодоксальна» позиція Понтифіка не знаходила розуміння і в середовищі насамперед західноєвропейських секуляризованих католиків.

Пошуку взаєморозуміння були присвячені паломництва Іоанна Павла II до Німеччини (21-23 березня 1996 р.) та Франції (19-22 вересня 1996 р.). В Німеччині гостро постало питання розлучень та нових шлюбів католиків. Натомість Папа зробив акцент на новій євангелізації об'єднаної Німеччини. Іоанн Павло II закликав німців пам'ятати, що єдність Європи «залежить не лише від спільності матеріальних інтересів». Більшою мірою об'єднання Європи має ґрунтуватись на «угоді щодо фундаментальних задач і моральних відносин, на спільності культурного спадку і що найголовніше на солідарності в умах та серцях». Без християнської віри «Європа не буде мати душу», тому християнство має «сприяти духу, який об'єднає і окреслить Європу в майбутньому» [7, с.574].

Натомість у Франції у вересні 1996 р. святкували 1500-річчя хрещення короля франків Хлодвіга. На той час Франція вже мала найбільшу в Європі громаду мусульман арабів. Тому поряд з відродженням католицького життя у Франції вже слід було думати про налагодження мирного міжцивілізаційного діалогу.

12-13 квітня 1997 р. Понтифік нарешті здійснив безперешкодне паломництво в Сараєво. Він закликав боснійських мусульман, хорватів католиків та православних сербів раз і назавжди відмовитись від антигуманної логіки насилля [7, с.607]. Врешті Папа благословив відродження постконфліктної Боснії та Герцеговини, на яку чекали в об'єднаній Європі. Проте влітку того ж року внаслідок суперечок між РПЦ та Українською Греко-Католицькою Церквою, з одного боку, та РПЦ та Константинопольським патріархатом, з іншого боку, Московський Патріарх Алексій II відхилив пропозицію про особисту зустріч із Понтифіком.

Незабаром 21-25 січня 1998 р. Іоанн Павло II здійснив паломництво на Кубу, де засудив дію тривалих американських економічних санкцій, водночас проводячи аналогії із своїм візитом в Польщу 1979 року. Країни ЄС в той час більш рішуче засуджували переслідування кубинських дисидентів. Тож окремі нюанси зовнішньої політики Ватикану не завжди розвивалась в унісон із спільною політикою країн ЄС. Однак Брюссель та Ватикан були єдині в головному — потребі розвитку структур громадянського суспільства в усіх посткомуністичних країнах. Адже, наприклад, на Балканах слабкість правової держави стала одним із симптомів кривавих міжетнічних конфліктів. 16 жовтня 1998 р. у Ватикані відсвяткували 20-ту річницю понтифікату Іоанна Павла II.

Під час конфлікту 1998-1999 рр. навколо гуманітарної інтервенції НАТО в Косово позиція Ватикану було дипломатично виваженою. Проте однозначної сміливої заяви щодо рівнозначної цінності життів православних сербів та албанських мусульман нажаль так і не пролунало. 7-9 травня 1999 р. Іоанна Павло II відвідав православну Румунію.

В свою чергу напередодні 2000 річчя Різдва Христового так і не була створена сприятлива передусім духовна атмосфера для екуменічного діалогу, хоча саме ця дата була на його думку «ключем» для розуміння всього понтифікату Іоанна Павла II [7, с.506].

Проте, готуючись до Великою ювілею 2000 річчя Різдва Христового, Іоанна Павло II у лютому 1996 р. змінив правила обрання на папський престол, які дали б чинному Папі померти з достоїнством. Нові правила віддзеркалюють інтернаціональний склад Колегії кардиналів, яка складалась після Другого Ватиканського собору. Самі вибори мають відбуватись у Сікстинській капелі. Передбачені «два достойних довіри техника», аби уникнути можливого прослуховування. Кардиналам-виборщикам заборонено робити аудіо-та-відеозапис цієї майбутньої історичної події. Майбутній Папа може бути обраний лише таємним голосуванням. Восьмидесятирічні кардинали можуть брати участь лише в обговореннях перед самим конклавом. Обраним Папою вважатиметься кардинал, за якого проголосували дві третини виборщиків. Однак, якщо після 34 за-

сідань впродовж 13 днів таким чином Папу обрати не зможуть, вступить у силу правило вибору більшістю голосів [7, с.625]. 18 травня 2000 р. Іоанну Павлу II виповнилось 80 років. Проте велика Віра лишала його активним місіонером-пророком XXI століття.

20 січня 2001 р. відбулась інавгурація на перший президентський термін республіканської адміністрації Дж.Буша молодшого. З консервативними християнськими фундаменталістами, хай і протестантського змісту, у Іоанна Павла II виявилось більше спільних точок зору, зокрема, щодо оцінок кризи сучасної цивілізації, ніж із західноєвропейськими католиками. Однак і у палко віруючій Америці не все відповідає законам Божим. Незабаром одним із проявів цього став скандал із педафільськими сексуальними домаганнями частини американського католицького кліру до власної пастви. Однак ця тема й досі лишається одним із найбільших табу Ватикану.

У червні 2001 р. Іоанн Павло II нарешті здійснив візит в Україну, яка в той час напередодні десятої річними незалежності переживала серйозну морально-політичну кризу. 23 червня 2001 р. Іоанн Павло II, прилетівши до Борисполя, поцілував українську землю. Багатьом здавалося, що поцілована Папою Україна стала іншою країною. Безперечно, п'ятиденний візит став стимулом для демократичних процесів в українському суспільстві. Водночас рішення духовного лідера католицького Заходу, незважаючи на негативну позицію Російської православної церкви, відвідати Україну стало символом ігнорування претензій Москви на зону «вняткового впливу» в Україні. Звертаючись до прочан українців, Папа запевняв, що «Україна має європейське покликання» [12, с.20]. Він закликав полюбити Україну в собі, а себе в Україні. Суспільство не довіряло владі, влада працювала переважно на себе, не бачачи в суспільстві партнера, рівного собі. Завдяки цьому в листопаді 2004 р. в Україні відбулась справжня «помаранчева революція» духу, яку Іоанн Павло II рішуче підтримав з Ватикану.

Незважаючи на солідний вік, Іоанн Павло II не збирається залишати Святий Престол і постійно тримав руку на пульсі сучасної доби. Зокрема, після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США Папа закликав всіх людей доброї волі до опору загрозі тероризму.

В 2003 р. Ватикан був не в захваті від наміру США нав'язувати західні стандарти свободи силою мусульманським країнам. Інтереси національної безпеки не мають порушувати права людини. Водночас Понтифік критикує відносно толерантну позицію європейських урядів, які не достатньо активно борються з місцевим ультраправим та арабським антисемітизмом. Правда, вік і хвороби Іоанна Павла II вже заважають йому бути таким полум'яним проповідником захисту прав людини в умовах наступу глобального авторитаризму, які в роки боротьби проти комунізму.

1 травня 2004 р. Іоанн Павло II став свідком рекордного за кількістю нових країн, які стали членами Європейського Союзу. Ватикан намагався виконувати роль дієвої совісті західного світу. Вперше після закінчення «холодної війни» Європа опинилася перед випробуванням свого цивілізаційного покликання. Симпатії Іоанна Павла II були на боці європейських пацифістів. Він вважав, що Європейський Союз повинен бути «м'якою силою», нести у конфліктний світ ідеали справедливості, миру та демократії.

4 червня 2004 р., приймаючи у Ватикані Дж.Буша-молодшого, Іоанн Павло II наголосив на потребі відновлення суверенітету Іраку. В свою чергу Буш, завдяки зустрічі у Ватикані заручився симпатіями американських католиків та відібрав 2 листопада 2004 р. частину голосів у кандидата демократів католика Дж.Керрі. Буш досяг широкого порозуміння з Папою. Обидва вони проти абортів та одностатевих шлюбів. Папа проголосив: «Хай Господь береже Америку» та отримав медаль Свободи [13, с.4].

Тим часом Іоанн Павло II продовжує долати рекорди. За 25 років свого понтифікату Іоанн Павло II канонізував 480 святих. А 6 червня 2004 р. він здійснив свою 103 пасторську подорож до Швейцарії. Іоанн Павло II визнає: «Так я втомився, але піду тоді, коли накаже Бог» [11, с.320].

Слід зазначити, що Ватикан офіційно привітав затвердження проекту першої Конституції Європейського Союзу. На думку католицького середовища, це є оформленням цивілізаційних передумов європейської інтеграції, які полягають у забезпеченні індивідуальних та колективних прав людини, римського права, католицизму, верховенству закону [9, с.18]. Проте з початком переговорів про вступ Туреччини до Європейського Союзу ідея створення єдиної християнської Європи, скоріше за все, так і залишиться красивою утопією.

Ватикан виступив проти початку переговорів щодо членства мусульманської Туреччини в Європейському Союзі. Адже європейська ідентичність ґрунтується на однаковому сприйнятті ролі особистості та держави, спільних стереотипах поведінки, спільних культурних цінностях.

Слід зазначити, що перші європейські об'єднувальні проекти прямо пов'язані зі спробами створення військово-політичного союзу проти Оттоманської імперії. Проте, зараз стає зрозумілим, що ні тоталітарна, ні демократична свідомість вже не локалізують за географічним принципом. 17 грудня 2004 р. Європейський Союз прийняв рішення 3 жовтня 2005 р. таки розпочати офіційні переговори щодо вступу Туреччини.

Правда, переговори триватимуть близько десяти років, причому без гарантій успішного завершення. В такому разі Туреччина погрожувала повернутись до дотримання своїх традицій. Адже країна кандидат на вступ до ЄС повинна повністю поділяти не лише стиль життя, а й європейські демократичні цінності. Поки що теоретично найбільша за кіль-

кістю населення країна член ЄС може стати мусульманська держава. Це є політично небезпечно для логіки розвитку європейської інтеграції. Однак потужна турецька націоналістична опозиція виступає проти участі країни в процесі європейської інтеграції.

Американці наголошують, що відмова в прийомі Туреччини до ЄС може посилити ворожість ісламського світу до Заходу. В свою чергу скептики в Європі наголошують, що вступ Туреччини приведе до уповільнення розширення зони євро та суттєво ускладнить реалізацію ідеї посилення політичної єдності ЄС. Врешті це може створити ризик для культурної ідентичності Європи за часів, коли саме релігійний чинник, нажаль, стає критерієм цивілізаційного поділу в сучасному світі.

Зокрема, Іоанн Павло II закликає вірних з гордістю носити релігійні символи, хоча, наприклад, у Франції в 2004 р. було заборонено носити релігійні символи в світських республіканських громадських місцях. Спірною лишалась позиція Папи щодо заборони причащати розведених католиків. Про гостроту протиріч у позиціях щодо ролі традицій католицької віри в новій Європі свідчило рішення правового комітету Європейського парламенту, який відхилив кандидатуру італійського католика Р.Бутільйоне на посаду комісара Європейської Комісії з питань юстиції, адже він засуджував практику гомосексуальних шлюбів.

27 листопада 2004 р. Іоанн Павло II здійснив символічний акт передачі представникам Константинопольського патріархату мощів Іоанна Златоуста та Георгія Переможця, які були вивезені з Візантії хрестоносцями.

Напередодні Різдва 2004 р. європейська преса жваво обговорювала намір Іоанна Павла II змінити правила канонізації католицьких святих. Тепер для канонізації не потрібно буде зафіксованих чудес після смерті кандидата у святі. Досить буде лише слідування католицьким традиціям за життя. Одним із кандидатів на освячення вважали Р.Шумана — одного з батьків європейської інтеграції [14, с.8].

В зрілості душа домінує над тілом, а страх долається Любов'ю [6, с.340]. Іоанн Павло II шуткував, що завантаження багатьма справами приводить його до того, що в нього просто «не вистачає часу, аби померти» [1, с.597]. Але цей час настав 2 квітня 2005 р., коли Іоанн Павло II помер у Ватикані. 8 квітня 2005 р. він був похований у базиліці Святого Петра.

Вірні католицької церкви, очікуючи на неминучість цієї трагедії, з тривогою чекають на період, коли Церква втрачатиме свою сили та перетвориться на катакомбну. Аби цього не сталося перед грізним викликом сучасних тенденцій глобалізації за бажання Божого Провидіння католицька Церква і все людство потребують на ще одного Іоанна Павла II першого періоду діяльності Кароля Войтили до 90-х рр. XX ст., коли він ще був повний не лише духовних, а й одухотворених фізичних сил.

19 квітня 2005 р. за участю українського кардинала Любомира Гузара конклав обрав Папою Римським близького до Іоанна Павла II кардинала Йозефа Ратцінгера. Починаючи з 1965 р. він очолював конгрегацію віровчення. Її завданням є збереження доктринальної чистоти віровчення католицької церкви. Після обрання новий Папа обрав собі ім'я Бенедикта XVI. Початок його понтифікату співпав із кризою в процесі ратифікації проекту першої спільної Конституції Європейського Союзу. У травні 2005 р. на референдумі у Франції, а у червні 2005 р. на референдумі у Нідерландах зазначений документ було відхилено. Це означало, що ідеал федеральної Європи у повному обсязі реалізовувати ще зарано. Втім, апокаліптичні прогнози про «сутінки Європи» також мають шанс не виправдатися. Заради цього Ватикан готовий використовувати свою роль духовного скріплюючого ядра Європи. Водночас Бенедикт XVI на вимогу багатьох віруючих докладає зусиль, аби прискорити процедуру визнання Іоанна Павла II святим. Вирішальний крок до цього Кароль Войтила робив кожного дня свого життя — життя великого поляка і тому великого європейця.

-
1. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М. — 2003.
 2. Васильева О.Ю. Русская православная церковь и Второй ватиканский собор. — М. — 2004.
 3. Жан-Батіст Дюрозель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К. — 1995.
 4. Зонова Т.В. Дипломатія Ватикана в контексті еволюції європейської політичної системи. — М. — 2000.
 5. Іоанн Павел II. Мысли о земном. — М. — 1992.
 6. Джордж Вейгел. Іоанн Павел II. Свидетель надежды. Книга 1. — М. — 2001.
 7. Джордж Вейгел. Іоанн Павел II. Свидетель надежды. Книга 2. — М. — 2001.
 8. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.
 9. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. — К. — 2002.
 10. Шарль де Голль. Мемуари надежды. — М. — 2000.
 11. Johannes Paul II. Auf lasst uns gehen! Erinnerungen und Gedanken. Augsburg: Weltbild Verlag, 2004.
 12. Підлуцкий О. Іоанн Павел Великий: пастырь, научивший свою паству не бояться // Зеркало недели. — № 32. — 30 августа 2008.
 13. Süddeutsche Zeitung — 5 Juni 2004.
 14. The Times — 20 December 2004.

НОВИЙ ЕТАП ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ

Романо Проді

Політичні діячі, як правило, приходять до влади з інтелектуальним надбанням, акумульованим впродовж життя. Підтвердженням цієї точки зору можна вважати політичну біографію голови Європейської комісії Романо Проді. Він очолив зазначену структуру напередодні найбільшого в історії розширення Європейського Союзу та запровадження у готівковий обіг спільної європейської грошової одиниці — євро.

Романо Проді народився 9 серпня 1939 р. у передмісті Скандіано поблизу — найбільшому промисловому та культурному центрі Північної Італії місті — провінції Емілія-Романья — Болоньї у родині службовців. Місто Болонья знаходиться на перехресті шляхів, які поєднують північні та центральні області Італії [12, s.103]. Вигідне географічне становище вивіщувало місто ще за часів етрусків. У 1058 р. в Болоньї був заснований найстарший університет в Європі. Болонья є столицею «червоного поясу» Італії. Тут традиційно активним був робітничий рух, який звичайно, перебував під жорстким контролем за часів фашистської диктатури.

Р.Проді належить до покоління європейців, доля яких була обпалена Другою світовою війною. Дитинство Р.Проді припало на період підйому та занепаду фашистської Італії. Саме у 1939 р. Б.Муссоліні загарбав Албанію та завершив підкорення Ефіопії. В червні 1940 р. дуче уклав військовий пакт з А.Гітлером. В жовтні 1940 р. Італія напала на Грецію, а в квітні 1941 р. на Югославію. В 1942-1943 рр. у боях на Волзі та Доні були розбиті італійські дивізії. Тоді ж Італія зазнавала поразок в Африці та на Балканах. У вересні 1943 р. Італія уклала перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції. Врешті в квітні 1945 р. Північна Італія була остаточно звільнена.

Отже, молоді роки життя Р.Проді вже були пов'язані з соціалізацією в демократичній країні, яка 1946 р. була проголошена республікою. Звичайно, Р.Проді за віком ще не міг голосувати на референдумі у грудні 1947 р. щодо скасування в країні монархії. Проте його родина вже стояла на республіканських позиціях [8, с.11]. В той час пригнічені поразкою італійці казали самі про себе: «ми останні серед перших та перші серед останніх» [2, с.3].

Коли 8 травня 1950 р. французький міністр закордонних справ Р.Шуман проголосив ідею формування об'єднаної Європи десятирічний Романо ще навчався в середній школі. Досить символічно закінчення його юності співпало з формування Європейського Економічного Співтовариства в 1957-1958 рр.

Нове місце Італії в європейській родині визначило й коло інтересів Романо Проді. Він вивчав суспільні науки, та врешті почав спеціалізуватися на економіці. Закінчивши юридичний факультет Міланського католицького університету 1961 р., він навчався в Лондонській школі економіки. У середині 60-х рр. Романо Проді захистив докторську дисертацію за економічною спеціальністю та почав працювати дослідником Ломбардського інституту економічних і соціальних досліджень. Був гостьовим професором у Гарварді та Стенфорді [12, с.103]. В 1969 р. Р.Проді одружився з університетською викладачкою Флавією Францоні. У них двоє синів — Джорджіо та Антоніо.

У 70-ті рр. ХХ ст., коли Італію захлеснула хвиля лівого тероризму, почався складний процес перегляду світоглядних положень Р.Проді. Він перебував у досить радикальному студентському середовищі. Проте підтримував уряд християнського демократа Альдо Моро, який намагався подолати важку економічну кризу, яка була викликана в Італії енергетичною кризою. Він був проти анархічного індивідуалізму, заперечення політичного плюралізму та підпорядкування соціальної конкуренції гегемонії тоталітарної партії.

Романо Проді 25 років викладав у Болонському університеті теоретичний курс економіки і промислової політики. Викладацька діяльність дала йому не лише риторичні навички, а й терплячість та послідовність у досягненні мети. Як експерт він рекомендував італійським урядам цього періоду встановлення контролю за громадськими витратами, боротьбу з інфляцією та податковими злочинами, збільшення інвестицій на Півдні Італії.

В травні 1978 р. Р.Проді, будучи соціалістом за переконаннями, незважаючи на домінування радикальних настроїв в студентському середовищі, засудив вбивство лівими терористами італійського прем'єр-міністра лідера християнсько-демократичної партії Альдо Моро. Водночас він був проти участі італійських комуністів у коаліційних урядах [9, с.35].

У червні 1979 р. після тридцяти років домінування в італійській політиці християнських демократів уряд очолив соціаліст Б.Краксі. Новий прем'єр-міністр обережно поставився до пропозиції США розмістити на Сицилії американські ракети середнього радіусу дії. Соціалісти підтримували продовження політики розрядки міжнародного напруження. Соціалісти в умовах загальної внутрішньополітичної нестабільності продовжували брати участь у грі в коаліційні уряди. В цей час Р.Проді співпрацював з економічним видавництвом «Nomisma» [12, с.103]. Як відомий експерт з питань європейської та італійської енергетичної політики, у 1978-1979 рр. Р.Проді був міністром промисловості Італії.

У 80-ті рр. ХХ ст. соціаліст Р.Проді займав загалом помірковану позицію щодо захисту демократичних засад політичної системи Італії. У 1984 р. в країні було 2,9 млн. безробітних [2, с.52]. Професор Р.Проді увійшов до кола економічних аналітиків, які розробляли стратегію виходу італійської економіки з рецесії. Оскільки лєвова частка італійської торгівлі в цей час вже була зосереджена на країнах Європейського Економічного Співтовариства, в епіцентрі уваги Р.Проді опинились економічні аспекти європейської інтеграції. Зазначена тенденція визначалася практичним досвідом. У 1982-1989 та 1993-1994 рр. він був головою державного концерну з відбудови індустрії «Istituto per la Ricostruzione Industriale» (IRI) [12, с.103].

У 90-ті рр. ХХ ст. в Італії відбувався бурхливий процес звільнення політичної системи країни від компрометуючих зв'язків з мафією. До політичної еліти країни на хвилі демократизації прийшли нові особи, які репрезентували справжню інтелектуальну еліту країни. Серед цих людей був і вже відомий експерт з економічних питань Романо Проді. Є підстави вважати, що вже на цьому етапі його кар'єри сформувався головне ціннісне уявлення, щодо ролі та функцій нової політичної еліти. Цю проблему він бачить наступним чином «... вимоги сучасності і модернізації потребують нових, зовсім інших політиків, менше пов'язаних з негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; відкритих до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [6, с.8].

Загальнонаціональну відомість він здобув наприкінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст., коли два терміни виконував обов'язки президента Інституту реконструкції промисловості (IRI). Р.Проді намагався, аби італійська економіка стабільно виходила з рецесії та наздоганяла економічні системи більш розвинутих країн ЄС. На допомозі цьому міг стати і Маастрихтський договір, підписання якого було загалом схвально сприйнято італійською громадськістю.

Зазначимо, що ця урядова структура займалась проблемами економічної реконструкції південних італійських провінцій. Р.Проді вважав, що «італійський Південь може досягти справжнього процвітання лише завдяки формуванню великої економічної євро-середземноморської зони» [6, с.65].

Особисто для Р.Проді цей досвід був цінний з точки зору його роботи в Європейській Комісії, яка також була пов'язана з вирівнюванням рівнів соціально-економічного розвитку тепер вже в масштабах об'єднаної Європи.

У першій половині 90-х рр. ХХ ст. він був міністром економіки у декількох коаліційних урядах. Основна внутрішньополітична боротьба в Італії в цей час розгорнулася між коаліцією лівоцентристських партій «Оливкова гілка», яку очолив Р.Проді, та правоцентристською коаліцією «Вперед, Італія» на чолі з міланським медіа-магнатом Сільвіо Берлусконі.

Навесні 1996 р. «Оливкова гілка» перемогла на «чергових позачергових» парламентських виборах. Внаслідок цього у 1996-1998 рр. Романо Проді був головою Ради міністрів Італії. Його економічний курс полягав у намаганні реалізації стратегічної мети реформування соціального ринкового господарства Італії та забезпечення його адаптації до жорстких умов глобальної конкуренції.

Вже 6 вересня 1996 р. прем'єр-міністр Італії Р.Проді надіслав лист французькому президенту Ж.Шираку та німецькому канцлеру Г.Колю, в якому він взяв зобов'язання довести макроекономічні стандарти італійської економіки до «бойової» готовності з метою вступу країни до єврозони вже з 1 січня 1999 р. Невдачу цього проекту він вважав би серозним ударом по всьому процесу європейської інтеграції [6, с.16].

У 1997 р. Р.Проді продемонстрував спроможність діяти рішуче в складних та ризикованих обставинах, коли він приймав рішення про інтервенцію до Албанії під час заворушень у зв'язку з крахом місцевих фінансових пірамід. У сфері зовнішньої політики Італії Р.Проді виступав за «остаточне подолання роз'єднання континенту і водночас збереження його внутрішньої об'єднаності» [6, с.14]. У жовтні 1998 р. Р.Проді залишив посаду прем'єр-міністра Італійської Республіки. У березні 1999 р. Р.Проді очолив Європейську комісію.

1 січня 1999 р. було започатковано функціонування монетарного союзу ЄС. Його членом стала й Італія, яка за активної економічної політики уряду Р.Проді змогла виконати відповідні критерії членства. Оцінюючи значення євро для глобальної фінансової системи, Р.Проді зазначав, що «міжнародний фінансовий устрій насправді більше не зазнаватиме впливу внутрішніх проблем однієї економіки; навпаки, він зможе спиратися на ширший ансамбль сильних валют зменшуючи в такий спосіб ризик валютних криз» [6, с.29].

«Так, — зазначає Р.Проді, — вимальовується нове бачення об'єднаної Європи, трактованої вже не як макрорегіон відносно замкненої внутрішньої структури з осердям, оточеним периферійними економіками, а як область великої складності й внутрішньої різноманітності, об'єднаний потенціал якої проектується в зовнішньоекономічну сферу на численні міжнародні ринки» [6, с.87]. Таким чином, народження євро, на думку Р.Проді, стало вагомим внеском об'єднаної Європи в міжнародну фінансову стабільність.

Тим часом навесні 1999 р. аудитори ЄС виявили багато порушень у діяльності Європейської Комісії на чолі з Ж.Сантером. 18 березня 1999 р. у непростий час для всієї Європи, коли готувалось бомбування Югославії, Європейська Комісія на чолі з люксембуржцем Ж.Сантером була вимушена піти у відставку. Вже 24 березня 1999 р. на берлінському самміті ЄС новим головою Європейської Комісії був призначений «італійський Делор» Р.Проді [5, с.197].

Отже, він очолив серйозну адміністративну структуру. Європейська Комісія складалась з 24 генеральних директоратів, 20 комісарів, 21 тис. службовців з усіх країн членів ЄС. У 1999 р. бюджет, який підлягав розпорядженню Європейської Комісії складав понад 86 млрд. євро [10, с.19].

Кандидатура представника Італії на посаду голови Європейської Комісії була також пов'язана з тим, що в італійській внутрішній політиці, на думку С.Гоці існує «високий рівень згоди щодо європейської інтеграції» [5, с.187]. В свою чергу новий голова основного наднаціонального органу виконавчої влади ЄС отримав у спадок «внутрішню кризу Європейської Комісії та її стосунків з Європейським парламентом, несприятливу громадську думку, сформовану внаслідок звинувачень у фінансових зловживаннях і протегуванні, що вимусило всю колегію комісарів піти у відставку та призвело до дострокового призначення нового голови Європейської комісії Романо Проді» [5, с.191].

З огляду на це, Р.Проді наполягав на тому, що «незалежність від національних адміністрацій, від політичних кіл і груп тиску, а також компетенція» є головними критеріями діяльності європейської бюрократії [5, с.41].

14 вересня 1999 р. Європейський парламент затвердив Р.Проді на посаді голови Європейської Комісії. За нього проголосували 392 депутати, 74 були проти, 41 депутат утримався [Süddeutsche Zeitung — 16 September 1999]. В свою чергу службовець Європейської Комісії, член кабінету голови Європейської Комісії Р.Проді Сандро Гоці зазначає, що Р.Проді «одержав від окремих комісарів їхнє зобов'язання піти у відставку на його вимогу й у свою чергу запропонував Парламенту розглянути можливість відправляти у відставку будь-якого комісара, якому при голосуванні Парламент висловлює недовіру». В свою чергу Європейський парламент у

своєму документі, де виражена позиція щодо міжурядової конференції 2000 року, зажадав, щоб ця процедура, так звана «процедура Проді», була записана в угоді [5, с.181]. Таким чином, Р.Проді створив важливий прецедент поширення принципу парламентського контролю за діяльністю уряду з національного рівня демократії на наднаціональний.

Водночас в інавгураційній промові перед європейськими депутатами Р.Проді зазначав, що «нова значно прозоріша Комісія має підготуватися передусім до трьох важливих випробувань: розширення Європейського Союзу, інституційної реформи, гарантій економічного росту, з яким пов'язані проблеми створення робочих місць та розвитку підприємств, що заслуговують на підтримку» [5, с.199]. Тож Європейська Комісія Р.Проді була затверджена в наступному складі: Ніл Кіннок (Велика Британія) — віце-президент, відповідальний за адміністративну реформу; Лойола де Паласіо (Іспанія) — віце-президент, зв'язки з європейським парламентом, транспорт і енергетика; Кріс Патен (Велика Британія) — зовнішні відносини та координація; Паскаль Ламі (Франція) — зовнішня торгівля; Мішель Барньє (Франція) — регіональна політика й міжурядові конференції; Г.Ферхойген (Німеччина) — розширення ЄС; Міхаель Шресер (Німеччина) — бюджет; Педро Сольвес (Іспанія) — економічні й монетарні справи; Маріо Монті (Італія) — конкуренція; Франц Фішлер (Австрія) — сільське господарство й рибальство; Філіп Бюскен (Бельгія) — наукові дослідження; Фріц Болькстейн (Нідерланди) — внутрішній ринок; Поуль Нільсон (Данія) — проблеми розвитку; Ерккі Лііканен (Фінляндія) — підприємництво та інформатизація суспільства; Антоніу Віторіну (Португалія) — правосуддя і внутрішні справи; Анна Діамантопулу (Греція) — проблеми зайнятості та соціальне забезпечення; Марго Вальстрем (Швеція) — проблеми довкілля; Девід Берн (Ірландія) — охорона здоров'я та прав споживачів; Вівіан Редінг (Люксембург) — освіта і культура [10, с.101].

Голова Європейської Комісії Р.Проді також затвердив кодекс поведінки європейських комісарів, які були повинні забезпечити дієвість принципу колегіальної відповідальності, організувати обмін інформацією між різними «європейськими відомствами», європейські комісари мають визначати та опрацьовувати політичні пріоритети, але залишати своїм генеральним директоратам завдання доводити відповідні рішення до реалізації, крім того, вони виконують представницькі функції, пов'язані зі сферою обов'язків конкретного європейського комісару. Зазначимо, що Європейська Комісія на чолі з Р.Проді першою в історії європейської інтеграції була покликана посилити взаємодію з Європейським парламентом. Саме парламентський контроль за діяльністю цього своєрідного європейського уряду мав сприяти подоланню «дефіциту демократії». Ме-

ханізми звітності пов'язані з щорічними дебатами з питання річного звіту про діяльність Європейської Комісії, презентації політичної й законодавчої програми на наступний рік [5, с.179].

Тим часом 1 червня 1999 р. набув чинності Амстердамський договір. Мав бути погоджений бюджет на 2000-2006 рр. Зокрема, за наполегливого наполягання Р.Проді у рамках стратегії зміцнення зони миру та стабільності в Адріатично-середземноморському регіоні на зазначений період виділялось близько 5 млрд. євро [Handelsblatt — 2 Dezember 1999]. Водночас Р.Проді послідовно підтримував процес демократизації Сербії, залучення ЄС до встановлення миру в Косово і в Боснії та Герцеговині.

3 жовтня 1999 р. Р.Проді, виступаючи з нагоди дня німецької єдності, зазначав, що об'єднання Німеччини є прикладом європейської інтеграції [Süddeutsche Zeitung — 4 Oktober 1999].

В свою чергу експерти Європейської Комісії висунули наступні сценарії розвитку ЄС до 2010 р.: Варіант перший. «Роздільна відповідь», яка передбачає децентралізацію, транспарентність, конкурентний корпоративізм, як модель співпраці між професійними спілками, роботодавцями та урядами. 28 країн членів ЄС підсилюватимуть популярність європейських інститутів. Варіант другий. «Тріумф ринку», котрий передбачає посилення вільної конкуренції, як у США. За цим варіантом до ЄС входитимуть 30 держав членів. За цих обставин фактично діятиме лише вільний ринок без політичного союзу. Варіант три. «Хаотичне сусідство». Зазначений варіант є ймовірним у разі посилення міжнародної кризи внаслідок загострення боротьби за природні ресурси. Вірогідним є розширення зони збройних конфліктів навколо ЄС. Тому в гіршому разі функціонуватимуть лише спільний ринок та монетарний союз. Проте лишається надія, що майбутнє врешті не буде таким, яким воно виглядає з сучасного [10, с.213].

Тим часом на гельсінському самміті ЄС 10-11 грудня 1999 р., коли визначалось коло країн-кандидатів, з якими мали розпочатись переговори про вступ, Р.Проді наголошував, що було б помилкою наполягати на повному виконанні кандидатами економічних критеріїв ЄС ще до початку переговорів. Він рекомендував розпочати переговори з усіма країнами, які виконали політичні аспекти копенгагенських критеріїв членства в ЄС і «довели готовність застосувати необхідні заходи для виконання економічних критеріїв» [3, с.366].

У Гельсінкі за підтримки Р.Проді було запропоновано розпочати переговори про вступ з Литвою, Латвією, Словаччиною, Болгарією, Мальтою. Причому мали продовжуватись переговори з люксембурзькою групою, яку склали Естонія, Чехія, Польща, Угорщина, Кіпр. Врешті саме завдяки цьому історичному розширенню ЄС Р.Проді як голові Європейської Комісії в цей час, забезпечено місце на сторінках історії європейської інтеграції.

9 лютого 2000 р. Романо Проді подав доповідну записку «стратегічні цілі 2000-2005 рр.», де були вказані нові шляхи розвитку в інституційній, економічній, соціальній, зайнятості та сфері зовнішньої політики [5, с.99]. На думку Р.Проді, «Європейський Союз це єдина конкретна відповідь на виклик глобалізації — оперативна й демократична» [5, с.7].

Водночас 1 березня 2000 р. була ухвалена Біла книга про адміністративну реформу Європейської Комісії. Були визначені головні принципи нового внутрішнього координування Європейської Комісії. Основна увага мала приділятися обмінам інформацією щодо намірів і пріоритетів роботи європейської виконавчої влади у постійному діалозі з Європейським парламентом. Також було запроваджено щорічні загальні політичні дебати з затвердження бюджету і програми роботи Європейської Комісії на рік.

Чітко були визначені сфери компетенції та відповідальності кожного з Генеральних директоратів Європейської Комісії та їхня підзвітність відповідним комітетам Європейського парламенту. Кількість служб і генеральних дирекцій була скорочена з 42 до 36 при одночасному підсиленні координаційної ролі Генерального секретаріату. Зазначена структура була сформована в наступному вигляді: Генеральний секретаріат; юридична служба; служба преси й комунікації; далі генеральні директорати: економічних і фінансових справ; підприємництва; конкуренції; зайнятості та соціального забезпечення; сільського господарства; транспорту; довкілля; наукових досліджень; спільний дослідний центр; інформаційного суспільства; рибальства; внутрішнього ринку; регіональної політики; енергетики і транспорту; податків і митного союзу; освіти й культури; охорони здоров'я та захисту прав споживачів; правосуддя та внутрішніх справ; зовнішніх відносин; торгівлі; розвитку; розширення ЄС; бюро співпраці; бюро з гуманітарної допомоги; євростат; персоналу й адміністрації; бюджету; фінансового контролю; служба внутрішнього аудиту; європейське бюро боротьби з шахрайством; служба усного перекладу та конференцій; служба письмового перекладу; бюро публікацій [5, с.203]. Основними принципами діяльності всієї бюрократії Європейського Союзу мали стати відкритість, співучасть, відповідальність, ефективність і когерентність. Застосування цих принципів мало привести до зміцнення субсидіарності та пропорційного розподілу спільних дій.

Європейська Комісія пропонувала розширити діалог з європейським громадянським суспільством, що мало посилити легітимність рішень, які приймаються на наднаціональному рівні. Це передбачало запровадження нової стратегії інформування про європейські проблеми та регулярний діалог із зацікавленими сторонами. Внутрішня реформа методів діяльності Європейської Комісії мало забезпечити умови для більш ефективної діяльності європейських владних структур в цілому. Водночас це

мало підготувати Європейський Союз до найбільшого в історії європейської інтеграції розширення [8, с.145]. В свою чергу уряди Болгарії та Румунії, незважаючи на відсутність підтримки населення, офіційно схвалили бомбардування силами НАТО Сербії під час гострої стадії конфлікту навколо Косово. Це дало політичні підстави включити їх до кола претендентів на вступ до ЄС в перспективі до 2007 року.

У січні 2000 р. вперше в історії ЄС, після входження право радикальної «Партії свободи» Й.Хайдера до віденської правлячої коаліції, за ініціативи Р.Проді були запроваджені політичні санкції проти члена ЄС Австрії [Süddeutsche Zeitung — 31 Januar 2000]. У відповідь Швейцарія, демонструючи «альпійську солідарність», заморозила свої переговори про поглиблення співробітництва з Європейським Союзом. Розширення на Схід загроза робочим місцям у «старих» країнах членах ЄС. Не менш важливим приводом до політичної боротьби був тиск ЄС на альпійські республіки в питанні обмеження банківської таємниці та запровадження єдиного податку на всі види банківських депозитів.

11 лютого 2000 р. в Брюсселі розпочалась конференція з розширення ЄС. Основними питаннями порядку денного на переговорах про вступ до ЄС визначались проблеми вільного пересування товарів, осіб, капіталів та послуг, адаптація норм цивільного права та внутрішньої безпеки до положень європейського права, забезпечення конкурентної спроможності в галузі сільського господарства, транспорту, оподаткування, статистики, політики зайнятості, енергетики, індустрії, середнього бізнесу, наукових досліджень, охорони здоров'я, юстиції, митниці, фінансів та бюджетної політики.

На засіданні Європейської Ради в Лісабоні 24 березня 2000 р. за ініціативи Р.Проді обговорювались питання розробки стратегії розвитку ЄС в XXI столітті. Зокрема, передбачалось забезпечити виживання європейської системи соціального забезпечення за рахунок суттєвого підвищення якості технологічного та економічного розвитку ЄС. Наголошувалось, що заради реалізації цієї стратегії доцільно посилити конкурентоспроможність, яка має забезпечити збільшення виробництва та покращення справ з зайнятістю. На думку Р.Проді, «якщо Європа в цілому виявить свою неспроможність давати позитивну відповідь на законний попит праці від її (численних) безробітних громадян, вона серйозно ризикуватиме втратити ту громадську згоду, на якій наш спільний проект був від початку заснований» [6, с.28].

Політичний курс мав пролягати через регуляцію до гармонізації спільних політик ЄС. Стратегія модернізації соціальних гарантій, на думку Р.Проді, мала полягати в співвідношенні системи соціального захисту з новими формами праці, з новою моделлю соціальної мобільності

[6, с.22]. Проте «велика нерівність справді небезпечна і для економічного зростання, адже вона виключає надто багато потенційних учасників економічного життя і тому може вести до неефективної економічної політики» [6, с.24].

Тим часом 28 вересня 2000 р. більшість датчан проголосувала проти приєднання до євро. Це засвідчило, що спільна європейська грошова одиниця потребує вагомій політичній підтримки.

З огляду на це, наприклад, на думу співробітника Європейської Комісії С.Гоці, Р.Проді в роботі Європейської Ради стикнувся з більшими труднощами, ніж, наприклад, Делор, якому «часом було досить подивитись на Коля й Міттерана, аби зрозуміти, чи пропозиції Європейської Комісії матимуть підтримку урядів». Натомість Р.Проді має перед собою складнішу Європейську Раду, де засідають Х.-М.Азнар і Т.Блер, прохлидніші щодо інтеграції, і це не дає можливості комісії відігравати тут дуже активну роль [5, с.208]. Р.Проді ставив риторичне питання, як «може Європейський Союз запроваджувати спільну валюту, що стає резервною валютою в державах учасниках і міжнародним платіжним засобом, і водночас не прагне сформувати свою спільну зовнішню політику» [6, с.116].

Через рік 7-11 грудня 2000 р. на самміті в Ніцці Р.Проді наголошував на нагальній потребі негайного вирішення невідкладних питань інституційного реформування ЄС, адже без цього не можна було не лише вести мову про підготовку до розширення ЄС, а й взагалі про перспектив європейської інтеграції.

Слід зазначити, що рівновага між інтересами малих та великих європейських країн полягає в тому, що інтересам ЄС в цілому відповідає надання малим державам помітної ролі в економіці й політиці, яка є навіть більшою за їхню демографічну вагу. Однак у розширеному ЄС нові малі держави вже склали б більшість. Тому принаймні теоретично можна було припустити виникнення ситуації, коли кількісна більшість держав, яка сумарно репрезентуватиме менше половини громадян розширеного ЄС, диктуватиме власну волю меншості держав, які проте репрезентують більшість громадян Європейського Союзу. Така ситуація могла перекреслити самі принципи демократичного прийняття рішень.

В свою чергу Р.Проді на цьому самміті підтримав компромісну пропозицію «подвійної більшості», яка мала враховувати кількість населення та економічний потенціал, тобто відмовитись від принципу рівноваги між великими та малими європейськими країнами. В свою чергу малі країни члени ЄС відстояли своє право мати власного представника в Європейській Комісії.

Водночас 14 лютого 2000 р. за головування Португалії розпочалась робота чергової міжурядової конференції з питань розробки на основі

принципів Хартії фундаментальних прав ЄС першої в історії спільної конституції вже розширеного Європейського Союзу. Наприкінці 2000 р. було скасовано санкції ЄС щодо Австрії.

Врешті 26 лютого 2001 р. Ніццька угода була підписана. Відповідно до її положень, у складі Європейської Комісії працюватимуть по одному комісару від кожної країни члена ЄС, а великі держави ЄС відмовились від претензій на два місця своїх комісарів у Європейській Комісії. Принцип колегіальності й надалі визначатиме зміст роботи Європейської Комісії [5, с.38].

Однак вже 8 червня 2001 р. на референдумі в Ірландії була забалотована ратифікація Ніццького договору. Аналізуючи причини цього, багато європейських політиків наголошували на об'єктивних складнощах, перед якими постав ЄС. Вони, зокрема, стосуються віддаленості наднаціональних структур влади ЄС від повсякденних потреб європейських громадян, незацікавленості останніх в підтримці європейської бюрократії, реалізації тенденції, коли всі непопулярні рішення приписуються структурам ЄС, а всі позитивні сторони розвитку подаються як чергові перемоги національних урядів. Настав час для серйозних дебатів щодо майбутнього ЄС.

Крім того, Р.Проді був не в захваті від того, що 8 червня 2001 р. до влади в Італії повернувся уряд на чолі з С.Берлусконі, який з середини 90-х рр. XX ст. був одним із головних внутрішньополітичних конкурентів для Р.Проді.

Водночас нагальною ставала дипломатична активність Європейської Комісії в міжнародних справах. Нагальною ця потреба була після подій 11 вересня 2001 р., які були пов'язані з безпрецедентними терористичними актами на території США. З огляду на ці події Р.Проді пропонував чітко визначити внутрішні політичні цілі та зовнішньополітичні завдання ЄС. Причому це мало бути зроблено ще до розв'язання інституційних питань, пов'язаних із забезпеченням добробуту, солідарності, згуртованості, соціальної моделі нової європейської економіки, підтримання ролі ЄС в світі. На його думку, суто бюрократичний підхід, зосереджений на абстрактних інституційних питаннях може призвести до зростання недовіри й байдужості європейської громадської думки до проекту європейського єднання.

Натомість, вважав Р.Проді, доцільно посилити союзницький підхід до розвитку європейської інтеграції. Зокрема, Європейська Комісія мала стати в центрі економічного управління ЄС й набути функцій зовнішнього представництва євро, спільної зовнішньої й оборонної політики, тоді як правосуддя й внутрішні справи мали б бути підпорядковані повному демократичному контролю Європейського парламенту й Суду ЄС, а той мав би одержати повноваження для контролю принципу субсидіарності.

Демократичний вимір інтеграції підсилюється також новими механізмами участі й запровадження європейського податку, який не мав би призвести до підвищення фінансових внесків держав членів до каси об'єднаної Європи, але сприяв би підвищенню відповідальності всіх європейських інституцій.

У травні 2001 р. на московському саміті Росія — ЄС Р.Проді висунув ідею підготовки концепції формування в майбутньому спільного європейського економічного простору за участю ЄС і Росії. Були створені експертні групи, які мали зайнятися конкретними питаннями розробки відповідних рекомендацій [1, с.394]. У травні 2002 р. ЄС визнав Росію країною з ринковою економікою, однак це відразу не відкрило двері до СОТ.

Щодо європейської Конституції й розподілу повноважень між Європейським Союзом та національними державами, Р.Проді вважав, що хартию основних прав ЄС слід внести до головних угод, а їх треба спростити й розподілити на дві частини: основний текст, перегляд якого вимагав би одностайного голосування через процедуру звичайної ратифікації, і прикладний тест, який можна було б змінювати кваліфікованою більшістю через спрощені процедури [5, с.243].

Привід до найбільш гострої критики давав запеклий скептицизм Р.Проді щодо європейських інтеграційних перспектив України. Зокрема, в одному з інтерв'ю 2002 р. Р.Проді зазначав, що новозеландці, як і українці можуть вважати себе європейцями, але це не дає їм підстави претендувати на вступ до ЄС. У відповідь поляки подарували Р.Проді книгу Нормана Девіса «Історія Європи», на сторінках якої переконливо доводиться належність історії України до історії Європи.

В свою чергу Р.Проді прогнозував, що в Україні «...в майбутньому поміряються сили воля до співпраці чи до конфронтації між НАТО і Росією» [6, с.63]. Не вдаючись до дискусій навколо проблем Єдиного економічного простору, на нашу думку, Р.Проді дав досить слушну оцінку ролі регіональних зон вільної торгівлі, які «відіграють надзвичайно плідну роль, коли являють собою проміжні етапи до справжньої лібералізації в рамках Світової організації торгівлі. Навпаки, вони можуть стати перешкодою економічному розвитку й міжнародним політичним відносинам, коли їх розглядати, регіональні «фортеці» ліній оборони від світової конкуренції начебто несправедливою» [6, с.74].

У книзі «Задум об'єднаної Європи» Романо Проді слушно зазначає, що «вимоги сучасності і модернізації потребують нових, зовсім інших політиків, менше пов'язаних із негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і цілі групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; більш відкритих до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання

навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [6, с.8]. Ці золоті слова в майбутньому (Проді збирається на найближчих парламентських виборах в Італії кинути виклик С.Берлусконі) можуть бути лейтмотивом зміни позиції колишнього голови Європейської комісії щодо України. Врешті за час перебування Р.Проді на посаді голови Європейської Комісії українська економіка так і не була визнана ринковою.

Тим часом 14 вересня 2003 р. більшість шведів, намагаючись зберегти високі соціальні стандарти, проголосували проти запровадження євро. В свою чергу італійці навіть періодично влаштовували недільні споживацькі страйки проти надто високих цін у євро.

Водночас 18 травня 2004 р. під час переговорів у Брюсселі з прем'єр-міністром України В.Януковичем Р.Проді зазначав, що для цього в Україні має бути обмежено державне регулювання цін та прийнято новий закон про банкрутство. Символічно, що того ж дня литовський прем'єр-міністр А.Бразаускас наголошував, що зростання цін в Литві відбулось внаслідок спекуляції, а не в результаті вступу країни в ЄС.

Проте 21 травня 2004 р. на самміті ЄС — Росія у Москві Р.Проді сприяв досягненню домовленості щодо підписання протоколу про доступ до ринків Росії та Європейського Союзу. Було започатковано створення чотирьох спільних просторів (економічного, енергетичного, правового та безпеки, науки й культури). Р.Проді наголошував, що «Росія та ЄС доповнюють одне одного як ікра і горілка. Я не знаю, хто ікра, а хто горілка, але цей рух (інтеграція) у правильному напрямку» [День — 22 травня 2004].

Натомість член Європейської комісії, яку до 22 листопада 2004 р. очолював Р.Проді, представник Нідерландів комісар у справах спільного ринку Фріц Болкестайн у книзі «Межі Європи» наголошував на неможливості керувати ЄС у разі вступу до нього Росії та України. На його думку створення європейської федерації означало би втрату суверенітету кожного члена ЄС. З огляду на це він пропонував перетворити ЄС на суперпотугу, а не супердержаву. Ідея «Сполучених Штатів Європи» виглядає у цьому контексті ілюзією.

Пік європейської кар'єри Романо Проді, на нашу думку, припав на брюссельський самміт розширеного ЄС, на якому 18-19 червня 2004 р. було затверджено проект першої спільної Конституції Європейського Союзу. Через десять днів наступником Р.Проді на посаді голови Європейської комісії був обраний 48 річний португальський прем'єр-міністр Жозе Мануель Дурао Баррозу. Проте 1 жовтня 2004 р. саме Р.Проді офіційно розпочав переговори про вступ Македонії до ЄС. А 6 жовтня 2004 р. очолювана ним Європейська Комісія рекомендувала Раді глав держав ЄС прийняти рішення про початок переговорів з Туреччиною. Але було обумовлено, що в разі припинення проведення реальних реформ та

систематичних порушень прав людини ці переговори будуть перервані. Сама Туреччина не збиралась вступати до ЄС за будь-яку ціну, адже її сприймали як надто територіально велику, занадто бідну та надзвичайно ісламську.

Врешті, незважаючи на суттєвий внесок у процес європейської інтеграції, Європейська Комісія на чолі з Р.Проді не змогла вирішити всі проблеми. Серед найголовніших, які лишились гострими після розширення ЄС 1 травня 2004 р. лишаються розподіл компетенції між Європейським Союзом і державами членами на основі принципу субсидіарності, імплементація першої спільної конституції ЄС, спрощення угод, визначення ролі національних парламентів у побудові об'єднаної Європи, розв'язання низки складних соціально-економічних проблем, таких як рецесія та послаблення конкурентної спроможності.

Наближення часу відставки розв'язало руки Європейській комісії на чолі з Р.Проді. Після трьох років титанічних зусиль, спрямованих на те, аби змусити ФРН та Францію дотримуватись показників фінансової стабільності заради збереження стабільності спільної грошової одиниці євро, Європейська комісія нарешті звернулась до Суду ЄС.

Політичний тиск також здійснювався на італійський уряд С.Берлусконі, який навіть був вимушений відправити у відставку свого міністра фінансів за перевищення допустимих меж бюджетного дефіциту. За цих обставин було прорвано і німецько-французьку «кругову поруку», коли Берлін та Париж навіть наполягали на перегляді крайніх меж допустимого дефіциту державного бюджету. Отже, 13 липня 2004 р., користуючись діючими угодами, Суд Європейського Союзу прийняв рішення, яке зобов'язало Німеччину та Францію сплатити великі штрафи за зазначене перевищення та порушення фінансової дисципліни. Водночас Париж та Берлін ще мають час на виправлення становища. Примушення до сплати штрафу відповідно до угоди щодо монетарної стабільності здійснюватиметься у декілька етапів. Спочатку уряди мають отримати «блакитного листа», який офіційно попередить їх про негаразди з дотриманням бюджетної дисципліни. Після цього протягом кварталу уряд матиме час на виправлення становища, але ще звичайно не означає, що станеться диво і ситуація радикально зміниться. Тому неминучим видаватиметься настання наступного етапу, коли з державної скарбниці на рахунки Європейського центрального банку кожного дня, коли дефіцит бюджету перевищуватиме визначені межі в 3%, доведеться сплачувати по мільйону євро щоденно. У ситуації, яка виникла, також слід мати на увазі можливість продовження боротьби Франції та Німеччини, які звичайно платити штраф не бажають. Врешті вони можуть створити коаліцію членів монетарного союзу, які користуються євро, але чий дефіцити бюджету

наближаються до критичної межі. Тому не виключений варіант, що критичні межі врешті будуть переглянуті в бік збільшення. Паралельно, як свідчили проекти бюджету Франції та Німеччини на 2005 р. докладатимуться зусилля, що скорення дефіциту бюджету. З одного боку уряди розраховують на покращення економічної кон'юнктури, а головне на обмеження соціальних виплат. Це рішення насамперед матиме негативний соціальний наслідок та може суттєво загострити соціальне становище. Проте найважливіше, що ситуація яка склалась, врешті має дати відповідь на питання, чи досі спроможні потужні національні держави відстоювати свої інтереси перед наднаціональними органами влади та чи всі в ЄС дійсно рівноправні. Відповіді на ці питання для сучасної світової економіки є такими само важливими як і курс спільної грошової одиниці євро. Особливо актуальною ця проблема стала за умов глобальної фінансово-економічної кризи, яка розпочалася наприкінці 2008 року.

1 листопада 2004 р. Романо Проді склав свої повноваження та повернувся до італійської політики. Проте внаслідок розбіжностей щодо призначення Р.Бутільйоне на посаду європейського комісара з питань юстиції з огляду на його негативне ставлення до сексуальних меншин, 27 жовтня голосування з питання затвердження персонального складу Європейської комісії Європейським парламентом не відбулось. Погодження тривали на самміті ЄС 4-5 листопада 2004 р., тобто до зустрічі Європейської Ради в Гаазі. Врешті після затвердження 18 листопада 2004 р. Європейським парламентом персонального складу Європейської Комісії на чолі з Ж.Баррозу, починаючи з 22 листопада 2004 р. вона офіційно приступила до виконання своїх обов'язків.

В свою чергу Р.Проді наголошував, що процес ратифікації першої єдиної Конституції Європейського Союзу протягом 2005 р. є критично важливим, адже розширення ЄС відразу на 10 нових членів ускладнило реалізацію процесу поглиблення політичних аспектів європейської інтеграції. Надто перевантаженим став механізм узгодження різних економічних, політичних та соціокультурних інтересів, що послабило механізм дієздатності прийняття рішень.

Тому імплементація положень Конституції ЄС є першим кроком до розгортання складного перехідного процесу, який пов'язаний із сучасних інтеграційних досягнень ЄС. При цьому слід мати на увазі, що різні швидкості інтеграції не повинні «розтягувати» структури Європейського Союзу. Р.Проді не довелось вже приймати рішення щодо початку переговорів стосовно вступу Туреччини до ЄС. Звичайно, вступ майже 70 млн. країни ще більше розширює ринок, але натомість європейці отримують додаткове навантаження на структури мультикультурного співробітництва. Адже існуючі в європейських суспільствах ідеології досі не є

адаптованими до такої «мультикультурності». Проте він не зайняв однозначної позиції «за» або «проти» цього кроку, адже мусульманська Туреччина ще остаточно не визначилась щодо відповідності своєї ісламської ідентичності європейським цінностям. Тож «турецький проект» вступу до ЄС можна розглядати як стратегічну операцію США, яка проводиться з метою недопущення перетворення Європейського Союзу на самостійну політичну потугу з власним військовим потенціалом. Однак загалом Р.Проді впродовж 1999-2004 р. на складному етапі європейської інтеграції був сильним головою Європейської Комісії, який сприяв виробленню переважно адекватної політики Європейського Союзу щодо викликів сучасності. Навесні 2006 р. Р.Проді збирався на виборах кинути виклик С.Берлусконі. Проте на переконання аналітиків Р.Проді не спромігся створити єдиний фронт італійських політичних сил проти С.Берлусконі.

9 грудня 2004 р. в Мілані на суді за звинувачення С.Берлусконі в порушенні принципу роботи державного службовця, відповідно до якого приватні інтереси не повинні конфліктувати з державними, звинувачення не домоглося його засудження на 8 років із заборonoю займатися громадською діяльністю. Таким чином, лівоцентристська італійська опозиція програла блицкриг. Проте ситуація могла змінитись у разі продовження політичної кар'єри колишнього голови Європейської Комісії на внутрішньополітичній італійській ниві.

Перебуваючи в опозиції Р.Проді критикував уряд С.Берлусконі за безумовну підтримку дій США в Іраку. Особливо, коли у березні 2005 р. під «дружнім вогнем» загинув співробітник італійських спецслужб, який звільняв італійську заручницю-журналістку. Тиск опозиції змусив уряд С.Берлусконі пообіцяти вивести італійські війська з Іраку до вересня 2005 року. Водночас лівоцентристська опозиція підтримала ратифікацію Лісабонського договору. Сенат Італійської Республіки ратифікував Конституцію ЄС 217 голосами за, 16 проти (від партії Північна Ліга) [13, с.8]. Тривали дискусії щодо модернізації італійської системи соціального забезпечення. Італійські праві запропонували неоліберальну модель [11, с.67].

Посилення суспільного невдоволення сприяло поразці правоцентристського уряду С.Берлусконі у квітні 2005 р. на муніципальних виборах. Лідер неофашистів Дж.Фіні запропонував С.Берлусконі розглянути питання проведення загальних виборів не в травні 2006 р., а вже в жовтні 2005 р. Однак уряд витримав вотум недовіри. «Ліга Півночі» ініціювала референдум про відмову від євро та повернення до ліри. У гострій політичній полеміці С.Берлусконі розкритикував заклик Р.Проді зрівняти у правовому становищі сім'ї, які живуть у церковному шлюбі та громадянському шлюбі. Р.Проді заперечував, що ця пропозиція є спробою запровадити у католицькій країні право на одностатеві шлюби.

Кінець 2005 р. позначився соціальними конфліктами. Страйкували журналісти, які були невдоволені інформаційною політикою медіа-магната С.Берлусконі. Італійська внутрішня політика дала приклад того, як політичне протистояння між різними фракціями еліти віддзеркалювало соціальні та регіональні конфлікти в суспільстві. Демократичний процес мав дати можливість різним політичним угрупованням через механізми демократичного прийняття рішень забезпечити оптимальне представництво інтересів різних соціальних груп та власних інтересів еліт.

6 січня 2006 р. було розпущено обидві палати італійського парламенту. Зрештою, на позарчегових парламентських виборах 9 квітня 2006 р. на Півночі Італії переміг С.Берлусконі, а на Півдні та в Центрі країни Р.Проді. Здавалося, що політичний розкол закріпився за соціальними ознаками, релігійними, регіональними та ідеологічними відмінностями. Хоча С.Берлусконі акцентував увагу на постіндустріальній політичній культурі. Мова йшла про цінності самовираження й устремління до свободи.

Врешті Верховний суд Італії підтвердив перемогу лівоцентристського блоку Романо Проді на виборах. 17 травня 2006 р. прем'єр-міністр Р.Проді презентував новий склад 61-го в історії Італійської Республіки уряду. Міністром економіки став колишній представник Італії в Європейському центральному банку Т.Падоа Скьоппа.

У свою чергу Р.Проді відразу запропонував відновити процес ратифікації першої спільної Конституції Європейського Союзу, яка 2005 р. була провалена на референдумах у Франції та Нідерландах. Водночас самі італійці мали визначитися з пропозиціями щодо політичної реформи. Зокрема, пропонувалося, аби за результатами виборів партія переможниця автоматично отримувала б парламентську більшість. Теоретично це давало б можливість уникнути традиційної урядової нестабільності, властивої Італії з 1945 року.

25 червня 2006 р. італійці голосували на референдумі з питання проведення конституційної реформи, на чому наполягав С.Берлусконі. Врешті 60% громадян, які взяли участь у референдумі, проголосували проти конституційної реформи. Зміцнивши внутрішньополітичне становище, 21 лютого 2007 р. уряд Р.Проді витримав вотум довіри з питання участі італійських військ у кампанії НАТО в Афганістані. Однак закінчення політичної кар'єри Р.Проді виявилось сумнім.

26 жовтня 2007 р. Р.Проді та міністр юстиції А. Мастелла опинилися під слідством у справі корупції, щодо незаконного розкрадання фондів ЄС через масонські ложі у Сан-Маріно. Посилаючись на скандал, С.Берлусконі вимагав дострокових парламентських виборів у березні 2008 року.

Крах політичної кар'єри Р.Проді розпочалося з сміттєвої кризи у південно італійському місті Неаполі. Місцева мафія перешкождала урядо-

вому плану будівництва сміттєспалювального заводу. Внаслідок цього вулиці Неаполя перетворилися на одне звалище. 24 січня 2008 р. уряд Р.Проді пішов у відставку. Президент Дж.Неаполетано розпустив парламент, призначивши на 13-14 квітня 2008 р. дострокові вибори. За цих обставин повідомлення Романо Проді про відхід від політики не стало сенсацією. «Лівий союз» проти С.Берлусконі повів на вибори мер Риму Вальтер Вельтроні. Зрештою, на позачергових парламентських виборах перемогла партія «Народ свободи» на чолі з С.Берлусконі.

Італія повернулася до порядку денного неоліберальних реформ. У липні 2008 р. Італія вітала створення за ініціативи президента Франції Н.Саркозі «Середземноморського союзу».

На початку 2009 р. Італія очолила «велику вісімку». Головною стала проблема світової економічної кризи. Причому для Італії цей новий історичний етап був позначений із продовженням глибокого політичного розколу країни за ознаками ліво-правих політичних цінностей. Внаслідок цього країна ніяк не мобілізується для виконання ролі лідера Європейського Союзу.

-
1. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. — М. — 2003.
 2. Галкина Т., Красновская Н. Италия. — М. — 1985.
 3. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К. — 2001.
 4. Мария-Грация Мельчиони. Влияние Суэцкого кризиса на переговоры в Брюсселе // История европейской интеграции (1945-1994). — М. — 1995.
 5. Сандро Гоці. Урядування в об'єднаній Європі. — К. — 2003.
 6. Романо Проді. Задум об'єднаної Європи. — К. — 2002.
 7. Christine Landfried. Das politische Europa. Differenz als Potenzial der EU. — Baden-Baden. — 2002.
 8. Werner Weidenfeld. Nizza in der Analyse Strategien für Europa. — Gütersloh. — 2001.
 9. Wilfried Loth. Das europäische Projekt zu Beginn des 21. Jahrhunderts. — Leverkusen. — 2001.
 10. Neill Nugent. The European Commission. — London. — 2000.
 11. Christian Christen. Italiens Modernisierung von Rechts. Berlusconi, Bossi, Fini oder die Zerschlagung des Wohlfahrstaates. — Berlin. — 2001.
 12. Handbuch Europa. Daten — Lander — Perspektiven. — München — 2004.
 13. Голос України — 8 квітня 2005.
 14. Голос України — 19 травня 2006.

НОВА ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА НА МАРШІ (замість висновків)

«Від здатності Європи до об'єднання залежать відповіді на важливі питання — розчиниться Європа у світовому процесі глобалізації чи виживе і поверне собі вагому роль у світовій політиці; буде вона «американізована», «ісламізована», «китаєзована» у стратегічній перспективі чи постане могутнім, самостійним і впливовим центром у майбутньому багатополюсному світі» [10, с.304].

Однак становлення об'єднаної Європи стикається із серйозними проблемами. З одного боку, запровадження на межі ХХІ століття спільної грошової одиниці «євро» стало матеріальним символом успішності процесу європейської інтеграції. Однак монетарний союз не може автоматично «конвергувати», тобто зблизити рівні економічного розвитку багатих та бідніших країн членів ЄС. Внаслідок цього економічного дисбалансу в Євросоюзі зберігаються серйозні протиріччя, які мають тенденцію до посилення в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. З іншого боку, найближчим часом навряд чи можливо вирішити питання гармонійної взаємодії між принципами національного суверенітету та розширенням повноважень наднаціональних органів влади Європейського Союзу. Ознакою цієї суперечності є складне формування транс'європейської еліти. Крім того, не можна забувати, що в більшості з 27 країн-членів Євросоюзу досить потужними є скептично налаштовані щодо ідеї створення «Сполучених Штатів Європи» представники еліт. Особливо це властиво новобранцям Євросоюзу та Великій Британії. Причому зазначена тенденція не залежить від зміни поколінь та дії соціально-політичних механізмів рекрутування та ротації еліт у європейських країнах.

На початку ХХІ ст. об'єднана Європа залишається плодом власної історичної свідомості. Спільна європейська історія стає сукупністю засобів, за допомогою яких народи Європи відтворюють власне існування та надають йому смисл. Причому свою субстанціальну ідентичність Європа набуває у постійному діалозі з «не — Європою». Таким чином, Євросоюз створює власні географічні, культурні, економічні межі.

Водночас Європу об'єднують не лише спільні інтереси, а й цінності. Щоправда, на початку ХХІ століття активізувалася дискусія щодо проблеми європейських цінностей. Зокрема, видатний німецький філософ Юрген Хабермас висунув на передній план декілька головних ознак, відмінностей «загальноєвропейських» цінностей: секуляризація; пріоритет держави по відношенню до ринку; соціальна солідарність, що домінує над сучасними виробничими досягненнями; скепсис стосовно всемогутності тех-

ніки, усвідомлення парадоксів прогресу; відмова від права більш сильного; орієнтація на збереження миру у світлі «історичного досвіду втрат». Втім, віднесення ним цих цінностей до ознак «європейської ідентичності» викликало гостру полеміку серед політиків і громадян країн-членів Європейського Союзу. Не лише науковим, а й актуальним політичним питанням вважається дилема: чи є європейські цінності унікальними, чи вони можуть претендувати на статус універсальних? [5, с. 23-24].

Особливо показовою у цьому зв'язку стала межа тисячоліть, коли загострився конфлікт нових соціальних норм та традиційних суспільних цінностей. Зокрема, певні цінності постмодерну, пов'язані із «деконструкцією», тобто максимальною індивідуалізацією та розпорошенням суспільної солідарності створюють ціннісні соціокультурні бар'єри на шляху європейської інтеграції. Наприклад, легалізація ефтаназії, одностатевих шлюбів, що наполегливо відстоюється лібералами із позицій прав людини, ставить перед європейською елітою проблему непростого морального вибору. Від його результату не в меншій мірі, ніж від ефективності економічних заходів, які країни-члени Євросоюзу намагаються впроваджувати в процесі подолання глобальної фінансово-економічної кризи, що загострилася восени 2008 р., залежатиме історична оцінка адекватної відповіді європейських еліт на виклик сучасності. Причому цей стратегічний вибір повсякденно у своїй практичній діяльності свідомо або несвідомо здійснюють як палкі прихильники, так і опоненти об'єднаної Європи.

Починаючи від часів британського історика Т.Карлейля, історичний процес індивідуалізується, пов'язується із діяльністю конкретних історичних особистостей. Однак успіхи європейської інтеграції, починаючи з другої половини ХХ ст., більше пов'язані з колективними зусиллями представників всього політичного класу країн Європи. З цієї точки зору не менш важливо враховувати й напрацювання, які стосуються ролі в об'єднанні Європи різних соціальних груп, як у Вільфредо Парето (еліт), або у Карла Маркса (класів). Також слід пам'ятати про те, що існує явище «гіперболізації» особистості, коли посада, яку займає певний політик надає їй невластиву для формальних функцій значимість. Існує й явище небезпечної дискредитації влади, коли вона опиняється у руках владоможця, нездатного розпоряджатися нею не лише у власних інтересах, а й у суспільних. Зрештою, будь-який політик є не лише тим, що він думає про себе, а й тим, що про нього думають інші, та ким він є на ділі.

Проблеми кризи механізмів представницької демократії, які були засвідчені самим фактом провалу ратифікації у травні-червні 2005 р. першої спільної конституції Європейського Союзу (підписаної 29 жовтня 2004 р. в Афінах), актуалізують питання максимального наближення влади ЄС до громадян. В свою чергу громадяни гостро ставлять питання, чи є в сучасній Європі політичні лідери, готові брати на себе відповідальність не лише за наявну ситуацію, а й за утворення сенсу досягнення стратегічної

мети? Адже далекоглядних в процесі прийняття рішень та благорозумних лідерів ніхто не може замінити. Тому, наприклад, Шарль де Голль міг дозволити собі заявити: «Я не продажна дівка, аби всім подобатися» [11, с.88]. Натомість політики доби постмодерну більше уваги приділяють своєму іміджеві, ніж конкретним успіхам у діяльності.

У 1995 р. була опублікована книга американського соціолога Кристофера Леша «Повстання еліт та зрада демократії», присвячена саме цій проблемі. Зокрема, автор звертає увагу на те, що суть «меритократичного успіху» полягає у спробі втекти від спільної історичної долі з рештою народу. Врешті віртуальна соціальна мобільність не змінює сутності влади, а лише допомагає її зміцнити владним статусом за особисті заслуги. Проте нині еліти визнають небагато зобов'язань перед тими спільнотами, керівну роль у яких вони офіційно проголошують. «Міжнародна мова грошей кричить гучніше за місцеві діалекти» [4, с.41]. Правда, ринкова механіка не залікує прогалини тканини соціальної довіри, які з'явилися внаслідок краху солідарності, яка від часів Великої французької революції була незаперечною європейською цінністю та рушійною силою процесу європейської інтеграції.

Розмірковуючи над цими проблемами, голова Європейської комісії (з вересня 1999 по листопад 2004 рр.) Романо Проді наголошував, що сучасність потребує зовсім інших політиків, «менше пов'язаних з негнучкими ідеологіями і більше здатних гуртувати окремих осіб і цілі групи громадян, зацікавлених у суспільному добробуті; відкритіших до цивільного суспільства; менш обтяжених гордістю за свою окремішність і більше схильних до об'єднання навіть відмінних позицій для спільного керівництва на всіх рівнях» [6, с.8]. Цієї ж думки дотримується Юрген Хабермас, гірка констатація якого «Ах, Європа» (так виразно називається його нова книга, що побачила світ у 2008 р.) багато в чому звернена саме на адресу існуючих політичних еліт європейських держав. Ативний прибічник і теоретик руху до європейського єднання цілком справедливо визнає, що «політичний Союз був сформований через голови населення і до цього дня залишається проектом еліт — і функціонує він в умовах демократичного дефіциту, що пояснюється внутриурядовим за своєю суттю і бюрократичним характером законодавства». Він дорікає уряди і еліти європейських країн в тому, що у них відсутнє бажання скільки-небудь глибоко і послідовно осмислювати долі ЄС, майбутнього Європи і всього світу. За ширмою офіційної політики, наголошує Хабермас, «євроскептики» і прибічники інтеграції блокують зусилля один одного. Не краще йде справа, вважає філософ, і з розходженнями, що стосуються політики нових членів Євросоюзу [5, с.27].

Звичайно, історію європейської інтеграції неможливо розглядати без врахування ментальності політичних діячів, які впливають на її розвиток. За рольовим критерієм їх можна типологізувати на адаптерів, ініціаторів (які, як правило, мають вагомий політичний досвід та життєву мудрість), прозелітів, пропагандистів, дистриб'юторів. Зрештою, діючі політики

обстоюють свої ідеї, інтереси. Водночас, паралельно зміцнюється влада апарату бюрократії, яка стає бездушною технократією, дуже далекою від ідеальної моделі бюрократії, розглянутої Максом Вебером. Завдяки цьому факту, європейські скептики лякають «брюссельською європейською бюрократією» дітей ще в колисці.

Втім, сучасний курс європейської інтеграції є своєрідним середньозваженим показником компромісу між професійними політиками та не менш професійними європейськими бюрократами, які на відміну від перших, не залежать від ротації за наслідками чергових виборів. За цих обставин дуже важко вирізняти те, що політик зробив нового, порівняно зі своїми попередниками.

Допомогти у цьому можуть дійсно епохальні історичні події. 1 травня 2004 р. з розширенням Європейського Союзу до 25 країн-членів нова європейська політична еліта взяла в свої руки справу подальшого прогресу європейської інтеграції. Незабаром, 1 січня 2007 р. членами Європейського Союзу стали Болгарія та Румунія, довівши чисельність об'єднаної Європи до 27 країн. На черзі — інші балканські країни. Таким чином, об'єднана Європа зробила марш-кидок на проблемні Балкани. Ще більшою стала соціально-економічна та соціокультурна різноманітність, яка «інтегрується» у форматі Євросоюзу.

Це дає привід згадати про символічний історичний епізод, який стався у 1797 році. Тоді Наполеон Бонапарт, який щойно захопив більшу частину території Італії, запропонував зразковій і найдавнішій європейській республіці — Сан-Маріно збільшитись за рахунок сусідніх територій. Тодішній капітан-регент Сан-Маріно Антоніо Онофрі відповів одному з предтеч процесу європейської інтеграції Наполеону, що «лише чесна бідність дозволяє Сан-Маріно сподіватися зберегти свободу та незалежність» [9, с.11]. В умовах глобалізації така логіка вже не діє. Власне процес європейської інтеграції стає відповіддю більшості країн Європи на посилення конкурентної боротьби та на нові шанси й ризики, які перманентно виникають на міжнародній арені. Правда, існує і така точка зору, висловлена фінським істориком П.Кальвокорессі що «незалежно від того, де пройдуть кордони Європейського Союзу, він є регіональною структурою і ніколи не перетвориться на глобальну» [3, с.18].

В умовах глобального поширення різноманітних цінностей західної цивілізації її adeptам здається, що радикально налаштовані прихильники ісламу не лише намагаються законсервувати мусульманський світ у середовищі середньовічних цінностей, а й пробують нав'язати їх «аморальному» західному світу. Тому, на думку західних спеціалістів по боротьбі проти тероризму, релігійний обов'язок змушує ісламістів знищувати невірних. Внаслідок цього ключовим моментом нейтралізації цієї тенденції вважається демократична «перебудова» ісламу. В сучасних умовах напруженого міжцивілізаційного діалогу існує унікальна можливість для по-

ступової інтеграції мусульманської Туреччини, яка завдяки зусиллям К.Ататюрка та його політичних нащадків перетворилась на зразок «ісламської демократичної держави», до ексклюзивного християнського клубу, яким на думку багатьох є Європейський Союз [11, с.47].

Отже, розширеному Європейському Союзу, передусім, потрібна стабільність. Вона багато в чому залежить від дієвості структур ЄС. Зазначимо, що 29 червня 2004 р. на надзвичайному саміті Європейського Союзу глави на той час ще 25 країн-членів обрали компромісну фігуру на посаду Голови виконавчого органу ЄС — Європейської комісії. Отже, наступником голови Європейської Комісії Романо Проді, який забезпечив найбільше в історії європейської інтеграції розширення ЄС, став колишній португальський прем'єр-міністр на той час 48-річний батько трьох дітей, католик Жозе Мануель Дурао Баррозу. Він навчався в США, що має суттєве значення для дієвості трансатлантичного діалогу. За свою політичну біографію Ж.Баррозу пройшов шлях від крайнього лівого політичного спектру до правоцентристського. Ставши прем'єр-міністром Португалії у 2002 р., він зумів мобілізувати політично різнобарвну урядову коаліцію з метою проведення непопулярних економічних реформ. Саме це, на думку європейських правоцентристів, потрібно розширеному Європейському Союзу. Жозе Баррозу наголосив, що метою своєї діяльності на новій посаді є підвищення статусу Європейської Комісії як наддержавного органу виконавчої влади єдиної Європи.

Також слід зазначити, що Ж.Баррозу як португальський прем'єр-міністр доклав помітних зусиль для розвитку відносин з Україною. Зокрема, в лютому 2003 р. було підписано Угоду про трудову міграцію. Однак на посаді голови Європейської комісії у відносинах з Україною Ж.Баррозу був зобов'язаний керуватися спільною позицією країн ЄС.

Нагадаємо, що Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (тоді ще 12 країн членів) була підписана в червні 1994 р. Тоді на хвилі українського європейського романтизму здавалось, що Україна не набагато відстане від відмінників абітурієнтів з інших країн Центральної Європи в просуванні до асоційованого та повноправного членства в ЄС. Але з'ясувалось, що у наступні десять років Україна має більш відповідально підходити до виконання положень зазначеної Угоди. Настав час прагматичної європейської політики України в процесі наближення до «копенгагенських критеріїв» (1993 р.) членства в ЄС. Зокрема, стало все більш очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сферах не може бути забезпечено тільки зусиллями української влади. Входження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників як масово суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має іс-

нувати широкий загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна європейська належність українців.

Крім того, відкритим залишається досить риторичне питання, чи потрібна Європейському Союзу інтегрована Росія. За президентства В.Путіна розпочалась реалізація низки важливих європейсько-російських проектів, зокрема, щодо створення спільного простру безпеки, енергетики, транспорту, науки та культури. Зазначена тенденція зберігається і на початку першого терміну президентства Д.Медведева. Стабільні відносини з Російською Федерацією необхідні ЄС для балансування американського та китайського геостратегічних впливів. З огляду на цей факт, Євросоюз не бажає інтегрувати Україну ціною погіршення стосунків із Росією.

Водночас не можна не зазначити, що європейська інтеграція стала в Україні популярною національною думкою, а не ідеєю, яку можна швидко реалізувати на практиці. Адже варіант прискореного приєднання до ЄС України був би руйнівним для самого Європейського Союзу. Поки що зрозуміло одне, що попереду в Україні складні європейські будні, адже ЄС — не рай на землі і задаром ЄС нічого не дає.

Поки що в кулуарах європейських інституцій обговорюються питання наступного «балканського розширення» ЄС. Початок йому у 2007 р. поклали Болгарія та Румунія. Наприкінці 2004 р. Європейський Союз вирішував питання починати, чи ні переговори щодо вступу Туреччини. Ця країна вже сорок років має статус асоційованого члена. З 2000 р. діє зона вільної торгівлі між ЄС та Туреччиною. Водночас європейська еліта не має чіткої позиції щодо перспективи вступу Туреччини. Адже цей крок може стати не просто черговим етапом розширення найбільшого в світі інтеграційного угруповання, а справжньою «цивілізаційною революцією». Звичайно, для більшості західноєвропейських країн турки вже не є екзотикою. В тій же Німеччині вони становлять найбільш чисельну етнічну меншину. Колишній канцлер ФРН Г.Коль навіть має невістку турчанку [13, с.114]. До речі після цього він вже не ставить питання щодо того, чи потрібно ЄС, прийнявши Туреччину, отримати спільний кордон із Іраком. Адже у разі вступу Туреччини Європейський Союз безпосередньо межуватиме з бурхливим Близьким Сходом. США розраховують, що завдяки цьому процес «демократизації» цього регіону просуватиметься значно швидше.

Але праві консервативні політичні сили в країнах ЄС виступають проти членства Туреччини, за збереження суто християнської Європи. Суттєвий вплив на європейську громадську думку також здійснює уявлення про мусульман як «ісламських фундаменталістів», які ведуть збройну терористичну боротьбу проти західних ліберальних цінностей. З іншого боку, турецький уряд впродовж останнього десятиріччя неухильно проводив поступові реформи, спрямовані на зміцнення світського політичного режиму. Його головним гарантом досі виступає турецька армія. Водночас саме ця військова опора турецької демократії помітно шокує

європейських лібералів. Крім того, є проблема адаптації ісламської Туреччини до правових норм ЄС. Адже Туреччина з її 70 млн. чоловік населення, котрі так би мовити «підсвідомо» живуть за звичаєвим мусульманським правом шаріатом, відповідно до правових норм і квот ЄС матиме другу після ФРН кількість голосів у структурах ЄС. Але це навряд чи влаштуватиме менші за кількістю населення країни члени ЄС. Зокрема, Туреччина не погоджується на створення національно-державної автономії курдів. Країна не готова до критеріїв членства в ЄС з суто економічних причин. До цього не готовий і Європейський Союз, адже після прийому до ЄС нових країн членів майже всі його ресурси спрямовані на зближення за рівнем розвитку цих країн з країнами «старої» Європи. Переговори про вступ Туреччини в ЄС офіційно розпочалися у квітні 2005 р., але можливо ця ісламська країна вступить до ЄС не раніше, ніж у 2015 році. Врешті з приводу таких часових термінів на Сході є гарна байка: коли Ходжа Насреддін пообіцяв султану за десять років навчити віслюка розмовляти, він думав, що за цей час помре віслюк, або султан.

Після формального завершення процесу розширення Європейського Союзу у 2004-2007 рр. дійсно настав новий етап політичної історії цього інтеграційного об'єднання. Внаслідок складного компромісу 27 держав-членів були погоджені кандидатури на посади комісарів виконавчого органу ЄС — Європейської комісії. Процедура затвердження цього вищого органу виконавчої влади передбачає голосування депутатів Європейського парламенту за всіх членів комісії, тобто без права заперечення когось персонально. Але кожен претендент на посаду європейського комісара має пройти співбесіду у профільних комітетах Європейського парламенту. Саме на цьому етапі, наприклад, з'ясувалось, що італійський кандидат на посаду європейського комісара з питань юстиції Рокко Бутільйоне, виступаючи з ортодоксальних католицьких позицій, заперечує одностатеві шлюби. Останні є фетишем для європейських демократів. Його кандидатура була відкинута. У пошуку компромісу пропонувалась ідея перерозподілу повноважень між наявними членами Європейської комісії. Голова Європейської комісії Ж. Баррозу, в свою чергу, намагався переконати європейських парламентарів в тому, що «Європі не потрібні релігійні війни». З огляду на цю перспективу цікаво, як, наприклад, до легалізації шлюбів сексуальних меншин поставиться кандидат на вступ до ЄС мусульманська Туреччина. Адже на думку колишнього німецького міністра закордонних справ Й.Фішера, саме наближення цієї ісламської країни до спільних європейських цінностей стане днем перемоги у війні проти міжнародного тероризму [12, с.84].

Зрештою, «європейська інтеграція покликана... розвинути нову політичну й інтеграційну модель, яка дозволила б європейському континенту повернути собі центральну роль у мирному управлінні світовими справами» [2, с.7]. Це не так і просто, адже лише на переклад офіційних документів ЄС 27 країн-членів щорічно треба сплачувати за послуги

перекладачам 800 млн. євро [14, с.32]. Зазначимо тільки, що ці послугу розраховувалися ще до настання глобальної фінансово-економічної кризи. Тож з огляду на інфляцію на пошук мовного порозуміння Євросоюзу потрібно не менше мільярда євро.

Водночас європейська інтеграція залишається процесом, який є рівнодіючою одночасної взаємодії процесів «згори» та «знизу». В зв'язку з цим найбільш актуальною лишатиметься проблема формування транснаціональних європейських еліт [13, с.87]. Німецький політолог М.Хартманн зазначає, що «Європа залишається проектом еліт» [12, с.7].

Втім, «кінцева» мета європейської інтеграції досі чітко не визначена: все ще триває конкурентна боротьба між різними підходами до тлумачення історичного минулого та майбутнього Європи. Однак прагматична європейська еліта послуговується настановою французького соціолога П.Бурдьє, який зазначав, що «справжня політична дія полягає в тому, аби користуватись знанням про ймовірне заради збільшення шансів можливого» [1, с.109]. У середньотерміновій перспективі Європейський Союз намагається залишити всі опції відкритими. Зберегти такий курс непросто в умовах фактичної зміни поколінь європейської еліти.

По-суті нині при владі в ЄС зберігається післявоєнне покоління європейської еліти. Слід мати на увазі, що внаслідок збільшення тривалості життя в країнах Євросоюзу, уповільнюється ротація європейської політичної еліти. Правда, вже за результатами виборів Європейського парламенту влітку 2009 р. до влади прийшла здебільшого нова вікова когорта, покоління 50-60-х рр. ХХ ст., яке зростало вже за умов створення Європейського економічного співтовариства. Головне, аби, говорячи словами Р.Проді, європейці не втрачали єдність, здобуту такою високою ціною, аби новим поколінням європейців більше не доводилось знову «шукати ту єдність, яку втратили після занепаду імперії Карла Великого і відтоді ніяк не могли віднайти» [6, с.37].

Оптимізм щодо перспективи європейської інтеграції дає Декларація Р.Шумана (9 травня 1950 р.), яка зазначала: «Європа не буде створена одномоментно. Вона буде побудована заявки конкретним досягненням, які спочатку створять солідарність де-факто» [7, с.325]. Причому в цьому процесі окремих політик може підпорядкувати собі політичні обставини, лише якщо його особисті амбіції співпадають із цілями історії.

У цьому контексті виникає закономірне питання: коли в Україні з'являться чесні політики та відповідальні державні діячі європейського гатунку? Вірогідно, вже у перший день чергової виборчої кампанії. Але, якщо серйозно, то проблема європейської якості української еліти становить суттєву перешкоду на шляху європейської інтеграції України. Переважно периферійна, маргінальна ментальність української еліти обумовлює тривале перебування нашої держави між Європою та Євразією. Хоча таке геостратегічне становище є найбільш небезпечним для терито-

ріальної цілісності України в умовах глобалізації. Мабуть українській політичній еліті треба прислухатися до думки відомого німецького діяча — Егона Бара, архітектора східної політики Віллі Брандта, який у вступі до нещодавно виданої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія» застерігає: «В сучасному проміжному статусі Україні навряд чи вдасться самотійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10–15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або — коли не номінально, то де-факто — знову зіллється в союзі з Росією» [8].

Водночас приєднання України до об'єднаної Європи, або до Євразії спроби змінити баланс сил та інтересів у всій системі міжнародних відносин. Це усвідомлює європейська еліта. На превеликий жаль, цього не можна сказати про український істеблішмент, оскільки «елітою» назвати його не можна. Які історичні катаклізми ще потрібно пережити Україні, аби вона нарешті чи не вперше отримала владоможців, готових насправді працювати не словом, а ділом? Зрештою, разом із Україною Європейський Союз має перспективу залишити Європу «європейською». Історія такий шанс дає, але не може його гарантувати. Заради цього європейський вибір України має нарешті стати свідомим вибором кожного її громадянина.

-
1. Бурдые П. Социолог под вопросом. // Социс. — 2003. — № 8.
 2. Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі. — К. — 2003.
 3. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. — М. — 2000.
 4. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии. — М., 2002.
 5. Мотрошилова Н.В. Юрген Хабермас: что происходит с Европой? // Современная Европа. — 2008. — № 4.
 6. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. — К. — 2002.
 7. Шемятенков В. Европейская интеграция. — М., 2003.
 8. Шнайдерс-Детерс В. ЄС чи НАТО — зміна пріоритетів України? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 11.
 9. Шор Д. Сан-Марино от края до края // Киевский телеграф — 17-23 октября 2008.
 10. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підручник. / В.А.Манжола та інші; за ред. Л.В.Губерського. — К., 2008.
 11. Europa. Ereignisse und Entwicklungen seit 1945. — Zeitgeschichte, Staaten, Perspektiven. — Freiburg. — 1999.
 12. Hartmann M. Eliten und Macht in Europa. Ein internationalen Vergleich. Frankfurt. — 2007.
 13. Offe C. Herausforderungen der Demokratie. Zur Integrations und Leistungsfähigkeit politischer Institutionen. — Frankfurt-am-Meine. — 2003.
 14. Wirtschaftswoche. — 2.09.2004. — № 37.